

**TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ**

**AMARTYA SEN'İN YETKİNLİK YAKLAŞIMI :
TEORİ VE UYGULAMA**

**ÇİĞDEM BOZ
5711202**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. TURAN YAY**

**İSTANBUL
2009**

ÖZ

AMARTYA SEN'İN YETKİNLİK YAKLAŞIMI: TEORİ VE UYGULAMA

Çiğdem BOZ

Haziran, 2009

Amartya Sen'in Yetkinlik Yaklaşımı, bireysel refah, sosyal düzenlemeler ve politikaların değerlendirilmesi konularında geniş bir normatif çerçeve sunar. Bilindiği gibi normatif iktisat, alternatif durumların ve politikaların seçimi ve uygulanması için değerlendirmeler yapar. Bir değerlendirme işleminde en önemli husus ise değerlendirmenin dayandığı temeldir. Örneğin, neo klasik refah iktisadında değerlendirme bireysel faydalar bağlamında yapılırken, John Rawls'un düşünce sisteminde bireyin refahını değerlendirmede birincil mallar endeksi temel alınır. Yine çağdaş adalet teorisyenlerinden biri olan Dworkin'in kuramında da değerlendirme temeli maddi kaynaklardır. Sen'e göre ise yaşam, oluşlar ve yapılar anlamına gelen işlevselliklerden oluşur. Yetkinlik de bir kişinin ulaşabileceği işlevsellikler kümesini temsil eder. Zihinsel durumlara (fayda) nazaran daha objektif bir temel öneren bu bakış açısı, mal ve kaynak temelli değerlendirmeyi de yetersiz bulur. Önemli olan sahip olduğumuz mal ve kaynaklar değil, bunlarla neler yapabildiğimiz yani pozitif özgürlüklerimizdir. Bu nedenle normatif değerlendirmelerin enformasyonel temeli; bireysel faydalar, mallar veya kaynaklar değil, yetkinlikler olmalıdır. Enformasyonel temel olarak işlevsellik ve yetkinliklerin seçimi, bir yandan refah iktisadının oturduğu tabanı genişletmek anlamına gelirken öte yandan toplumsal seçim teorisi için de yapıcı bir rol oynar.

Bu bakış açısı yetkinlik yaklaşımını, insanların mutluluk veya arzu tatminine yoğunlaşan felsefi yaklaşımlar ile gelir veya tüketime odaklanan teorik ve pratik yaklaşımlardan ayırır. Kalkınma politikalarının seçiminde insanların yetkinliklerine odaklanmak, derin bir teorik fark yaratarak, neo-liberal ve faydacı politika önerilerinden oldukça farklı politikalara neden olur.

Anahtar Kelimeler : İşlevsellik, yetkinlik, refah iktisadı, toplumsal seçim

ABSTRACT

AMARTYA SEN'S CAPABILITY APPROACH : THEORY AND APPLICATION

Çiğdem BOZ

June, 2009

Amartya Sen's Capability Approach, provides a broad normative framework for individual well-being, social arrangements and the evaluation of the policies. Normative economics is a sub discipline where the evaluations of alternative states and policies are made. In an evaluation exercise the focal point is the base of evaluation. For instance, in neo-classical welfare economics, while the evaluation is done in terms of individual utilities, in the Rawlsian framework, a primary goods index is used as a base. And for Dworkin's theory – an important theory of justice – the base of the evaluation is material resources. According to Sen, life is constituted of functionings that means beings and doings. A capability is the set of feasible functionings. This view that suggested as more objective base than the mental states (utility), sees the commodity and resource-based approaches as insufficient, too. The important thing is what we can do – namely our positive freedoms, not what we have commodities and resources. Therefore the informational focus of the normative evaluation should be capabilities, neither utility, nor opulence.

This point of view contrasts with philosophical approaches that concentrate on people's happiness or desire-fulfilment, or on theoretical and practical approaches that concentrates on income, expenditures or basic needs fulfilment. A focus on people's capabilities in the choice of development policies makes a profound theoretical difference and leads to quite different policies compared to neo-liberalism and utilitarian policy prescriptions.

Keywords: functionings, capability, welfare economics, social choice

ÖNSÖZ

Hakim iktisat çalışmalarındaki insana dair dar bakış açısı ile iktisadi analizin gerçek dünyadan kopukluğu meselesi sıkça eleştirilen konuların başında gelir. Amartya Sen ise yalnızca bu eleştirileri yapmakla kalmamış, yeni bir düşünsel çerçeve önermiştir. Bu çalışmada, Sen'in Yetkinlik Yaklaşımının, iktisada, hümanist ve etik bir anlayış getirmesi açısından önemi vurgulanacaktır.

Öncelikle, Amartya Sen'in fikirleri ile tanışmamı sağlayan ve aynı zamanda tez danışmanım olan Prof. Dr. Turan Yay'a, aslında çok geniş bir araştırma alanı oluşturan tez konumun sınırlarını belirlememde beni "özgür" bırakması, çalışmam süresince her fikrimi sabırla dinleyerek gerekli yönlendirmeleri yapması, kendi kitaplarını benimle paylaşması, çalışmamı baştan sona okuyup eleştirerek son şeklini almasında yardımcı olması ve bana her zaman duyduğu güven nedeniyle teşekkürü bir borç biliyorum.

Tez izleme Komitesi üyelerinden Prof. Dr. Remzi Sanver'e, bana derslerine katılma imkanını vererek, toplumsal seçim teorisi gibi benim için farklı bir alanda ufkumu açtığı için teşekkürlerimi sunmak isterim. Yine komite üyelerinden Hocam Yard.Doç.Dr. Hüseyin Taştan'a uygulama kısmındaki önerileri ve yardımları nedeniyle çok teşekkür ederim.

Doktora süreci boyunca, anlayış ve sabrını esirgemeyen, en umutsuz olduğum anlarda hayata daha iyi bakmamı sağlayan, bu süreçte ailemizin geçimini tek başına üstlenen ve bundan bir kez bile şikayet etmeyen sevgili eşim Talip Boz'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Annesini "öğrenci" olarak görmeye alışmış ve tüm annelerin okula gittiğini sanan kızım Zeynep Ada henüz 3 aylıkken başladım doktora programına. Tam dört yıldır ona yaşattığım "öğrenci" huzursuzlukları dolayısıyla bir anne olarak ömür boyu vicdan azabı duyacağım kesin fakat O olmadan da bunları yapamazdım gibi geliyor. Sanılanın aksine bir çocuk, hayatımıza getirdiği yüklerden daha fazla ümit getiriyor. Kısacası Zeynep Ada'ya minnettarım.

Çalışmam süresince bana pek çok konuda yardımcı olan Özdemir Ailesine, özellikle de Pelin Özdemir'e, bu süre boyunca kızım ile ilgilenmesi ve sorumluluklarını hafifletmesi nedeniyle teşekkür ederim.

Tez konumun "doğruluğu" konusunda beni şevklendiren, bana hep iyi bir şey yaptığımı hissettiren ve çalışmamda kullandığım çoğu kaynağa ulaşmama yardım eden, Yıldız Teknik Üniversitesi Araştırma Görevlisi dostum Serçin Şahin'e özellikle teşekkür etmek isterim. Yine benden desteğini esirgemeyen ve Amartya Sen'in kitaplarına ulaşmamı sağlayan Maltepe Üniversitesi Araştırma Görevlisi arkadaşım Serkan Çiçek'e de teşekkür ederim.

Yüksek lisans yıllarımdan beri hep yanımda olan, iktisatla hiçbir ilgisi olmadığı halde bütün çalışmalarımı özenle dinleyen ve beni cesaretlendiren dostum Ümmiye Aldağ'a gösterdiği sabır için teşekkür ederim. Bana yeri geldiğinde bir arkadaş, yeri geldiğinde bir anne olan, iyimserliğine hayran olduğum komşum Zeynep Yanar'a da çalışmam boyunca bana verdiği manevi destek nedeniyle teşekkür etmek istiyorum.

Ayrıca, “öğrenci” bir annenin evine olan ihmalkarlığını telafi eden, çalışma odama ve kitaplarıma büyük özen gösteren Songül Mutlu’ya teşekkür etmek isterim.

Çalışmanın uygulama kısmında SPSS programı konusunda benden yardımını esirgemeyen Yıldız Teknik Üniversitesi İşletme Bölümü Araştırma Görevlisi Serdar Bozkurt’ a, anketleri daha fazla kişiye ulaştırmamda yardımcı olan Deniz Baran, Koray Baran, Süleyman Beyik, Kazım Kayış ve Doğan Deliağ’ a çok teşekkür ederim.

Bu çalışmanın, etik iktisada her zamandan daha fazla ihtiyaç duyduğumuzu düşündüğüm bugünlerde bazı tartışmaları tetiklemesi, iktisadın “gerçek insana” yaklaşması, daha özgür bir dünya ümitlerini pekiştirmesi bakımından hayatımın bundan sonraki kısmında yapacağım çalışmalarımın başlangıç noktası olduğunu belirtmek isterim.

İstanbul; Haziran, 2009

Çiğdem BOZ

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR	xii
1. GİRİŞ	1
2. YETKİNLİK YAKLAŞIMI : TEORİK ÇERÇEVE	9
2.1. Yetkinlik Yaklaşımı nedir?	9
2.1.1. Düşünsel Bir Çerçeve Olarak Yetkinlik Yaklaşımı	17
2.1.2. Eleştirel Bir Bakış Açısı Olarak Yetkinlik Yaklaşımı	17
2.1.2.1. Fayda Temelli Yaklaşımın Eleştirisi.....	20
2.1.2.2. Mal ve Kaynak Temelli Yaklaşımların Eleştirisi.....	23
2.1.3. Bir Reçete Olarak Yetkinlik Yaklaşımı	24
2.2. Kavramsal Temeller	25
2.2.1. İşlevsellik ve Yetkinlik	25
2.2.2. Refah (Well-being) ve Özne (Agency) Arasındaki Ayrım	35
2.3. Martha Nussbaum'un Yetkinlik Yaklaşımı Versiyonu.....	39
2.4. Yetkinlik Yaklaşımının Uygulanabilirliği	46
2.4.1. Temel Düzey	49
2.4.1.1. Değerleme Temeli.....	49
2.4.1.2. İnsan Çeşitliliği	51
2.4.1.3. Nesnellik	53
2.4.1.4. Gerçekleşmemiş Durumlar.....	54
2.4.2. Pratik Düzey	55
2.4.2.1. Veriler	55
2.4.2.2. Bütüncülleştirme (Aggregation).....	57
2.4.2.3. Ağırlıklandırma ve Tam Olmama	58
2.4.3. Yetkinlik Yaklaşımının Operasyonelliği İçin Seçenekler.....	60
3. YETKİNLİK YAKLAŞIMININ ÇIKARIMLARI	63
3.1. Adalet	63
3.1.1. Faydacılık ve Faydacı Adalet.....	68
3.1.2. John Rawls ve “Hakkaniyet Olarak Adalet”	82
3.1.3. Dworkin ve Kaynakların Eşitliği	93
3.1.4. Robert Nozick ve Liberteryen Adalet Kuramı	100
3.1.5. Sen'in Yetkinlik Temelli Adalet Anlayışı.....	110
3.2. Normatif İktisat	125
3.2.1. Normatif İktisadın Tarihsel Gelişimi	126
3.2.1.1. Geleneksel Refah İktisadı	126

3.2.1.2.	Yeni Refah İktisadı	128
3.2.1.3.	Toplumsal Seçim Teorisi	132
3.2.2.	Amartya Sen'in Eleştirileri ve Katkıları	135
3.2.2.1.	İktisadın Davranışsal Temellerinin Eleştirisi	135
3.2.2.2.	Sen'in Normatif İktisada Katkıları	144
3.2.2.3.	Arrow'un İmkansızlık Teoremi : Enformasyonel bir Yorum	153
3.2.2.4.	Liberal paradoks	160
3.3.	Kalkınma	170
3.3.1.	Kalkınma İktisadının Tarihsel Gelişimi	173
3.3.2.	Sen'in Kalkınma Anlayışı : Özgürlük Olarak Kalkınma	179
3.4.	Yoksulluk	202
3.4.1.	Yoksulluk Tanımları	206
3.4.1.1.	Mutlak Yoksulluk	208
3.4.1.2.	Görelî Yoksulluk	210
3.4.2.	Yoksulluğun Ölçülmesi	212
3.4.3.	Sen'e Göre Yoksulluk: Yetkinlik Yoksunluğu	215
4.	İSTİHDAMIN KALİTESİ : YETKİNLİK YAKLAŞIMININ İSTANBUL	
	EMEĞ PİYASASINA UYGULANMASI	227
4.1.	Yetkinlik Yaklaşımının İstihdama Uygulanması: İstihdamın Kalitesinin Tanımlanması	229
4.2.	Araştırmanın Amacı	233
4.3.	Araştırmanın Yöntemi ve Sorunsalı	234
4.3.1.	Veri Toplama Aracı	235
4.3.2.	Örnekleme	236
4.3.3.	Verilerin Analizi	239
4.3.3.1.	Gelir	240
4.3.3.2.	Sosyal Güvenlik	241
4.3.3.3.	İstihdamın İstikrarı : Kıdem	241
4.3.3.4.	İşin Sağladığı Olanaklar	242
4.3.4.	Çalışma Yoğunluğu	242
4.4.	Araştırma Sonucu Elde Edilen Bulgular	243
5.	SONUÇ	253
	KAYNAKÇA	257
	EKLER	267
	EK-1: ANKET FORMU	267
	EK-2: İSTİHDAMIN KALİTESİ ENDEKSİ	271
	ÖZGEÇMİŞ	272

TABLÖLAR LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Tablo 1: Mahkumlar Çıkmazı	138
Tablo 2: Yoksulluk Tanımları	207
Tablo 3: Mutlak Yoksulluk Sınırları	209
Tablo 4: Mutlak ve Görelî Yoksulluğun Karşılaştırması	211
Tablo 5: Örneklemin Sektörel Dağılımı	236
Tablo 6: Örneklemin Cinsiyet Dağılımı	236
Tablo 7: Örneklemin Eğitim Durumu	237
Tablo 8: Örneklemin Görev Tanımı Dağılımı	237
Tablo 9: Örneklemin Çalışma Şekli Dağılımı	238
Tablo 10: Örneklemin İş Yeri Büyüklüğü Dağılımı	238
Tablo 11: Örneklemin İş Yeri Statüsü Dağılımı	239
Tablo 12: İstihdamın Kalitesi	243
Tablo 13: Cinsiyete Göre İstihdamın Kalitesi	243
Tablo 14: Yaş Grubuna Göre İstihdamın Kalitesi	244
Tablo 15: Eğitim Düzeyine Göre İstihdamın kalitesi	244
Tablo 16: Sektöre Göre İstihdamın Kalitesi	245
Tablo 17: İşyerinin büyüklüğüne göre İstihdamın kalitesi	246
Tablo 18: İşyeri Statüsüne Göre İstihdamın Kalitesi	246
Tablo 19: Ebeveyn Eğitim Düzeyine Göre İstihdamın Kalitesi	247
Tablo 20: İstihdamın Kalitesi (2. Endeks)	247
Tablo 21: Sektöre Göre İstihdamın Kalitesi (2. Endeks)	248
Tablo 22: Örneklemin Sosyal Güvenlik Durumu	248
Tablo 23: Örneklemin Hafta Sonu Tatilleri	249
Tablo 24: Örneklemin İşyerinin Fiziki Şartlarından Memnuniyeti	249
Tablo 25: İş yerindeki Sosyal Aktiviteler	249
Tablo 26: İşle İlgili Eğitim	250
Tablo 27: Örneklemin Sendika Üyeliği	250
Tablo 28: Mevcut İşini Değiştirme İsteği	250

Tablo 29: “Çocuğunuzun bu işi yapmasını ister misiniz” Sorusuna Verilen Cevaplar	251
Tablo 30: Sabit Giderlerin Aylık Gelire Oranı.....	251
Tablo 31: Örneklemin Aylık Gelir Dağılımı.....	252
Tablo 32: Çalışanların Ortalama Bir Hayat için İstedikleri Gelir Düzeyi.....	252

ŞEKİLLER LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Şekil 1: Yetkinlik Yaklaşımının Farklı Bileşenleri	30

KISALTMALAR

FAO	: Food and Agriculture Organization
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
HDI	: Human Development Index
HPI	: Human Poverty Index
ILO	: International Labour Organization
UNDP	: United Nations Development Program
WHO	: World Health Organization

1. GİRİŞ

Amartya Sen, *Özgürlükle Kalkınma* kitabının birinci bölümüne, M.Ö. 8. yüzyıla ait Sanskritçe bir metini anlatarak başlar. *Brihadaranyaka Upanishad* isimli bu metinde Maitreyee adında bir kadın ile kocası Yajnavalkya arasında geçen bir konuşma anlatılır. Bu konuşmada çift, daha zengin olmanın yollarını tartışır ve sonra birden daha önemli bir meseleye geçerler: *Servet sayesinde isteklerini ne ölçüde gerçekleştirebileceklerdir?* Maitreyee, “yeryüzünün tüm servetlerinin” sadece kendisine ait olması halinde ölümsüzlüğü elde edip edemeyeceğini merak eder. “Hayır” diye karşılık verir Yajnavalkya, “yaşamın zenginlerinki gibi olabilir, ancak servet sayesinde ölümsüzlüğü elde etmeyi ummak hayaldir.” Bunun üzerine Maitreyee şöyle der: “Bana ölümsüzlük getirmeyecekse serveti ne yapayım?”

Sen’e göre Maitreyee’nin retorik sorusunun aslında iktisatla ve kalkınmanın doğasını anlamakla ilgili bir yönü vardır. Bu soru, araçlar ve amaçların birbirinden ayrı tutulması gerektiğini söyler bize. Genel olarak iktisatta özel olarak da kalkınma iktisadi alanında sıklıkla araçlar ve amaçlar bir tutularak, mallar ile yetkinlikler, iktisadi servetimiz ile istediğimiz gibi yaşama yeteneğimiz arasındaki fark görmezden gelir. Aslında mesele Maitreyee’nin arzuladığı gibi sonsuza kadar yaşama yeteneği değil, gerçekten uzun bir yaşam sürme (insanın en parlak dönemi olan gençlikte ölmeden) ve yaşama süresi içinde sefalet ve yoksunluğa düşmeden iyi bir hayat sürebilme yetkinliğidir. Sen’e göre bunlar paha biçilmez ve neredeyse hepimizin arzuladığı şeylerdir. Dolayısıyla, sadece iktisadi servet üzerinde yoğunlaşmak ile daha geniş bir yaşama anlayışını klavuz edinmek arasındaki fark, kalkınmanın kavramlaştırılmasında önemli bir meseledir. Aristo’nun “Nikomakhos’a Etik” eserinin en başında belirttiği gibi: “aramakta olduğumuz iyiliğin servet olmadığı açıktır; çünkü servet sadece başka bir şey için faydalıdır.” (Sen, 1999a, 28).

Sen (1999a) aynı kitabında kendi anılarından da bir örnek verir. Hindistan’ın bölünerek Pakistan’dan bağımsızlığını kazanmasından hemen önceki günlerde cemaat ayaklanmalarında Hindular ve Müslümanların birbirini öldürdükleri sırada

sırtından bıçaklanmış bir adamın evlerinin bahçesine girdiğini anlatır. Kader Mia adındaki bu genç adam, Müslüman bir gündelik işçidir. Ailesine yiyecek götürebilmek için düşman bölge sınırlarına girip çalışmak zorunda kalmıştır. Çalışmak, emeği karşılığında para kazanmak şeklindeki bir iktisadi özgürlüğe sahip olmamasının cezası ise daha sonra hastanede gerçekleşen ölüm olmuştur. Sen bu örneği, iktisadi özgürlük yoksunluğunun, sosyal özgürlük yoksunluğunu doğurabildiğini göstermek için kullanmıştır.

Genellikle, “özgürlükler” kavramı insanlara; düşünce özgürlüğü, ana dilini konuşma, oy verme, vb. şeklinde özgürlük tiplerini çağırır. Bir başka deyişle, özgürlükler sadece “siyasi” tipte gibi algılanır. Oysa Sen’in fikirleri ile tanışıldığında, bunun ne kadar dar bir görüş açısı olduğu fark edilir. İnsanın eceliyle ölene kadar yaşama özgürlüğü, hastalıklardan kaçınabilme özgürlüğü, okuma-yazma özgürlüğü, topluma katılabilme, utanmadan insan içine çıkabilme özgürlüğü, temiz suya ulaşma özgürlüğü, kaliteli eğitim alabilme özgürlüğü, piyasalarda mübadele edebilme özgürlüğü, bunların her biri insan yaşamının vazgeçilemez unsurlarıdır ve Sen’in, normatif değerlendirmelere “yetkinlikler” olarak dahil etmek istediği şeyler de bu pozitif özgürlüklerdir.

Doktora derslerim aşamasında Sen’in fikirleri ile yeni tanıştığım esnada, genç bir kadının başından geçen bir olayı bana anlatması ise tez konumu Sen’in yetkinlik yaklaşımı olarak seçmemde belirleyici olmuştur. Bu kadın, eşi ile birlikte 1990’larda Ağrı’dan İstanbul’a göç etmiş ve tahmin edileceği gibi yoksul bir semtte yaşamaktadır. Hiçbir sosyal güvencesi olmadığından “yeşil kart” almaya hak kazanmış ve ilk doğumunu bir devlet hastanesinde yapmış. Bu doğum esnasında Türkçe konuşmadığı için sağlık görevlileri tarafından horlanmış ve hakarete uğramış. Tahmin edilebileceği gibi Doğu kadınının utangaçlığına sahip bu kadın, doğum yapmayı zaten utanılacak bir şey görmesine ilaveten hastanede gördüğü bu muamelenin etkisiyle bir daha asla hastanede doğum yapmamaya yemin etmiş. Gerçekten de bu yemine sadık kalıp ikinci doğumunu evde, kimseye haber vermeden yalnız başına bir banyoya kapanarak yapmış. Bu olayı ilk duyduğumda aklıma gelen Sen’in fikirleri oldu. Sen, önemli olanın sahipliklerimiz değil, bunlarla neler yapabildiğimizdir, diyordu. Evet, bu kadının “yeşil kartı” vardı, bir hastanede doğum yapma hakkına sahipti ancak yapamamıştı; aşağılanmamak için kendisinin ve

bebeğinin sağlığını tehlikeye atmıştı. Bir başka deyişle bu kadın utanmadan toplum içine çıkma yetkinliğine ve dolayısıyla sağlıklı olabilme yetkinliğine sahip değildi.

Bilindiği gibi, 1998 Nobel İktisat ödülü Amartya Sen'e, refah iktisadına yaptığı katkılar nedeniyle verilmiştir. Refah iktisadı, iktisadın normatif kısmına verilen bir addır. Böyle bir isimle anılmasının nedeni ise, bu çalışmada da vurgulayacağımız gibi, iktisatçıların tipik bir şekilde sonuçları yalnızca refah bağlamında değerlendirmeleridir. Bu durum, iktisatçıların yalnızca refahın ahlaki bir öneme sahip olduğuna inandıkları anlamına gelmez. Refaha odaklanırlar çünkü, iktisadın refah meselelerine hitap eden bir araçlar kümesi sunduğunu düşünürler. Ayrıca refah hakkındaki soruların eşitlik, özgürlük ve adalet gibi hususlardan ayrı tutulabileceğine inanırlar (Hausman, 2003, 36).

Normatif iktisat, deontolojik bir yapıdan çok teleolojik bir yapıya sahiptir. Bir başka deyişle, iktisadın bu alanında çeşitli değerlendirmeler (evaluation) yapılarak bir durumun “doğruluğu” hakkında sonuçlara ulaşılır (Mongin, 2004, 2). Daha özel olarak ise refah iktisadı, piyasaların ve iktisat politikasının ulaştığı sonuçları yargılamak için bir temel sağlamayı hedefler. Amaç, ulaşılan durumları toplumsal açıdan değerlendirmek, sıralamak ve bunlar arasında en iyi olana ulaşabilmek için neler yapılması gerektiğine ilişkin önermeler türetmektir .

Bu “değerlendirme, sıralama ve en iyiyi saptama” sürecinde hangi bilgilerin kullanılacağı ise önemli bir tartışma konusu olmuştur. Kökenini Pareto'da sözcülüğünü ise Lionel Robbins'de bulan görüş, iktisadın değer yargılarından uzak tutulmasına dayanmakta idi. Böyle olunca da geleneksel refah iktisadı, iktisadın kalanından garip bir şekilde yalıtılmış oluyordu. Bu dalda yapılan çalışmalar iktisadın diğer alanlarındaki çalışmalardan yararlanabiliyor, buralardaki bulguları girdi olarak kullanabiliyordu (Ersel, 2006, 1-2). Buna karşılık refah iktisadının bulguları “değer yargılarına dayandığı için” iktisadın diğer alanlarında itibar görmüyordu. Sen (1987, 29)'in deyişiyle refah iktisadı, “her şeyi içine alan ama hiçbir şeyi dışarıya salmayan bir kara deliğe” benziyordu.

Fleurbaey (2004) ise normatif iktisat alanında yaşanan üç önemli olayı şöyle sıralar. Birinci olay, geleneksel faydacılıkta toplam mutluluk hesaplamaları için gerekli olan fayda kıyaslamalarının tamamıyla ampirik bir temelde gerçekleştirilemeyeceğinin

anlaşılması ve gerekli değer yargılarının oluşturulması için net bir temelin bulunmadığının fark edilmesidir.

İkinci olay ise Arrow'un imkansızlık teoremidir. 1950'lerin başlarında bu teoremin kanıtlanması, refah iktisadının ne yapıp ne yapmayacağını düşünülmesinde yeni bir yol açmıştır. Arrow'un yaklaşımı ondan önceki refah iktisatçılarındakinden temelde ayrılmaktadır. Geleneksel diyebileceğimiz refah iktisadı, bireylerin toplumsal durumlar arasında nasıl tercih yaptıkları sorunu ile ilgiliydi. Kişilerin bu tercihlerinden toplumsal tercihlere nasıl geçileceği refah iktisadının bir sorunu olarak görülüyordu. Oysa Arrow'a göre iktisat politikası kararlarının alınabilmesi için toplumsal tercihlerin belirlenmesi gerekiyordu. Bireysel tercihler veri olduğunda, nasıl bir bütüncülleştirme (aggregation) yöntemiyle toplumsal tercihlere varılacağı temel sorundu.

Üçüncü olay; Sen'in etkisi altında, toplumsal kurallar için tutarlı bir kriter bulmanın tek yolunun kişiler arası fayda kıyaslamalarının bir türüne başvurmak olduğu doğrultusunda bir konsensüse ulaşılmasıdır. Sen'in, refah iktisadının daha geniş bilgi tabanına oturması gerektiği önerisi ile bu alanda yapılan çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Sen'in 1970'de tanımlanan toplumsal refah fonksiyoneli kavramı ile refah iktisadının kullandığı bilginin Arrowgil kişisel tercih profillerinden daha geniş olmasına, bu bağlamda da kişiler arası fayda karşılaştırması yapılmasına olanak sağlamaya yöneliktir (Ersel, 1984, 120).

Normatif iktisattaki hakim düşünce olan refahçılık (welfarism), olayları ve durumları yalnızca bu olay ve durumların fayda bilgilerine göre değerlendiren bir yaklaşımdır. Faydacılığın unsurlarından biri olan refahçılık uzun süre iktisat alanındaki hakimiyetini sürdürmüştür. Fakat zaman içinde bu hakim anlayışa meydan okuyan yaklaşımlar gündeme gelmiştir.

Kenneth Arrow'un imkansızlık teoremi ile başlayan araştırma programı, refahçı çerçevedeki bir dizi matematiksel ve felsefi sorunu açığa çıkarmış bu da iktisatçıları alternatif yaklaşım arayışlarına itmiştir. John Rawls ve Robert Nozick'in çalışmaları gibi siyaset felsefesindeki gelişmeler de, iktisadi ve sosyal adaletin refahçı temellere dayanma zorunluluğunu ortadan kaldırarak yeni arayışlar için cesaret verici olmuştur.

Amartya Sen ise refahçılığın statüsü ve alternatif normatif teorilere ilişkin iddialara odaklanan pek çok tartışmada merkezi bir rol oynamıştır. Arrow tarzında bir toplumsal seçim teorisini olarak yola çıkmış ve aşamalı olarak daha felsefi bir yaklaşım geliştirmiştir. Sen, refahçılığın temellerinin derinlikli bir eleştirisini yapmıştır. Ana argümanı, “toplumsal olarak iyi” nin (socially good) kabul edilebilir ve hatta tutarlı bir açıklaması bakımından refahçılığın enformasyonel temelini çok zayıf olduğu şeklinde özetlenebilir. Toplumsal olarak iyi olana dair bir teori geliştirilecekse bireylerin tercihlerinden, faydalarından, seçimleri dışında dünyanın başka özellikleri hakkındaki bilginin önemi kabul edilmek zorundadır.

Dolayısıyla, Sen’in iktisatta, “refahçılığın yerini dolduracak bir normatif teori geliştirdiğini” (Sugden, 1993,1947) söylemek yanlış olmayacaktır. Sen’in yetkinlik yaklaşımı (Capability Approach)¹, bireylerin değerli işlevselliklere (functionings) ulaşma fırsatı olarak tanımlanacak bireysel yetkinliklerin (capability) değerlendirilmesine dayanır. Sen’in refahçılık eleştirisi göz önüne alındığında yetkinlik yaklaşımının çok zengin bir enformasyonel temelle çalışması şaşırtıcı olmasa gerek. Bu yaklaşımı kullanarak Sen, eşitsizlik ve yoksulluğa dair farklı bir analiz geliştirmiştir.

Sen’in bu meseleler üzerine çalıştığı dönemde refahçılık, başka bir yönden de ateş altına girmiştir. Refahçılığın köklerini, iktisatçıların kendi rollerini, hayırsever devlete önerilerde bulunmak olarak tanımladıkları bir çağda bulabiliriz. Bir başka deyişle, iktisatçılar, toplumun refahının en çoklanmasına (maximizing) ilişkin öneriler üretmeyi kendi görevleri olarak görmekte idiler. Bu dönemde, “refah iktisadı” terimini normatif iktisadın tüm konusu olarak kullanmanın doğal olduğu düşünülürdü ve refah iktisadının amacının politika önerileri üretmek olduğu kabul edilirdi. Fakat zamanla, devletin toplumsal iyiyi planlamadaki yeteneği konusunda şüpheler artmış ve devlet, sınırlı güçleri olan bir organizasyon olarak algılanmaya başlanmıştır. Devleti, “iyi” için dışsal bir güç olarak ele almak yerine iktisadın açıklaması gereken şeyin devletin davranışları olduğu düşünülmüştür. Fikir ortamındaki bununla ilgili bir başka kayma da, siyasi düzlemde “haklar” dilinin artan kullanımıdır. Buna göre, bireylerin devletten beklediği refahı maksimize etmesi yerine, haklarına saygı duyulması ve korunmasıdır (Sugden, 1993, 1947).

¹ Bu yaklaşım Türkçe literatürde “yapabilirlik yaklaşımı” veya “kapasite yaklaşımı” olarak da isimlendirilebilmektedir.

Sugden (1993, 1948)'e göre, refahçılığın bu eleştirisi sözleşmecî (contractarian) ve liberteryen düşünce geleneğinin köklerinden birisidir. Bu geleneklerde toplum, karşılıklı avantajları olan bireyler arasında kurulan bir ortaklık sistemi olarak görülür. Bu görüşe göre devletin birincil rolü, toplumsal iyiyi maksimize etmek değil, bireylerin kendi amaçları peşinden özgürce gidebilecekleri bir kurallar çerçevesini korumaktır.

Sen ise bu yaklaşımı reddeder. Sen, refahçı gelenekteki düşünürlerle benzer şekilde, toplumun genel olarak iyiliğinin artırılmasının devletin sorumluluğu olduğunu ve iktisatçıların görevinin de bu iyunin edimsel (operational) bir tanımını yaparak bunu gerçekleştirecek politikaları belirlemek olduğunu düşünür. Yetkinlik teorisi de tam olarak bunu yapmanın bir yolu olarak sunulur. Dolayısıyla, Sen'in çalışmaları, iki safta yürütülen bir savaş olarak yorumlanabilir. Bir taraftan, yetkinlik teorisinin gerek refahçı gerekse klasik faydacılarınkinden daha tatmin edici bir toplumsal iyi açıklaması sunduğunu ileri sürer. Diğer tarafta ise toplumsal iyi ile ilgili kaygıların normatif önemini reddeden sözleşmecî ve liberteryen perspektiflere karşı gelir.

Dolayısıyla, refahçılıktan vazgeçilecekse, normatif iktisadın yeniden inşası için önümüzde iki ana alternatif bulunmaktadır. Birincisi, toplumsal etkileşimi idare edecek kurallara odaklanarak bu kuralları prosedürel kriterlere göre değerlendirmektir. Diğer yol ise, “bir insan için iyi hayat nedir” veya Sokrates'in “insan nasıl yaşamalı” sorusundan yola çıkarak toplumsal iyunin bir teorisini oluşturmaktır ki bu Sen'in yaptığı şeydir.

Sen, 1979 yılında geliştirmeye başladığı Yetkinlik yaklaşımı ile normatif iktisadın bilgi temelini genişletmeye çalışır. Değerlendirici alan olarak insan işlevsellikleri ve yetkinliklerinin alındığı bu yaklaşım, sosyal adalet için de çıkarımlara sahiptir. Adaletin özünde eşitliği içerdiği düşüncesinden hareketle, her adalet teorisinin belli tipte bir eşitliği savunduğunu ileri sürmekle birlikte eşitlenmeye çalışılacak şeyin ne faydacı adalet düşüncesinde olduğu gibi bireysel faydalar, ne de Rawls ve Dworkin'in teorilerindeki gibi mallar veya kaynaklar olmalıdır. Uygun bir adalet teorisi, bireylerin subjektif özellikleri veya sahip oldukları şeyleri değil, bu mal ve kaynaklarla neleri başarabileceklerini gösteren objektif nitelikteki yetkinliklerin eşitlenmesini amaçlamalıdır.

Sen, refahın ve kalkınmanın araçları ile amaçları arasında bir ayrım yapılması gerektiğini düşünür ve gelirin, servetin yalnızca araçsal bir öneme sahip olduğunu vurgular. Buradan hareketle kalkınmanın amacının, GSMH veya kişi başı gelirdeki artışlar olmadığını, bireysel yetkinliklerin genişlemesi olduğunu söyler. Aynı zamanda, Sen'in yaklaşımında yetkinlikler (pozitif özgürlükler) kalkınmanın aracıdır da. Genellikle “zenginlik mi demokrasi mi” ikileminde ilk olarak zenginliğin, daha sonra demokrasinin gelmesi gerektiği düşünülür. Bir başka deyişle, yoksul toplumlar için demokrasinin bir “lüks” olduğu düşüncesi hakimdir. Oysa Sen'e göre, insan yetkinlikleri (özgürlükleri) ertelenecek bir konu değildir. Kaldı ki daha özgür bir ortamda insanların üretkenlikleri artacağından, özgürlükleri genişletmek kalkınma amacına da hizmet eder. 1990 yılından itibaren Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının (UNDP) yayınlamaya başladığı “İnsani Gelişim Endeksi” (HDI) nin fikir babası Amartya Sen'dir. Bu endeks, ülkelerin ulusal gelire göre yapılan sıralamalarından oldukça farklı bir tablo sunar.

Aristocu ve Marksçı geleneklere ve bunların ilgili “insani gelişim” kavramına dayalı yeni bir normatif bakış açısı sunan yetkinlik yaklaşımı, uluslararası kalkınma için yeni ve önemli bir etik getirir. Küresel yoksulluk, yoksunluk, ve açlığın yalnızca bilimsel, teknik yahut siyasal başarısızlıkların bir sonucu olmadığını aynı zamanda etik başarısızlıkların da bunlara yol açtığını ileri sürer.

Çağımızın en büyük sorunlarından biri olan yoksulluk konusunda da yetkinlik yaklaşımı farklı bir bakış açısı ortaya koyar. Bu yaklaşıma göre yoksulluk, standart şekilde tanımlandığı gibi gelir azlığı meselesi değil, temel yetkinliklerden yoksun olmak durumudur.

Yetkinlik yaklaşımını incelemeye çalışacağımız bu çalışmanın ikinci bölümünde, teorik bir çerçeve olarak yetkinlik yaklaşımı ele alınarak; bu yaklaşımın tarihsel bağlantıları, kavramsal temelleri, farklı versiyonları ve uygulanabilirliği konularına yer verilecektir.

Üçüncü bölümde, adalet, normatif iktisat, kalkınma ve yoksulluk gibi yetkinlik yaklaşımının çıkarımlarının olduğu alanlara değinilecektir. Bu alanlar genel hatlarıyla özetlenecek, esas olarak yetkinlik yaklaşımının bu konulara getirdiği farklı bakış açısına vurgu yapılacaktır.

Dördüncü ve son bölümde ise Yetkinlik Yaklaşımının bir uygulaması yer almaktadır. Bu uygulama, İstanbul emek piyasasına dair bir anket araştırması aracılığıyla oluşturduğumuz “istihdamın kalitesi endeksi”ni kapsamaktadır. Bu endeksten hareketle “Türk emek piyasasının bir parçası olarak İstanbul emek piyasasında istihdamın kalitesi nedir?” sorusuna yanıt aranmaya çalışılacaktır.

2. YETKİNLİK YAKLAŞIMI : TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Yetkinlik Yaklaşımı nedir?

Amartya Sen 1979 yılında Stanford Üniversitesi'nde sunduğu çalışmasında çok temel bir soru sordu: “Neyin Eşitliği?” Bu çalışmada; faydacılığın ve Rawlsçu adalet düşüncesinin eşitliğe olan yaklaşımlarını eleştirerek, yeni bir bakış açısı ile bizleri “yetkinlik” (capability) kavramı ile tanıştırmış oldu. Yetkinlik yaklaşımı, normatif değerlendirmelerde refahçı (faydacılık) ve kaynak temelli yaklaşımların aksine, insanların gerçekten ne yapabilecekleri veya ne olabilecekleri üzerine yoğunlaşan bir yaklaşımdır.

Yetkinlik Yaklaşımının temel iddiası; bir kişinin ne kadar iyi bir durumda olduğunu anlamak için, kişinin ne tarz bir yaşam sürdüğü, oluş (beings) ve yapılar (doings) konusunda neleri başardığına bakmak gerektiği şeklindedir.

Dolayısıyla, Yetkinlik Yaklaşımını, bireysel refah (well-being) ve toplumsal düzenlemelerin değerlendirilmesi, toplumdaki değişimlere yönelik önerilerin ve politikaların tasarımı için geniş bir normatif çerçeve olarak tanımlayabiliriz.

Yetkinlik Yaklaşımı; kalkınma, refah iktisadı, sosyal politika ve siyaset felsefesi gibi oldukça geniş bir alanda kullanılmaktadır. Bunun yanında, bireysel refah, eşitsizlik ve yoksulluk gibi insanların refahına ilişkin unsurların değerlendirilmesinde de kullanılabilir. Ayrıca, sosyal fayda-maliyet analizleri için de alternatif bir araç işlevini görür. Akademi dünyasında oldukça soyut ve felsefi bağlamda tartışılmasına rağmen (Robeyns, 2005, 3) uygulamalı ve ampirik çalışmalar için de kullanılmaktadır. Kalkınma politikaları alanında ise insani gelişim (human development) paradigmasının temellerini oluşturmuştur (Fukuda-Parr, 2003).

Yetkinlik yaklaşımının başlıca özelliği, insanların gerçekten neyi yapabilecekleri veya ne olabileceklerine, yani yetkinliklerine, vurgu yapmasıdır. Bu tutum, insanların mutluluk veya istek tatminine yoğunlaşan felsefi yaklaşımlar ile, gelir, tüketim, harcama veya temel ihtiyaçların tatminine vurgu yapan teorik ve pratik yaklaşımlardan ayrılır. Kalkınma politikalarının seçiminde insan yetkinliklerine

odaklanmak derin bir teorik farklılık yaratarak, neo-liberalist ve faydacı politika önerilerine kıyasla oldukça farklı politikalara neden olur.

Yetkinlik yaklaşımının önemi, insanların gerçekten neyi yapabildiğini sormak ve daha yüksek düzeyde yetkinliklere ulaştırabilecek kamu politikalarını geliştirmek suretiyle teori ve pratiği bir araya getirmesinden kaynaklanır. Yetkinlik yaklaşımı, devletlerin ve uluslararası kuruluşların , insan vakarı için gerekli olan insani yetkinlikleri gerçekleştirmek için uygun koşulları yaratması gerektiğini ileri sürmesi bakımından uluslararası kalkınma için önemli bir vaade sahiptir.

Bu yaklaşım, iyi yaşamak için gerekli olan araçları odağa yerleştiren bir alternatif olarak, insanların ulaşabilecekleri gerçek yaşam (ya da bunu aşarak, kişinin değer verebileceği yaşama ulaşma özgürlüğü) koşulları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Aslında modern iktisatta, doğrudan yaşam seviyeleri ve onun kurucu unsurlarıyla veya temel ihtiyaçların karşılanmasıyla en azından Pigou'dan itibaren ilgilenen pek çok girişim olmuştur (Sen, 1999a,103). İnsanların fiilen sürdürmekte oldukları yaşamlarıyla ilgilenmek iktisat alanında yeni bir durum değildir. Sen (1999a,104)'e göre, aslında Aristotelesçi *insani yarar* değerlendirmesi öncelikle “insan işlevinin belirlenmesi” zorunluluğuyla açıkça bağlantılıydı ve zamanla “etkinlik anlamında yaşamı” normatif çözümlemenin temel taşı olarak keşfetme noktasına vardı (Nussbaum, 1988). Ayrıca, yaşam koşullarına duyulan ilgi , William Petty, Gregory King, François Quesnay, Antoine-Laurent Lavoisier ve Louis Lagrange gibi, öncü iktisatçılar tarafından da çok erken bir tarihte tartışılmıştır (Sen, 1999a, 42).

Bu, Adam Smith (1776)'in de çok ilgilendiği bir konudur. Smithçi çözümlemede bir toplumda “gereksinimler” (necessity) olarak görülen şeyler, “utanç duymadan insan içine çıkma” ya da “topluluk hayatına katılma imkanı” gibi o toplumun asgari düzeyde gerekli özgürlükleri gerçekleştirme ihtiyacıyla belirlenmektedir. Smith sorunu şöyle koyar:

“(Gereksinimi), sadece hayatın devamı için vazgeçilemez metalar olarak değil, ülke adetlerinin onsuz en alt tabakadaki insanların bile itibarsız hale geleceği bir şey olarak anlıyorum. Sözelimi bir keten gömleğin hayatı sürdürmek için bir zorunluluk olduğu söylenemez. Grekler ve Romalılar, öyle sanıyorum ki, ketensiz de gayet rahat yaşadılar. Ancak günümüzde, Avrupanın büyük bir bölümünde itibarlı bir gündelik işçi üzerinde keten gömlek olmadan insan içine çıkmaktan utanacaktır. Keten gömlektен yoksunluğun, aşırı kötü bir durum dışında hiç kimsenin düşemeyeceği rezalet derecesinde bir yoksulluğun göstergesi olduğu farz edilecektir. Adetler, aynı şekilde, deri ayakkabıyı hayatın bir zorunluluğu haline getirmiştir. Her iki cinsiyetten en itibar yoksunu kişi dahi onsuz insan içine çıkmaktan utanacaktır.” (Smith, 1776, 469-471'den aktaran Sen, 1999, 105)

Aynı şekilde günümüz Amerika ya da Batı Avrupasında yaşayan bir aile, daha yoksul toplumlarda topluluk hayatı için zorunlu olmayan bazı özgül metalara (telefon, tv, otomobil gibi) sahip olmaksızın topluluk hayatına katılmakta zorluk çekebilir. (Sen, 1999a, 106). Yani, sahip olunan metadan çok metaların ürettiği özgürlüklerin odağa yerleştirilmesi gerekir.

Sen, başlangıçtan itibaren Adam Smith'in "gereksinimler" ve yaşam koşulları analizi ile Karl Marx'ın (1844) "insan özgürlüğü" (human emancipation) kavramıyla olan bağlantıları kabul etmekle birlikte, en güçlü kavramsal bağlantının Aristo'nun "politik bölüşüm" teorisi ve insani gelişim (eudaimonia) analiziyle olduğunu belirtmiştir (Sen, 1993, 46).

Yetkinlik yaklaşımı literatürüne değerli katkıları olan Mozaffar Qizilbash da J.S.Mill'in yazılarındaki mutluluk, yoksulluk adalet gibi konuları Sen'in görüşleriyle karşılaştırmış ve çok fazla benzerlikler olduğunu ileri sürmüştür (Qizilbash, 2008, 55-59).

Yetkinlik yaklaşımının kökleri Aristo'ya, Klasik Politik İktisat ve Marx'a kadar uzansa da daha yakın tarihli bağlantılar tanımlamak mümkündür. Sen, çok sık olarak, Rawls'un "Adalet Teorisi" (1971) ve onun öz-saygı (self-respect) nosyonunun ve birincil mallara (primary goods) ulaşma olan vurgusunun kendisini çok etkilediğini belirtmektedir (Sen, 1992,8). Bir diğer bağlantı, Isiah Berlin (1958)'in "İki Özgürlük Kavramı" başlıklı makalesidir. Sen'in esinlendiği bu makalede özgürlüğün pozitif nosyonuna bir karşı çıkış vardır. Sen, aynı zamanda Yetkinlik Yaklaşımını, sorumluluklar, özgürlüğün önceliği, insan hakları ve beşeri sermaye gibi hususlara vurgu yapan diğer yaklaşımlar ile de karşılaştırmış ve yalnızca yetkinlik yaklaşımının tüm önemli hususları kapsayabileceğini belirtmiştir (Clark, 2006, 2).

Yetkinlik Yaklaşımı, kalkınma iktisadı alanında Paul Streeten (1981) ve Frances Stewart'ın (1985) öncülüğünde geliştirilen "Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı" (Basic Needs Approach) ile de oldukça fazla ortak noktaya sahiptir. Ancak daha sonra değineceğimiz gibi Sen, bu yaklaşımla kendi yaklaşımı arasında önemli farklar görmektedir.

Özetle, Yetkinlik Yaklaşımının bazı unsurları Aristo, Adam Smith, John Stuart Mill ve Karl Marx'a kadar götürülebilirse de (Nussbaum 1988, 2003b) mevcut haliyle bu yaklaşım Amartya Sen tarafından geliştirilmiştir. Daha yakın bir geçmişte ise Martha

Nussbaum tarafından farklı bir versiyonu sunulmuştur. Sen, sosyal değerlendirmelerde ve politika tasarımlarında odak noktamızın insanların yaşam kaliteleri üzerinde olması ve insanların değerli buldukları yaşam tarzlarına ulaşmalarını sağlayacak gerekli özgürlükler üzerindeki engellerin kaldırılması gerektiğini savunmuştur:

“Yetkinlik yaklaşımı, bir kişinin avantajını, o kişinin, yaşamının bir parçası olarak çeşitli değerli işlevselliklere ulaşabilme yeteneği bağlamında değerlendirir. Toplumsal avantaj ise böyle bir değerlendirmenin ilgili enformasyonel temelini vazgeçilemez bir ana unsurunu oluşturan bireysel yetkinlikler kümesine bakılarak değerlendirilir “(Sen, 1993, 30).

Martha Nussbaum ise yetkinlik yaklaşımını adaletin kısmi bir teorisinin temeli olarak kullanmış ve onun ellerinde bu yaklaşım biraz farklı yönde ilerlemiştir. Nussbaum’un yetkinlik yaklaşımı versiyonu ileride detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Şimdilik, Sen’in versiyonunun Nussbaum’ununkine kıyasla daha geniş ve daha genel bir çerçeve sunduğunu söylemekle yetineceğiz.

Amartya Sen’in 1979 yılındaki “Neyin Eşitliği?” çalışmasıyla başlattığı ve zaman içinde geliştirdiği yetkinlik yaklaşımı; eşitsizliğin, adaletin, yoksulluğun ve kalkınmanın değerlendirilmesi için öncelikle bir değerlendirici alanın (evaluative space) saptanması gerektiğini ileri sürer. Değerlendirici amaç bakımından uygun alanın, refahçılığın idda ettiği gibi faydalar veya Rawls’un talep ettiği gibi birincil mallar değil, kişinin değer vermek durumunda olduğu bir yaşamı seçmesi için gerekli olan temel özgürlükler- yetkinlikler- olduğunu iddia eder (Sen, 1999b,21).

Değerlendirici alanın “bireysel faydalar” olduğu faydacı yaklaşımda, bir bireyin tatmini veya mutluluğu, onun gerçek refahını değil, kişinin hayatından memnuniyetini gösterir. Kişi, farklı yaşam tarzlarını bilmiyorsa yoksul bile olsa hayatından memnun olacaktır. Sen, zihinsel olarak bir kişinin kendini durumuna adapte etmesi ve böylece memnun olabilmesi durumunu “adapte edilmiş tercihler” olarak isimlendirir:

“Bir kişi “gerçekçi” arzulara sahip olmayı ve küçük şeylerden zevk almayı öğrenmişse, yetersiz beslense de, barınacak yeri olmasa da, hastada olsa mutluluk veya arzu tatmini ölçeklerinde yüksek düzeylerde olmaya devam edebilir.” (Sen, 1999b:21)

Sen’e göre, kişisel zihinsel durumlar (mutluluk veya tatmin) refahın belirlenmesi bakımından çok önemlidir. Fakat, faydacı yaklaşımın refahın değerlendirmesinde enformasyonel temel olarak yalnızca kişisel tatmine bağlı kalmasını ve başka kaynakları dışlamasını eleştirir.

Öte yandan, kaynak temelli bir yaklaşım sadece gelir ve kaynakları ölçer ve yaşam kalitesinin değerlendirmesini kişi başı gelir temelinde yapar. Gelir ve kaynaklar kişinin refahı için sadece bir araçtır. Sen’e göre, önemli olan ve ölçülmesi gereken insanların bu kaynaklarla ne yapabildiğidir. Gelire odaklanan refah iktisadındaki eşitsizlik literatürü, insanların neyi yapabileceği veya ne olabileceğini göstermediğinden, bunun yerine insanların tükettiği mallara ve gelirlerine odaklandığından Sen tarafından eleştirilir.

Amacımız, Rawls’un açıkça önerdiği gibi, bireyin kendi amaçlarına ulaşmak için elde edeceği gerçek fırsatlar üzerinde yoğunlaşmaksa o zaman değerlendirmenin sadece, kişilerin ayrı ayrı sahip oldukları birincil malları değil aynı zamanda birincil malların kişinin kendi amaçlarına ulaşma kapasitesine dönüştürmesini belirleyen kişisel özellikleri de hesaba katması gerekecektir (Sen, 1992, 42). Örneğin sakatlığı olan bir kişi daha geniş bir birincil mallar yelpazesine sahip olabilse de, daha dar bir birincil mallar yelpazesine sahip olan sağlıklı bir kişiye göre normal bir yaşam sürdürme (veya hedeflerine ulaşma) şansı daha az olur. Aynı şekilde yaşlı ya da hastalığa daha yatkın bir kişinin daha geniş bir mal yelpazesine sahip olsa bile daha dezavantajlı olduğu genel olarak kabul edilir.

Sen (1999b, 28), bir kişinin refahının onun ne kadar zengin olduğu meselesi olmadığını belirtir:

“Mal sahipliği, refah amacının bir aracıdır, kendinde bir amaç değildir. Diğer türlü düşünmek, yani malları bir kişiye katkısı nedeniyle değil de kendi başlarına değerli olduklarını düşünmek, Marx’ın “mal fetişizmi” dediği tuzağa düşmek anlamına gelir.”

Kısacası, normatif değerlendirmenin enformasyonel temelleri; ne özgürlük araçları (birincil mallar, kaynaklar veya gelirler gibi) ne de zihinsel durumlar (mutluluk ve tatmin gibi) olmalıdır. En uygun enformasyonel temel işlevsellikler (functionings) ve yetkinliklerdir (capabilities).

Fark edilir şekilde Aristotelesçi kökleri olan işlevsellikler (functionings) kavramı bir kişinin yapmaya veya olmaya değer verebileceği çeşitli şeyleri yansıtır. Değer verilen işlevsellikler, yeterli beslenme ve önlenebilir hastalıklara yakalanmama gibi temel işlevselliklerden, toplum hayatına katılabilme ve özsaygı duygusuna sahip olma gibi karmaşık yetkinlik ya da kişisel durumlara kadar değişik biçimler alabilir.

Bir kişinin yetkinliği ise o kişinin ulaşması mümkün olan alternatif işlevsellikler bileşimlerini gösterir. Bu durumda yetkinlik, alternatif işlevsellik bileşimlerine

ulaşmak için gerekli olan temel özgürlük veya çeşitli yaşam tarzlarını gerçekleştirme özgürlüğü şeklinde bir özgürlük türüdür. Örneğin, oruç tutan zengin bir kişi yeme ve beslenme bakımından zorunlu olarak açlık çeken yoksul bir kişiyle aynı işlevsellik başarısına sahiptir. Fakat birinci kişi, ikinciye göre farklı bir yetkinlik kümesine sahiptir.

Yetkinlik yaklaşımındaki analitik bir ayrım refahın ve kalkınmanın araçları ile amaçları arasındaki ayrımdır (Robeyns, 2005, 4). Yalnızca amaçlar içsel bir öneme sahipken; araçlar, yüksek refah ve kalkınma hedefine ulaşmak için araçsal bir öneme sahiptir.

Yetkinlik yaklaşımına göre refahın ve kalkınmanın amaçları ise, işlevsellik yetisi (capability to function) bağlamında ele alınmalıdır: insanların yapmak istedikleri şeyler ve olmak istedikleri kişiler için gerekli efektif fırsatlar bağlamında. Sen'in işlevsellikler olarak isimlendirdiği bu yapış ve oluşlar, hep birlikte bir hayatı değerli kılan şeylerdir. Ulaşılan işlevsellikler ile yetkinlikler arasındaki ayrım, gerçekleşmiş ile efektif olarak mümkün arasındaki, başka bir deyişle başarılar (achievements) ve özgürlükler (freedom) arasındaki ayrıma karşılık gelir (Robeyns, 2003). Nihai olarak önemli olan insanların istedikleri yaşam tarzlarına , yapmak istediklerine ve olmak istedikleri kişiye ulaştıracak özgürlüklere (yetkinlikler) sahip olmalarıdır. Gerçekten bu özgürlüklere sahip olduklarında, istedikleri yaşam tarzları ile aynı doğrultuda hareket seçimlerini yapabileceklerdir. Örneğin, her insan bir topluluğun parçası olma, bir dini yaşama gibi fırsatlara sahip olmalıdır. Benzer şekilde bir münzevi veya ateist olmak tercih ediliyorsa bu seçeneğe de sahip olmalıdırlar. Dolayısıyla, yetkinlik yaklaşımı felsefi olarak liberal düşünce okulu içinde bir teoridir. Bununla birlikte, siyaset felsefesindeki “*liberal*” kelimesi, bireysel otonomi ve özgürlüğe değer veren felsefi bir geleneği yansıtır ve gündelik hayattaki “*liberal*” kelimesi ile karıştırılmaması gerekir. Gündelik hayatta “*liberal*” farklı ülkelerde farklı siyasi anlamlara sahiptir ve hem siyasi sol hem de sağ kapsar. Ayrıca, bu kelime sıklıkla, serbest piyasalar ve kamu girişimlerinin özelleştirilmesine öncelik veren neo-liberal iktisadi politikalarla özdeş tutulur (Robeyns, 2005, 7).

Dolayısıyla yetkinlik yaklaşımı, politikaları, bunların insanların yetkinlikleri üzerindeki etkisine göre değerlendirir. İnsanların sağlıklı olup olmadığını anlamak için; temiz suya ve sağlık hizmetlerine ulaşım, hastalıklardan ve salgında korunma,

sağlıkla ilgili temel bilgilere sahip olma gibi bu yetkinlik için gerekli kaynakların mevcut olup olmadığını sorgular. İnsanların iyi beslenip beslenmediğini anlamak için; yeterli yiyecek arzının bulunup bulunmadığını, kişinin sağlık sorunu olup olmadığı gibi bu yetkinlik için gerekli koşulların yerine getirilip getirilmediğini sorar. İnsanların yüksek kalitede bir eğitime, gerçek siyasi katılıma , günlük hayat mücadeleleri ile başa çıkmasına yardımcı olacak toplumsal aktivitelere, manevi huzurlarını sağlayacak inançlarına uygun şekilde yaşayıp yaşamadıklarını sorgular. Bu yetkinliklerin bir kısmı için ana girdi mali kaynaklar ve ekonomik üretim iken, diğerleri için düşünce özgürlüğünün korunması, dini veya siyasi katılım, sosyal yapılar, sosyal kurumlar, kamu malları, sosyal normlar, gelenekler ve alışkanlıklar gibi siyasi uygulamalardır. Yani, yetkinlik yaklaşımı, insan refahının tüm unsurlarını kapsayan bir çerçeve sunar. Kalkınma ve refah, kapsamlı ve entegre bir tutumla ele alınarak; maddi, zihinsel, ruhsal ve toplumsal refah arasındaki bağlantılara çok önem verilir. Yaşamın ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel boyutları ihmal edilmez.

Yetkinlik yaklaşımının bir diğer özelliği *etik* veya *normatif bireyciliği*dir. Yetkinlik yaklaşımı, etik olarak bireyci bir teoridir (Robeyns, 2001; 2002). Robeyns, “normatif değerlendirmenin biriminin hane halkı veya toplumlar değil bireyler” olduğunu söyler. Yetkinlik yaklaşımı, bireyi politik düşüncenin temeli yapmaya amaçlayan “ontolojik” değil fakat etik olarak veya normatif olarak bireyci bir teoridir. Teorinin bu özelliği, Sen’in yaptığı ampirik çalışmalarda da görülebilir. Sen, ailelerin sürekli olarak kıt kaynakları aile üyeleri arasında paylaşırma problemleri ile karşılaştığından aile içi dağılımda adaletsizlikler yaşandığı gerçeğinden hareketle aynı ailede yaşayan kadın ve erkeklerin aynı düzeyde sağlık hizmetlerine ve gıdalara ulaşamadığını göstermiştir (1984, 346-88 ;1999b, 81-104). Robeyns’e göre bu durum bizi, ahlaki düşüncenin birimlerinin bireyler olması gerektiği sonucuna ulaştırır (Robeyns, 2005, 35).

Temel kavramların zenginliği düşünülecek olursa, literatürde, yetkinlik yaklaşımının kapsamına dair pek çok yorumun olması şaşırtıcı değildir. Yetkinlik yaklaşımının, avantaj veya yoksunluğun değerlendirilmesi veya mukayesesinin, mallar veya fayda yerine yetkinlikler bağlamında veya ulaşılan işlevselliklerin bir vektörü şeklindeki yetkinlikler tahmini bağlamında yapılması gerektiğini savunduğunu daha önce belirtmiştik. Dar bir yorumuna göre, bu yaklaşım ana olarak belirli işlemler için birincil enformasyon alanı olarak yetkinlik ve işlevsellikleri önerir. Geniş bir yorum

ise yetkinlik yaklaşımının, insan hakları ve eşitlik (equity), sürdürülebilirlik, sorumluluk gibi başka değer ve düşünceleri şekillendiren ilkeleri gündeme getirerek, daha yoğun ve daha talepkar bir değerlendirici çerçeve sunduğunu ileri sürer (Comim, Qizilbash, Alkire, 2008, 5).

Her iki yorumu da Sen'in yazdıklarında bulmak mümkündür. Dar olan yorum gibi, geniş yorum da yaşam kalitesinin ana olarak yetkinlikler bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer. Fakat, yetkinliklere ait enformasyon kendi başına yeterli değildir. Bu çerçevede; haklar, süreç veya özne (agency) gibi diğer hususlar da değerlendirmeye dahil edilecektir. Burada Sen'in verdiği bir örneği ele alalım. Benzer koşullarda kadınların erkeklerden daha uzun yaşadığı bilinen bir iddiadır. Sen, insanların yetkinliklerini yaşam şansları olarak görmenin mümkün olabileceğini belirtir. Fakat, bu tarz bir düşünme şeklinin, sağlık hizmetlerinde erkeklere pozitif ayrımcılığın yapılması gibi bir uygulamaya neden olabileceğini bunun da süreç özgürlüğünü ihlal edeceğini belirtir (2002, 660-661 ve 2005, 156). Dar bir yoruma göre, bu örnek yetkinlik yaklaşımının sınırlarını göstermek için kullanılabilir. Aksine geniş yorumda ise, aynı örnek, yetkinlik yaklaşımının nasıl başka bölüşümsel hususları da gündeme getirdiğini göstermek için kullanılabilir. Her iki yorumda da yetkinlik yaklaşımı; değerlendirme için durumları, başka şeylerin yanı sıra önerdikleri fırsatlar bakımından kıyaslayan bir araç olarak görülür.

Sen (1984, 1990 ve 1999) aynı zamanda kalkınmanın amacını da “yetkinliklerin genişlemesi” olarak belirler. Bu da, söz konusu amaca ulaştıracak eylemler ve politikaları belirleme konusunda bir ilginin uyanmasına yol açmıştır ki, değerlendirici bir alan veya çerçeve olmasının ötesinde literatürde yetkinlik yaklaşımına başka bir uğraş alanı açılmıştır.

Robeyns (2000, 3)'e göre yetkinlik yaklaşımı üç farklı düzeyde ele alınabilir;

- 1- Bireysel avantaj ve toplumsal düzenlemelerin değerlendirmesine ilişkin düşünsel bir çerçeve,
- 2- Refah ve adaletin değerlendirilmesine ilişkin diğer yaklaşımların bir eleştirisi ,
- 3- Kişiler arası refah kıyaslamaları yapmak üzere oluşturulmuş bir reçete.

2.1.1. Düşünsel Bir Çerçeve Olarak Yetkinlik Yaklaşımı

Yetkinlik yaklaşımı esas olarak düşünsel bir çerçevedir; normatif meseleler hakkında bir düşünme tarzı, geniş anlamıyla bir paradigmadır (Robeyns, 2000, 3). Sen (1993, 49), yetkinlik yaklaşımının pek çok amaç için kullanılabileceğini vurgulamıştır. Yetkinlik yaklaşımı, bireysel refah, sosyal politikalar gibi hususlar hakkında bir yargıya ulaşmak için gerekli olan bilgi üzerinde vurgu yaparak değerlendirmenin yalnızca parasal bağlamda yapıldığı, normatif olarak yetersiz alternatif yaklaşımları reddeder. Yetkinlik yaklaşımı aynı zamanda değerlendirici işlemlerin yanında refahı etkileyen ve kısıtlayan toplumsal kısıtları da tanımlar. Bunun yanında Yetkinlik yaklaşımı, yoksulluğu ve eşitsizliği ölçmek veya geleneksel faydacı fayda-maliyet analizi için bir alternatif olarak da kullanılabilir. Ayrıca, etkinlik değerlendirmelerinde kullanılacak bir perspektif de sunar. Bir adalet teorisi için önemli bir temel sunmasına rağmen Sen'in de belirttiği gibi yetkinlik yaklaşımı değerlendirici bir alan belirler ve bu bir adalet teorisine denk gelmez (Sen, 1995, 268). Bir adalet teorisinin bölüşümcü unsurlar kadar bütüncüleştirci (aggregative) unsurlar da içermesi gerektiğini ve yetkinlik yaklaşımının bütüncüleştirci (aggregative) bir ilke belirlemediğini söyler.

2.1.2. Eleştirel Bir Bakış Açısı Olarak Yetkinlik Yaklaşımı

İkinci olarak, yetkinlik yaklaşımı, refah iktisadındaki refahçı yaklaşımlar ve faydacı ve gelir-kaynak temelli teorilerin bir eleştirisi olarak görülebilir. Sen, bu yaklaşımların eleştirilerine, iktisadın temel meseleleri olan mallar ve insanlar arasındaki ilişki ile kişinin çıkarlarının bu ilişki bağlamında yorumlanmasını sorgulayarak başlar.

Bilindiği gibi, iktisadın büyük kısmı mallar ve insanlar arasındaki ilişki ile ilgilidir. İnsanların nasıl mal ürettikleri, bu mallar üzerinde nasıl komuta (command) kurdukları, bu mallarla ne yaptıkları ve bu mallardan ne elde ettikleri gibi sorular araştırılır. “Bir ulusun, tüm gerekli şeyler ve konforla daha iyi veya daha kötü olup olmadıkları” sorusu Adam Smith'in (1776) politik iktisat çalışmasının başlangıç noktasıdır. Bu soru ve mallarla insanlar arasındaki ilişki ile ilgili diğer sorular açık veya gizil şekilde halen iktisadi analizde mevcuttur.

İktisadın bu temel meselesiyle yakından ilişkili diğer bir soru, bir kişinin çıkarlarının (interests) nasıl değerlendirileceği ve onun kişisel durumunun nasıl ele alınacağı sorusudur. Bir kişinin çıkarlarını anlamak ve insanın iyi olup olmadığına karar vermek için pek çok farklı yaklaşım vardır. Bu konuda çeşitli farklı sorular sorulabilir: kişinin hali vakti yerinde mi? Mutlu mu? Tatmin olmuş mu? Çokça özgürlüğe sahip mi? İstediklerine ulaşabiliyor mu? Toplum kişiye karşı iyi mi? Kişi iyi bir yaşama sahip mi? Bu farklı soruların her biri belli bağlamlarda önemli olmasının yanında, kendi başlarına da önemlidirler (Sen, 1999b,1).

Dolayısıyla bireysel veya toplumsal olarak “çıkar”ın değerlendirilmesi iktisat için önem taşıyan bir problemdir. Bu problem aynı zamanda refah iktisadı için de merkezi bir öneme sahiptir. Bunun yanında, bir yoksulluk teorisi, eşitsizliğin değerlendirilmesi, iktisadi kalkınmanın ve yaşam standardının ölçülmesi gibi konular için de can alıcı bir öneme sahiptir. Reel gelir kıyaslamalarının tanımlayıcı (descriptive) bir teorisi için olduğu kadar, kural koyucu (prescriptive) bir kamu politikası teorisi için de gereklidir.

Bununla birlikte, formel iktisadın, bir kişinin çıkarları ve durumu hakkında yargıya ulaşmak konusunda odak çokluğunu benimsediği söylenemez. Hatta konunun bu zenginliği sıklıkla bir sıkıntı kaynağı olarak görülmektedir (Sen,1999b,1): “İktisadi analizde, ayrımlardan sakınma ve kişinin çıkarı ve tatmininin tek ve basit ölçümü ile yetinmek konusunda güçlü bir gelenek vardır ki bu ölçüme sıklıkla “fayda” adı verilir”.

Fayda terimi, faydacılar tarafından tanımlanan haliyle kendi başına anlamlara sahiptir. Bu terim, Edgeworth, Marshall, Pigou, Ramsey ve Robertson gibi faydacı iktisatçılar tarafından oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Fayda, klasik faydacılıkta “mutluluk” , modern faydacılıkta ise “arzu-tatmini” (desire fulfillment) olarak ele alınır. Fakat modern iktisadın büyük kısmında “fayda” başka amaçlara da hizmet eder; kişinin maksimize ettiği şey veya nasıl değerlendirildiği önemli olmaksızın kişinin refahı veya avantajı olarak görülür. Faydanın bu dağınık kullanımı iktisadi analizde derin bir etkiye sahip olmuş, “bir bakıma matematiksel kesinlik ile içeriğin muğlaklığı el ele gitmiştir” (Sen, 1999b, 2). Sen (1999b, 3), buradaki gerçek problemin, geleneksel bağlamda oluşturulan ve savunulan “fayda” kavramının yeni tanımlanmış-oluşturulmamış- fayda kavramına aktarılmasından kaynaklandığını ileri

sürer. Dahası Sen'e göre, faydaya bir çok farklı anlamlar verme konusunda da ciddi bir sıkıntı vardır. Dolayısıyla , bu farklı anlamların gerçek hayatta birbiriyle çakışacağı şeklinde gizil bir varsayımda bulunulduğunu belirtir.

Örneğin, bir insanın kendi refahı hakkındaki görüşü ve seçim (choice) davranışındaki maksimize etmeye çalıştığı şeyin (maximand) her ikisi de fayda olarak adlandırılır. Ancak her ikisinin de fayda olarak isimlendirilmesi halinde insanın her zaman kendi refahını maksimize edeceği şeklinde gizil bir varsayım oluşur. Sen, faydanın bu akıl karıştırıcı kullanımının modern iktisat teorisinin büyük kısmı için geçerli olduğunu söyler:

“Modern iktisat teorisi, insanları; mutlulukları, arzuları, kendi refah görüşü, motivasyonu, seçim davranışında maksimize etmeye çalıştığı şey gibi birbirinden tamamen farklı şeyler arasında ayırım yapamayan “rasyonel ahmaklar” olarak görür” (Sen, 1999b, 3).

Sen (1999b), bu eleştirileri yaparken iktisatta yapılan basitleştirmelere karşı gelmemekte, hatta iktisadın basitleştirmeler olmadan imkansız olacağını düşünmektedir. Mesele, araştırmancının amacı için önemli olan ayrımları kabul etme gerekliliği ile ilgilidir.

“Kişisel çıkar, motivasyon gibi oldukça farklı kavramları tanımlayan iktisadi teoride karşı çıkılacak şey, basitleştirme gerçeğinin kendisi değil, seçilen belli bir basitleştirmedir. Bu basitleştirme şekli insanlara dair çok dar bir bakış açısı sunar ve böylece iktisat teorisinin kapsama ve etki alanını önemli ölçüde daraltır.” (Sen, 1999b, 3)

Sen, aynı zamanda, kişinin çıkarları ve tatminlerini ele almanın iki şekli arasında bir ayırım yapar; bunlar, refah (well-being) ve avantaj (advantage) kavramlarıdır. Refah, kişinin ne kadar iyi olduğu bağlamında kişinin başarısı (achievement) ile ilgili iken; avantaj, kişinin sahip olduğu reel fırsatları (özellikle de başkaları ile kıyaslandığında) yansıtır. Fırsatlar yalnızca ulaşılan sonuçlar ile değerlendirilemez. Dolayısıyla ulaşılan refah düzeyi, fırsatı açıklamaz. Refaha ulaşma özgürlüğü, refah kavramından çok avantaj nosyonuna daha yakındır (Sen, 1999b, 4). Burada önemli olan bir nokta, fırsatı sınırlı şekilde tanımlamamak gerektiğidir. Refah ve avantaj başlıklarının her biri altında pek çok olası yaklaşım vardır. Örneğin, faydanın değişik yorumları, refahı temsil eden farklı şekiller olarak görülebilir. Bunun yanında refahı, servet-zenginlik (opulence) veya temel ihtiyaçların tatmini olarak ele alan yaklaşımlar da vardır.

2.1.2.1. Fayda Temelli Yaklaşımın Eleştirisi

Faydanın pek çok anlam da kullanıldığını belirtmiştik. Faydacı gelenek içersinde bile fayda ile ilgili bir çok farklı yorum vardır. Bir taraftan fayda, “mutluluk” olarak ele alınırken, öte yandan “arzu tatmini” olarak da tanımlanmaktadır.² Kişinin refahı açısından bunlar elbette yeteri kadar ciddi bir öneme sahiptirler. Fakat gerçek problem, mutluluk veya arzu tatmininin yalnızca özel durumlar için değil, genel olarak refaha yeterli bir yaklaşım olup olmadıklarıdır.

Bu konuya gelmeden evvel modern iktisat literatüründe önemli bir yer kaplayan faydaya ilişkin farklı bir bakış açısını ele almak gerekir. Bu bakış açısında fayda, seçimin reel değerli temsilinden başka bir şey değildir (Sen, 1999b, 12). Bir kişinin seçim fonksiyonu (choice function)³, içsel tutarlılığın (internal consistency) belirli özelliklerini taşıması halinde ikili bir ilişki (binary relation) tarafından temsil edilebilir ve tüm seçimler, bu ikili ilişkiye göre bir maksimizasyon olarak görülebilir. Bu ikili ilişki modern iktisat literatüründe fayda olarak görülür, bunun kökeni “Açıklanmış Tercihler Okulu” na kadar götürülebilir (Samuelson, 1938). Sen’e göre, bu yaklaşım , cevaplayabileceğinden daha fazla soru gündeme getirir. Seçimin ikili ilişkisinin kişinin refahını yansıtan bir şey olarak görülüp görülmeyeceği seçimin altında yatan motivasyonlara bağlı olmalıdır (Sen, 1999b, 13). Kişinin zevkine göre çay ile kahve arasında seçim yapması ile, bir greve katılıp katılmama arasındaki seçim arasında önemli bir fark vardır. Benzer şekilde sıkı çalışmak, bir derneğe bağış yapmak gibi seçimler sempati (sympathy) ve taahhütlerimizden (commitments)⁴ ortaya çıkar. İnsanlar her zaman kendi kişisel çıkarları doğrultusunda seçim yapmaz, çoğunlukla daha geniş şeyleri düşünürler (Sen, 1999b, 18-20). Sen (1999b,13)’e göre, “Seçimin altında yatan ikili ilişkinin kişinin refahının bir sıralaması olduğunu varsaymak kahramanca bir basitleştirmedir.”

Bunun yanında, Sen, seçim yaklaşımının, kişiler arası refah kıyaslamaları konusunda yanıltıcı olduğunu ileri sürer. Çünkü insanlar, gerçekte başka birinin yerinde olma veya başka bir çağda ve zamanda yaşama seçimi ile karşılaşmazlar. Kişiler arası

² Mutluluk görüşü Bentham’a (1789) kadar uzanmakta ve Edgeworth, Marshall, Pigou gibi düşünürler tarafından yoğun şekilde kullanılmıştır. Arzu tatmini temelli yaklaşım ise, çeşitli formlarda Sidgwick, Ramsey, Harsanyi, Hare ve Mirrless tarafından geliştirilmiştir.

³ Her olası alternatifler kümesinden seçimleri belirleyen fonksiyon (Sen, 1999b,13).

⁴ Sempati ve Taahhüt kavramları, ikinci bölümde yer alan “Normatif İktisat” alt bölümünde açıklanacaktır.

kıyaslamaları yapamayan bir yaklaşım da ciddi bir kusura sahip olacaktır. “Bu nedenlerden ötürü, seçim yaklaşımı gerçekten geleceği olmayan bir öneridir.” (Sen, 1999b,14)

Sen (1999b, 14)’e göre, bir refah teorisi için temel oluşturma konusunda, mutluluk veya arzu tatmini gibi daha klasik olan diğer iki yaklaşım daha ciddi adaylardır. Böyle olmakla birlikte; “ Mutluluk veya arzu tatmini insan varlığının yalnızca bir unsurunu temsil eder”. (Sen, 1984, 512).

Sen, her iki fayda görüşünün de bütünüyle kişinin *zihinsel tutumlarına* dayandığını ve kişinin kendi *değerleme* (valuation) işlemine referans yapmaktan çekindiğini düşünür. Sen, bunlardan birincisini “*fiziki koşul ihmali*” (physical-condition neglect), ikincisini de “*değerleme ihmali*” (valuation neglect) olarak adlandırır (Sen, 1999b, 15-16).

Daha önce de belirtildiği gibi, hasta, iyi beslenemeyen, barınma imkanı olmayan bir kişi, gerçekçi arzulara sahip olmayı öğrenmişse yani küçük şeylerden haz almayı öğrenmişse mutluluk veya arzu tatmini ölçeğine göre hale yüksek düzeylerde olabilir. Bir başka deyişle kişiler tercihlerini durumlarına göre adapte edebilirler (Sen, 1999b, 62): “Fayda, zihinsel koşullanma veya adaptif beklentiler tarafından kolaylıkla etkilenebilir”.

Bu bakış açısında, bir kişinin fiziki koşulları refah değerlendirmesine dahil edilmediği gibi kişinin kendi iyi hayat değerlendirmesine de önem verilmez. Değer vermek arzu etmekle aynı şey değildir ve arzunun gücü kişinin şartlarındaki gerçekçilikten etkilenir. Dolayısıyla; “Fayda ölçeğinde yoksunluklar, hayatta kalma için gerekli tahammül nedeniyle silinir veya üzeri örtülür.” (Sen, 1999b, 15)

Sen’e göre faydacı gelenekle ilgili söylenebilecek olumlu şeyler de vardır. Bu yaklaşım fiziki koşul ihmali ve değerleme ihmali gibi kusurlara sahip olmasına rağmen, refahı, servet (opulence) olarak gören mal fetişisti (Marx’ ın ifadesi ile) yaklaşımlardan daha üstündür. Refah, kimi zaman bir kişinin sahip olduğu mallar (ne kadar zengin olduğu) bağlamında değerlendirilir ki bu, mal ve hizmet sahipliği bağlamında “reel gelir kıyaslaması” nın motivasyonlarından birisidir. Sen’e göre bu tutum, “refahın” (well-being) “hali vakti yerinde olmakla” (being well off) karıştırılması anlamına gelir (Sen, 1999b, 16). Bir bakıma kişinin durumu, sahip olduğu malların boyutu ile karıştırılır.

İkincisi, faydacılıkta, kişinin tam bir anlayışla veya sağduyulu bir düşünme ile veya ideal şartlar altında nelerin arzu edebileceği gibi gerçekleşmemiş (counterfactual) durumlara bakan sistematik bir gelenek de vardır. Sen'e göre böyle bir idealleştirme kendi sorunlarına sahip olacaktır elbette ama faydanın daha iyi bir yorumunu geliştirme fikri çerçevesinde bazı faydacı yazarlar değerli katkılar sunmuştur. Sen, faydacılık reddedilse bile faydacı ahlak felsefesinden alabileceğimiz şeyler olduğunu düşünür (Sen, 1999b, 16).

Faydacılık, refahçı ahlak teorileri sınıfına girer. Bu sınıfın ayırt edici özelliği bir durumun iyiliğini yansıtmak için faydaların toplanması olgusu değil durumların yargılanmasında uygun bilgi olarak *faydanın* dikkate alınmasıdır. Hem refahçı hem de sonuççu olan ahlak teorilerinde tüm eylemlerin, kuralların, kurumların, vb. nin seçimi yalnızca fayda bilgisi bağlamında yargılanır. Refahçı olan fakat faydacı olmayan bir ahlak teorisine örnek olarak, refah iktisadında Rawls'un etkisi altında oluşan Rawlsçu teori gösterilebilir. Bu teoride, bir durumun iyiliğine karar verirken toplumdaki en kötü durumda olan kişinin fayda düzeyine bakılır.

Herhangi bir refahçı teorinin özgürlüğü ele almakta yetersiz kalmasının iki farklı nedeni vardır. Birincisi, özgürlük bir kişinin ne yaptığı ile değil, ne yapabileceği ile ilgilidir. İkincisi, özgürlük, insanın yaptığı şeyin nasıl bir faydaya neden olacağı ile de ilgili değildir. Refahçı bir bölüşüm sistemi, haz veya elem şeklindeki psikolojik tepkiler temelinde bir kişinin ne alması gerektiğini belirler. Faydacılar, yüksek marjinal faydayı ödüllendirirken, refahçı Rawlsçu teoriler ise düşük toplam faydaya tepki verir. Fayda bilgisinin bu farklı kullanımları tartışmayı farklı yönlere çekebilirler fakat tüm refahçı teoriler iki kişinin aynı fayda özelliklerine sahip olması halinde verili bir toplamdan aynı payı almaları gerektiğini savunurlar ki bu, adalet ve özgürlük hususlarına duyarsızlıktır.

Özetle, Sen, refahçı teorileri, yalnızca faydaya olan inançları dolayısıyla ve ahlaki yargılarımıza fayda dışı bilgileri dahil etmedikleri için reddeder (1979a). Dolayısıyla Sen, yalnızca normatif değerlendirmeye dahil edilen bilgi ile değil dışlanan bilgi ile daha fazla ilgilenmektedir. Faydacılık tarafından dışlanan fayda dışı bilgi, bir kişinin sakatlığından kaynaklanan fiziki ihtiyaçları olabileceği gibi sosyal ve ahlaki hususlar da olabilir. Sen'in normatif teorilerde karşı geldiği ilk nokta bu teorilerin yalnızca zihinsel durumlara odaklanmasıdır. Bu, Sen'in, mutluluk gibi zihinsel durumları

önemsiz gördüğü anlamına gelmez. Onun eleştirdiği yalnızca bu zihinsel durumların önemli kabul edilmesidir.

Seçim temelli yaklaşımın geleceği olmayan bir öneridir, çünkü insanlar her zaman kendi kişisel çıkarları doğrultusunda seçim yapmazlar (Sen, 1999b,18-20). Sen, Rawls’u takiben, faydanın farklı haz ve elem kaynakları arasında ayırım yapmadığını kabul eder (Sen, 1984, 308; Rawls, 1971, 30-31). Özellikle de, fayda, saldırgan zevkler (offensive tastes) karşısında ayırım yapamaz; bu yaklaşım bu eleştiriyi kaldırarak şekilde düzenlense bile (Cohen, 1993, 31). Daha temel olarak, Sen hayatın faydaya ulaşmaktan daha fazla bir şey olduğunu söyler (1987,8; 1992,54; 1999, 62): “Faydayı dikkate almak önemlidir ancak refahçı yaklaşımın gözardı ettiği içsel değere (intrinsic value) sahip başka şeyler de vardır.” Sen, (1993, 38-39) “ yetkinlik veya özgürlüğün içsel değere sahip olduğunu ve bunların ana enformasyon temeli olarak görülmesi gerektiğini” iddia eder.

Yetkinlik yaklaşımı aynı zamanda, iktisatçıların, refah iktisadındaki ampirik analizler için faydacı çerçeveyi uygulama şekline de bir eleştiri sunmaktadır. İktisatçılar, teorik çalışmalarında odak değişken olarak *faydayı* kullanmakta fakat uygulamalı çalışmalarında bunu *gelir* olarak dönüştürmektedirler. Sen (1990a), gelirin önemli bir avantaj aracı olduğunu kabul etmekle birlikte yetkinlikler gibi içsel olarak önemli şeyler için zayıf bir gösterge olduğunu söyler. Bir gösterge olarak gelir bilgisinin zayıflıklarına bir sonraki alt bölümde değinilecektir.

2.1.2.2. Mal ve Kaynak Temelli Yaklaşımların Eleştirisi

Sen sıklıkla John Rawls’dan çok etkilenmiş olduğunu belirtse de Rawls’un birincil mallara (primary goods) olan vurgusunu eleştirir. Çünkü bu düşünce tarzı, insan çeşitliliğinin önemini göz ardı eder. Eğer tüm insanlar aynı olsa idi, bir birincil mallar endeksi herkes için benzer özgürlükler sağlardı. Sen’e göre, Rawlsçu adalet düşüncesi, aynı refah veya avantaj düzeyine ulaşmak için farklı insanların farklı miktarda ve tarzda mallara ihtiyaç duyacağını görememiştir. Benzer şekilde, Sen (1984), Ronald Dworkin’in “kaynakların eşitliği” gibi kaynak temelli normatif teorileri de eleştirmiştir.

Martha Nussbaum, birincil mallar ile yetkinlikler arasındaki farkın yanı sıra Rawls’un teorisinin toplumsal sözleşme geleneğine ait olması bakımından da eleştirilmesi gerektiğini düşünmüştür (Nussbaum, 2002).

Rawls'un "fark ilkesinde" (difference principle) yansıtılan birincil mallar yaklaşımına göre bir kişinin avantajı, geliri de içeren birincil mallar endeksi ile değerlendirilir. Bu düşünce, arzu ve hazların ölçümünün egemenliğini reddetmesi bakımından refahçı teorilerden ayrılır. Bu duruma, farklı birincil malları ağırlıklandırmak gibi alternatif bir araca sahip olunması pahasına ulaşılsa da ağırlıklandırma işi bu tarz bir ahlak teorisinde kaçınılmazdır. Fakat Sen'e göre daha önemli olan bir konu kişinin avantajını değerlendirmek konusunda birincil malların iyi bir rehber olup olamayacağı meselesidir.

Değer verdiğimiz şey özgürlük ise birincil mallar sadece *araçsal* olarak ve *koşullu* olarak değerli görülmelidir. Fiziki bir özüre sahip bir kişi için belli bir gelir düzeyi sağlıklı insana olduğundan daha yetersiz gelecektir. Diğer birincil mallar için de bu söz konusudur ve Rawls (1980)'un ileri sürdüğü gibi bunlar özel durumlar değildir. Sen (1992, 38)'e göre, "Birincil mallar ile birincil yetkinlikler arasındaki mutabakat , kişilerden veya toplumlardan bağımsız işleyen sıkı bir ilişki değildir" .

"Kaynakların eşitliği" meselesi ise Ronald Dworkin'in geliştirdiği bir argümandır. Dworkin, kaynakların eşitliği fikrinin hem iktisadi bir piyasa hem de yetenek farklarının ve üretkenlik güçleri farklarının kapsandığı sigorta piyasalarının varlığının, kaynakların eşitliğini ikna edici bir ahlaki kriter yaptığını ileri sürer.

Sen'e göre Rawls ve Dworkin'in fikirleri, fırsatlar bağlamında doğru yönde hareketler olmasına rağmen genel olarak ahlaki kriterler açısından hatalı olmalarının yanı sıra özel olarak da pozitif özgürlüğün arkasında yatan fikirleri görmekte yetersizdir (Sen, 1992, 39).

2.1.3. Bir Reçete Olarak Yetkinlik Yaklaşımı

Üçüncü olarak ve en az önemli düzeyde, yetkinlik yaklaşımı kişiler arası refah kıyaslamaları için bir reçete olarak görülebilir. Burada, yetkinlik yaklaşımının refah kıyaslamalarındaki ampirik egzersizleri yapmak üzere oluşturulmuş zarif bir reçete veya bir algoritma bağlamında ele alınması söz konusudur.

Bazı iktisatçılar Sen'in çalışmalarını böyle bir formül veya algoritma arayışı ile okumuşlardır (Örneğin, Roemer, 1996). Fakat Sen'in ana vurgusunun bu olmadığını gördüklerinde hayal kırıklığına uğramışlardır (Robeyns, 2000, 13). Daha sonra değineceğimiz gibi, yetkinlik yaklaşımına getirilen eleştiri ve soruların bir kısmı,

yetkinlik yaklaşımının bu üçüncü düzeyde okunması gerektiğine dair gizil varsayımdan ortaya çıkmıştır. Robeyns (2000; 2003; 2005) ve Comim (2001)’e göre, yaklaşımın üç düzeyli yapısı ve her bir düzeyin önemi değerlendirildiğinde bu eleştirilerin çoğu gücünü kaybedecek hatta ortadan kalkacaktır.

Ancak bu, üç düzeyin birbirlerine bağlı olmadığını söylemek anlamına gelmez. Bireysel avantaj ve toplumsal düzenlemelerin değerlendirmesi için bir düşünsel çerçeve olma düzeyinde yetkinlik yaklaşımı, işlevselliklere ve yetkinliklere odaklanmayı önerir. Ancak bu öneri Sen’in refahçılık ve Rawlsçu teoriler gibi mevcut normatif teorilerin eksiklerini çözümlemesinden sonra geliştirilebilmiştir. Birinci düzeyde yetkinlik yaklaşımı çok genel iken ve sadece normatif düşüncüyü tasvir etmekle birlikte yetkinlik yaklaşımının “reçete” benzeri kullanımı, yoksulluğun ve eşitsizliğin ampirik değerlendirmelerinde gerekli olabilir. Dolayısıyla üç düzey birbirine bağlıdır, birincisi en geneli iken, ikinci ve üçüncü düzeyler daha spesifik ve insanların refah ve avantajı ile ilgili belirli tartışmalara yöneliktir (Robeyns, 2005).

Üçüncü düzeydeki vurgu aslında yetkinlik yaklaşımının ne kadar edimsel (operational) olabildiği yani ampirik uygulamalara yatkınlığı ile ilgili bir mevzudur ve bu konuya daha sonra detaylı bir şekilde değinilecektir.

2.2. Kavramsal Temeller

2.2.1. İşlevsellik ve Yetkinlik

Sen’e göre, sosyal bir düzende bir kişinin pozisyonu iki farklı perspektiften değerlendirilir (Sen,1992, 31);

- 1- Başardığımız şeylerle ilgili olan *gerçek başarı (real achievement)*
- 2- Değer verdiğimiz şeyi başarmak için sahip olduğumuz reel fırsat ile ilgili olan *başarma özgürlüğü (achievement freedom)*

Bu iki perspektif birbirleriyle uyumlu olmak zorunda değildir. Ayrıca bu ayrım, eşitsizlik, etkinlik (efficiency) değerlendirmeleri için de geçerlidir. Kısacası; “Başarı (achievement) ile özgürlük (freedom) arasındaki ayrım sosyal değerlendirmede merkezi öneme sahiptir” (Sen, 1992, 31).

Daha önce de belirtildiği gibi, başarıyı değerlendirmenin farklı yolları vardır. Bunlar; fayda, servet veya yaşam kalitesi gibi yaklaşımlardır. Ancak, başarıyı nasıl

tanımlarsak tanımlayalım, başarının kapsamı ile başarıma özgürlüğü arasındaki ayrım önemini korumaya devam eder.

Bireysel avantajı değerlendirmeye ilişkin bazı bildik yaklaşımlar sadece başarı ile ilgilenmişler, başarıma özgürlüğünün önemini tamamen araçsal olarak (gerçek başarıların araçları olarak) görmüşlerdir. Faydacılık buna bariz bir örnektir. Faydacı yaklaşım; sosyal değerlendirme için kişiler arası kıyaslamaları sadece başarılarla sınırlı tutmuş ve başarıları ulaşılan faydalar olarak tanımlamıştır. Bu iki özellik kişisel ve sosyal değerlendirme için kişiler arasında kıyaslanacak bireysel faydalar üzerine odaklanan faydacı *enformasyonel odağı* oluşturur.

Benzer şekilde, Bergson-Samuelson toplumsal refah fonksiyonları, doğrudan dikkatini başarıya yönelterek (tercih tatmini, tüketici tatmini), bireysel özgürlüğü yalnızca başarının araçları olarak ele alırlar. Bir anlamda bu Arrowcu sosyal seçim çerçevesi için de geçerlidir (Sen,1992, 32). Bu çerçevede, durumlar arasında seçim yapma özgürlüğüne vurgu yapmak yerine sadece durumlara ilişkin bireysel tercihler ele alınır (Sen, 1992, 32,).

Başarılar üzerindeki bu yoğun vurgu, Rawlsçu birincil mallar dağılımı ile Dworkin'in kaynakların dağılımı gibi politik değerlendirmeyi başarının araçları üzerine dayandıran iddalar ile önemini kaybetmeye başlamıştır. Sen (1992,33)'in belirttiği gibi; “Kaynaklar ve birincil mallar şeklindeki araçlar başarıma özgürlüğüne güç kattığından bu hareketlerin bizi özgürlüğe götürecek hareketler olduğunu düşünmek mantıksız olmayacaktır.”

Fakat şunu da kabul etmek gerekir ki, kaynakların veya birincil malların sahipliğinin eşitlenmesi, farklı insanların sahip olduğu özgürlüklerin eşit olmasını sağlamaz. Çünkü bu malların özgürlüklere dönüştürülmesi konusunda insanlar arasında önemli farklar vardır. Aynı gelir ve kaynak düzeyine sahip iki insandan biri daha iyi beslenebilirken diğeri bunu yapamayabilir.

Başarıdan, başarının araçlarına doğru bir hareket, (Rawls ve Dworkin'de olduğu gibi) dikkatleri özgürlüğün önemine çekmeye yardım edebilir; ancak bu hareket özgürlüğün boyutunu kapsamaya yeterli değildir (Sen, 1992, 34). Böyle bir özgürlükle ilgileniyorsak eğer, alternatif başarı kümeleri şeklinde bir özgürlük tanımından kaçış yoktur.

“Dikkatlerin başarıdan kaynaklara doğru yönelmesi özgürlüğe daha fazla önem verilmesi anlamına gelir. Fakat bireysel avantajı, sahip olunan kaynaklar olarak görmek özgürlük araçlarına odaklanmaktan ve özgürlüğe saygı göstermekten başka bir şey değildir.” (Sen, 1992, 35)

Özetle, özgürlüğe ulaşmayı sağlayan kaynaklar ile özgürlüğün kendisi arasındaki boşluk prensipte ve uygulamada önemlidir. “Özgürlük sadece başarıdan değil kaynaklardan ve özgürlük araçlarından da ayrı tutulmak zorundadır.” (Sen, 1992,37)

Kişinin sahip olduğu kaynaklar ve birincil mallar o kişinin sahip olduğu özgürlüklerin kötü bir göstergesi olabilir (Sen, 1980 ; 1991).“Eğer seçim özgürlüğü ile ilgileniyorsak, kişinin gerçekte sahip olduğu seçimlere bakmamız gerekir ve sahip olunan kaynaklara bakarak aynı sonuca varacağımızı varsaymamız gerekir.” (Sen, 1992, 38)

Sen’e göre, bir kişinin refahı, onun “oluşunun kalitesi” anlamına gelir. Yaşam da, oluş ve yapışlardan (beings and doings) oluşan birbirleriyle ilişkili işlevselliklerin bir kümesi olarak görülebilir. Bu bağlamda bir kişinin başarısı, onun işlevselliklerinin bir vektörü olarak alınmalıdır ki bu, işlevselliklerin kişinin oluşunun kurucu unsuru olduğu iddiasıdır ve refah değerlendirmesi, bu kurucu unsurların bir değerlendirmesi şeklini almalıdır.

İşlevselliklerle yakından alakalı bir diğer kavram olan yetkinlikler ise, bir insanın ulaşabileceği çeşitli işlevsellik kombinasyonlarını temsil eder. Dolayısıyla yetkinlik, bir insanın istediği hayat tarzını yaşamasını sağlayan kişisel özgürlüğünü yansıtan işlevsellikler vektörlerinin bir kümesidir (Sen, 1999b; 1993). Mallar bağlamında bütçe kümesi (budget set), kişinin mal demetleri alma özgürlüğünü yansıtırken işlevsellikler bağlamında yetkinlikler de, kişinin olası yaşamlar arasından seçim yapma özgürlüğünü yansıtır.

“ Bir işlevsellik bir başarı iken yetkinlik başarıma yetisidir. İşlevsellikler bir anlamda yaşam koşulları ile daha doğrudan ilişkilidir, çünkü onlar yaşam koşullarının farklı unsurlarıdır. Yetkinlikler ise aksine pozitif bağlamda özgürlük nosyonlarıdır; sürebileceğiniz yaşamla ilgili sahip olduğunuz reel fırsatlardır” (Sen, 1987, 36).

İşlevsellik ile yetkinlik arasındaki farkı göstermek için Sen’in verdiği bir örneğe bakalım: İyi beslenme işlevselliğini yerine getiremeyecek kadar yemek yemeyen iki kişiyi ele alalım. Birinci kişi Etiyopya’daki kıtlığın bir kurbanı iken ikinci kişi Tibet’in işgalini protesto etmek için Washington’daki Çin Elçiliği önünde açlık grevine başlamış biri olsun. Her ikisi de iyi beslenme işlevselliğini yerine getiremiyor olsa da , bunların açlıktan kaçınma özgürlükleri farklıdır. Bu ayrımı

yapabilmek için yetkinlik kavramına gereksinim duyarız. Açlık grevine başlayan kişinin bu işlevsellğe ulaşma yetisi varken Etiyopyalı'nın böyle bir yetisi yoktur.

Bununla birlikte, işlevselliklerin, bir kişinin refahını yansıttığını anlamak çok kolayken yetkinliklerin refahla olan ilgisi karmaşık görünebilir. Kişinin yetkinliği ile refahı arasındaki ilgi, iki farklı fakat birbiriyle ilişkili unsurdan kaynaklanır.

İlk olarak, ulaşılan işlevsellikler (achieved functionings) kişinin refahını gösterirse, yetkinlikler de o kişinin refaha ulaşmasının reel fırsatlarını yani kişinin özgürlüğünü oluşturur. Bu refah özgürlüğü (well-being freedom) etik ve politik analizde doğrudan bir öneme sahip olabilir. Bir kişinin toplumda nasıl bir pozisyonda olduğunu değerlendirmekte olduğu gibi o kişinin refah fırsatlarını yansıtan bu özgürlük en azından araçsal nedenlerle değerli olmalıdır. Fakat konu sadece araçsal nedenlerle sınırlı değildir. Özgürlük, iyi bir sosyal yapı için kendinde iyi bir şey (intrinsically good) olarak da görülebilir.⁵ Rawls (1988) gibi toplumun “iyiliği” (goodness) yerine toplumun “doğruluğu” (rightness) fikrini savunanlar ise konuya bu uçtan yaklaşacaklardır (Sen, 1992, 40).

İkincisi, ulaşılan refahın kendisi de işlevsellik yetisine (capability to function) bağlıdır. Seçmek kendi başına hayatın değerli bir parçası olabilir. Ve gerçek seçimlerin -ciddi seçeneklerin olduğu- olduğu bir hayat bu nedenle daha zengin bir hayat olabilir (Sen, 1992, 41). Bu görüşte, en azından bazı yetkinlik tipleri refaha doğrudan katkıda bulunur. Fakat yetkinlik şeklindeki özgürlük sadece araçsal olarak değerli görüldüğü zaman bile işlevsellik yetisi sosyal değerlendirmenin önemli bir kısmını oluşturabilir. Yetkinlikler kümesi bize, kişinin erişiminde bulunan çeşitli işlevsellik vektörleri hakkında bilgi verir ki bu bilgi, refah nasıl açıklanırsa açıklansın önemlidir (Sen, 1992, 42).

Her iki durumda da yetkinlik yaklaşımı bireysel ve sosyal değerlendirmelere ilişkin geleneksel yaklaşımlardan önemli ölçüde ayrılır. Birincil mallar, kaynaklar veya reel gelir gibi değişkenlerin tümü refaha ve diğer amaçlara ulaşmanın araçları olup, özgürlüğün araçları olarak da tanımlanabilirler. “Bunun aksine, işlevsellikler refahın kurucu unsurlarıdır. Yetkinlikler de bu kurucu unsurları elde etme özgürlüğünü

⁵ Özgürlüğün bu şekilde yorumu çoğu liberteryen yazarların çalışmalarında bulunabilir (Hayek, 1960; Nozick 1974; J.M. Buchanan, 1975;1986). Ancak özgürlüğün temel değeri üzerine yoğunlaşılması bakımından ilk argümanlar Marx'ın siyaset felsefesinde bulunmaktadır (Sen, 1992, 41).

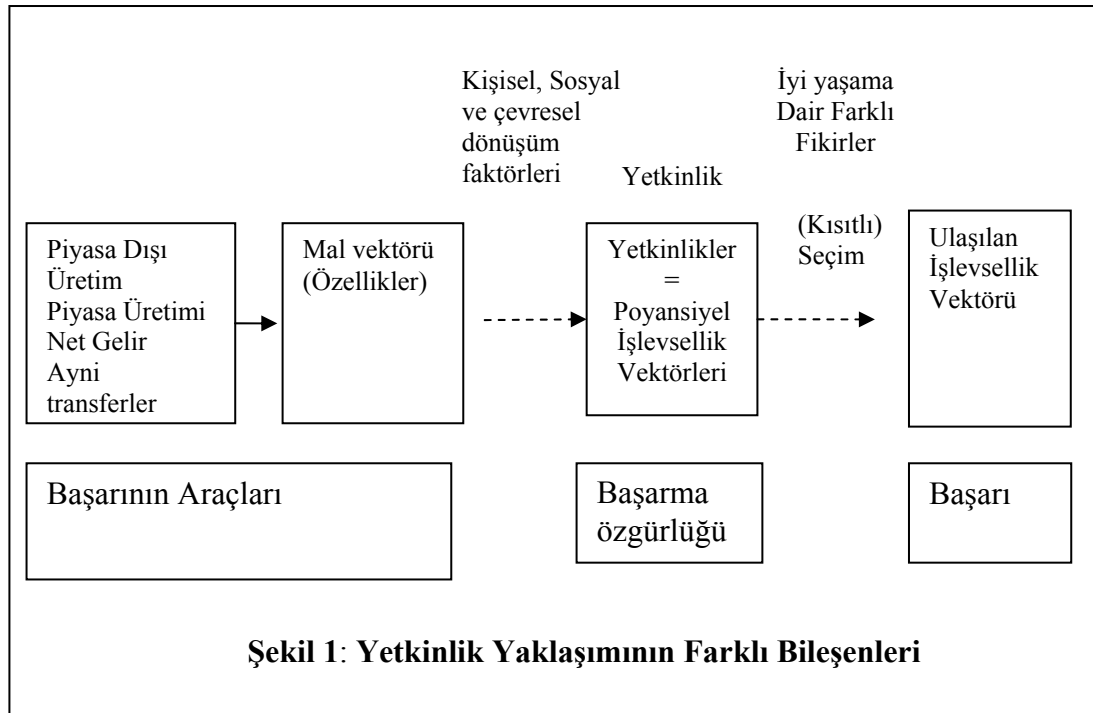
yansıtır ve karar verme, seçim yapma gibi hususlar yaşamın parçaları olduğu sürece yetkinlikler, refaha ulaşmakta doğrudan bir role sahiptir.” (Sen,1992,42).

Dolayısıyla, yetkinlik yaklaşımındaki temel kavramların *işlevsellik* ve *yetkinlik* olduğu söylenebilir. “Bir kişinin değer verebileceği oluş ve yapılar” olan işlevselliklere (Sen, 1999, 75) örnek olarak; yeterli beslenme, sağlıklı olma, engellenebilir hastalıklardan kaçınma, mutlu olma, öz-saygıya sahip olma, toplum hayatına katılabilmek gibi şeyler gösterilebilir (Sen, 1992, 39). Temel işlevselliklerin kesin bir listesi yoktur; çünkü farklı ortam ve zamanlar için farklı işlevsellik kümeleri önemli olabilir (Sen, 2005,157-160). “Bir kişinin ulaşabileceği işlevselliklerin (Oluş ve yapılar) çeşitli kombinasyonlarını temsil eden” (Sen, 1992, 40) yetkinliklere örnek olarak ise okur-yazar olma, sağlık hizmetlerine ulaşabilme, kendi kimliğini ve düşüncelerini ifade edebilme gösterilebilir. Sen bu kavramları, yaşam kalitesi, eşitlikçi adalet ve yoksulluk gibi konuları analiz etmek için kullanmıştır. Tüm bunlardan çıkartılacak sonuç, yetkinlik yaklaşımının normatif değerlendirmelerde kullanılan enformasyonel temeli genişleten bir yaklaşım olduğudur.

İşlevsellik ve yetkinlik, Sen’in çalışmalarında yakından bağlantılı fakat bağımsız şekilde faydalı kavramlardır. Yetkinlik, bir kişinin ulaşabileceği işlevselliklerin bir toplamı olduğundan, işlevsellikler alanında değerlendirilir. Yani işlevsellikler yetkinliklerin entegral elemanlarıdır (Commim, Qizilbash, Alkire, 2008, 3). Bununla birlikte, yetkinlik üzerindeki vurgu dikkatleri özgürlüğe ve fırsata yöneltir ki bu işlevselliklerin yapamayacağı bir şeydir. Sen, yetkinliğin tek önemli şey olduğunu ileri sürmez; işlevsellikler kendi başlarına değerli olan şey olma özelliğini korurlar.

Bununla birlikte, Sen, farklı işlevselliklere veya yetkinliklere verilecek nispi ağırlıklarda olduğu gibi işlevsellikler karşısında yetkinliğin nispi önemi konusunu da açık bırakır (Sen, 1992, 49-53 ;1999a,76-77). Bunlar, yaklaşımın bilinçli olarak açık uçlu bırakıldığı ve tam olmadığını (incomplete) gösteren unsurlardır. Yetkinlik yaklaşımının bilinçli olarak tam olmaması konusuna ise daha sonra değineceğiz.

İşlevsellik ve yetkinlik kavramlarının daha iyi anlaşılması açısından aşağıdaki gibi bir şema yardımcı olacaktır. Yetkinlik yaklaşımında, mallar ve hizmetler ile işlevsellikler arasında bir ayrım yapılır. Yetkinlik yaklaşımının farklı unsurları ve bu yaklaşımda malların oynadığı rol aşağıdaki şekil yardımı ile gösterilebilir.



Bir işlevsellik, bir kişinin başarısıdır; kişinin ne olduğunu ve neyi yapabildiğini göstererek kişinin durumunun bir kısmını yansıtır. Bu kavram, bu işlevselliklere ulaşmak için kullanılan mallardan ayrı tutulmalıdır. Örneğin, bisiklet sürme bir bisiklete sahip olmaktan farklı bir şeydir.

Bunun yanında, mal ve işlevsellikler arasındaki ilişki üç tane dönüşüm faktöründen etkilenir; Birincisi, bir kişinin o malın özelliklerini bir işlevsellığe dönüştürebilme şeklini etkileyen kişisel özelliklerdir (metabolizma, fiziki koşul, cinsiyet, okuma yetenekleri, zeka gibi). Eğer bir kişi özürlü veya kötü bir fiziki şarta sahipse veya bisiklet sürmeyi bilmiyorsa bisiklet ulaşım işlevselliğini sağlamakta kısıtlı olacaktır. İkincisi, kamu politikaları, sosyal normlar, ayrımcı uygulamalar, cinsiyet rolleri, toplumsal hiyerarşiler, güç ilişkileri gibi sosyal özelliklerdir. Üçüncüsü; iklim, altyapı, kurumlar kamu malları gibi çevresel özelliklerdir. Eğer bir bölgede bisiklet yolu yoksa veya toplumda kadınların bisiklet kullanmaması gerektiği gibi bir norm oluşmuşsa o bisikleti bir işlevsellığe dönüştürmek mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla, bir kişinin sahip olduğu malları bilmek onun hangi işlevselliklere ulaşabileceğini çıkarmak için yeterli değildir. Kişi ve o kişinin yaşadığı ortam hakkında daha fazla şeyin bilinmesi gerekir. Aynı zamanda bu kavram, işlevselliğin ortaya çıkardığı mutluluktan da farklıdır. Bisiklet sürmek, bu aktiviteden alınan haz ile tanımlanamaz. Dolayısıyla bir işlevsellik, hem mallara sahip olmaktan hem de faydaya sahip olmaktan farklıdır.

Bu noktada Sen (1999b, 7-10)’i takiben küçük bir notasyon faydalı olabilir:

$x \in X$	x , malların oluşturduğu bir vektörken, X tüm olası mal vektörlerini gösterir.
$c = c(x)$	Malların özelliklerinin bir vektörüdür.
c	Mallarla, malların özellikleri arasındaki ilişkiyi gösteren bir fonksiyondur.
$b = f(c(x z_i, z_e, z_s))$	Oluş ve yapıların (işlevsellik) bir vektörüdür.
$f \in F$	f , malların özellikleri ile işlevsellikler arasında ilişkiyi gösteren bir dönüşüm fonksiyonu iken, F , tüm olası dönüşüm fonksiyonlarının kümesidir.
z_i, z_s, z_e	Malların özelliklerinin işlevselliklere dönüşüm oranını belirleyen bireysel (i), toplumsal (s), ve çevresel (e) faktörlerdir.
Q	Bir bireyin ulaşabileceği tüm olası işlevsellikleri gösteren yetkinlik kümesidir.

Bir bireyin refahının değerlendirmesi o kişinin yetkinlik kümesi olan Q_i ’nin analizi ile yapılır ki, bu küme i kişinin farklı potansiyel işlevsellikleri üzerinde tanımlanır:

$$Q_i(X_i) = \{b_i | b_i = f_i(c(x_i) | z_i, z_e, z_s) \text{ all } f_i \in F_i \text{ and all } x_i \in X_i\}$$

Yetkinlik yaklaşımı bir kişinin ulaştığı işlevsellikleri nihai bir normatif ölçü olarak görmez. Prensipte, insanların reel özgürlükleri ile yani işlevsellik yetisi ile ilgileniriz, ulaşmış oldukları işlevsellik düzeyleri ile değil. Bir kişinin işlevsellikleri o kişinin hayatta yaptığı ve olduğu şeylerin bir kümesi iken, o kişinin yetkinliği, ulaşabileceği işlevselliklerin alternatif kombinasyonudur. Bu kombinasyondan kişi bir işlevsellikler vektörünü seçebilir. Dolayısıyla yetkinlik nosyonu, fırsat kavramı ile yakından ilişkilidir. Fakat, Sen (1999b, 15)’in de uyardığı gibi:“buradaki fırsat kavramı, geleneksel anlamdaki sınırlı haliyle anlaşılmamalı, özgürlüğün daha pozitif bir nosyonu olarak ele alınmalıdır.”

Dolayısıyla, buradaki temel fikir, insanların yetkinlikleri ile yani onların olmak istedikleri kişi olmalarına veya yapmak istedikleri şeyleri yapmaya yardımcı olacak efektif özgürlükleri ile ilgilenilmesi gerektiğidir.

Bu noktada yetkinlik yaklaşımı ile ilgili teorik inceliklere bakmak faydalı olacaktır. *İlk olarak*, işlevsellikler ve yetkinlikler üzerindeki bir vurgu, kaynaklara veya sosyal kurumların değerlendirmesine, iktisadi büyümeye, teknik ilerleme gibi unsurları dikkate alınmaması gerektiğini söylemez. İşlevsellikler ve yetkinlikler nihai ilgi alanı iken, diğer boyutlar da pekala önemli olabilir. Adam Smith gibi Sen de, iktisadi büyümenin ve mal-hizmet arzındaki artışın insani gelişim için gerekli olduğunu düşür. Bununla birlikte, Aristo'nun argümanını yineler:“ Servet aradığımız nihai şey değildir; servet yalnızca başka şeyler için faydalıdır” (Sen, 1999a, 28)

İkinci konu, insanların yetkinliklerini değerlendirmek yerine, doğrudan ulaşılan işlevselliklerini araştırmanın daha anlamlı olduğu durumlar ve örnekler vardır. Örneğin, vücut bütünlüğü yetkinliğine odaklanılacaksa, kendisini kasıtlı olarak tehlikeye atan bir boksörle ilgilenilmez. Söz konusu boksör saldırılmama yetkinliğine sahiptir ve şiddet içeren bir olaya dahil olmayı kendisi seçer. Fakat, aile içi şiddet göz önüne alınırsa hiç kimsenin bir başka insan tarafından şiddet görmek istemeyeceği gibi mantıklı bir varsayımı kullanırız ve dolayısıyla aile içi şiddetten dolayı vücut bütünlüğünü koruma işlevselliğini kaybetmesi kurbanın güvende olma yetkinliğine sahip olmadığının bir işaretidir. Yetkinlikler yerine doğrudan ulaşılan işlevselliklere bakmanın daha anlamlı olduğu diğer örnekler, kıtlık ve açlıklarda iyi beslenme ve çok yoksul toplumlardaki aşırı maddi ve bedensel yoksunluk altındaki tüm durumlardır.

Üçüncü ve son olarak, gerçek hayatta aynı yetkinlik kümelerine sahip iki kişinin, önündeki seçeneklerden farklı seçimler yapmış olmaları nedeniyle farklı tipte ve düzeyde ulaşılmış işlevselliklere sahip olmalarıdır. Felsefi bağlamda ifade edecek olursak, bu kişiler farklı “iyi hayat fikirlerine” sahiptirler; sürmek istedikleri yaşamlar için farklı istekler ve arzulara sahip olacaklardır. Liberal bir felsefi düşünce olarak yetkinlik yaklaşımı insanların farklı iyi hayat fikirlerine saygı duyar. Bu nedenle uygun siyasi hedef, ulaşılan işlevsellikler değil yetkinliklerdir. Bununla birlikte, şu da açıktır ki, gerçek hayatta, iyi hayata dair fikirlerimiz ailemiz, çevremiz, dinimiz, kültürel arka planımız tarafından şekillenir. Burada karşımıza çıkan soru, bunun ne kadar bir seçim olduğudur, eğer bunu seçim olarak nitelendirecek olsak bile kısıtlanmış bir seçimdir. Bu kısıtların her zaman negatif ya da adaletsiz olacağı anlamına gelmez, tersine bazı insanlar bunları oldukça destekleyici bulabilir. Sorgulanması gereken başka bir konu da, insanların yetkinlik kümelerindeki tüm

yetkinliklere ne kadar gerçekten ulaşabildikleridir. Aile veya toplum tarafından belli yaşam tarzlarını seçme konusunda cezalandırılıp cezalandırılmadıkları önemlidir (Robeyns, 2005).

Bu noktada “Yetkinlik” kelimesinin teorik literatürdeki kullanım şekillerine bakmak faydalı olabilir. Sen’in orijinal terminolojisinde, bir kişi yalnızca bir yetkinliğe (veya yetkinlik kümesine) sahiptir. Bu da olası ve ulaşılabilir işlevselliklerin bir kombinasyonundan oluşur. Yani işlevsellikler ya potansiyeldir veya ulaşılandır. Bu çeşit bir dil en çok, analizlerinin odak noktası fırsatlar kümesi olan toplumsal seçim akademisyenlerine yakındır. Bir kişinin yetkinliği, en iyi şekilde bir kişinin fırsatlar kümesi olarak ele alınabilir. Fakat yetkinlik yaklaşımı çalışan diğer pek çok akademisyen, Nussbaum da dahil, bu potansiyel işlevsellikleri yetkinlikler olarak isimlendirir. Bu terminolojide, yetkinlik kümesi bir takım yetkinliklerden oluşur. Aynı şekilde bir kişinin toplam özgürlüğü bir takım spesifik özgürlüklerden oluşur. Bir kişinin yetkinlik kümesinin bireysel elemanları bağlamındaki yetkinlik kullanımı Sen’in ilk çalışmalarında bulunmazken daha sonraki çalışmalarında yetkinlik kelimesini her iki şekilde de kullandığı görülür. Yetkinliklerin bu çoğulcu kullanımı Sen’i yorumlayanların veya yetkinlik yaklaşımını uygulayanların çalışmalarında oldukça yaygındır (Robeyns, 2000).

Yetkinlikler ve temel yetkinlikler arasındaki ayrım kendi başına önemli olmakla birlikte aynı zamanda Sen’in okumalarında karşımıza çıkan kavramsal karmaşa ve çelişkinin de kaynağıdır. Temel yetkinlikler tüm yetkinliklerin bir alt kümesidir; bunlar hayatta kalabilmek ve yoksulluğa düşmemek için gerekli bazı temel özgürlükleri yansıtır. Temel yetkinlikler, “ yaşam standartlarını sıralamakta değil yoksulluk ve yoksunluğu değerlendirmede amacı ile bir sınır çizgisine (cut-off) karar vermek için önemlidir” (Sen, 1987, 109). Başka bir ifade ile, yetkinlikler nosyonu oldukça geniş bir alanı yansıtırken, temel yetkinlikler bir kişiyi yoksulluğun dışında tutmak için gerekli özgürlükleri yansıtır (Sen, 1993, 41):“ Temel yetkinlik kavramı, belli önemli işlevsellikleri minimal olarak gerekli düzeylere kadar yerine getirebilme yetisini vurgulamak için kullanılmıştır”.

Dolayısıyla temel yetkinlikler, yoksulluk analizi ve gelişmekte olan ülkelerdeki insanların refahının analizinde oldukça önemli bir yere sahipken, zengin ülkelerdeki refah analizi, hayatta kalabilmek için gerekli olan temel yetkinliklere daha az vurgu

yapacaktır. Yetkinlik yaklaşımı en iyi şekilde bir düşünsel çerçeve olarak görüldüğü sürece temel yetkinliklerin veya tüm yetkinliklerin önemi, ele alınan konuya bağlı olacaktır (Robeyns, 2003). Fakat unutulmaması gereken bir husus, yetkinlik yaklaşımı sadece yoksulluk ve yoksunluk analizi ile kısıtlı olmayıp, politika değerlendirmeleri veya zengin toplumlardaki eşitsizlik ölçümü için de bir çerçeve olarak işlev görür. Yetkinlikler ve temel yetkinlikler arasındaki bu net kavramsal ayrıma rağmen bu terminoloji ile ilgili olarak bazı kafa karıştırıcı şeyler vardır. Bu karışıklığın dört nedeni olabilir.

Birincisi, Sen'in yetkinlik yaklaşımına ilişkin ilk makalesi olan "Equality of What?" (1980) da, Sen, temel yetkinliklere vurgu yaparken aslında genel olarak yetkinlikleri kastetmektedir (Robeyns, 2000,15). Yetkinlik yaklaşımının aşamalı bir şekilde geliştirildiği gerçeği göz önüne alındığında bu makaledeki temel yetkinlikler kullanımını, kavramın gelişimine doğru bir ilk adım olarak okumak, önemli olanın yalnızca temel yetkinlikler olmadığını görmek gerekir. Sen (1993, 41) de terminolojisindeki bu kaymayı kabul etmiş ve "yetkinlik yaklaşımının sadece temel yetkinliklerle sınırlı olmadığını anlamak önemlidir" demiştir.

Karışıklığın ikinci kaynağı, Sen'in kalkınmaya ilişkin çalışmalarının çoğunlukla temel yetkinliklere referans yapmasıdır. Üçüncü olarak, Martha Nussbaum da temel yetkinlikler kavramını kullanmıştır. Fakat Nussbaum'a göre temel olan şeyle Sen'e göre temel olan aynı olmadığı gibi ikisinin yetkinlikler nosyonu kullanımları da farklıdır. İkisi arasındaki kullanım farkları karşısında Sen bizleri uyarır. (1993, 41). Nussbaum için temel yetkinlikler, doğal ve doğuştan (allah vergisi) kapasiteler veya yeteneklerdir. Bunlar, yoksulluk veya yoksunluk analizi için bir sınır noktası belirleyemez.

Dördüncü olarak, Bernard Williams (1987), temel yetkinlik nosyonunu oldukça farklı bir anlamda kullanmıştır. Williams, herhangi bir deterjan markası seçme yetkinliği ile Adam Smith'e referans edilen "utanmadan toplum içine çıkabilme" yetkinliği arasında bir ayrım yapmanın önemli olduğunu ileri sürmüştür. Williams (1987, 101), "utanmadan toplum içine çıkabilmek için ihtiyacımız olan şey nerede olduğumuza bağlı olarak değişir, ancak burada değişmez bir yetkinlik sözkonusudur ki o da utanmadan toplum içine çıkabilmektir. Bu yetkinlik daha temeldir" demiştir. Robeyns (2000, 9) de bir ayrım yapılması gerektiği konusunda Williams'a katılmakla

birlikte bu tarz yetkinlikleri , Sen'in temel yetkinlikleri ile bir karışıklık yaratmaması açısından *genel yetkinlikler* olarak adlandırır. Bu genel yetkinlikler daha derin, jenerik temel yetkinliklerdir.

İlginç olanı, yetkinlik yaklaşımının bir çok ampirik uygulamasının bu terminoloji olmaksızın genel yetkinlikler kavramını kullanmalarıdır. Bu ampirik çalışmalara dayanılarak, genel yetkinlikler; barınma ve hoş ve güvenli bir ortamda yaşama, sağlıklı olma, psikolojik olarak iyi olma, eğitim ve bilgi, sosyal ilişkiler ve etkileşimler, güvenlik ve vücut bütünlüğü olarak sıralanabilir. Aslında genel yetkinlikler meselesi, Sen'in bir yetkinlikler listesini onaylaması gerekip gerekmediği konusuyla yakından ilgilidir ki bu mesele daha sonra ele alınacaktır.

2.2.2. Refah (Well-being) ve Özne (Agency) Arasındaki Ayrım

İşlevsellik ve yetkinliğe ek olarak Sen, üçüncü bir çekirdek kavram tanımlar ki o da öznedir (agency): “Bir özne; eylemde bulunan ve değişiklik yaratan kişidir”. (Sen, 1999b,19).

Özne unsuru, “bir kişinin önemli olarak gördüğü amaçlar ve değerleri izlemek konusunda özgürlüğünü değerlendirmek açısından önemlidir” (Sen, 1985, 203). Sen'in bazı çalışmalarında özne, yetkinlik kadar merkezi bir rol oynar. Örneğin, Sen'in kendi kitaplarında olduğu gibi Dreze ile birlikte yazdıkları *Hindistan: Kalkınma ve Katılım* isimli kitaplarında kullandıkları yaklaşım, piyasalar ve devletler gibi organizasyonlar yerine, “insan öznesini merkeze koyarlar (Sen, 2002, 6).

Yetkinlik yaklaşımı, kişinin refah ve özne hedefleri arasında bir ayrım yapar. Refah kavramının yaşam standardı kavramına indirgeme olasılığı nedeniyle bu kavramlar arasındaki farkları belirlemek gerekir: Yaşam standardı, kişinin kendi yaşamına ilişkin kişisel refahıdır. Buna, sempatiden kaynaklanan sonuçları (örneğin başka birine yardım etmekten duyulan haz) eklersek refaha ulaşırız. Refah, taahhütlerle (kişinin kendisine faydası olmayan hareketleri) eklemlendiğinde ise özneye odaklanmış oluruz (Sen, 1987).

Özne ve refah arasındaki ayrım, Nussbaum'un yetkinlik yaklaşımı versiyonunda bulunmaz. Nussbaum, “tüm önemli ayrımların yetkinlik/işlevsellik ayrımı tarafından kapsandığını “ileri sürer (Nussbaum, 2000, 14'den aktaran Robeyns, 2005, 18).

Thomas M.Scanlon (1982,108), faydacı ilkelerin yaygın etkisinin, “*felsefi faydacılık*” olarak isimlendirdiği bir tezdten kaynaklandığını ileri sürer. Bu teze göre tek temel ahlaki gerçekler, bireysel refaha ilişkin gerçeklerdir. Başka bir deyişle, bu teze göre, ahlakın konusu (subject matter) bireysel refah olmalıdır.

Sen’e göre ise, bu tez, oldukça çekici olan bir enformasyonel temel sunmakla birlikte bu enformasyonel temelin haklı çıkarılması için yeterli değildir. Sen (1985b, 185), enformasyonel temel olarak refah görüşünü, “enformasyonel bir monizm” olarak adlandırır: “Refahın önemli olduğunu ileri sürmek kolaydır. Fakat enformasyonel monizm konusunda ısrarlı olmak kaba bir önyargıdır.” (Sen, 1985b, 185)

Refahın önemini kabul etmiş olmakla içsel öneme sahip başka şeylerin olması olasılığını da yok sayamayız: “Yani, esas soru, ahlaki analiz için refahın içsel olarak önemli bir değişken olup olmadığı değil, tek önemli şey olup olmadığıdır” (Sen, 1985b, 186).

İnsanlar refahtan başka unsurlara da sahiptir. Refahı ne kadar geniş tanımlarsak tanımlayalım insanların tüm eylemleri refahı maksimize etme şeklinde değildir. Refahtan başka amaçlar, değerler ve hedefler vardır. Dolayısıyla, bir kişinin “refah yönü” ile “özne yönü” arasında ayırım yapmak faydalı olacaktır. John Rawls da “Kantian Constructivism” başlıklı makalesinde, insanları Kurucu Kartezyen Rasyonalizmin rasyonel ajanları olarak tanımlayarak özne amacına değinmiştir. Burada insanlar, bir “iyi fikrine” sahip olacak ahlaki güce sahip bireyler olarak görülür; yani önce özne rolü gelir, arkasından başka şeyler. Sen, Rawls’un Kantçı Kurucu Kartezyen Rasyonalizm yolunu izlemese de ahlaki analizde, kişilerin kavramlaştırılmasının nihai olarak sadece refahlarına indirgenemeyeceğini ve özne rolüne içsel önem verilmesi gerektiğini söyler. Böyle bir özne rolünün özellikle önemli olabileceği özel bir alan vardır ki o da kişinin kendi yaşamıdır. “Otonomi”, “kişisel özgürlük” gibi kavramlar kişisel hayatta öznenin bu özel rolü ile ilgilidir ve refah hususlarının çok ötesine gider: “Refahın ahlaki temeli enformasyonel olarak oldukça kısıtlayıcıdır ve özne yönü bir hayatı sürdürmek için çok daha önemlidir” (Sen, 1985, 186).

Ayrıca, daha önce bahsedilen başarılar ile özgürlükler arasındaki ayırım refah ve özne için de önemlidir. Dolayısıyla bir kişiyle ilgili dört önemli bilgi kategorisi vardır. Bunlar; refah başarısı, refah özgürlüğü, özne başarısı ve özne özgürlüğüdür.

Özne ve refah ile özgürlük ve başarı arasındaki ayrım bir örnek ile açıklanabilir (Robeyns, 2005, 17). A ve B şeklinde aynı ulaşılmış refah düzeyine sahip iki kişiyi ele alalım. Her ikisi de küresel şirketlerin gücünün demokrasiye zarar verdiğini ve devletlerin küresel adalete öncelik vermesi gerektiğini ve yoksullukla mücadele etmesi gerektiğini düşünmektedir. B kişisi evde kalırken, A kişisi G8 toplantılarını protesto etmek için İtalya'ya gider. Burada A kişisi, siyasi düşüncelerinin sesini duyurmak için özne özgürlüğünü kullanmaktadır. İtalyan polisi de bu kişiyi protesto eylemi nedeniyle tutukladığında açıktır ki A kişinin ulaşılmış refahı düzeyi (yaşam standardı gibi) düşecektir. Bu kişiye, aşırı sol bir örgüt tarafından organize edilmiş bir suça katıldığını itiraf eden bir belge imzalaması önerildiğinde, eğer imzalamazsa belirsiz bir süre daha tutuklu kalacaktır. Bu durumda ise A kişisi özne özgürlüğü ile daha yüksek bir ulaşılan refah arasında bir değiş tokuş seçeneğine sahip olacaktır. B kişisi de aynı özne özgürlüğüne sahipken bunu yapmayı seçmemiştir. Yani özne hedeflerine ulaşmak için refahını feda etmek istememiştir.

Bu tarz örnekler Sen'in yaptığı ayrımların önemini gösterir. Çünkü değerlendirici işlemlerde sorulması gereken şey, avantajın ilgili boyutları yaşam standardı mı, ulaşılmış refah mı, özne başarısı mı, refah özgürlüğü mü veya özne özgürlüğü mü şeklinde olmalıdır. Yetkinlik yaklaşımının merkezi iddiası, avantajın hangi kavramı kabul edilirse edilsin bu yargımızın enformasyonel temelini işlevselliklerle özellikle de yetkinliklerle ilgili olması gerektiği şeklindedir. Sen, refah başarılarının işlevselliklerle, refah özgürlüklerinin ise kişinin yetkinlik kümesi ile ölçülmesi gerektiğini ileri sürer. Özne üzerindeki vurgu, işlevsellikler ve yetkinlikler bağlamındaki bir analizi aşarak özne hedeflerini hesaba katacaktır.

Kişinin refah yönü ikili bir yapıya sahiptir; refah başarısı ve refah özgürlüğü (Sen, 1992, 38). Kişinin kendi refahını artırmak yönündeki ne gibi fırsatlara sahip olduğu kişinin refah özgürlüğü olarak tanımlanır ve kişinin refah başarılarının gözlemi ile açıklanamaz. Refah özgürlüğü oldukça özel tipte bir özgürlüktür. Kişinin çeşitli işlevsellik vektörlerine sahip olma yetkinliği üzerinde durur. Bu özgürlük kavramı, kişinin özne yönüne ilişkin daha geniş bir özgürlük kavramından ayrı tutulmalıdır. Bir kişinin özne özgürlüğü, kişinin önemli olarak gördüğü veya değer verdiği her şeyi yapabilme veya peşinden gidebilmede ne kadar özgür olduğunu yansıtır. Bir kişinin özne yönü, onun amaçları, hedefleri, bağlılıkları, yükümlülükleri ve geniş

anlamda onun iyi kavramsallaştırılması göz önüne alınmadan anlaşılamaz. Refah özgürlüğü, refah gibi belirli bir şeye ulaşma özgürlüğü iken, özne özgürlüğü fikri daha geneldir. Çünkü hiçbir amaç tipine bağlanmamıştır. Özne özgürlüğü, sorumlu bir ajan olarak kişinin ulaşmaya karar verdiği şey her ne olursa olsun, ona ulaşma özgürlüğüdür.

“Özne yönünün önemi, kişileri sorumlu birer ajan olarak görme ile ilgilidir. Kişiler ahlaki değerlendirmeye, yalnızca refah talepleri olan kişiler olarak değil, sorumlu özne yönleri kabul edilen kişiler olarak da girmelidir.” (Sen, 1985b, 204).

Refah başarısı spesifik bir amaca yönelmesine ve refah özgürlüğü bu amaca, işlevsellik vektörlerinin seçimi suretiyle bu amaca ulaşma özgürlüğü bağlamında görülmesine rağmen, özne özgürlüğü önceden belirlenmiş bir amaç bağlamında değerlendirilemez. Kişilerin refah ve özne yönleri ahlaki değerlendirmede farklı rollere sahiptir:

“Fazla basitleştirme riskine rağmen, bir kişinin refah yönünün kişinin avantajını değerlendirmede önemli iken, özne yönünün kişinin kendi iyi fikri doğrultusunda ne yapabildiğini değerlendirmede önemli olduğu söylenebilir”. (Sen, 1985b, 206)

Yani daha iyi şeyler yapmak kişinin avantajına olmayabilir. Burada Sen’in verdiği bir örnek konuyu aydınlatmak açısından yardımcı olabilir. Güzel bir bahar günü, bir nehir kıyısında oturmuş sandviçinizi yemektesiniz. Bu sırada, yüzme bilmeyen birinin sizden oldukça uzak bir noktada nehre daldığını düşünelim. Bu durumda onu kurtarmak için bir şey yapamazsınız, çünkü sizden çok uzaktadır. Şimdi de tersi bir durumu ele alalım. Bu kişinin tam önünüzde nehre dalmak üzere olduğunu düşünelim. Bu durumdan nasıl etkilenirsiniz? Özne özgürlüğünüz artmıştır, çünkü onu kurtarma olasılığınız artmıştır. Bu fırsata değer verdiğinizizi ve onu kurtarmaya karar verdiğinizizi üstelik de başarılı olduğunuzu düşünelim. Sandviçinizi atıp, soğuk nehre daldınız ve onu kurtardınız. Özne özgürlüğünüzü kullanarak durumu daha iyi bir hale getirmiş olursunuz, fakat refahınız azalmıştır.

Gerek kişinin özne yönü gerekse refah yönü önemli olmakla birlikte bunlar çok farklı nedenlerden ötürü önemlidirler. Birisinde kişi, bir *yapan* (doer) veya bir *yargıç* (judge) olarak görülürken diğerinde aynı kişi, çıkarları ve avantajları düşünülme zorunda olan bir *yararlanan* (beneficiary) olarak görülür. Sen (1985b, 208), bu çoğulcu bilgi temelini monist bir temele indirgemekle çok önemli noktaların gözden kaybolacağını düşünür. Bununla birlikte refah ve özne yönü birbirlerinden çok farklı olmalarına rağmen birbirlerinden bağımsız değildirler. Aralarındaki bağımlılık en azından iki gerçekten kaynaklanır: bir kişinin öznesinin kendi refahını etkilemesi ve

refaha sahip olmanın kişinin diğer amaçların da peşinden gitmesine yardımcı olabilmesi (Sen, 1985, 209).

Refah yönü, sosyal güvenliğin kamusal provizyonu veya temel ihtiyaçların giderilmesinin planlanması gibi spesifik bağlamlarda özellikle önemli olabilirken, kişisel ahlakla ilgili pek çok meselede, özne yönü ve birinin başkalarına olan sorumluluğu önemli olabilir. Kısacası, özne ve refah yönlerinin ikisi de dikkat ister. Fakat farklı şekillerde ve farklı problemlerde farklı öneme sahip olacaklardır.

Refah, kişinin başarılarını ve kişisel avantaj bağlamında fırsatları kapsarken özne yönü daha da ileri gider ve kişinin kendi refahının ötesindeki başka değer ve amaçlar bağlamındaki başarılar ve fırsatları kapsar. Özne yönü, kişiye bir “yapan” olarak daha fazla dikkat çeker (Sen, 2002, 58).

2.3. Martha Nussbaum’un Yetkinlik Yaklaşımı Versiyonu

Yetkinlik yaklaşımını tamamlamaya yönelik girişimler, Sen’in çerçevesini ahlaki yargılara rehberlik edecek bir “iyi” teorisi ile birleştirmeye odaklanmıştır. Alkire ve Black (1997), Clark (2002), Desai (1995), Nussbaum (1990; 1995; 2000; 2003) ve Robeyns (2003), Sen’in çerçevesini uygulamak için çeşitli insan yetkinlikleri listeleri oluşturmuşlardır. Bu çalışmalarda kullanılan yöntemler şekil ve içerik bakımından farklılar gösterse de amaç yetkinlik yaklaşımını tamamlamaktır (Clark, 2006, 6).

Yetkinlik yaklaşımını tamamlama girişimlerinden en etkili olanı ve en çok bilineni ise feminist bir filozof olan Martha Nussbaum’un yaklaşımıdır. Martha Nussbaum bir çok çalışmada (1988; 1992; 1993; 1995), dikkatleri Aristocu geleneğe çekerek ve yetkinlik yaklaşımına bir çeşit özcü (essentialist) bir temel sunarak Amartya Sen’in “*yetkinlik etiği*” üzerine fikirlerini tamamlamaya çalışmıştır. Genel anlamda, Sen ve Nussbaum’un her ikisi için de kalkınma, insanların *işlevsellik yetilerinin* genişletilmesi olarak ele alınır. Ayrıca onların ahlaki sorgulamaları, refahın değerlendirileceği alanın yetkinlikler ve işlevsellikler olduğunu savunan değerlendirmeci bir yaklaşıma neden olur. Yani, bu genel düzeyde iki yazar arasında çok fazla bir fark bulunmamaktadır.

Bununla beraber, kalkınma etiği ile ilgilenen çeşitli akademisyenler Sen ve Nussbaum’un duruşları ve temel argümanları arasındaki farklılıkların sonuçlarını gündeme getirmişlerdir. Örneğin, David Crocker (1992) ilk makalesinde, bu yazarlar

arasındaki farkları ortaya çıkarmak yerine bunlarının katkılarını bir araya getirmeye çalışırken, daha sonraki makalesinde (1995), iki düşünür arasındaki oldukça önemli birkaç farka değinmiştir. Qizilbash (1996) da bazı farkları gündeme getirmesinin yanında, Sen'in yaklaşımındaki pek çok zorluktan kaçınması bakımından Nussbaum'un versiyonunun daha iyi olduğunu düşünür. Öte yandan, Des Gasper gibi (1997, 281) Nussbaum'un yaklaşımının, Sen'in bilinçli olarak daha az hırslı olan versiyonunun faydalarını tehlikeye atabileceğini ileri süren yazarlar da vardır.

Nussbaum, yetkinlik yaklaşımını, anayasal güvenceleri sağlama alan temel politik ilkeler için bir temel olarak kullanır. Nussbaum'a göre, refah ölçümünün kaynağı yalnızca bir insanın aldığı tatmin yerine o kişinin ne yaptığı, ne olduğu, özgürlüklerinin ve fırsatlarının ne olduğu olmalıdır. Ana insan işlevselliklerinin evrensel bir açıklamasına dayalı Nussbaum'un yaklaşımı, politik liberalizmin bir formu ile ittifak halindedir (Robeyns, 2000). Nussbaum, "*temel sosyal minimum*" fikrine en iyi yaklaşımın insan yetkinliklerine odaklanan bir yaklaşım olduğunu ileri sürer. Kant'ı takiben Nussbaum, "*her bir kişinin amaç olduğu ilkesine* dayalı olarak her bir kişinin yetkinliğinin bir ilkesini uyarlar "(2000, 5, 56). Nussbaum bu yaklaşımın felsefi temelini şöyle özetler: " her bir insanın daha iyi bir yaşama ulaşma mücadelesine saygı göstermek, her insanı bir amaç olarak ve özne kaynağı olarak ve kendi doğrusunu değerli görmek anlamına gelir."

Sen gibi Nussbaum da, konu yetişkinlere geldiğinde işlevselliğin değil, yetkinliğin uygun politik hedef olduğu gerçeğinin altını çizerek (Nussbaum, 2001, 87). Amaç, insanları işlevselliğe zorlamak değil, fırsatları korumaktır. Nussbaum (2001, 6), yetkinlik yaklaşımının tüm insanlar için evrensel olduğunu söyler: " yetkinlikler, her bir ulustaki her bir vatandaş için önemlidir ve bu kişiler birer amaç olarak görülmelidir".

Normatif sosyal teorilerin geniş yelpazesinden bakıldığında, Sen ve Nussbaum'un yaklaşımları yakından ilişkilidir ve faydacılık gibi teorilerin karşısında eleştirel bir birlik içindedirler. Her iki düşünür de yetkinlik yaklaşımının farklı versiyonlarını sunmuş olsalar da bazı temel görüş ve fikirleri paylaşırlar. Bununla birlikte Sen ve Nussbaum arasındaki farklar şöyle özetlenebilir:

Birinci ve en önemlisi, Nussbaum ve Sen farklı amaçlara sahip oldukları gibi farklı kişisel entelektüel geçmişlere de sahiptirler. Nussbaum, bir anayasanın temelini

oluşturması gereken siyasi ilkeleri ileri sürerek kısmi bir adalet teorisi geliştirmeyi hedefler. Dolayısıyla Nussbaum, yetkinlik yaklaşımına ahlaki-meşru-siyaset felsefesi perspektifinden yaklaşır ve spesifik amacı, bir devletin anayasası aracılığı ile tüm vatandaşlarına garanti edeceği siyasi ilkeleri belirlemektir. Bunu yapmak için Nussbaum, iyi tanımlanmış (well-defined) fakat tüm anayasalara dahil edilmesi gereken “*temel insan yetkinlikleri*” nin genel bir listesini geliştirmiştir. Yetkinlik yaklaşımı üzerine kendi çalışmalarının evrensel olduğunu ve tüm devletlerin bu yetkinlikleri onaylaması gerektiğini düşünür (Robeyns, 2005,15-16).

Öte yandan, Sen’in, açık bir şekilde böyle bir amacı yoktur. Bir taraftan, liberal eşitlikçi literatürdeki “neyin eşitliği” sorusu ile ilgilenip, kaynaklar veya fayda yerine yetkinliklere odaklanmanın doğru olacağını savunurken, diğer yandan yoksulluk ve gelişmekte olan ülkelerdeki yoksunluk üzerine daha uygulamalı çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarda 1980’lerin başlarındaki hakim kalkınma iktisadi anlayışının ölçümleri yerine insanların neleri yapabildiğine odaklanmıştır. Son olarak Sen, aynı zamanda kariyerinin başlangıç noktası olan toplumsal seçim teorisi üzerine de çalışmıştır. Bu alanda aksiyomatik akıl yürütme ortak dildir ve ampirik detaylara çok fazla yer verilmez.

Bu farklı geçmişlerin bir sonucu olarak Sen’in yetkinlik yaklaşımı, iktisadi akıl yürütmeye Nussbaum’un yaklaşımından daha yakındır ve niceliksel ampirik uygulamalar ve ölçümlere daha uyumludur. Nussbaum’un çalışmaları ise söylem nitelikli ve edebi geleneklere çok daha yakındır. İnsanların umutlarını, arzularını, motivasyonlarını daha iyi anlamak için öykü ve şiirlerin gücüyle bağlantılıdır çalışmaları (Robeyns, 2003, 15).

Bu farkların, iki düşünürün geliştirdiği yaklaşımlara nasıl yansıdığına bakacak olursak, ilk olarak Sen’in yetkinlikler düşüncesinin reel veya efektif bir fırsat (burada toplumsal seçim teorisi ile bağlantısı görülebilir) olduğunu, Nussbaum’un yetkinlik nosyonunda ise yetkinliklerin unsurları olarak insanların yetenekleri ve kişisel özelliklerine daha fazla önem verildiğini söyleyebiliriz. Des Gasper ve Irene Van Staveren (2003), Nussbaum’un yaklaşımının hareketleri, anlamları ve motivasyonları anlamak için daha fazla potansiyele sahip olduğunu düşünürler.

İkincisi, daha önce de belirtildiği üzere refah değerlendirmesinin ilk unsuru, bireysel refah için önemli olduğu düşünülen şeylerin tanımlanmasıdır. Bir başka ifade ile

öncelikle değerlendirici alanın (evaluative space) belirlenmesi gerekir. Değerlendirici alanın seçiminde gizil olan şey ise “iyi” (“good”) kavramıdır. Yetkinlik yaklaşımı daha önce de belirtildiği üzere değerlendirici alanı işlevsellikler veya işlevsellik yetisi olması gerektiğini savunur.

En uygun alan belirlendikten sonraki adım ise değer objelerini (value objects) belirlemek olacaktır. Sen, değer objeleri olarak hangi işlevsellikler veya yetkinliklerin ele alınması gerektiği konusunda analizi açık uçlu bırakmış, önemli işlevsellikler veya yetkinliklere dair kesin bir liste sunmamıştır. Nussbaum ise özcü (essentialist) bir yaklaşımla tüm toplumlar için değerli işlevselliklerin ortak bir kümesine ulaşılabileceğini ileri sürmüştür. Özcülük (Essentializm), her insanın değer vermesi beklenen amaçlar kümesinin kültürler arasında değişmezliği anlamına gelir. Bir rölativiste göre ise böyle bir küme yoktur (Chacrabarty, 2003,7).

“İyi” düşüncesine ilişkin yaklaşımlardan bir diğer sınıflama ise “mükemmeliyetçi” (perfectionist) ve “mükemmeliyetçi-olmayan” (non-perfectionist) yaklaşımlardan oluşur. Ahlaki ve politik düşüncedeki başat temalardan birisi başlangıç noktasındaki insan doğasına ilişkin görüştür. Genellikle, insanların doğa tarafından belirli mülkler (property) ile donatıldığı varsayılır. Bu mülk, ulaşılabilecek en yüksek düzeye çıkarılırsa, bir insanın yaşamı en iyi halini alacak demektir. Elbette her politik sistem bu sonucu amaçlamaz. En iyi politik yapı , katılan herkes için bu mülkün en yüksek düzeyine ulaştığı yapıdır. Bu görüşe göre, etik ve politikanın amacı insan doğasının mükemmelleşmesi olduğundan bu görüşe “mükemmeliyetçilik” (pfectionism) denir. Bu bakış açısı, fikirleri birbiriyle tamamen zıt düşen filozoflarda bulunabilir (Chacrabarty, 2003). Örneğin, Marx da Aristo da mükemmeliyetçi olarak yorumlanabilir. Bu düşünürlerin farklı etik ve politik çıkarımları ise insan doğasına ilişkin görüşlerinden kaynaklanır.⁶

Peki bu görüşün refah değerlendirmesi ile ilgisi nedir? Mükemmeliyetçi bir görüşe göre, refahın doğası insan doğası teorisinin seçimi tarafından belirlenir. Faydacılık, mükemmeliyetçi olmayan bir “iyi” teorisidir. Çünkü insan doğasına dair bir fikre dayanmaz. Faydacılıkta insan doğası hususları , yalnızca bunların haz veya mutluluk üretimine katkıları olduğu sürece önemlidir. Sen ise mutluluk veya hazzın refahın uygun ölçümleri olduğu görüşünü reddeder.

⁶ Marx’ın insan doğası hakkında bir görüşü tutarlı şekilde savunup savunmadığı yoğun tartışma konusudur.Bkz. Geras (1983)

Sen'in önerdiği alternatif mükemmeliyetçi midir? Bu husus Sen'in yazdıklarında pek net değildir. İyinin temel bir teorisini sunmaya çalışırken Sen bir çok ihtimali açık bırakır. Bunun yanında, kendisini bilinçli bir şekilde Nussbaum'un "Aristocu özcülük" atıfından uzak tutmaya çalışmasına rağmen Sen'in bazı çalışmalarında yer alan Aristocu bir bağlantı onu mükemmeliyetçiliğe yaklaştırır. Özetle, mükemmeliyetçilik iyi yaşamın objektif bir açıklamasına dair ortak bir anlayış sunar.

Sen, yaşam kalitesine ilişkin argümanlarını yetkinliklere dayanarak geliştirirken Nussbaum, felsefi bir bakış açısından, işlev görmek ve kendi potansiyelini gerçekleştirme için gerekli daha somut bir yetkinlikler listesi sunmak üzere Aristo'nun insan doğası fikirlerine odaklanır. Nussbaum kendi versiyonunu, Aristo ve Marx'ın Aristo yorumlarını kullanarak geliştirmiş, "*İnsanca yaşamın*" yollarını aramıştır. Aristo'nun etik ve siyasi eserlerinden etkilenecek daha tam (complete) bir teori geliştiren Nussbaum, temel insan yetkinliklerinin sistematik bir açıklamasını sunmuştur. Sen'in aksine Nussbaum, yetkinliklerin baraj (threshold) düzeyi gibi bir kavram gündeme getirmiştir.

Sen (1999; 2004; 2005), ise insani değerlerin oluşturulmasına ilişkin bilgiyi elde etmek için daha doğrudan bir yaklaşımı savunmuştur. Demokrasinin yapıcı rolünü ve kamu katılımı ve tartışmasının önemini vurgulamıştır:

"Sorun önemli yetkinliklerin listesini çıkarmak değil, genel toplumsal tartışma ve kamusal akıl yürütme olmaksızın teorisyenlerce, yetkinliklerin önceden belirlenmiş bir kutsal listesi üstünde ısrar etmekle ilgilidir. Tamamen pür teoriden çıkarılmış böylesi sabit bir listeye sahip olmak, nelerin neden dahil edilmesi gerektiğine dair verimli kamu katılımı ihtimalini görmezden gelmek demektir...kamusal tartışma ve akıl yürütme, belirli yetkinliklerin önemi, etkisi ve rolünü daha iyi anlamamızı sağlar (Sen, 2004, 77-81).

Değerler ve gelenekler arasında bir çatışma olması halinde Sen'in düşüncesi şöyledir: "neyin seçilmesi gerektiğine karar vermeye katılma fırsatına sahip olması gerekenler doğrudan insanlardır, lokal elitler (siyasi veya dini) veya kültürel uzmanlar değil." (Sen, 1999a, 31-32).

Bir bireyin refahını değerlendirmek için önemli işlevsellikler veya yetkinlikler kümesine nasıl ulaşılır? Sen (1993, 47), net bir biçimde yaklaşımının işlevsellikler listesine gerek duyduğu şeklindeki görüşü reddeder. Kişiler arası refah kıyaslamaları için işlevselliklerin ortak bir kümesine gerek duyulsa bile böyle bir ortak kümeyi elde etmenin tek bir yolu yoktur. İlginç olan husus, Sen'in yetkinliklere ait kesin bir liste sunmaması, kimi zaman yetkinlik yaklaşımının üstün yanlarından biri olarak yorumlanırken kimi yorumcu da Sen'i özellikle bu bağlamda eleştirir. Örneğin

Mozaffar Qizilbash (1996, 212), “Sen’in, insani gelişim ile ilgili yetkinliklerin veya işlevselliklerin bir listesini vermek ve kişiler arası kıyaslamaların tam bir açıklamasını sunmak konusunda başarısız olduğunu” dile getirmiştir.

Benzer Şekilde Nussbaum (1988) da bu bilinçli eksikliği eleştirmiş, Sen’in yaklaşımının açık uçlarını kapatmaya çalışmıştır. “Aristocu özcülük” diye isimlendirdiği bakış açısı ile yetkinlikler yaklaşımının mükemmeliyetçi (perfectionist) bir tarzda savunusunu yapmıştır:

“... insan işlevselliğinin objektif bir normatif açıklamasını sunarak ve işlevselliklerin iyi insan yaşamına katkıları bağlamında değerlendirildiği objektif bir değerlendirme prosedürü tarif etmek suretiyle Sen şimdiye kadar olduğundan daha radikal olması gerekir.” (Nussbaum, 1988, 176)

Nussbaum’un kullandığı şekliyle özcülük, “*insan yaşamının temel kesin özelliklere sahip olduğu görüşüne*” denk gelir (Nussbaum, 1992, 205). Özcülüğün bu şekline yapılan standart eleştiriler ise, tarihin ihmali, kültürel pratiklere duyarsızlık, kadınlar ve azınlıkların seslerine duyarsızlık, şeklinde sıralanabilir.

Nussbaum adil bir anayasa tasarımına yaptığı vurgu ile on adet insani yetkinlik listesi önerir.

- 1- Yaşam (Life)
- 2- Vücut sağlığı (Body health)
- 3- Vücut bütünlüğü (Body integration)
- 4- Hisler, hayal gücü ve düşünce (Senses, Imagination and Thought)
- 5- Duygular (emotions)
- 6- Pratik akıl (Practic reason)
- 7- Ait olma (affiliation)
- 8- Diğer türler (Other species)
- 9- Oyun (Play)
- 10- Kendi çevresi üzerinde kontrol

Nussbaum’a göre bu liste: “kişi neyi seçerçse seçsin, her insan hayatı için merkezi öneme sahip olabileceği ileri sürülebilecek insan yetkinliklerini kapsar.” (Nussbaum, 2000, 74). Dolayısıyla, bu liste; anayasal güvenceler, insan hakları yasaması ve kalkınma politikasında olması gereken temel siyasi ilkeleri sunar (Nussbaum, 1995, 87; 2000, 74-5).

Nussbaum, bu listesinin sürekli bir revizyona tabi tutulması gerektiğini ve kültürler arası etik sorgulama aracılığıyla oluşturulacağını savunmuştur. Özellikle de, temel insan yetkinliklerinin ortak bir paydasını oluşturmak üzere başka kültürlerden ve toplumlardan öğrenilecek çok şey olduğunu söyler (Nussbaum, 1995, 74).

Orijinal listeye baktığımızda Nussbaum'un sıraladığı tüm yetkinliklerin gerçekte Aristo'nun yazdıklarından türetildiğini görürüz (Clark, 2002, 78). Nihayetinde, Nussbaum'un listesi, "mevcut görüşlerin bir kafa sayısı olarak değil, rasyonel bir açıklama, akıl yürütme ve değerlerin gelişimi olarak her toplumda tartışmalar için kabul edilebilir başlangıç noktalarının zaman içinde ne olacağına dair bir hipotez" olarak okunmalıdır (Des Gasper, 2004, 187).

Sen ve Nussbaum arasındaki farklardan üçüncüsü, Nussbaum'un, kendi yaklaşımını, "vatandaşların devletten talep etmeye haklarının olduğu başlıca anayasal ilkeler için vatandaşlara sunulan bir gerekçelendirme veya argüman" olarak görmesidir (Nussbaum, 2003a). Sen'in yaklaşımı ise tam aksine, devletin geniş kapsama alanından dolayı devlet üzerindeki iddialara odaklanma ihtiyacı duymaz. Yetkinliklerdeki eşitsizlik, bu eşitsizliğin nasıl düzeltilebileceğine gerek duyulmaksızın yahut tüm yeniden dağıtım ve düzeltmelerin devlet tarafından yapılması gerektiğini varsaymaksızın tartışılabilir. Nussbaum, *iyiliksever devlete* (benevolent government) olan inancından dolayı da eleştirilmiştir. Liberal Anglo-Amerikan siyaset felsefesinde, sosyal ve bölüşümsel adalet meselelerini devletin adaleti sağlamak konusundaki sorumlulukları bağlamında tartışılması yaygındır. Fakat diğer paradigmalarda devletin eylemlerine ilişkin böyle bir vurgu ve inanç bulunmaz.

Kısacası, Amartya Sen, malların yeniden dağıtımını anlamında demokratik olmayan devletlerin problemlerini göstermek dışında herhangi bir öneri sunmazken, Nussbaum, doğrudan politik öneriler sunmuştur.

Dördüncüsü, Sen yetkinlikler arasında bir ayrıma gitmezken Nussbaum'a göre üç tipte yetkinlik vardır: temel, içsel (internal) ve bileşik (combined) (2001a, 84). Temel yetkinlikler; görmek, duymak, konuşma yetkinliği gibi daha ileri düzey yetkinlikleri geliştirmek için gerekli bireylerin doğuştan sahip oldukları donanımlardır. İçsel yetkinlikler, şartlar ve kısıtların izin vermesi halinde bireye belirli bir yetkinliği kullanmasına izin veren bireyin durumlarıdır. Bileşik yetkinlikler ise kişinin

yetkinliği efektif bir şekilde kullanmasını sağlayan içsel yetkinlikler ve dışsal desteklerdir (Nussbaum, 1998, 775; 2000, 83-85). Sen ve Nussbaum'un terminolojileri farklı olmakla birlikte her ikisi de politikaların bileşik yetkinliklere odaklanması gerektiğini düşünürler (Robeyns, 2005, 17).

Beşinci ve son olarak, daha önce de belirtildiği gibi Nussbaum, Sen'in savunduğu özne-refah ayrımını kabul etmez. Nussbaum (2000, 14), "tüm önemli ayrımların yetkinlik-işlevsellik arasındaki ayrımın unsurlarında bulunabileceğini" ileri sürer.

2.4. Yetkinlik Yaklaşımının Uygulanabilirliği

Yetkinlik yaklaşımına en sık yöneltilen eleştiri, yaklaşımın uygulamasının zorluğuna ilişkindir. Robert Sugden (1993, 1953) bu eleştiriye şöyle özetler:

" Sen'in önemli olarak belirttiği işlevselliklerin zenginliği veri iken, iyi yaşama dair makul insanlar arasındaki uzlaşmazlıklar veri iken, yetkinlik kümelerin nasıl değerlendirileceği sorunu çözümsüz bırakılmışken Sen'in çerçevesinin ne kadar uygulanabilir olduğunu sorgulamak kaçınılmazdır. Bu yaklaşım, reel gelir ölçümü ve Marshallgil tüketici teorisine dayanan fayda-maliyet analizleri gibi iktisatçıların tipik şekilde güvendiği yöntemler karşısında gerçekçi bir alternatif midir?"

Benzer şekilde John Roemer de (1996, 191-193) yetkinlik yaklaşımının (henüz) uygulanabilir olmadığı sonucuna götürecek eleştiriler de bulunmuştur. Bunlardan ilki, yetkinlik yaklaşımının bir işlevsellikler endeksi önermediğine ilişkindir. İkincisi, "işlevsellik endeksleri verilse bile, yetkinlik kümeleri sınıfları üzerinde bir kişinin yetkinliğinin ne zaman bir diğerinden daha iyi veya daha zengin olduğunu söylememizi sağlayacak hiçbir eşdeğerlik (equivalence) ilişkisi sunmadığı" şeklindedir (Roemer, 1996, 192). Üçüncüsü, Roemer, Sen'in yetkinlikleri eşitlemek istediği fakat eşitleme amacını yeteri kadar kesin bir şekilde tartışmadığı için eleştirir. Bu eşitlemenin nasıl yapılması gerektiği net değerdir. Roemer, Sen'in bu eleştirilere kısmi sıralamalar (partial orderings) argümanı ile cevap verdiğini kabul etmekle birlikte bu iddianın kanıtlanmamış olduğunu düşünür.

Bu noktada Roemer'in "*fırsat eşitliği teorisi*" ile Sen'in yetkinlikler yaklaşımı arasındaki farklara bakmak çok aydınlatıcı olacaktır. Roemer'in normatif teorisi tümüyle formalize edilmiş bir haldedir ve bölüşüm (distribution) sorunlarına hitap eden zarif bir algoritma sunar. Bununla birlikte, onun kullandığı değerlendirici alan (evaluative space) tek boyutludur (unidimensional) ki zaten başka türlü de olamaz. Çünkü değerlendirici alanın tek boyutlu olması, Roemer'in algoritması için gerekli

olan tam sıralamalar (complete orderings) için bu gerekli bir koşuldur. Robeyns (2000, 22)’e göre bir yandan, boyutların sayısı ile değerlendirici alanın zenginliği arasında bir takas (trade-off) varken, öte yandan boyutların sayısı ile teoremin formalize edilebilme derecesi ve böylelikle kişiler arası kıyaslamaların tam sıralamalarını sunabilme derecesi arasında da bir takas vardır. Tek boyutlu refah uygulamalarının teknik olarak çok daha sofistike olması ve ileri düzeyli formalizasyonlara dayanması, çok boyutlu refah uygulamalarının ise basit formalizasyonlara dayanması gerçeği bu iddiayı destekler (Robeyns, 2000, 22).

Roemer ve bazı normatif refah iktisatçıları, tam sıralamalara yol açan bütünüyle formalize edilmiş bölüşümcü teoriler sunarak net biçimde yeniden dağıtımcı önerilerde bulunurken Sen refahın, çok boyutlu, belirsiz (vague) ve bulanık (fuzzy) karakterini ele almayı seçmiştir. Çok boyutlu doğasından dolayı, uygulamaya konulan yetkinlik yaklaşımı kaçınılmaz şekilde tek boyutlu kişiler arası kıyaslamalardan çok farklı olacaktır. Kısacası, Yetkinlik yaklaşımının, reel gelir ölçümleri, fayda-maliyet analizi yahut Roemer’in fırsat eşitliği teorisi ile aynı derecede uygulanabilir olacağını beklemek hatalı olacaktır. Ancak yine de, Sen ve diğer refah iktisatçılarının vurguladığı gibi, yetkinlik yaklaşımı gibi bir fikrin uygulaması için bir çok yol vardır (Sen, 1992; Atkinson, 1999, 185).

Ysander (1993, 84) de “pek çok durumda araştırmacıların yetkinlikleri gözlemlene ve ölçme konusunda başarısız olduğunu” söylemiştir. Srinivasan (1994, 241) ise Sen’in yetkinlik yaklaşımının operasyonel yüzünün İnsani Gelişim Endeksi (HDI) olduğunu ve bu endeksin ampirik olarak anlamlı ölçümler sunmadığını savunmuştur: “İnsani gelişim endeksi kavramsal olarak zayıf ve ampirik olarak anlamsız olmasının yanında yer ve zaman bakımından kıyaslanamazlık gibi ciddi problemlere sahiptir.”

Sugden, Ysander, Srinivasan ve Roemer’in yöneltmiş oldukları eleştiriler, yetkinlik yaklaşımının, çok boyutlu, duruma-bağlı ve gerçekleşmemiş şeylerin (counterfactual) normatif doğasının yaklaşımın pratik bir öneme sahip olmasını engellediği şeklinde özetlenebilir. Bu eleştirilerden, yaklaşımın kullanılabilir olmadığı veya Sen’in bu yaklaşıma ampirik bir önem vermediği gibi çıkarımlar yapılabilir.

Ancak, Sen sıklıkla yetkinlik yaklaşımı ile ilgili çalışmalarına oldukça fazla pratik önem vermiştir. Örneğin, yaşam standardının değerlendirmesi için doğru yaklaşımın

koşullarını tartışırken, “*yaklaşımın, kullanılabilir olması bağlamında pratik olması gerektiğini*” belirtmiştir (1987, 20). Benzer şekilde, eşitsizliğe ilişkin argümanları ile yetkinlik yaklaşımı arasındaki ilişkiyi ele alırken, “bunların çıkarımlarının yalnızca teorik bir öneme değil aynı zamanda pratik öneme sahip olduklarını” vurgulamıştır (1992, 11).

Sen’in yetkinlik yaklaşımına büyük bir pratik önem verdiğine dair başka örnekler de gösterilebilir. Sen’in gerek kendi çalışmaları (1985; 1998) gerekse Dreze ile birlikte yaptığı çalışmalarda (1989; 1997) yetkinlik perspektifinden cinsiyet eğilimi (gender bias), ölüm oranı ve Hindistan’ın kalkınması gibi hususları analiz eden ampirik çalışmalar bulunmaktadır.

Aslında bir yere kadar Sen (1985, 46; 1992, 52) de yaklaşımın uygulanabilmesindeki ampirik zorlukları kabul eder. Önemli özgürlüklerin boyutunun genişliği göze alındığında, “özgürlüklerin yoğun şekilde dahil edildiği, özgürlük merkezli edimsel (operational) bir kalkınma anlayışı oluşturmak kimi zaman bir problem olarak görülür. Ancak bu kötümserliğin sağlam bir temele dayanmadığını” düşünür (Sen, 1999, 24).

Yetkinlik yaklaşımının sempaticianları da yaklaşımın önündeki bu zorluğu kabul ederler. Örneğin, Robeyns (2000, 26), Sen’in “Commodities and Capabilities” kitabını 1985 yılında yayınlamasına rağmen ampirik uygulamaların sayısının halen çok sınırlı olduğunu” belirtir. Ayrıca, bu yazarlar yaklaşımı pratiğe aktarma zorluğunu da kabul ederler. Bu zorluk, yaklaşımın çok boyutlu doğasından ya da yüksek enformasyonel gereksinimlerin olduğu değer yargılarına vurgu yapmasından kaynaklanır. Alkire (1998,3): “Sen’in, yaklaşımına özgü olan ve yaklaşımın pratik kullanımı için gerekli olan farklı değer yargılarının nasıl yapılacağını belirlemediğini ve belli bir spesifikasyon ve basitleştirme yapılmadan yetkinlik yaklaşımının etkin bir şekilde kullanılamayacağını” belirtmiştir.

Chiappero Martinetti (2000, 3) ise konuyu şöyle özetlemiştir:

“Şüphesiz ki, böylesi bir teorik tartışma zenginliğini pratik terimlere aktarmak kolay değildir. Yetkinlik yaklaşımı standart refah yaklaşımları ile karşılaştırıldığında enformasyonel ve metodolojik düzeyde kesinlikle daha talepkar bir yaklaşımdır: onun bilgi verici (informative) ve yorumlayıcı (interpretative) unsurlarını bütünüyle korumak istersek refah ve yoksulluğa ilişkin geleneksel yaklaşımlar çok kısıtlayıcı olacaktır. Bu zorluklar, böyle bir perspektifin zenginliğini kapsayacak şekilde yapılan ampirik uygulamaların sayıca azlığını kısmen açıklamaktadır.”

Comim (2001, 3), yetkinlik yaklaşımının uygulanabilirliğini üç düzeyde ele almanın faydalı olacağını düşünür. Bunlar; temel düzey (foundational level), pratik düzey (practical level) ve yaklaşımı uygulanabilir hale getirme seçenekleridir. Biz de bu doğrultuda ilerleyerek yaklaşımın uygulama boyutu ile ilgili hususları değerlendirmeye çalışacağız.

2.4.1. Temel Düzey

2.4.1.1. Değerleme Temeli

Yetkinlik yaklaşımının, toplumsal düzenlemeler, yaşam standartları, eşitsizlik, adalet, yoksulluk, yaşam kalitesi veya refahın değerlendirmesi için bir genel çerçeve sunduğunu belirtmiştik. Fakat bu, yaklaşımın, bu konuların bağımsız bir teorisi olduğu anlamına gelmez. Yetkinlik yaklaşımının başlıca katkısı, değerlendirme birimlerini, servet, faydalar veya birincil mallar değil de işlevsellikler şeklinde tanımlayarak diğer etik yaklaşımların enformasyonel alanını (informational space)⁷ genişletmek olmuştur.

Basit bir şekilde ifade edecek olursak, yetkinlik yaklaşımının gerektirdiği değerlendirme işlemi (valuational exercise), insanların yapabildiği veya olabildiği değerli şeylerin tanımlanması ve ağırlıklandırılmasıdır. Yaklaşımın çekirdeğinde yer alan bu değerlendirme işlemi farklı karmaşıklıklara neden olur. Birincisi, değişkenlerin çokluğu ve önemli alanların çokluğudur. İkincisi, farklı işlevselliklerin değişen önemi ve insanların bunları nasıl değerlendireceği gibi kompleks sorunların çözülmesi gerekir. Bir çok işlevsellik, “iyi bir yaşam” için gerekli ve önemli iken, değersiz ve önemsiz işlevsellikler de olabilir.

Bununla birlikte, daha geniş bir enformasyonel alan önermesi Sen’in normatif yaklaşımındaki tek önemli şey değildir. Sen, bir kişinin istediği şekilde yaşama özgürlüğünün içsel bir değere (intrinsic value) sahip olduğunu dolayısıyla bunun, kişinin oluşunun kurucu bir unsuru olduğunu savunur. Bu savunu, yalnızca ulaşılan işlevselliklerin değil aynı zamanda olası yaşam tarzları arasında seçim yapma yetkinliğinin de değerli olduğu anlamına gelir. Daha önce de belirtildiği gibi, özgürlük veya yetkinlik üzerindeki vurgu bir kişinin özne yönünü yansıtır.

⁷ Enformasyonel alan veya temel, değerlendirici yargılara ulaşmak için kullanılan bilgiler anlamına gelir.

Operasyonel terimler bağlamında, bireysel işlevsellikler reel sayılar tarafından temsil edilebilir ve kişinin gerçek başarısı bir işlevsellik vektörü ile ifade edilebilir. Bir yetkinlik kümesi ise ulaşılabilir olan işlevsellik vektörlerinin alternatif kombinasyonları ile temsil edilebilir. Böyle olmakla birlikte, değerli yetkinliklerin tanımlanması ve sıralanmasının bu çerçevede nasıl operasyonel kılınabileceği sorusu tam olarak cevaplanmış değildir. Sen (1992, 44)’e göre, “seçim (selection) ve ayırım (discrimination) ihtiyacı ne bir sıkıntı kaynağı ne de işlevselliklerin ve yetkinliklerin kavramsallaştırılmasına özgü bir zorluktur.”

Comim (2001, 5) yetkinlikler kümesinin değerlendirmesi için operasyonel anlamda beş alternatifi şöyle sıralar:

- 1- Kümeyi, en yüksek değerli elemanının değeri ile değerlendirmek
- 2- Kümenin elemanlarının sayısı ile değerlendirmek
- 3- Maksimal bir elemanı, x , kümenin eleman sayısı ile birleştirerek (x,n)
- 4- Nihai olarak seçilen seçenek ile
- 5- Temel yetkinliklerin bir kümesinin a priori bir tanımıyla

Sen, yetkinlik değerlendirmesinin, elemanların sayısı karşısında asimetrik şekilde hareket ettiğini göstermiştir. Şöyle ki, eleman sayısı düştüğünde bir kümenin değeri azalırken (bir kümenin değeri seçilmemiş fırsatlara sahip olmaktan da etkilenir), önemsiz (trivial) seçimlerdeki bir artıştan dolayı değeri yükselmez (Sen, 1992, 63). Dolayısıyla, yukarıdaki beş alternatiften birinci ve ikincisi yetkinlik kümeleri için ampirik örnekler sunamaz. Aynı sonuç üçüncü alternatif için de geçerlidir. Samuelson (1938)’un açıklanmış tercihler yaklaşımına dayalı dördüncü seçenek ise, ancak verilerin gözlemlenebilir ve mevcut olması halinde kullanılabileceği gibi bir sınırlamaya sahiptir. Son olarak, Sen, değer seçiminin (value selection) ve ayırmacılığın (discrimination) yetkinlik yaklaşımının içsel bir parçası olduğundan, yetkinliklerin önsel (a priori) olarak belirlenmesinden kaçınılması gerektiğini savunur. Sen hiçbir zaman bir temel yetkinlikler listesi sunmamıştır (Nussbaum, 2000,13). Fakat konu temel yetkinlikler ile yoksulluk değerlendirmesi arasındaki ilişkiye geldiğinde Sen, temel yetkinliklerin önsel bir spesifikasyonu ile uzlaşmaya meyilli görünür.

“Gelişmekte olan ülkelerde aşırı yoksullukla uğraşılırken, başlıca önemli işlevselliklerin (ve buna karşılık gelen temel yetkinlikler; iyi beslenebilme yetisi, iyi barınabilme, sakınılabilmek hastalıklardan ve erken ölümlerden kaçınılabilmek gibi) görece küçük bir miktariyle gerçekten yol alınabilir.” (Sen, 1992, 44-45)

2.4.1.2. İnsan Çeşitliliği

Yetkinlik yaklaşımının uygulamasını etkileyen başka bir özelliği “ yaygın insan çeşitliliği” dir. Sen bu özelliği “*ampirik bir gerçek*” (an empiric fact) olarak nitelendirir (1992, xi, 117) ve bir kişinin sahip olduğu yetkinliğin değerlendirilmesinde kaynakların önemli olmayacağını vurgulamak için kullanır. İnsanlar arasındaki çeşitliliğin pek çok kaynağı vardır. Sen en önemli beş kaynağı şöyle sıralar:

- 1- Kişisel farklar
- 2- Çevresel farklar
- 3- Sosyal iklimdeki farklar
- 4- İlişkisel perspektifteki farklar
- 5- Aile içi bölüşüm

Bu farklar, kaynakların yetkinliklere dönüşümündeki farklılıkları biçimlendirir. Dolayısıyla, insan çeşitliliğinin boyutu, önemli odak değişkenlerin seçimini etkiler. Yani, insanlar ne kadar farklı ise analizin odaklandığı değişkenler ve bunların çoğulluğu bundan etkilenecektir. Sen (1992, 3)’in belirttiği gibi, “İnsanların yaygın çeşitliliği eşitliğin değerlendirmesindeki odak çeşitliliğine duyulan ihtiyacı artırır.”

Operasyonel terimlerle konuyu ifade edecek olursak, insan çeşitliliği, a) kaynakların yetkinliğe dönüşüm oranlarının düzeylerini b) dönüşüm oranlarının parametrelerini (grup veya birey) etkiler. Gelir eşitsizliği meselesi düşünülecek olursa, insan çeşitliliği faktörü, yalnızca bireylerin gelir kullanma yeteneği için değil geliri kazanma yetileri için de önemli olmalıdır (Sen, 1999a, 119).

Sen, insan çeşitliliğini “ampirik bir gerçek” olarak sınıflandırmasına rağmen pratikte, faydacı ve Rawlsçu yaklaşımların teorik eleştirisinde, bunu bir varsayım olarak kullanır. Bunun yetkinlik yaklaşımının kullanılabilirliği için önemi ise, bu hususun yaklaşımın uygulamasından evvel doğrulanacak bir ampirik önkoşul olarak ele alınmasını gerektirmesidir (Comim, 2001, 6).

Yetkinlik yaklaşımının güçlü yönlerinden birisi malların özelliklerinin (characteristics) işlevselliklere dönüştürülmesindeki kişiler arasındaki farkları açıklayabilmesidir. Dönüşümdeki bu kişiler arası farklar kişisel, sosyal veya çevresel faktörlerden kaynaklanabilir.

“Eşitlikle ilgili gerek teorik gerekse pratik araştırmalar, tam benzerlik (uniformity) varsayımı ile ilerleyerek (“her insan eşit yaratılmıştır” önermesini içeren) sorunun temel noktasını gözden kaçırmaktadırlar. İnsan çeşitliliği ikincil bir komplikasyon değildir (ihmal edilecek veya daha sonra değinilecek); eşitliğe olan ilgimizin temel unsurudur” (Sen, 1992, xi).

Gerçekten insanlar çeşitli olmasaydı, bir alandaki eşitsizlik, diyelimki gelirden, yetkinlikler gibi başka bir alandaki eşitsizlikle az ya da çok aynı olurdu.

Yetkinlik yaklaşımı, çeşitliliği iki şekilde açıklar: değerlendirici alan olarak işlevsellikler veya yetkinliklere vurgu yaparak ve malların işlevselliklere dönüştürülmesindeki kişisel, sosyal ve çevresel faktörleri hesaba katarak. İyi bir işte çalışan, bedensel ve zihinsel olarak sağlıklı olan ve çocuk sorumluluğu olmayan bir kişi için gelir, onun refahının büyük kısmını açıklayabilir. Fakat işsiz bir kişi veya psikolojik bir sorunu olan bir kişi veya bir başkasına bağımlı bir kişi için gelir doyurucu bir bilgi olamaz. Dolayısıyla, çok çeşitli insanlar arasındaki eşitsizlik veya yoksulluğu araştırmak için mali ve maddi olmayan unsurları da açıklayabilecek çok boyutlu bir temele ihtiyaç duyulur. İşte yetkinlik yaklaşımının önerdiği budur. Bununla birlikte bu durum iktisattaki geleneksel refahçı değerlendirmeden oldukça büyük bir kopuşu gerektirir. Çünkü Sen’in de belirttiği gibi, “ bu standart ölçümler, temel olarak gelir alanındaki geleneksel vurguya dayanırlar ve insan çeşitliliği gibi temel bir gerçeği ve insan özgürlüğünün önemini gözardı ederler” (Sen, 1992, 101).

İkincisi, malların işlevselliklere dönüşümü bireyler arasında da farklar gösterir. Bu farkların bir kısmı bireysel iken diğerleri cinsiyet, sınıf, ırk, kast vb. gibi toplumdaki yapısal farklardır. Cinsiyet durumunu ele alalım. Cinsiyet ayrımı dönüşümü etkileyen faktörlerden birisidir ki bu sadece gelir için değil diğer mallar için de geçerlidir. Bir erkek ve bir kadın yüksek eğitime ulaşabilme bakımından eşit olsalar ve aynı eğitim düzeyine sahip olsalar da kadınlar emek piyasasında ayrıma tabi tutulduklarından bir erkeğin ulaşabileceği işlevsellik düzeyine ulaşamayabilirler. Daha genel olarak, grup bağımlı kısıtlar (önyargılar, sosyal normlar, alışkanlıklar ve gelenekler gibi) malların işlevselliklere dönüşümünü etkileyebilir. Böylece yetkinlik yaklaşımı grupların normatif önemini kabul eder.

Yetkinlik yaklaşımının bu başlangıç noktası aynı zamanda onun güçlü yanlarından birisidir, çünkü insan yaşamlarının çeşitliliğine dair bir anlayış geliştirir. Amaç, yetkinlikleri geliştirecek gerekli koşulların yaratılmasıdır fakat bunun nasıl tatmin edileceği ve işlev göreceği her bir insana bağlı olacaktır. Toplumsal ve politik koşulların verili çeşitliliği altında, insanlar kendi kişisel özellikleri, öncelikleri ve

yetenekleri ile yaşarlar. Yetkinlik yaklaşımı bu çeşitliliği kapsar ve bu çeşitlilikleri bir araya getirecek bir kalkınma çerçevesi sunar. Temel fikir basit fakat aynı zamanda güçlüdür. Evrensel bir iddia için insani değerlerin çoğulculuğu ve farklı hayat tarzları gerçeği hesaba katıldığından yetkinlik yaklaşımı evrenselliği ve çoğulculuğu birleştirir (Sen, 1990b).

2.4.1.3. Nesnellik

Sen (1987, 16), “fayda kavramından uzaklaşan, nesnel doğrultuda bir hareketin doğru olabileceğini ve subjektif kriterlere dayanan yaşam standartları analizinin güvenilir bir tablo sunmadığını” ileri sürmüştür. Bu bağlamda, yetkinlikler en iyi şekilde, subjektif bireysel tercihler olarak değil, bireylerin özgürlüklerinin objektif özellikleri olarak görülür. Burada nesnelliğin, değişmezlikten (invariance) ayrı tutulması gerekir: “Aynı yetkinlik toplumlar arasında değişebilirken analizcinin perspektifinden objektif bir realite olarak görülebilir.” (Sen, 1992, 108)

Dolayısıyla “*iyi hayatı*” değerlendirmek üzere mutluluk, arzu tatmini gibi subjektif ölçütlerin kullanımı yanıltıcı olabilir. Buradaki problem, bireylerin içinde bulundukları nesnel koşulların, kendi realitelerini algılama şekillerini etkileyebilmesidir. Sen (1992, 9-10)’in savunduğu gibi; “ Yetkinlik perspektifi, arzuların ve beklentilerin uyarlanmasına neden olabilen gizlenmiş yoksunluklar probleminde fayda temeli yaklaşımlardan daha duyarlıdır.” Comim (2001)’e göre, subjektif değerlendirmelere dayalı ampirik araştırmaların popülaritesi veri iken yetkinlik yaklaşımının bu özelliği en azından bir uyarı notu olarak görülebilir.

Öte taraftan, yetkinlik yaklaşımının nesnel olma özelliği, duruma bağlı (context-dependent) değerlendirmelere pratik bir rehber olması bağlamında yaklaşımın tam olmaması (incompleteness) ile ilgilidir. Nussbaum’un, yetkinlik yaklaşımının nesnel bir normatif insan işlevselliği tanımlaması gerektiği ve işlevselliklerin nesnel şekilde değerlendirmesi için bir prosedür sunması gerektiği şeklindeki önerisine Sen (1993, 47) şöyle karşılık vermiştir:

“ Bu yolu izleyecek olan kimseye itirazım yok. Benim meselem bunu tek rota olarak kabul etmekle ilgilidir. İyi bir yaşam için tek bir işlevsellikler listesi sunulması görüşü, insan doğasına dair aşırı belirlenmiş (over-specified) bir görüştür...Yetkinlik yaklaşımının bilinçli şekilde tam olmaması (incompleteness), makul olan başka yolların izlenmesine de izin verir.”

Bununla birlikte, yetkinlik yaklaşımı perspektifini izleyecek nesnel bir ampirik çalışma, farklı kontekstlerdeki tutarlılığı tanımlama problemi ile karşılaşacaktır. Ortamlar ve durumlar, yer veya zaman veya farklı durumlardan kaynaklanan hususiyetlerdeki değişimlere göre farklılıklar gösterebilir. Buradaki operasyonel zorluk, kontekst tanımlamasının pratik doğasının, yetkinliklerin objektif doğasını ne kadar etkileyeceği meselesidir.

2.4.1.4. Gerçekleşmemiş Durumlar

Yetkinlik yaklaşımının kullanılabilir bir hale getirilmesi önündeki engellerden belki de en önemlisi yaklaşımın gerçekleşmemiş durumlara (counterfactual) ilişkin doğasıdır. Sen (1987,1)'in belirttiği gibi; “bir kişi, çok fazla başarıya ulaşmaksızın önemli derecede bir özgürlüğe sahip olabilir.”

Bir başka ifade ile, sahip olunan yetkinlikler yüksek olabilir fakat herhangi bir nedenden dolayı bireyler onu gerçekleştirmeyi seçmeyebilirler veya bir özgürlük tipinden diğerine göre daha fazla sahip olmayı seçebilirler. Değerlendirmenin enformasyonel temeli gerçekleşmemiş seçimler ve senaryoları kapsadığından gerçeklerin ampirik bir gözleminden türetilen enformasyonel temele karşılık gelmeyebilir. Williams (1987, 96) da, “Sen’in, dikkatleri olası işlevselliklere karşılık gelen yetkinliklere çektiğini” belirtir. Peki gerçek dışı durumları nasıl ölçebiliriz? Yetkinlik, bir gerçeklik değil de bir ihtimal ise yetkinlik yaklaşımı nasıl kullanılabilir? Sen’in önerdiği çözüm , sözkonusu gerçekleşmemiş şeylerin doğasının yakın bir analizi ve gerçekleşmemiş şeyler ile bunların hayata geçirilmesi arasındaki bağlantıları tanımlama olasılığı ile bağlantılı görünüyor (Comim, 2001, 8). Onun ifadesi ile:

“Bu durum özgürlüklerin analizi için gerekli zaten fazla olan enformasyonel talebi artırıyor gibi görünse de, aslında bu tarz analizlerin pratik problemlerini daha çözülemez hale getirmez. Kimi zaman, gerçekleşmemiş seçimlerin doğasını tahmin etmek oldukça kolay olacaktır. Mesela, insanlar salgından, bulaşıcı hastalıktan, kıtlıktan ve kronik açlıktan kaçınmayı seçeceklerdir. İnsanlara istediklerini vermeyi amaçlayan kamu politikası aracılığıyla bu istenmeyen şeylerin elimine edilmesi, insanların reel özgürlüğünün artması anlamına gelir. Bu bağlamda, gerçekleşmiş durumların basit gözlemleri, sahip olunan özgürlüklerin analizi için doğrudan bir öneme sahip olabilir...” (Sen, 1992, 66)

Ancak, gerçekleşmemiş durumlar düşüncesi, gözlemlenebilir olmayan şeylerle ilgilidir. Gerçekleşmemiş durumlar ile gerçekleşmiş durumlar çok yakın olduğunda durumları tanımlamak Sen’in öne sürdüğünden daha zor olabilir (Comim, 2001,8).

Yukarıda ele alınan değerlendirme, çeşitlilik, nesnellik ve gerçekleşmemiş durumlar, yetkinlik yaklaşımının uygulaması için alternatif tekniklerin seçimini ve ihtimallerini şekillendirir. Bunlar, yetkinlik yaklaşımının uygulanması bakımından ihmal edilmemesi gereken zorlukları temsil ederler. Bunun yanında, analizin temel ve pratik düzeyleri arasında doğal ve beklenen bir gerilim var gibidir (Comim, 2001, 8). Ne dereceye kadar yetkinlik yaklaşımı, teorinin pratiğe aktarımını etkiler? Yukarıda sözü edilen temel özellikler bu yaklaşımın pratik unsurları ile nasıl bir etkileşim içindedir? Şimdi bu sorulara bakalım.

2.4.2. Pratik Düzey

2.4.2.1. Veriler

Sen (1999, 26)’e göre yetkinlik yaklaşımının uygulaması için en önemli veri kaynakları şunlardır:

- Piyasa satın alım verileri
- Anket cevapları
- Kişisel statünün piyasa dışı gözlemleri

Fayda ve servet temelli yaklaşımlar ilk iki kaynağa yoğunlaşırken, yetkinlik yaklaşımı, üçüncü kaynağı yoğun bir şekilde kullanır. Fakat bu, sadece bu kaynağın kullanıldığı anlamına gelmez. Uluslararası kıyaslamalar söz konusu olduğunda ise Sen (1985, 46), “güvenilir verilerin sınırlılığı” probleminin altını çizerek ve bunu, bu tarz veri tabanı için “talep yetersizliği” problemi olarak ortaya koyar.

İlginç olan nokta, formel olarak yetkinlik yaklaşımın referans birimi birey iken pratikte Sen’in sık bir şekilde grup veya ülke düzeyinde verileri kullanmasıdır. Örneğin, Hindistan’daki cinsiyet eğilimini tartışırken Sen, analizini farklı grupların nispi performansı bağlamında gerçekleştirir (1985, 52-58). Benzer şekilde konu, yoksulluğu gelirle ve yetkinlikle değerlendirme arasındaki ilişkiye geldiğinde Sen ulusal düzeydeki veri ile çalışır (1999, 126-7). Aslına bakılırsa, Douglas ve Ney’in belirttiği gibi “ölçümler, birey için kurumsal desteği değerlendirmek için tasarlanır.” (1998, 72). Dolayısıyla, yetkinlik yaklaşımının uygulaması için kullanılacak referans birimine ait bir kısıtlama yoktur.

Yaklaşımın uygulanması için gerek duyulan veri, yapılmak istenen değerlendirmenin çeşidi ve durumlarla ilgilidir. Sen, veri sınırlamasını “önemli bir kusur

(olumsuzluk)” olarak görür. Sen (1992, 53)’e göre, “yetkinlik yaklaşımı, çeşitli sofistikasyon düzeylerinde kullanılabilir. Ne kadar yol alınacağı, elde edilecek ve edilemeyecek verilerle ilgili pratik hususlara bağlı olacaktır. İdeal olanı, yetkinlik yaklaşımının, farklı işlevsellik demetleri arasında seçim yapma özgürlüğünün tümünü kapsayabilmesidir fakat pratikteki kısıtlar, analizin yalnızca ulaşılan işlevsellikler demetiyle sınırlanmasına neden olabilir”.

Duruma bağlı olarak, ihtiyaç duyulan enformasyonel temel elde varolan verilerle tahmin edilebilir. Başka bir ifadeyle, pratik uzlaşmalar, yetkinlik yaklaşımının gerçekleşmemiş durumlar (counterfactuals) doğasına özgü bir unsurdur. Sen’in dediği gibi;

“ Aslında, yetkinlik kümesi doğrudan gözlemlenebilir değildir ve karineler (tıpkı bütçe kümelerinde olduğu gibi...) temelinde inşa edilmek zorundadır. Dolayısıyla, pratikte, yetkinlikler kümesini oluşturmak yerine (böyle bir insanın varsayımsal temeli ampirik olarak şüpheli olduğunda) ulaşılan –ve gözlemlenen- işlevselliklerle yetinilebilir.”(1992,52).

Sen, elde edilemese bile hangi verilerin prensipte faydalı olabileceğini bilmenin önemli olduğunu savunur. Önerilen ampirik strateji, “gerekli bilgi mevcudiyetinin pratik problemlerini kabul etmek ve pratik uzlaşmalar arayışı içinde olunması” şeklindedir. Dolayısıyla, yaklaşımın gerçekleşmemiş durumlara ilişkin karakteristiği onun kullanılabilir hale gelmesini engellemez. Sen (1999, 131)’in ifadesiyle ;

“Yetkinliklerin değerlendirmesi öncelikle bir kişinin gerçek işlevselliklerini gözleme temelinde ilerlemeli ve başka bilgilerle tamamlanmalıdır. Burada, işlevselliklerden yetkinliklere bir sıçrama vardır, ancak, gerçek işlevselliklerin değerlemesi, bir kişinin sahip olduğu seçenekleri değerlendirmesinin bir yolu olduğu sürece, bu sıçramanın büyük olması gerekmez.”

Sen’in argümanları, gelirle sınırlandırılan enformasyon temeli toplumsal işlevsellikleri içerecek şekilde genişletmesi bakımından oldukça ikna edicidir. Fakat, ortaya çıkan temel zorluk, yetkinlik yaklaşımı ile kalkınmayı gelir dışı değişkenlerle açıklayan herhangi başka bir yaklaşım arasındaki pratik farktır.

Bu farklar ise yapılan analizin düzeyine bağlı olacaktır. Makro bir düzeyde çok fazla fark olmayacaktır. Çünkü ölüm oranları düzeyleri veya kadın okur yazarlığına ilişkin bütüncül veriler (aggregates), yetkinlik yaklaşımı veya faydacı bakış açısından aynı bilgiyi verecektir. Mikro-ekonomik çalışmalardaki önemli fark ise, yetkinlik yaklaşımının değerlemesal temelinin insanlara, iyi yaşamla ilgili onların “ayrım gücünü” (powers of discrimination) ifade etmelerine olanak sağlamasından kaynaklanır. Ancak bu, özgürlüğü veya yetkinliği temel teorik kavram olarak tanımlama problemini ve ulaşılmış işlevselliklere dayalı bir “ampirik özdeşlik

(equivalent) ” ile yetinilmesi sorununu tümüyle çözmez. Sen’in “kalkınmanın başat motoru” olarak gördüğü özne unsurunun nasıl ölçüleceği ve operasyonel hale getirileceği ise, soru olarak kalmaya devam eder.

2.4.2.2. Bütüncülleştirme (Aggregation)

Yetkinlik yaklaşımının gereksinim duyduğu iki olası temel bütüncülleştirme düzeyi vardır. Comim (2001, 17), bunları, yatay ve dikey bütüncülleştirme olarak isimlendirir. Burada, farklı işlevselliklerin (veya yetkinliklerin) sütunları, farklı bireylerin ise satırları oluşturduğu bir matriks düşünebiliriz. Böyle bir şemada, yatay bütüncülleştirme (horizontal aggregation), bir birey için farklı işlevselliklerin toplamını yansıtacaktır. Bu da işlevselliklerin çok boyutlu doğasının bir veya iki bütüncül (aggregate) değere indirgenmesi anlamına gelir. Dikey bütüncülleştirme (vertical aggregation) ise tüm bireyler için belli bir işlevselliğin toplam düzeyini verir. Bu da farklı bireyler arasındaki çeşitliliğin indirgenmesi demektir. Yatay ve dikey bütüncülleştirme, tüm bireyler için işlevselliklerin genel düzeyini temsil eden tek bir toplamda da birleştirilebilir. Bu, daha duyarlı ve somut bir tabloyu temsil edecek şekilde ortalama bir hale getirilebilir. Bu yüksek düzeyli bütüncülleştirme, yetkinlik yaklaşımını İnsani Gelişim Perspektifi ile buluşturan bir durumdur ve buna karşı da eleştiriler vardır.

Comim (2001, 18)’e göre, yetkinlik yaklaşımının insan çeşitliliği üzerindeki vurgusu, farklı boyutlar ve bireyler göz önüne alındığında, ampirik olarak, düşük düzeyli bir bütüncülleştirmeye korunabilir. Bu mikro-ampirik çalışmalara uygulanabilir (sadece bunlarla sınırlı olmasa da). Çünkü bu çalışmalar toplumsal refahı, bireylerin işlevsellikleri ve yetkinliklerine göre değerlendirir. Sen (1987, 33)’in belirttiği gibi; “Bütüncülleştirme tutkusu bir çok durumda anlamlı olmakla birlikte başka durumlarda faydasız veya anlamsız olabilir.”

Bütüncülleştirilmemiş (disaggregated) özellikler, analiz edilen konuya bağlı olarak önemli olabilir. Sonuç olarak, incelenecek olan insan çeşitliliği ve problemin doğası kullanılacak bütüncülleştirme düzeyinin seçimindeki kriterleri tanımlayacaktır. Bu, yatay olarak, kullanılacak önemli odak değişkenlerin tanımını verecektir. Bir başka ifade ile, analizin odaklanacağı değişkenler ve dahil edilecek boyutların tanımını verecektir. Dikey olarak ise, bireyler, hanehalkı, gruplar, bölgeler, ülkeler gibi kullanılacak analiz biriminin belirleyecektir. Yani, yaklaşımı uygulama işlemi,

analitik amacın bir parçası olarak yürütülmelidir. Dolayısıyla, alanın seçimi, belirli ölçümlerin ve analiz biriminin seçimi bu amaç doğrultusunda yapılmalıdır. Sen (1999a, 86)’e göre; “Genel bir yaklaşım, duruma ve mevcut olan bilgiye bağlı olarak pek çok farklı şekilde kullanılabilir. Temel analizin ve pragmatik kullanımın bu kombinasyonu, yetkinlik yaklaşımına geniş bir görüş sahası sunar.”

Burada bir uyarıda bulunmak gerekir. Sen, işlevsellikleri ve yetkinlikleri bireylerin özellikleri (property) olarak formel bir şekilde tanımladığından dikey bütüncülleştirme onun için çok fazla önemli değildir. Analizin başka birimlerini kullanması ise birincil olmaktan çok türevseldir (1992, 117). Dolayısıyla, farklı gruplar arasındaki eşitsizliğe dair bir araştırma yapılması halinde gruplara olan ilgi türevsel olarak nitelendirilebilir. Çünkü farklı gruplarda yer alan bireyler arasındaki eşitsizlik hakkında bilgi vermektedir. Farklı grupların işlevsellik ve yetkinlikleri içsel olarak önemli olduğu için değil.

Sen (1992,133)’e göre arzu edilmesi halinde alan çokluğu üç şekilde indirgenebilir:

- Özenli bir tetkik işleminden sonra belli elemanların dışlanması ile
- Değerlendirici bir prosedür aracılığıyla elemanları bir araya getirme veya birleştirme ile
- Farklı alanların sunduğu ortak bilgiyi seçmek için dominance ve kesişim teknikleri olan kesişim kısmi sıralamasını kullanarak (intersection partial ordering)

Ancak burada belirtilmesi gereken husus, Yetkinlik yaklaşımının çeşitliliği ve heterojenliği, bütüncül değerler (aggregates) içinde sınıflandırmak yerine bunları incelemeye öncelik verdiğidir. Yani bütüncülleştirme prosedürleri, yetkinliklerin veya yetkinlik yoksunluklarının belirlenmesi ile yakından ilişkilidir.⁸

2.4.2.3. Ağırlıklandırma ve Tam Olmama

Yetkinlik yaklaşımına özgü bir şey olan (intrinsic) değerlendirme işlemi farklı işlevselliklerin ve yetkinliklerin belirlenmesi ve sıralanmasından oluşur. Bu kümeleri değerlendirmedeki tartışma (deliberation) ve yargılama süreci, pratik amaçlar için

⁸ Sen, Hindistan ve sub-sahara Afrika daki yoksunluğun doğasını karşılaştırırken, yetkinlik yoksunluğunun farklı unsurlarını “ağırlıklandırmaya” dayalı yoksunluğun bir “bütüncül” ölçümüne ulaşmaya kalkışmadığını söyler. Politika analizi için, inşa edilmiş bir bütüncül değer, farklı performansların bağımsız şablonundan daha az ilginç olabilir” (1999,103)

geniş-kapsayıcı veya tam olmak (complete) zorunda değildir. Ağırlıkların pratik bir öneme sahip olması için kesin şekilde belirlenmesine gerek yoktur; ağırlıklar, belli aralıklarla sınırlandırılabilir veya yalnızca özel bir durumda ifade edilecek karar veya yargıyı kapsayabilir.

Tam olmamak (incompleteness), yetkinlik yaklaşımının bilinçli ve pragmatik bir unsurudur. Sen (1992, 46)'in de belirttiği gibi; “Farklı işlevselliklere atanacak nispi ağırlıklar üzerinde tam bir uzlaşma olmasa bile yetkinlik yaklaşımı sıklıkla kati cevaplar verebilir.”

Ağırlıklar belirlenmeksizin, üstün kısmi sıralama (dominance partial ordering) ve kesişim yaklaşımı (intersection approach) gibi teknikler kullanılabilir. Buradaki düşünce, kompleks ve belirsiz olan bir problemin kesin bir formülasyonunu yapmak değildir. Çünkü değerlerin ve insanların çeşitliliğinin çok boyutlu karakteristiği veri iken sıralamaların çokluğunun varlığı kaçınılmazdır. Kişiler arası kıyaslamalarda kısmi sıralamaların uyarlanması gerektirir, Sen'in “*tam olmayışın pragmatik nedeni*” diye adlandırdığı bir argümandır. Bu argümana göre, tam bir sıralamaya ulaşana kadar hiçbir şey yapmamaktansa mevcut sıralamaların kısımlarını kullanmak gerekir.

“Özgürlük olarak kalkınma yaklaşımının altında yatan motivasyon, bütün durumları- ya da bütün alternatif senaryoları- “tam bir sıralama” ya sokmak değil, kalkınma sürecinin her biri ilgiyi hak eden önemli yönlerine dikkat çekmektir. Bu dikkat sağlandıktan sonra bile kuşkusuz olası sıralamalarda farklılıklar kalacak, ancak bu farklılıkların varlığı amaç bakımından sıkıntı yaratmayacaktır.” (Sen, 1999,33)

Comim (2001, 13)'e göre, yetkinlik yaklaşımında ağırlıkların seçimi metodolojik değil ampirik bir meseledir. Bu mesele, bireyler için makul değerlendirme süreciyle, katılım ve toplumlar için konsensus sağlamayla ilgilidir. Sen, değerlendirici yargılar için ihtiyaç duyulan ağırlıkların önceden belirlenmesini eleştirir:

“Kamunun bilgilenme amacıyla yaptığı inceleme her türlü toplumsal değerlendirmenin merkezinde yer alıyorsa (ki bana göre öyle) gizil değerler, toplumun daha fazla çalışmadan hemen kullanabileceği “mevcut” bir ölçümün olduğu gibi yüzeysel bir gerekçeyle incelenmeden dışlanması yerine daha açık bir şekilde oluşturulması gerekir.” (1999, 80)

Bununla birlikte , salgından, açlıktan, yoksunluktan kaçınma gibi tahmin edilmesi kolay gözlenmemiş seçimlerde bu eleştirinin geçerli olup olmadığı açık değildir.

2.4.3. Yetkinlik Yaklaşımının Operasyonelliği İçin Seçenekler

Yetkinlik yaklaşımını uygulamaya çalışırken iki hususun akılda tutulması gerekir. Birincisi, Sen'in temel düzey ve pratik düzey gibi iki farklı analiz düzeyinde yaptığı ayrım ile ilgilidir. Sen, yaklaşımı uygulamak için gerekli pratik uzlaşmalardaki eksikliklerin, yaklaşımı desteklemek üzere oluşturulan argümanların doğruluğunu bozmayacağını ileri sürerek bu iki düzeyi ayrı tutar. Yetkinlik yaklaşımının teorik üstünlüğü, yetkinliklere dayalı ampirik ölçümlerin kullanımının üstünlüğü sonucunu net bir şekilde ortaya koymaz. Bazı yetkinlikleri ölçmek diğerlerine göre daha zordur ve bunları bir "ölçüme" tabi tutma girişimleri zaman zaman açığa çıkardıklarından daha fazlasını gizleyebilir." (1999, 81)

İkinci husus, yaklaşımın kullanılabileceği alanların ve şekillerin çeşitliliğidir. Bugüne dek yetkinlik yaklaşımı oldukça değişik şekillerde kullanılmıştır. Genel olarak, yaklaşımın başlıca ampirik kullanımları aşağıdaki gibi beş grupta sınıflandırılabilir (Comim, 2001, 13-14):

a) Çok değişkenli çalışmalar: Bu çalışmalarda değerli işlevsellikleri belirlemek ve ölçmek için faktör analizi (factor analysis), ana unsur analizi (principal component analysis), bulanık kümeler (fuzzy sets) gibi çok değişkenli tekniklerin kullanılır. Bu çalışmalar, yoksulluğun ve yoksunluğun tek göstergesi olarak standart parasal ölçümlerin yetersizliğini ortaya koymuştur. Örnek olarak verilecek çalışmalar; Brandolini ve D'Alessio (1998), Chiappero Martinetti (2000) ve Lelli (2008). Bu çalışmalarda yetkinlikleri ölçme problemleri ile karşılaşmış ve bu nedenle yetkinlikleri onlara karşılık gelen işlevselliklerle tahmin edilmeye çalışılmıştır.

b) Ampirik çalışmalar: Parasal göstergelerle verilen yoksulluğun tek boyutlu açıklamasına karşı gelmek için ekonometrinin ve/veya açıklayıcı (descriptive) istatistiğin kullanılmasıdır. Bu çalışmalar hedef meseleyi vurgularlar ve yoksulluğun toplumsal boyutlarını açığa çıkarmaya yardımcı olacak belirli işlevsellik yoksunlukları endeksleri geliştirmeye çalışırlar. Örnek olarak Laderchi (2008) gösterilebilir.

c) Örnek Olay (Case-study) incelemeleri: Sağlık hizmetleri, kültür, gıda dağılımı, emek piyasaları veya eğitim gibi belirli bir durumun kompleksitesini göstermek ve kavramsallaştırmak için açıklayıcı (descriptive) verilerin (genellikle

anketlere dayalı) kullanılmasıdır. Örnek olarak Sehnbruch (2008)'un çalışması gösterilebilir.

d) Teorik uygulamalar: Bu çalışmalar, durumların veya gerçek örneklerin analizini aydınlatmak için yetkinlik yaklaşımının argümanlarını kullanırlar.

e) Metodolojik uygulamalar: Faydacı bir perspektifin hitap etmesi zor olan meseleleri tartışmak üzere yetkinlik yaklaşımının sunduğu çerçeveyi kullanmak. Robeyns (2005)'in çalışması buna bir örnek olarak gösterilebilir.

Sen'e göre, değerlendirmelerde mevcut bilgi ne ise onu kullanmak şeklinde pragmatik bir ilke izlenerek yetkinlik yaklaşımı operasyonel hale getirilebilir. Duruma bağlı (context-dependent) bir mantığı takiben, bir çok şekilde kullanılabilir ve bunun için hiçbir kutsal ampirik reçete olamaz. Sen, yetkinlik yaklaşımı için üç alternatif pratik yaklaşım olduğunu söyler (1999, 81-83) :

(1) Doğrudan yaklaşım: Bu genel yaklaşım, işlevselliklerin veya yetkinliklerin vektörlerini incelemek ve kıyaslamaktan oluşur. Sen (1999, 81-82); “ pek çok açıdan bu yaklaşım, yetkinlik hususlarını değerlendirme kapsamına almak için kullanılan en doğrudan ve en katıksız yöntemdir” demiştir. Bu yaklaşımın farklı formları ise şunlardır:

- a- Toplam kıyaslama: vektörlerin tam sıralamalarının kıyaslanması
- b- Kısmi sıralama: bazı vektörlerin kıyaslanması
- c- Seçilmiş yetkinlik kıyaslaması: odak olarak seçilmiş belli bir yetkinliğin kıyaslanması. Sen, bunun tam olmayan kapsama alanına rağmen bu kıyaslamının oldukça aydınlatıcı olduğunu vurgular.

(2) Tamamlayıcı yaklaşım: Geleneksel gelir kıyaslamalarını yetkinlik hususları ile tamamlamak şeklindedir. Böylece daha geniş bir enformasyon alanına ulaşılır ve gelir ölçümlerinin verdiğiinden daha kapsamlı bir tablo elde edilir.

(3) Dolaylı Yaklaşım: Yetkinliklere uyarlanmış gelirlerin hesaplanmasıdır. Geliri “eşitleme ölçekleri” ile uyarlama çalışmalarında yapıldığı gibi.

Daha önce de belirtildiği gibi, strateji seçimi duruma ve uygulamanın amacına bağlı olacaktır. “*Pratik uzlaşmalar*” fikri, Sen'in argümanlarında hakim bir görünüme sahiptir. Sen;

“Bu yaklaşımların her biri uygulamanın doğasına, enformasyonun mevcudiyetine, ve alınması gereken kararların aciliyetine bağlı olarak değişebilen bir değer taşır. Yetkinlik yaklaşımı zaman zaman aşırı derecede kesin terimlerle (doğrudan yaklaşımdaki toplam-tam kıyaslamalar) yorumlandığı için yaklaşımın sahip olduğu genelliği vurgulamak önemlidir. Yetkinliklerin öneminin temelde onaylanması, pratik uzlaşmalar içeren çeşitli aktüel değerlendirme stratejilerine uygun olabilir.” (1999, 84-85)

Özetle, yetkinlik yaklaşımının uygulanmasına dair bir görüş birliği olmasa da, ölçme ve değerlendirme konularında zorluklarla karşılaşılmasına ve veri eksikliğine rağmen, bir yaklaşımın kesin şekilde yanlış olmasındansa belirsiz şekilde doğru olması tercih edilir (Hausman, MCpherson, 1996,83).

3. YETKİNLİK YAKLAŞIMININ ÇIKARIMLARI

3.1. Adalet

Farklı insanların istekleri veya çıkarları çatıştığında ve bu istek ve çıkarlar tümüyle karşılanamadığında ne yapılmalıdır? Adalet, bu soruya verilen gerekçelenmiş bir cevaptır ve bu soruyu ele alan bilim dalı da adalet teorisidir (Kolm, 1998,3).

Adaletin konusu, yalnızca *sosyal etiğin* (toplumda ne yapılmalı sorusuna verilen nihai cevaplar bilimi) değil aynı zamanda *sosyal optimum* ile insanların bireyler yahut gruplar olarak koşulları baz alınarak tanımlanacak, toplum için iyi veya doğru olanın da (socially good and right) önemli bir kısmını oluşturur (Kolm, 1998, 3).

Modern adalet teorisi, felsefeyle (etiği de kapsayan) olduğu kadar iktisatla da ilgilidir ve mantıksal olarak bu teorinin iktisadın büyük bir kısmını teşkil etmesi gerekir. İktisat, bilindiği gibi, kıt kaynakların tahsisine dair bir bilim olduğundan hem bu tahsisin nasıl yapıldığı hem de nasıl yapılması gerektiğini araştırır. Tahsisin nasıl yapılması gerektiğine dair kısım iktisadın normatif bölümüdür. Ajanların istek veya ihtiyaçlarına referans yapıldığından normatif iktisadın en zorlayıcı kısmı iktisadi adalettir.

Kolm (1998, 4)'e göre iktisadi adalet yalnızca toplumdaki adaletin büyük bir kısmını oluşturmakla kalmaz; istekler, çıkarlar, koşullar ve bunların arasındaki rekabet iktisadi terimlerle ifade edilebildiğinden toplumdaki adaletin tümü iktisadi adalet olarak görülebilir. İktisadın geliştirdiği spesifik aletler, kavramlar, yöntemler ve analizler modern adalet teorisinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Aslında modern adalet teorisi, iktisat ile felsefe arasındaki gerekli ortaklığın bir ürünüdür ve bu nedenle iktisadi bir vücuttaki felsefi bir akıl olarak görülebilir. Bedensiz bir akıl nasıl gerçek dışı veya güçsüz ise akılsız bir beden de o denli tehlikeli olacaktır (Kolm, 1998, 4).

Böyle olmakla birlikte, iktisatçıların çoğunun ekonomik etkinlik yada Pareto etkinliği ile ne kadar ilgilendiği bilinen bir gerçektir. Pareto etkinliğe ulaşma amacı

aslında çok mütevazidir ve genellikle çok sayıda Pareto optimum noktası vardır ki bu noktaların çoğu nerdeyse tüm etik kriterlerce adil bulunmayacaktır. Yani, adil bir ekonomi için iktisadi etkinlik gerekli fakat yeterli olmayan bir şarttır. Dolayısıyla dünyayı daha adil ve hakkaniyetli bir yer yapmak isteyenler için iktisadi etkinliği elde etme hedefi çok zayıf kalacaktır. Zajack (1995,67)'a göre adalet ve hakkaniyet hakkında daha güçlü şeyler söylemeyecek iktisatçılar için bu , sorumluluklarını terk etme anlamına gelir .

Aslında, bu durum, politika önerisi yapma pozisyonuna konulan iktisatçılar için bir ikilem sunar. Bir tarafta, katı bir iktisadi etkinlik görüşü tatminkar olmayacak öte taraftan da iktisatçıların formel eğitimi, politika yapıcıların karşılaştıkları etik problemlere cevap verebilmek için gerekli olan ahlak felsefesinden noksan olacaktır. Bu pozisyonda kalan iktisatçılar bazen hakkaniyet ve iktisadi adaletin keyfi olduğu gibi bir görüşü benimserler ki, bu da onları basitlikçi bir faydacı olmaya veya sosyal faydayı maksimize etme amaçlarına yönlendirir.

İktisadi adalet ya da bölüşümcü adalet (distributive justice) bir toplum yada grubun kaynakları ya da ürünü, gereksinimleri ya da istemleri itibariyle birbirine rakip olan bireyler arasında nasıl paylaştırılması gerektiği sorusunun yanıtının bulunması çabasıdır (Roemer, 1996, 1).

Burada belirtilmesi gereken bir nokta da sosyal adalet ile iktisadi adalet arasında önemli bir örtüşme olmasına rağmen iktisadi adaletin sağlanmasının her zaman sosyal adaletin yerine gelmesi anlamına gelmeyeceğidir. Bir bakıma sosyal adalet kavramının daha geniş bir kümeyi yansıttığını söylemek yanlış olmayacaktır (Borovalı, 2002, 71).

Bölüşümcü adaleti ele alan yaklaşımlar koydukları ilkeler açısından farklılaşırlar. Bölüşümcü adalet ilkeleri de üç farklı boyut içerir. Birincisi nelerin paylaştırılacağına ilişkindir; gelir,servet ve fırsatlar gibi. İkincisi, bunun kimler arasında yapılacağı, üçüncüsü ise ; bölüşümün hangi temele dayanarak yapılacağıdır (Ersel, 2004, 92).

Toplum için neyin iyi ya da adil olduğunun tanımı yalnızca siyaset felsefesi için değil, insanların refahlarını ilgilendiren politika karar alımlarını ele alan iktisat için de önemli olduğunu belirtmiştik. 20. yüzyılın ikinci yarısında her iki disiplinde de adil veya iyi toplumun tanımını yapmaya çalışan argümanlar ve temel ilkeler yoğun

bir şekilde ileri sürülmüştür. Yakın geçmişteki bu gelişmelerin zeminini oluşturan adalete ilişkin üç temel düşünce şunlardır (Fleurbaey, 2004, 132) :

1) **Faydacılık:** Bentham'ın öncülüğünde başlayan doktrin “en büyük sayının en büyük mutluluğu” nu amaçlamıştır. Faydacı yaklaşıma göre, mutluluk, insan yaşamının birincil amacıdır.

2) **Liberteryenlik:** Ana değer “özgürlük” tür. Mutluluk yerine “haklara” vurgu yapar, John Locke ilk önemli örneğidir.

3) **Eşitlikçilik (egalitarianism):** Kökleri Rousseau ve Marx'a kadar uzanan ve toplumsal avantajın dağılımını tartışmanın odağına yerleştiren bir yaklaşımdır.

Adaletin ne içerdiği ve adil toplumların kurumlarının ne tür niteliklere sahip olması gerektiği Sokrates'in “*Adalet nedir?*” sorusuna yanıt aramaya çalışmasından beri üzerinde tartışılan konulardır. Ancak günümüzdeki adalet tartışmalarının tümünün üzerinde uzlaştığı nokta *eşitlik* kavramının adalet anlayışımızda temel bir konumda bulunduğudır: Adalet özünde eşitliği içerir (Borovalı, 2002, 71). Bu bağlamda da eşitliğin nasıl yorumlandığı, yani kişileri eşit görmekten ne anlaşılması gerektiği önem kazanır.

Amartya Sen'i takiben denilebilir ki, her iktisadi adalet kuramı temelinde bir eşitlik anlayışını barındırır. Örneğin eşitliğe karşı olduğu düşünülen liberteryen yaklaşım bile, bireylerin eşit özgürlük ve haklara sahip olması gerektiğini savunur. Faydacılık da, toplam mutluluğun değerlendirmesinde her bireye eşit önem vermesi bakımından eşitlikçi bir öze sahiptir (Sen,1992, 70) .

Adaletin, iktisadi eşitliği içerdiğini düşünsek bile karşımıza çıkan ilk soru neyin eşitliğini sağlamaya çalışmamız gerektiği ile ilgilidir. İktisadi açıdan eşitlik hedefi, gelir, refah, kaynak, fırsat gibi ölçütlerden hangisi açısından eşitliği şart koşmalıdır? Sen (1999, 82), bu hususu “enformasyonel temel” olarak isimlendirir :

“Bir adalet teorisinin dişe dokunan yanı büyük ölçüde onun enformasyonel temelinden hareketle anlaşılabilir; doğrudan ele alınması gereken bilgi nedir ya da ne değildir. Sözgelimi klasik faydacılık, farklı kişilerin ayrı ayrı mutluluk ya da hazlarının bilgisini kullanmaya çalışırken, liberterlik belirli özgürlük ve hak kurallarına uygunluğu, bu uygunluğun bilgisi aracılığıyla durumu değerlendirerek talep eder. Farklı toplumsal senaryoların adillliğini ya da kabul edilebilirliğini yargılamak için hangi bilgiyi merkeze alıyorlarsa genellikle o bilginin yönlendirdiği farklı yönler giderler. Genel de normatif teorilerin ve özelde adalet teorilerinin enformasyonel temeli belirleyici öneme sahiptir ve pratik politikalar üzerine yapılan pek çok

tartışmada hayati odak noktası olabilir. Adalet yaklaşımlarının yararları ve sınırları, büyük ölçüde, enformasyonel temelinin etki alanı ve sınırları incelenerek anlaşılabilir.”

Enformasyonel temellerden (fayda, gelir, kaynak, fırsat gibi) herhangi birisini seçmek, aynı zamanda farklı bir soruya “nereye kadar eşitlik?” sorusuna da yanıt vermek demektir. Özellikle bu ikinci soruya yanıt verme çabaları da adalet ve eşitliği incelerken üçüncü bir kavramın yani “sorumluluğun” tartışmaya dahil edilmesini gerek kılacaktır (Borovalı, 2002, 72).

Bu alt bölümde öncelikle, ahlakı, insanların refahıyla ilgili kaygıları dikkate alarak yorumlanması bakımından çekici gelen faydacılığı ve faydacı adalet anlayışını ele alacağız. Bu anlayışın enformasyonel temeli (doğrudan ele alınması gereken bilgi) bireysel faydalardır. Faydanın tanımlanma şekline (tercihler, arzu tatmini gibi) bağlı olmaksızın toplam faydayı en üst düzeye çıkarmak da iyi toplumun dolayısıyla adil toplumun amacıdır. İnsanların tercihlerine (faydalarına) eşit ağırlık verilmesi yönündeki faydacı düşünce, herkesin refahına eşit düzeyde duyarlılık göstermenin bir yolu olarak başlangıçta kulağa makul gelebilir. Ancak sorgulamamızı derinleştirdiğimizde, faydacılığın, adil bir paylaşım kuramından yoksun olması nedeniyle insanlara eşit davranma anlayışımıza ters düştüğünü görürüz. Rawls’u, faydacılığa sistematik bir seçenek oluşturmaya iten de budur.

1950’lerde felsefeciler ve iktisatçılar sosyal adaletin nitelikleriyle ilgili bir araç olarak, sosyal refah fonksiyonundan daha az keyfi olan refah ekonomisi kurallarının gelişimini araştırmaya başladılar. Bu araştırmaların en önde geleni faydacı ahlaka doğrudan cephe alan ve hakkaniyet olarak adalet fikrinde odaklaşan Rawls’un geliştirdiği araştırma programıdır. “*Bir Adalet Teorisi*” kitabında Rawls, en kötü durumdaki bireyin refah düzeyine bakarak o toplumda olup biten hakkında bir yargıya ulaşmak için orijinal olarak Sen (1970) tarafından geliştirilen, leksiyografik maximin (maksimum-minimum) kuralını temel almıştır (Rowley, 2002, 69). Rawls’un “ bu meşhur kitabından sonra bu sorunsal üzerindeki felsefi ilginin rönesansı yaşanmıştır” denilebilir (Roemer, 1996, 1).

Fleurbaey (2004, 133)’e göre de yirminci yüzyılda Anglo-Sakson dünyasındaki faydacılığın egemenliği ile Kıta avrupasındaki Marksizm’in hakimiyeti Rawls’ un *liberal eşitlikçilik yaklaşımı* ile sarsılmıştır. Liberal eşitlikçilik, liberteryenizm ile eşitlikçiliğin (egalitarianism) unsurlarını bir araya getirir. İlkinden, temel haklara

verilen öncelik ile kamu politikalarının insanın özel amaçlarına nötr olması gerektiği düşüncesini alırken, ikincisinden; en kötü durumdakine öncelik vererek ekonomik şartlarda gerçek bir eşitlik arayışını almıştır. Politik felsefenin bu yeni alanı, eşitliğin uygun odak noktasının ne olması gerektiğine ilişkin tartışmaları tetiklemiştir: *Neyin eşitliği?* Özellikle özgürlüğün ve bireysel sorumluluğun kilit rolü, meşru ve meşru olmayan eşitsizlikler arasındaki ayrımı ön plana çıkarmıştır (Fleurbaey, 2004,133).

İkinci alt bölümde ele alacağımız Rawls'un "*hakkaniyet olarak adalet*" (justice as fairness) olarak bilinen adalet kuramı, adil paylaşım ile ilgili genel kabul görmüş "fırsat eşitliği" görüşünün daha kapsamlı bir şeklini barındırır. Adil paylaşım ile ilgili yaygın görüşü incelediğimizde, insanların ahlaki bakımdan keyfi ve denetimlerinin dışında olan sorunlardan ötürü cezalandırılmalarının adil olmadığı inancıyla karşılaşırız. Yani insanların farklı ırklardan veya sınıflardan gelmesi onların fırsatlarını etkilememelidir. Fakat bu görüşte eksik olan bir mesele, insanların doğal koşulların dağılımındaki yerinin de rastlantısal olduğudur. Yani insanların denetimi dışında olan ve ahlaki olarak keyfi sorunlar yalnızca toplumsal koşulları değil aynı zamanda doğal koşulları da içermektedir. İşte Rawls'un, "en şanslı olan kişinin yalnızca en şanssızın yararlanacağı durumlarda ekstra kaynaklara sahip olmasını" öngören fark ilkesi de bu sezgiye dayanır (Kylimcka, 2006, 77).

Ancak fark ilkesi, hak edilmemiş eşitsizliklere karşı hem aşırı hem de yetersiz bir tepkidir. Doğal dezavantajların karşılanmasını öngörmediği için yetersizdir. Farklı koşullardan çok farklı tercihleri yansıtan eşitsizlikleri dışarıda bıraktığı için de aşırı bir tepkidir. Üçüncü alt bölümde ele alınacak olan Dworkin'in kuramı ise , isteklere Rawls'un fark ilkesinde olduğundan daha duyarlı, yeteneklere daha duyarsız olmayı amaçlamaktadır. Dworkin'in açık artırma ve sigorta modeli planı liberal eşitlikçi kavrayışının bu iki hedefi arasındaki gerilimin adil bir biçimde çözülmesi için bir öneridir (Kylimcka, 2006, 78). Bu noktada daha fazla ayrıntıya girmeden, Rawls'un adalet kuramının enformasyonel temelini birincil mallar, Dworkin'in kuramının enformasyonel temelini ise kaynakların oluşturduğunu söylemekle yetinebiliriz.

Liberal eşitlikçi görüşü reddeden ve ona bir alternatif sunan Liberter adalet anlayışının en güçlü örneği olan Nozick'in "*yetkilenme kuramı*" (entitlement theory) ise bir sonraki alt bölümde ele alınacaktır. Bu kuramın başlıca amaçlarından birisi, adalet meselelerine devletin dahil edilmesine karşı durmaktır. Nozick'in teorisi,

adalet şemasının bir “görünmez eli” ni formüle etmeye çalışan bir girişim olarak yorumlanabilir. Bu görünmez el, bireysel düzeyde işler ve toplumun dahil edilmesinden kaçınır. Nozick’in minimal devlet anlayışının arkasında bu olgular yatar (Rowley, 2002, 34). Bu adalet kuramının enformasyonel temelini de *haklar ve özgürlükler* oluşturur.

Son alt bölümde ele alınacak Amartya Sen’in yetkinlik-temelli (capability-based) adalet yaklaşımında ise, enformasyonel temel, bireylerin hayatlarının kurucu unsurları olan *işlevsellikler* ile reel fırsatlar olarak yorumlanabilecek *yetkinliklerden* oluşur. Sen, faydacılığın sistematik bir eleştirisi olarak Rawls’un kuramını ciddiye alır ve Rawls’un yaklaşımının adalet konusundaki odak noktasını refah yerine birincil mallar olarak ele almasını daha tercih edilir bulur. Ancak, bu mallar özgürlüğün boyutları değil, özgürlüğün araçları olduğundan, adaletin uygun enformasyonel temeli olmadığını ileri sürer. Bu eleştiri Dworkin’in “kaynakların eşitliği” kuramı için de geçerlidir. Ayrıca Nozick’in haklara özellikle de mülkiyet hakkına verdiği aşırı önemi adalet kavrayışımız için çok kısıtlayıcı olduğunu düşünür.

3.1.1. Faydacılık ve Faydacı Adalet

John Rawls’un 1971’de yayımlanan “*A Theory of Justice*” adlı yapıtı normatif siyaset felsefesinin yeniden doğuşu olarak kabul edilir. Bu yüzden Rawls’un kuramı, çağdaş adalet kuramlarını incelemek için doğal olarak uygun bir başlangıç noktasıdır. Bu kuram yalnızca herkes tarafından kabul gördüğü için değil, alternatif görüşler genelde ona bir yanıt olarak ortaya atıldığı için, günümüzde siyaset felsefesi alanındaki tartışmalara egemen durumdadır (Kylimcka, 2006,71). Nasıl ki bu alternatif görüşler ancak Rawls’la ilişkileri bağlamında daha iyi anlaşılıyorsa, Rawls’u anlamak için de onun yanıt vermeye çalıştığı kuramı, faydacılığı anlamamız gerekir.

En basit anlamıyla faydacılık, ahlak bakımından doğru eylem ya da politikanın toplumun üyelerine en büyük mutluluğu getiren eylem ya da politika olduğunu savunur.

Faydacılığın temel ahlaki kaygısı dünyayı daha iyi bir yer yapmaktır. Bunun için insanlığa olabildiğince çok öz değer (intrinsic value) kazandırılması hedeflenmelidir. Daha önce de belirtildiği gibi, faydacılık içinde yer alan farklı okullar öz değer olarak farklı kavramları ön plana çıkarmışlardır. Faydacılığın kurucusu olarak kabul

edilebilecek Bentham için öz değer haz (pleasure) duygusudur. Bentham'a göre amaç olabildiğince fazla haz duygusu vermek olmalıydı. Mill ise bunun yerine mutluluğu ikame etmiştir (Ersel, 2004,108).

Yayla (2003, 87) , çok genel anlamda bir fayda mefhumunun David Hume ve Adam Smith' de mevcut olduğunu ve her ikisinin de çeşitli kurumların temellerini faydada bulduklarını veya onları fayda üzerinde açıkladıklarını belirterek, özellikle Hume'un bir bakıma, faydacı teorisinin kurucusu sayılabileceğini söyler.

Ancak, Hume'un ve Smith'in faydacılığı rasyonalist kökenli bir doktrin değildir. Fayda, kişisel çıkarın tesadüfi bir ürünü olarak ortaya çıkar, rasyonel bir çabanın önceden planlanarak yaratılan bir eseri olmaktan uzaktır (Barry, 1986, 33'den aktaran Yayla, 2003, 88). Buna karşılık siyasal düşünceler tarihinde "felsefi radikaller" olarak da adlandırılan Bentham geleneği faydacılarının teorileri rasyonalist bir çizgi izler (Yayla, 2003, 88). Azami faydanın bilinçli çabalarla elde edilmesi amacı peşinde koşar.

Hayek faydacılığı genel (generic) faydacılık ve özel (particularistic) faydacılık olarak ikiye ayırır (Hayek, 1967, 88-89'dan aktaran Yayla, 2003, 89). Genel faydacılık Hume'un faydacılığıdır. Bu tür faydacılık aklın sınırlarının tanınmasına dayanır. Belirli eylemlerin özgül sonuçlarıyla ilgili değildir. Hume, belirli eylemlerin sağlayacağı fayda ile değil, kurallara uymanın sağlayacağı evrensel fayda ile ilgilidir. Benthamyen faydacılık ise özel faydacılık türüne girer. İnsan aklına ve onun gücüne olan sonsuz güvene dayanır. Bu yaklaşım belirli eylemlerin bütün sonuçlarının önceden görülebileceğine inanır.

Dolayısıyla faydacılığın rasyonalist türünün kurucusu Jeremy Bentham'dır. Faydacılığın ilk sistematik teorisini geliştiren Bentham, insanın hazzı arayan elemenden kaçan bir varlık olduğu yolundaki psikolojik aksiyomu teorisinin temel taşı yapmıştır. Bu, sadece insan tabiatıyla ilgili bir tespit değil, çok geniş uygulamaları ve sonuçları olan bir genel hareket noktasıdır. Madem ki davranışın temel ölçüsü haz arayışıdır, sonraki adım hazların ölçülebilir ve kıyaslanabilir olduğunu ispat etmektir. Bentham da öyle yapar; hazların neredeyse aritmetik bir biçimde saptanabilir, karşılaştırılabilir, birbirine eklenebilir veya birbirinden çıkarılabilir olduğunu, "böylece hem bir bireyin hem de bir grubun en büyük mutluluğunu tanımlayacak

şekilde zevklerin miktarının hesaplanabileceğini” belirtir (Sabine, 1969, 57’den aktaran Yayla, 2003, 89).

Haz ve mutluluk Bentham için tek iyidir, eylemler ve politikalar, mutluluk üretim miktarı anlamında, sonuçlarına göre değerlendirilebilirler. Bentham bireyle devlet arasındaki ilişkiye de yine fayda üzerinden bakar. Devlete itaatın hakiki sebebi faydadır. Bu bağlamda, devletin en önemli görevi “ saadetin en önemli şartlarından birisi ve belki de birincisi olan emniyet hissini sağlamaktır” (Güriz, 1963, 68).

Bazı çağdaş faydacılar ise eylem faydacılığı (act utilitarianism) dedikleri klasik faydacılığa karşı kural faydacılığını (rule utilitarianism) geliştirmişler ve böylece faydacılığa yönelik eleştirileri karşılamak istemişlerdir. Eylem faydacılığında ahlak, bireyin her durumda toplam mutluluğu artıracak şekilde hareket etmesini gerektirir. Bu şu demektir; Adalet ve sözünde durma kuralları gibi moral kurallar geçicidir ve uygulanmaları toplam insan mutluluğunu azalttığı takdirde çığnenebilir. Diğer taraftan, kuralcı faydacılık belirli eylemlerin sonuçlarını değil, genel kuralları izlemenin sonuçlarını değerlendirir. Sözünde durma, yalan söylememe, adalet kuralları gibi kurallar, faydalı oldukları için benimsenir ve haklılaştırılırlar. Dolayısıyla, mutlulukta bir artış sağlasa bile, kuralların ihlal edilmesine tolerans gösterilemez. Çünkü insan refahına esas katkıda bulunan şey kuralların izlenmesidir (Barry, 1989, 125).

Klasik faydacılık sanıldığığının aksine bencil bir yaklaşım değildir (Hausman, McPherson, 1996). Bir başka deyişle bu yaklaşımda totaliter bir öz de vardır. Bireyci öncüllerden hareket etmesine rağmen kollektivist bir çizgiye kayarak, “sosyal fayda” uğruna bireysel özgürlük ve hakların ihmal edilebileceği noktasına yönelir. Devlete sosyal faydayı artıracak görevler yükler (Yayla, 2003, 90).

Faydacılığın özelliklerini ve ona karşı geliştirilen eleştirilere bakmadan evvel faydacılığın nasıl bir ortamda ortaya çıktığına bakmamız gerekir.

Ortaçağda Hristiyanlığın yükselişi, “adil fiyat” (just price) kavramını gündeme getirmiştir. Smith ve diğerlerinin çabalarıyla kaldırılana kadar adil fiyatlar, Batı Avrupa’da ahlaki otorite tarafından desteklenen resmi bir doktrin haline gelmiş ve 18. yüzyılın sonuna dek etik bir norm olarak varlığını sürdürmüştür. İktisat tarihçilerine göre, Smith, değerli metallerin hareketlerine, ithal edilen sanayi ve lüks malların ve ihraç edilen hammaddeler üzerine kısıtlanmaların konulduğu oldukça korumacı bir

dünyada yaşamıştır (Zajack, 1995, 71). Little (1957, 79), “Refah iktisadının Pigou ile başladığını, ondan önce mutluluk iktisadı ve bundan da önce servet iktisadı olduğunu” söyler. Aslında bu alıntı, Smith’den itibaren 1950’lerin başlarına kadar olan gelişmeleri özetlemektedir. Bir başka deyişle, ortak iyinin (common good) nasıl artırılacağı tartışmasından önce ki soru bir ekonominin servetinin nasıl artırılacağı idi. Fakat bunu doğal olarak izleyen soru servetin nasıl harcanacağı olmuştur. Smith’den sonraki kuşakta Bentham tarafından cevabı aranan soru bu olmuştur. Dolayısıyla Bentham, Little’ın ifadesiyle “mutluluk iktisadının kurucusu” dur (Zajack, 1995, 73).

Faydacılığın ortaya çıkışını anlayabilmek için o zamanın şartlarına bakmak gerektiğini belirtmiştik. Adil fiyat dünyası sadece çok düzenlenmiş bir dünya değil aynı zamanda Kilise ve Kraliyetin ortaklığınca yönetilen bir sosyal tabakalaşma dünyası idi. Bir insan hayatta belli bir noktada doğar ve o noktaya yapışıp kalmanın rasyonelini sorgulamazdı (Zajack, 1995, 73). Fakat makul kişilerin birdendire ortaya çıkması halinde toplumun servetini bölüşmeye nasıl karar verilirdi? Schumpeter’e (1954, 131) göre, 18.yüzyılın “*mantığın ateşli taraftarları*”, mutluluğun niceliksel bir ölçümünü oluşturmak için her bireyin acı ve zevklerinin cebirsel olarak toplanabileceğini varsaydılar; hazlar için pozitif, acılar için ise negatif değerler atanarak. Mutluluğun toplumsal ölçümüne ulaşmak için her bireye eşit ağırlık verilerek bireysel mutluluk rakamları toplanabilirdi. Bu fikir de sonuç olarak faydacıların normatif amaçlarını ortaya çıkarmıştır: “*en büyük sayı için en büyük mutluluk*”. Bu amaç çeşitli problemleri içinde barındırmakla beraber, Bentham ve diğer ilk faydacıların yaşadığı ortam göze alındığında, “mantık yoktur sadece politika” ya da “hayattaki yerinizden kaçabilme fikrine kapılmayın” gibi ifadelere göre daha üstündür.

Bentham’ın mutluluk ekonomisi ve diğer faydacı görüşler, 1930’lardaki sorgulamalar başlayana kadar hakimiyetini sürdürmüştür. Tarihsel kökleri yukarıdaki gibi özetlenen faydacılık, adil kaynak dağılımının (sabit nüfuslu bir dünyada) insanların toplam faydalarının toplamını maksimize ettiğini savunan bir adalet teorisidir (Roemer, 1996, 135).

Faydacı görüş adil toplumu *iyi toplum* olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla faydacı yaklaşımın hangi toplumun daha iyi olduğuna ilişkin ölçütleri aynı zamanda adalet ölçütleri olmaktadır (Ersel, 2004,108).

Sen'e göre, faydacılık, iki tür teorinin bir kesişimi olarak ele alınabilir. Bu teorilerden ilki, mevcut durumlara (state of affairs) değer biçmek veya değerlendirmenin doğru bir yolu anlamına gelen ve değerlendirmenin doğru temelinin refah, tatmin veya insanların tercih ettiği şeyleri edinmesi olduğunu idda eden *refahçılıktır*. Diğeri ise doğru hareketin teorisidir; durumların sonuçlarına göre hareketlerin seçimidir ki buna da *sonuççuluk* denir. Faydacılık, sonuçlar temelinde bir hareketler seçimi önerir ve bu sonuçların değerlendirmesi refah bağlamında yapılır. Dolayısıyla, faydacılık, sonuçları değerlendirmek için, bazen *toplam sıralama* (sum ranking) olarak da adlandırılan, bireysel faydaları veya refahın toplanmasını gerektiren *refahçı sonuççuluğun* bir türüdür. Toplam sıralamayı kullanmayan bir refahçı sonuççuluk örneği Rawlsçu fark ilkesinin fayda temelli yorumudur. Bu yorum iktisatta yaygın kullanıma sahiptir; eylemler tamamen sonuçlar bağlamında değerlendirilir ve bu sonuçlar da en kötü durumdaki kişinin refah düzeyi bağlamında değerlendirilir (Sen ve Williams, 1982 ,3).

Her ahlaki ilke, ahlaki yargılarda belli tipte bilgilerin dışlanması gerektirir ki, faydacılık da bu dışlama ciddi enformasyonel kısıtlara neden olur (Sen, 1977a). Sen'e göre bu kısıtlamalar öylesine büyüktür ki, insan olmaya dair oldukça dar bir bakış açısı sunar.

Faydacılık, insanları, faydalarının yerleşkeleri olarak görür; yani arzulama, haz alma veya acının gerçekleştiği birimler olarak. Faydacılık, kişinin faydasından başka, o kişiyle ilgili başka hiçbir bilgiyi önemsemez. İnsana dair bu bakış açısı, kural faydacılığı gibi faydacılığın farklı türleri için de geçerlidir. Daha önce de belirtildiği gibi, faydacılık; refahçılık,sonuççuluk ve toplam sıralamanın bir bileşimidir ve bunların her biri insana dair bu dar bakış açısına katkıda bulunur. Refahçılık dolayısıyla, bir durum yalnızca o duruma ilişkin fayda bilgisi ile değerlendirilir. Bu, o durumdaki n adet insan hakkındaki farklı bilgi koleksiyonunu n adet fayda bilgisine indirger (faydaların bir n vektörü).

Dolayısıyla, faydacı değerlendirmenin gerekleri üç ayrı bileşenden oluşur:

1- Sonuççuluk (Consequentialism) : Bütün seçeneklerin (eylemler, kurallar, kurumlar vs.) sonuçları, yani ortaya çıkardıkları neticeler bakımından değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Yapılan işlerin sonucunu odağa yerleştiren bu yaklaşım özellikle bazı normatif teorilerin bir kısım ilkeleri sonuçlarına

bakılmaksızın doğru bulma eğilimini reddeder. Aslında bu yaklaşım sadece sonuca duyarlı olmanın ötesine geçer, çünkü sonuç dışında herhangi bir şeyin nihai olarak önem taşıyabileceğini gözardı eder.

2- Refahçılık: Yapılan işlere dair değerlendirmeleri her bir durumda (hakların kullanılmasını, görevlerin yerine getirilmesini ya da bu ikisinin ihlali vb. doğrudan dikkate almaksızın) ortaya çıkan faydalarla sınırlamaktır. Refahçılık, sonuççulukla birleştiği zaman her seçeneğin ayrı ayrı ürettiği faydalarla değerlendirilmesi gerektiğini görürüz.

3- En yüksek toplam: Farklı insanların edindikleri faydaların toplam yararını elde etmek için onları bir araya getirerek toplamayı ve bunu yaparken sözkonusu toplamın bireyler arasındaki dağılımını dikkate almamayı gerektirir.

Bu üç seçeneğin bir araya gelmesi her seçeneğin o seçenek aracılığıyla üretilen faydalar toplamıyla değerlendirildiği klasik faydacı görüşü verir. Bu faydacı görüşte, adaletsizlik, kazanılabilecek olana kıyaslanan toplam fayda kaybına bağlıdır. Bu görüşe göre adil olmayan bir toplum, içinde yaşayan insanların bir arada ele alındıklarında olması gerekenden önemli ölçüde daha az mutlu oldukları bir toplumdur (Ersel, 2004, 109).

Toplam sıralama, fayda birimlerini (gerek bireylerin kimliğini gerekse ayrılıklarını (seperateness) süreçte kaybederek) toplam bir yığın olarak bir araya getirir ki, fayda vektörünün dağılımsal özellikleri de sonuçta kaybolur. Yani insanlar, insan olarak, durumların değerlendirilmesinde tamamen devre dışı bırakılırlar (Sen, Williams, 1982, 5).

Sonuççuluk ise bu enformasyonel kısıtı, durumların değerlendirilmesinden , eylemler, kurallar, kurumlar gibi tüm değişkenlerin ahlaki olarak değerlendirmesine taşır, çünkü nihai olarak her şey durumların iyiliği ile yargılanır. Örneğin, bir eylemi değerlendirirken fayda dışı özelliklere içsel bir önem verilmez. Bir eylemi değerlendirirken, bu eylemlerin gayri şahsi fayda toplamları üzerindeki etkisi bilindiği sürece o eylemi kimin, kime neyi yaptığının bilinmesine gerek yoktur.

Faydacılığa özgü bir şey de, onun sonuççu yapısıyla çok yakından ilişkili olarak, bir kişinin *otonomisinin* göz ardı edilmesidir. Yani bir kişinin bütünlüğünün önemsenmesi eksikliğidir. İnsanlar arasındaki ayrılığa (seperate) ve bireylerin kimliklerine kayıtsızlık dolayısıyla da insanların amaçlarına, planlarına,hırslarına ve

onların özne yönüne (agency) ve eylemlerine olan kayıtsızlık bu ihmale katkıda bulunur. Buradaki sıkıntı, bir kişinin faydasının onun bağlarından, ilgilerinden, amaçlarından, planlarından bağımsız olmasından kaynaklanmaz. Aslında fayda, bunlardan bağımsız olmayacaktır. Mesele sadece bu şeylerin önemli olup olmaması değil ne kadar ve neden önemli olduğudur. Faydacılık, bunları kendi başlarına değersiz olarak görür. Bunlar yalnızca fayda üzerindeki etkilerinin boyutuna göre değerli kabul edilir (Sen, Williams, 1982, 6).

Ahlaki önemi, fayda ile ölçmeye dair iki tür itiraz yöneltilebilir. Birincisi, fayda metriğinin doğru ölçümü verip vermemesidir (Sen, Williams, 1982,6). İkinci tür itiraz, daha derine gider ve bir şey kimse tarafından arzu edilmese de değerli olabileceği yönündeki iddadır. Ciddi şekilde baskıcı bir rejim altında, kişi özgürlüğü arzulanma cesaretine sahip olamayabilir. Dahası, bir bireyin tecrübesi gerçekten ne istediğini (adaptif tercihler) etkileyebilir. Ayrıca, kişiye sağlanan bir adil anlaşma, o kimse onu arzulamasa da önemli olabilir.

Ahlaki önemin fayda aracılığıyla ölçülmesi özellikle haklar alanında sorgulanabilir bir hale gelir. Örneğin, A kişisi bir kitabı okumak istemez ve hatta B'nin bile okumaması gerektiğini arzular. Fakat bu, ikinci arzunun birincisinden ahlaken daha önemli olmasını gerektirmez. Birincisi A'nın bir hakkı olarak görülebilir ancak ikincisi öyle değildir; başkasının haklarını kullanmasına ilişkindir. Bu tipteki hak-temelli düşünce sadece faydacılık ve refahçılığın karşısında durmakla kalmayıp Pareto-optimalite ile bile tutarsız olabilir.⁹ Pareto koşulu belki de en ılımlı fayda temelli bir şarttır ve iktisatta en yaygın şekilde kullanılan refah kriteridir (Sen, 1970b, 1976 ve 1979a).

Bununla birlikte, faydacılığın iki çekici yönü vardır. İlki, faydacıların ulaşmaya çalıştıkları amacın , Tanrının yada başka bir ruhun yada başka belirsiz bir doğa ötesi oluşumun varlığına dayalı olmamasıdır. Faydacılar, refahın ya da faydanın ayrım gözetmeden toplumdaki herkese sağlanması talebinde bulunur. Sekülerlik düzeyimiz ne olursa olsun, mutluluğun değerli olduğunu reddedemeyiz, çünkü mutluluk kendi hayatlarımızda değer verdiğimiz bir şeydir (Kylimcka, 2006, 14). Faydacılığın bu ilk özelliğiyle bağlantılı çekici başka bir yönü de sonuççuluğudur. Ancak insan hayatını daha iyi kılan bir şeyin ahlak bakımından iyi olabileceğini söyler. Yapay olduğu

⁹ Bu konu Sen'in "Liberal Paradoksu" ile ilgili olup, diğer alt bölümde detaylı şekilde ele alınacaktır.

apaçık ahlaki yasaklara karşıdır. Sonuççuluk, aynı zamanda ahlaki sorunları çözmeye yönelik doğrudan bir yöntem de sunar. Ahlak bakımından doğru cevabı bulmak, ruhani liderlere danışmak ya da gizli geleneklere dayanmak yerine insanın refahındaki değişimi ölçme sorunu haline gelir. Kylimcka (2006,15)'ya göre faydacılık bu nedenle tarihsel olarak ileridir.

Öyleyse faydacılığın iki çekici yönünü, insanın refahının önemli olduğuna ilişkin sezgilerimizle, ahlaki kuralların insanın refahı üzerindeki sonuçlarıyla sınanması gerektiği yönündeki sezgimize denk düşmesi olarak özetleyebiliriz.

Sonuççuluk, insanların faydasını artırmakla ilgilenmemiz gerektiğini, en idealinin herkesin bilgiye dayalı bütün tercihlerini tatmin etmemiz gerektiğini söyler. Malesef bu mümkün değildir. İnsanların tercihlerini tatmin etmeye yönelik kaynaklar sınırlıdır. Ayrıca insanların tercihleri çatışabilir. Ama kazananların sayısı kaybedenlerin sayısından fazla olduğu için kaybedenlerin tercihlerinin kazanların tercihlerinin önüne geçmesi için bir gerekçe yoktur. Faydacı açısından, faydanın herkes için eşit düzeyde olması önemlidir, kimin faydası olduğu fark etmez. Hesaplamalarda kimse ötekenden ayrıcalıklı konumda değildir. Kimsenin bir eylemden, bir başka kişiye göre daha fazla yararlanmayı istemesi söz konusu olamaz. Böylece toplumda en fazla sayıda insanın (bilgiye dayalı) tercihini tatmin edecek sonuçları yaratmış oluruz.

Kymlicka (2006, 16), faydacılığın sonuççuluğu ele alma biçimini hiç çekici bulmaz ve kapsamlı bir karar alma süreci olarak faydacılığın iki temel sorunu olduğunu söyler:

- Belli insanlara karşı özel sorumluluklarımızı dışlaması (özel ilişkiler)
- Hesaba katılmaması gereken tercihleri içermesi (ırkçılık gibi meşru olmayan tercihler)

Faydacılık, insanlar açısından etkileri eşit olmasa bile, insanlara eşitler olarak davranma kaygısıyla hareket ettiğini ileri sürebilir. Hare (1984,106) şunu sorar:

“ İnsanların temel çıkarlarının, bilinen tercihlerinin tatmin edilmesi olduğuna ve herkesin eşit derecede dikkate alınması gerektiğine inanıyorsak, herkesin tercihine eşit ağırlık vermekten, herkesi bir kez hesaba katmaktan, kimseyi birden çok değerlendirmeye almamaktan başka ne yapabiliriz?

Faydacılık, insanlara eşitler olarak davranmaya çalışsa da insanları eşitler olarak değerlendirmenin gerçekte ne anlama geldiği yönündeki bir çok inancımızı hiçe sayar. Bazı insanlara yeterince eşit davranmaz ve dolayısıyla bu insanlara başka insanların amaçlarına yönelik birer araç olarak davranılmasına izin verir.

Faydacılık, insanları eşitler olarak değerlendirmenin bir yorumu olarak ele alındığında neden yetersizdir? Faydacılar her mutluluk kaynağına, her tercihe, eğer eşit düzeyde fayda sağlıyorsa eşit ağırlık verilmesi gerektiğini varsayarlar. İnsanları eşitler olarak değerlendiren yeterli bir kavrayışın, meşru ahlaki ağırlığa sahip farklı tercihler arasında bir ayırım yapması gerekir.

a) Saldırgan (Offensive) tercihler : ırkçı,ayırımcı tercihler; Harsanyi'nin deyişiyle faydacıların bu tür tercihler karşısında bilinçli muhalifler olması gerekir (Harsanyi, 1977a, 62)

b) Bencil tercihler : İkinci bir gayri meşru tercih türü, insanın adalete uygun bir dağılımla kaynaklardan payına düşenden fazlasını istemesidir. Faydacılar, faydacı hesaplamalardan bağımsız adil pay gibi bir şey bulunduğunu reddederler. Faydacı hesaplamalara göre, adil paylaşım, faydayı en üst düzeye çıkaran paylaşımdır ve bu yüzden de hiçbir tercih fayda hesaplamalarından önce bencil olarak tanımlanamaz.

Sen (1979), bir toplumsal durumun sadece bireylerin elde ettikleri faydalara bakılarak değerlendirilmesini *refahçılık* (welfarism) olarak isimlendirir. Faydacı adalet görüşü de bir toplumsal durumun adil olup olmadığını saptayabilmek için sadece kişilere sağlanan faydalara bakmaktadır. Bu yaklaşımda özgürlük ve bireysel özerklik gibi değerler öz değerler olarak kabul edilmemekte, kişinin iyiliğine (well-being) katkıda bulundukları için ve o ölçüde, araç değerler olarak kabul edilmektedirler.

Hausman ve McPherson (1996, 102), faydacılığı gerekçelendiren iki argümanı şöyle özetler;

1- Faydanın içsel olarak (intrinsically) tek iyi şey olduğu idda edilir. Eğer temel etik zorunluluk, iyi durumları artırmak ise faydacılık arakasından gelecektir. Bu, Mill ve Sidgwick' in gerekçeleridir.

2- İkinci yaklaşım, “*eşit saygı*” fikrine dayanır (Griffin, 1986). Eşit saygı, herkesin çıkarına eşit ağırlık vermekse bu doğal olarak faydacılığa götürür bizi.

Faydacılığın eşit saygı bağlamındaki savunusu sözleşmesel bir argüman şeklini de alabilir. Sözleşmesel yaklaşımın bir versiyonunda, etik ilkeler, makul aktörlerin, tarafsız bir gözlemcinin bakış açısına göre çıkarlarını ele almaya istekli olmalarından kaynaklanır. Herkesin kendi refahlarını artırmakta bir çıkarlarının olduğunu düşünelim. Eğer tarafsız bir bakış açısına sahip olurlarsa, bireysel çıkarlara tarafsız şekilde hizmet eden ahlaki ilkeleri onaylayacaklardır böylece faydacılığı onaylayacaklardır (Hausman, McPherson, 1996, 107).

Bu iki gerekçelendirme faydacılığın iki farklı yorumuna işaret eder. Birinci tarzdaki argüman, - iyiyi maksimize etme işleminden çıkan faydacılık- tüm canlı varlıkların toplam faydasını maksimize etmeye yol açar. Sözleşmeci argümanlar veya eşit saygı argümanı ise ortalama faydayı maksimize etmeyi işaret eder.

Bu iki gerekçelendirme yaklaşımları aynı zamanda faydanın ne olduğu konusunda da farklı nosyonlara işaret eder. Faydacılığın “içsel olarak iyi” açıklaması faydanın tercih tatmini kavramından uzaklaşırken, ikinci yaklaşım, çıkarların tatmini üzerinde durur.

Ersel (2004, 109)’e göre, Arrow sayesinde faydacı yaklaşımın benimsediği öz değer tercih olmuştur, yani öz değer tercihlerin tatmin edilmesi olmalıydı. Ancak, Arrow’un yaklaşımında kişinin tercihleri ön plana çıkmakta ama öz değer ne olacağına karar vermek de kişiye bırakılmalıdır. Yani Arrow, öz değeri dışarıdan kişilere zorlayan geleneksel faydacı yaklaşımdan ciddi biçimde ayrılmaktadır. Arrow’un kurduğu dünya bir yandan çok daha nazik iken öte yandan da çoğulcu idi. Arrow’un bu katkısıyla refahçılık da hazcı bir toplumsal değer kuramı olmaktan kurtulmuştur.

Kısacası, faydacı düşünce açısından iyi, dolayısıyla adil durum, toplumun bireylerinin faydalarının en çoklandığı durumdur. Bu nedenle, faydacı yaklaşım özünde faydanın sayısal (cardinal) ve kişiler arası kıyaslanabilir olduğu görüşünden hareket etmektedir.

Kolm (1998, 405-434), faydacılığın neredeyse sadece İngilizce konuşan felsefeciler ile iktisatçıların ilgisini çektiğini vurguladıktan sonra bu yaklaşıma yöneltilen eleştiriler üzerinde durur. Kolm, kardinal fayda varsayımının anlamsız olduğunu, bu nedenle de faydacı kuramın bir anlamsızlık üzerine oturtulduğunu ileri sürer. Kişilerarası karşılaştırılabilirlik varsayımı için ise Kolm (1998, 424-425)’ün

yönelttiği temel eleştiri, bunun ancak çok dar alanda geçerli olabileceği, iktisadi adalet sorununun tanımlandığı tüm konuları kapsamayacağı biçimindedir.

Faydacı görüşün, “*toplumdaki kişilerin faydalarının toplamını en çoklayan durum adildir*” yargısı başka açılardan da eleştirilebilir. Örneğin, bir işkenceci ile işkence edilenden oluşan bir toplumu düşünelim. İşkencecinin sadist olması nedeniyle bu işi yaptığıda aldığı haz işkence edilenin mutsuzluğunu aşıyorsa (kişiler arası karşılaştırılabilir fayda) işkencenin olduğu toplum daha iyi ve dolayısıyla daha adil mi kabul edilecektir? Faydacılar, bu tür kabul edilemez tercihlerin toplumsal durumu değerlendirmede hesaba katılmayacağını söylemektedirler. Ama bu da beraberinde yeni sorunları gündeme getirmektedir. Hangi tercihlerin hesaba katılacağını kim ve hangi ölçüte göre belirleyecektir?

Bu sorunlarla uğraşan ve bunlara yanıt arayan önemli bir düşünür oyun kuramına yaptığı katkılarla 1994 yılında Nobel iktisat ödülü alan John Harsanyi olmuştur. Harsanyi, bölüşümsel adalet için bilinmezlik peçesi fikrini getirmiştir. Bu peçe arkasındaki ruhların düşüncelerinden faydacılığın ortaya çıkacağını göstermeye çalışmıştır (Ersel, 2004, 97). Tarafsızlığın mevcut tanımında bireylerin kimliklerinin dağılım değerlendirmesinde önemli bir unsur olmamasıdır. Onun tarafsız gözlemci argümanı şöyle bir hikayeye dayanır: tarafsız gözlemci toplumdaki herhangi biri olmanın eşit bir şansına sahipmiş gibi toplum için karar vermeli.

Harsanyi, faydacı kuramın iki temel savına yani i) ahlaki seçimin temeli toplumsal faydanın (refahın) en çoklanması olduğunu ve ii) toplumsal faydanın eşit ve artı ağırlıklı bireysel faydaların bir doğrusal fonksiyonu olarak gösterileceğini kabul etmektedir. Harsanyi bazı doğal varsayımlar altında bu iki savın *Bayesgil karar kuramının* rasyonel aksiyomlarından türetilebileceğini göstermeye yönelmiştir (Ersel, 2004, 97).

Harsanyi bunu yaparken, kişisel tercihler (personal preferences) ve ahlaki tercihler (moral preferences) arasında ayırım yapmaktadır. Kişisel tercihler bireyin günlük davranışlarını belirler. Bunların, tümüyle bencil olmasa bile, kişinin kendisinin ya da yakın çevresinin çıkarlarına, diğer insanlarınkine oranla daha ağırlık verilmesi biçiminde olması doğaldır. Buna karşılık, kişilerin ahlaki değerlerini biçimlendiren ahlaki tercihleri farklıdır. Kişi, ahlaki tercihlerinde herkesin çıkarına eşit ve artı ağırlık verir. Çünkü tanım gereği, ahlaki değer yargıları kişiden bağımsız

(impersonal) ve tarafsız (impartial) düşüncelere dayanırlar. Etik tercihler ise gayri şahsi olma özelliklerini sağlaması gereken tercihlerdir.

“ Bir bireyin tercihi, seçilecek yeni durumda hangi pozisyonda olacağını bilmemeleri, hatta bu durumdaki sosyal pozisyonların her birinde olmanın eşit şansına sahip olmaları halinde gayri şahsilik gereksinimini sağlar.”(Harsanyi, 1955, 316)

Harsanyi, kişilerin *Von Neumann-Morgenstern* tipi fayda fonksiyonu olduğunu varsaymaktadır. Bu fonksiyon şöyle tanımlanabilir:

n farklı durum olsun. Bu durumlarda kişi için sayısal olarak ifade edilebilecek bir kazanç x_i olsun. Her bir durumun gerçekleşmesi olasılığını da p_i ile gösterelim. Bu durumda :

$$U(L) = \sum_i p_i x_i$$

Biçiminde tanımlanan ifadeye von Neumann-Morgenstern beklenen fayda fonksiyonu adı verilir.

Harsanyi toplumsal durumlar arasında tercih yapan tarafsız bir kişinin kendisini toplumun diğer üyelerinin yerine, onların fayda fonksiyonlarını kabul ederek koyup, karar alacağı kanısındadır (örneğin, %12 işsizlik olan bir durumu değerlendirirken 3 çocuk babası işsiz bir insanın faydasını ölçerken, onun fayda fonksiyonunu kullanacaktır). Bu, kişinin toplumsal durumları, ahlaki değer yargılarına dayanarak değerlendirmek için temel alacağı toplumsal refah fonksiyonudur.

Harsanyi bu durumda, akılcı bir karar alıcının, toplumsal durumları sıralamak için aşağıdaki teoreme göre hareket etmesi gerektiğini ileri sürmüştür:

- 1) Her bireyin kendi kişisel tercihleri ve politika yapıcısının ahlaki tercihleri Bayes’gil karar alma kuramının rasyonel aksiyomlarını sağlasın. Başka bir deyişle, bireysel fayda fonksiyonları ve toplumsal fayda fonksiyonu von Neumann-Morgenstern biçiminde olsun.
- 2) Politika yapımcısı seçtiği politika seçeneğinin doğuracağı durumları değerlendirirken kendi öznel olasılıklarını kullansın.
- 3) Politika yapıcısı, Pareto ilkesine göre hareket etsin. Yani iki toplumsal durum (x ve y) karşılaştırıldığında, eğer bu toplumdaki herkes x durumunda en az y kadar iyi durumda ise ahlaki tercih, x’in y durumuna zayıf tercih edilmesi biçiminde olmalıdır. Öte yandan eğer, herkes bu koşulu sağlarken, bir kişi için x durumu

kesinlikle daha iyi ise, ahlaki tercih, x durumunu y durumuna kesin tercih edilmesi biçiminde olmalıdır.

4) Kişilerin fayda fonksiyonlarının doğrusal bağımsız olduğu varsayılmaktadır. Yani her kişinin fayda fonksiyonu, diğerlerinden çıkarılamayacak yeni bir bilgi taşımaktadır.

5) Fayda fonksiyonları aynı fayda birimi cinsinden ifade edildiğinde simetriktir.

Yukarıdaki varsayımlar altında, herhangi bir x durumunun ortaya çıkmasına yol açan politika seçeneğini değerlendiren akılcı politika yapıcısı aşağıdaki matematiksel biçimdeki fayda fonksiyonunu kullanır:

$$W_j(x) = \alpha \sum_i u_i(x) \quad \alpha > 0$$

Burada $u_i(x)$, x durumunda i'inci bireyin kişisel fayda fonksiyonunun aldığı değerdir. $\alpha = 1/n$ seçilirse, fayda fonksiyonu, bireysel faydaların aritmetik ortalamasını, $\alpha = 1$ alınrsa toplam faydayı verir. Yani faydacılık, “gayri şahsilik” temelleri üzerinde savunulur, haklı çıkarılır (Sen, 1970, 131).

Harsanyi'nin kullandığı “gayri şahsilik” kavramı, “genelleştirilebilirlik” (universalizability) ve “hakkaniyet” fikirleri ile yakından ilgilidir. Sen (1970)'e göre, Hare'in genelleştirilebilirlik koşulu, bu üç koşuldan en talepkar olanıdır. Bu koşulun sağlanması için bir kişinin yargısı, kimin yerinde olursa olsun aynı kalmalıdır. Rawls'un “hakkaniyet” i ise, kimin yerinde olacağını bilmeksizin orijinal pozisyondaki kabulü gerektirir. Harsanyi'nin gayri şahsilik düşüncesi ise eşit olasılık (equiprobability) varsayımı altındaki kabulü gerektirir. Rawls ve Harsanyi' nin kavramları arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir.

Hausman ve Mcpherson (1996, 101) , faydacılıkla ilgili soru işaretlerini aşağıdaki gibi özetler :

1) Faydanın pek çok farklı anlamı olabilir; Mutluluk ve tercih tatmini aynı şeyler değildir. 19.yüzyıl faydacıları (özellikle Bentham, Mill ve Sidgwick), faydayı, mutluluk veya haz gibi zihinsel durumlar olarak aldılar. Fakat çok az çağdaş ahlak filozofu bu görüşe katılmış ve çağdaş faydacıların büyük kısmı faydayı, rasyonel tercihlerin tatmini olarak almışlardır. Bir başka deyiş ile, tercih faydacılığı, refah iktisadının zirvesi olarak ifade edilebilir.

2) İkinci zorluk, eylemlerin, politikaların ve kurumların sonuçlarının genellikle belirsiz olması ile ilgilidir. Yasa yapıcılar bir politika oluştururken onun sonuçlarının mevcut durumdan daha iyi olacağı konusunda yanılabilirler. Bir perspektiften bakıldığında doğru gelen şey, başka bir açıdan bakıldığında yanlış olabilir. Faydacılık, hangi eylem ve politikaların ahlaken doğru olduğunun objektif bir açıklaması olarak inşa edilmelidir.

3) Ahlaki bilinç ve idareye rehberlik etmek üzere faydacılığın uygulanması için refahın ölçümünün ve kişiler arasındaki refah değişimlerinin kıyaslamasının bir şekline gerek duyulur. Kişiler arası kıyaslamalar yapma zorluğu bile herhangi bir tercih faydacılığı tipinin başarısız olması için yeterlidir. Kimin refahının sayılacağı konusunda da net olmak gerekir. Yalnızca mevcut durumda hayatta olanlar mı, yoksa henüz doğmamış olanların mı refahı önemli olacaktır. Ayrıca insan dışındaki diğer canlı varlıklar konusunda ne yapılacaktır?

4) Faydacılar, toplam veya ortalama mutlulukla mı ilgilenilmesi gerektiğini de netleştirmemiştir.

5) Faydacılığın bireysel eylem veya sosyal politikayı nasıl yönlendireceği konusunda net olunmalıdır. Eylem ve politikalar eğer faydayı maksimize ediyorsa ahlaken zorunludur demekle doğruyu söylemek, sözünü tutmak gibi erdemleri kapsam dışı bırakamayız.

Pek çok durumda ortak sezgilere tekabül ettiğinden faydacılık çekici bir etik teoridir. İktisatla olan tarihi bağlantıları göz önüne alındığında iktisatçılara da cazip gelen bir kuramdır, çünkü eylem ve politikaların sonuçlarının hesaplanması ile ilgilidir. Yapılacak değerlendirme de, alternatif politikaların sonuçlarına bağlı olacaktır.

1980'lerden sonraki yıllarda faydacılık nerdeyse ölmüştür. Politika yapıcıları etkilemeye devam etse de filozoflar onu bir ahlak felsefesi olarak ciddiye almamışlardır. İktisatçılar bile kişiler arası fayda kıyaslamalarındaki zorluklar nedeniyle faydacılığı terk etmişlerdir. Rawls 1971' de sadece sistematik bir eleştiri değil aynı zamanda alternatif bir teori önermiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi, iktisatçıların faydacılığa güçlü bir şekilde sarılması şaşırtıcı değildir. Standart refah iktisadında, bireylerin tercihlerini temsil edecek fayda fonksiyonlarını tanımlayıp, kişiler arası fayda kıyaslamalarının bir yolunu bularak faydacı politika analizleri yapılır.

İnsan refahı kavramı, ahlak teorisinde çok önemlidir. Fakat insanlar aynı zamanda özgürlük, haklar, eşitlik ve adaletle de ilgilenirler. Bu kavramlar çok önemlidir hatta insanlar bu değerler uğruna hayatlarını riske atabilirler. Hausman ve McPherson (1996, 69), “tek önemli olanın refah olduğunu düşünen iktisatçıların yanıldığını” ileri sürerler. Böylece, refah dışındaki kaygıları gündeme getirecek bir normatif teori gereksinimini vurgulamış olurlar.

3.1.2. John Rawls ve “Hakkaniyet Olarak Adalet”

Bireylerin, başkalarının yararına meşru olarak zarara sokulmasının bazı sınırları olduğu için, fayda hesaplarının önüne geçecek, adil paylaşımı öngören başka kuramlara ihtiyaç vardır. İnsanlara eşit bireyler olarak davranacaksa, sahip oldukları belli hak ve özgürlükleri korumalıyız (Kylimcka, 2006, 73). Ama hangi hak ve özgürlükleri?

Geçtiğimiz otuz yıl içinde siyaset felsefesi alanında kaleme alınan çalışmaların büyük bölümü bu soruyla ilgiliydi. Faydacılığı savunmayı sürdüren düşünürler olsa da “faydacılığın bir biçiminin, siyasi ahlakın özünü yakalayacağına duyulan bir zamanlar geniş kabul görmüş o eski inançtan gözle görülür bir sapma olmuş” (Hart, 1979, 77) ve çağdaş siyaset felsefecilerinin çoğu, faydacılığa sistematik bir seçenek bulmayı ummuştur. John Rawls 1971’ de yayınlanan “*Bir Adalet Teorisi*” (*A theory of Justice*) adlı yapıtında böyle bir seçenek sunan ilk siyaset felsefecilerinden biridir. Faydacılığın sezgilere aykırı doğasına başka bir çok felsefeci de dikkat çekmiştir. Ama Rawls, kitabına siyaset kuramının iki aşırı uç arasında sıkışıp kaldığından yakınlıkla başlar: bir yanda faydacılık, öte yanda birbiriyle bağı olmayan bir ilkeler ve düşünceler karmaşası (Kylimcka, 2006,74). Rawls bu ikinci seçeneği *sezgicilik* olarak tanımlar. Sezgicilik, faydacılığın doyurucu olmayan bir seçeneğidir. Rawls’un ele aldığı iş, farklı sezgilerimize bir yapı kazandıran sistematik bir siyaset kuramı geliştirmektir. Dolayısıyla Rawls’un sezgicilik-faydacılık çıkmazının aşılması açısından tarihi bir önemi vardır. Ancak bu kuram başka bir nedenden ötürü de önemlidir. Rawls’un kuramı, kendisine katılanların sayısı pek az olduğu için bir uzlaşma yaratma anlamında değil, ama daha sonraki kuramcıların kendilerini Rawls’a karşı çıkmakla tanımlamaları anlamında siyaset felsefesi alanına egemendir. Öteki kuramcılar, kuramlarının ne olduğunu Rawls’un kuramına hangi yönlerden

karşı çıktıklarını göstererek açıklarlar. Bir başka ifade ile, Rawls’u anlamazsak daha sonraki çalışmaları anlamamız pek mümkün olmayacaktır.

Dolayısıyla Rawls’un çalışması temeldir ve geniş bir literatüre neden olmuştur. Filozoflar, “Rawls’dan evvel, disiplinleri içinde siyaset felsefesinin çok gözden düştüğünü” belirtirler (Zajack, 1995, 82). Rawls, siyaset felsefesinin yeniden ilgi görmesini sağlayan kuramı ile yalnızca felsefeyle uğraşanların değil iktisatçılar, siyaset bilimcileri, sosyologlar ve genel olarak sosyal bilimcilerin büyük ilgisini çekmiştir. Örneğin, Rawls’u en ciddi şekilde eleştirenlerden ve onun “rakiplerinden” biri olan Nozick (1974, 241), Rawls hakkında şöyle yazmıştır:

“Bir Adalet Teorisi” , siyaset ve ahlak felsefesi alanında John Stuart Mill’in yazılarından beri benzeri görülmemiş, güçlü, derin, ustaca hazırlanmış, geniş kapsamlı ve sistematik bir eserdir....Siyaset felsefecileri ya Rawls’un teorisi içinde çalışmak zorundadırlar ya da neden böyle yapmadıklarını açıklamak zorundadırlar. Rawls’un kitabını okurken kendi görüşünüzün etkilenmemesi mümkün değildir. Ve bir ahlaki teorinin ne yapmaya ve birleştirmeye teşebbüs edeceği konusunda yeni ve ilham verici bir vizyona ulaşmadan bu kitabı bitirmek imkansızdır.”

Rawls pozitif ve normatif bir teori arasında ayrım yapmaz. Daha net olarak söyleyecek olursak, teorisinin adaletin normatif bir teorisi olduğunu söylemez. Amacının toplumsal sözleşme (social contract) teorisinin geliştirilmesi olduğunu ve hayat tecrübelerimizle uyumlu, faydacılığa üstün bir teori geliştirmek olduğunu söyler (Rawls, 1971,vii-viii). Fakat tüm yazdıklarından, Rawls’un , teorisinin toplumsal kurumların tasarımına uygulanabileceğini ümit ettiği gibi, çalışmasının neden olduğu literatürün temelde normatif meselelerle ilgili olduğu da açıktır (Zajack, 1995, 84).

Kimi yazarlar, “ Bir Adalet Teorisi” kitabında, Rawls’un, iktisatçıların kavram ve yöntemlerinden ne kadar ekilendiğini görmenin kendilerini şaşkınlığa düşürdüğünü ifade eder (Zajack,1995, 83). Ancak, Rawls’un kafa yapısı (mind set) ve hedefleri çoğu modern iktisatçılardan büyük ölçüde farklıdır.

Örneğin Rawls (1971,11), analizine, ekonomik bir adam düzeyinde değil, toplumsal bir kurum düzeyinde başlar: “Bizim için adaletin başlıca konusu toplumun temel yapısıdır ya da daha açıkçası, başlıca toplumsal kurumların temel hak ve görevleri bölüştürme ve toplumsal işbirliğinden kaynaklanan avantajların bölüşümünü belirleme şeklidir”. Bu konudaki “kılavuz fikri” şu şekilde belirtir:

“Klavuz fikir, orijinal uzlaşmanın nesnesi toplumun temel yapısı için adalet ilkeleridir. Bu ilkeler, özgür ve kendi çıkarlarını ileriye götürmekle ilgilenen rasyonel kişilerin eşitliğin başlangıç bir pozisyonunda kabul edebileceği ilkelerdir. Bu ilkeler tüm daha ileri uzlaşmaları düzenlerler; içine girilecek toplumsal ortaklığın türünü ve kurulacak olan hükümet biçimlerini belirler. Adalet ilkelerini böyle ele almayı **hakkaniyet olarak adalet** olarak isimlendireceğim”.

Rawls’a göre toplum, bir çatışma ve aynı zamanda çıkarların bir denliğini de (identity of interests) barındırır (Rowley, Peacock, 1993, 185). Çıkarların denliği vardır çünkü, toplumsal işbirliği ile daha iyi bir hayat mümkün kılınabilir. İnsanın yalnızca kendi çabasıyla başarabileceğinden daha fazlasına toplumsal işbirliği (social cooperation) ile ulaşılır. Çıkarların çatışmasının nedeni ise, bireylerin işbölümünün sağladığı faydaların dağılımı konusunda kayıtsız olmamalarıdır. Bu çatışmanın çözümü de sosyal adaletin özünü oluşturur. Rawls’a göre toplum sadece üyelerinin iyiliğini artırmak için tasarlandığında değil aynı zamanda adaletin bir kamusal kavrayışı (public conception) ile düzenlendiğinde de iyi düzenlenmiş (well-ordered) bir toplumdur. Bu ikinci düşünce gösterir ki;

- 1) Her birey, diğer tüm bireylerin aynı adalet ilkelerini kabul ettiğini kabul eder ve bilir.
- 2) Temel toplumsal kurumlar genel olarak bu ilkeleri yerine getirir.

Rawls, mevcut toplumların yukarıda tarif edildiği gibi iyi düzenlenmiş (well-ordered) olmadığının farkındadır. Farklı pozisyonlarda doğmuş bireylerin, farklı hayat beklentileri vardır, ayrıca toplumsal kurumlar belli başlangıç noktalarını diğerlerine nazaran daha fazla destekler ve bu farklar toplumun üyelerince tam anlamıyla kabul edilmezler. Rawls’un teorisi, statükonun ne bir açıklaması ne de bir savunmasıdır. Rawls’un adalet düşüncesi, toplumun temel yapısı için Locke, Rousseau ve Kant’ın yazılarında bulunan *toplumsal sözleşme teorisini* genelleştirmektir ki buna “*hakkaniyet olarak adalet*” der . (Rowley, Peacock,1993,186).

Rawls (1971, 11), ortaçağ sonrası ahlak felsefesinde iki başat sistematik teori geleneği olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi, Hume, Adam Smith, Bentham, Mill, Sidgwick ve Edgeworth tarafından temsil edilen faydacılık geleneğidir. Diğerisi ise Locke, Rousseau ve Kant’ın sözleşmecilik (toplumsal sözleşme) geleneğidir. Sözleşmecilik geleneği, hiçbir zaman faydacı gelenek kadar sistematik olarak geliştirilmemiştir. Ve Rawls’un amaçlarından birisi de bu duruma bir çözüm

getirmektir. Rawls kendi teorisini klasik sözleşmecî duruşun bir genelleştirilmesi ve daha yüksek bir soyutlama düzeyinde yeniden ifade edilmesi olarak görür.

Rawls, toplumsal kurumların birinci erdeminin (en temel ahlaki gereksinim) adalet olduğunu (veya hakkaniyet) düşünür. Tüm katılımcıların *bilinmezlik peçesi* altında iken en temel kurumsal düzenlemelerde uzlaşmak zorunda kaldıkları bu hipotetik durumu Rawls *başlangıç durumu* (original position) olarak adlandırır. Onun teorisinde bu tamamen hipotetik başlangıç durumu, daha önceki sözleşmecî filozofların tarihi veya yarı-tarihi toplumsal sözleşmesinin yerini alır. “Bir toplumun kurumları, başlangıç durumunda rasyonel bireyler tarafından üzerinde anlaşmaya varılan ilkelere göre organize olmuş ise adil olacaktır” (Rawls, 1971,17).

Toplumsal ortaklıktaki bireyler birlikte, temel hak ve görevleri atayan ve sosyal faydaların bölüşümünü belirleyen ilkeleri seçerler. Bu hipotetik durumda rasyonel bireylerin seçimleri adalet ilkelerini belirler.

Hakkaniyet olarak adalettaki eşitliğin başlangıç durumu, toplumsal sözleşme geleneğindeki *doğal duruma* tekabül eder. Bu pozisyonda kimse yerini, statüsünü bilmez. Rawls aynı zamanda başlangıç durumundakilerin kendi iyi kavramlarını ve özel psikolojik eğilimlerini de bilmediklerini varsayar. Yani bilinmezlik peçesi altında insanlar ilkelerin seçiminde avantajlı veya dezavantajlı değildirler (Harsanyi, 1975, 594).

Rawls’un “genel adalet düşüncesi” bir tek merkezi düşünceden oluşur: “Bütün toplumsal temel çıkarlar-özgürlük ve fırsat, gelir ve servet ve kendine saygının temelleri-, bu çıkarlardan birinin ya da hepsinin eşitsiz dağılımı en az gözetilenin yararına olmadıkça, eşit dağıtılmalıdır.” (Rawls, 1971, 303). Rawls bu genel düşünce ile adalet düşüncesini, toplumsal malların eşit paylaşımı düşüncesine bağlamış ancak önemli bir ekleme gerçekleştirmiştir. İnsanlara, bütün eşitsizlikleri ortadan kaldırarak değil, birini dezavantajlı duruma düşüren eşitsizlikleri ortadan kaldırarak eşit davranmış oluruz. Başlangıçta aldığımız eşit payı geliştiriyorlarsa, eşitsizliklere izin vardır: ama faydacılıkta olduğu gibi adil payımızı çekip alıyorlarsa yoktur. Rawls, bunu daha az iyi durumdakilere, kendi çıkarlarına katkıda bulunmaktan çok zarar verecek eşitsizliklere karşı çıkmalarını sağlayan, eşitsizliklerle ilgili olarak tanınmış bir tür veto hakkı olarak düşünebileceğimizi söyler (Rawls,1971, 64). Rawls’un kuramının merkezindeki tek basit düşünce budur. Ancak bu genel düşünce, bu ilkeye

göre dağıtılacak çeşitli çıkarlar birbirleriyle çatışabileceği için tam bir adalet kuramı sayılmaz henüz.

Rawls'un, kuramın farklı ögelerinin öncelikli olmasını sağlayacak bir öncelikler sistemi için getirdiği çözümde, kuram “*yöntem bakımından öncelik*” ilkesi uyarınca düzenlenen üç parçaya ayrılır (Kylimcka, 2006, 77) :

Birinci İlke: Herkes, herkese özgürlük tanınmasını öngören benzer bir sistemle uyumlu, eşit temel özgürlüklere sahip olmayı öngören geniş çaplı bütüncül bir sistemden eşit düzeyde yararlanma hakkına sahip olacaktır.

İkinci İlke: Toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler,

- a) hem en az dezavantajlı durumda olanın en fazla yararlanacağı,
- b) Hem de adil bir fırsat eşitliği koşulu gereği herkese açık olacak memurluklar ve konumlara bağlı olarak düzenlenecektir.

Birinci Öncelik Kuralı (Özgürlüğün Önceliği): adalet ilkeleri yönetsel bir sıralamaya sahip olacak ve bu yüzden özgürlükler ancak özgürlük adına kısıtlanabilecektir.

İkinci Öncelik Kuralı (Adaletin Verim ve Refah Karşısında Önceliği): adaletin ikinci ilkesi, yöntem bakımından verimlilik ilkesi ve avantajların toplamını en üst düzeye çıkarma ilkesinden önce gelir; fırsat eşitliği ilkesi, fark ilkesi önde gelir (Rawls,1971, 302-3).

Bu ilkeler “özel adalet kavrayışı” nı oluşturur. Bu ilkelere göre kimi toplumsal çıkarlar diğerlerinden önceliklidir. Özgürlüklerin eşitliği, fırsat eşitliğinin, fırsat eşitliği de kaynak eşitliğinin önünde gelir. Ancak her kategori Rawls'un basit düşüncesini içerir; bir eşitsizliğe ancak en kötü durumdakinin yararına olduğu sürece izin verilebilir (Kylimcka, 2006, 78).

Rawls'un bu ilkeleri dayandırdığı iki temel tezi vardır. Öncelikle , ekonomik kaynakların dağılımına ilişkin ikinci ilkeyi- kendisi buna fark ilkesi diyor-dayandırdığı teze bakalım. Özgürlük ilkesini ve Rawls'un neden buna öncelik tanıdığını daha sonra ele alacağız. Rawls daha çok “temel özgürlükler” olarak adlandırdığı, liberal demokrasilerde tanınan standart yurttaşlık hakları ve siyasi haklar için- seçme ve seçilme hakkı-ifade özgürlüğü, davaların yürürlükteki yasalara göre ele alınması, hareket serbestisi vs.- özel bir koruma öngörmektedir

(Rawls,1971,61). Bu haklar liberalizm için önemlidir; hatta liberalizmi diğer kuramlardan ayıran yön, temel özgürlüklere verdiği önceliktir (Kylmcka, 2006, 78).

Rawls adaletle ilgili ilkelerini iki teze dayandırır: fırsat eşitliği ve toplumsal sözleşme tezi. Bunlardan birinde kuramını, adil dağılıma ilişkin baskın ideoloji olarak gördüğü ilkelerle yani fırsat eşitliği ideali ile karşılaştırır. Kendi kuramının adaletle ilgili sezgilerimize daha uygun düştüğünü savunur. İkinci teziye daha farklıdır. Rawls kendi ilkelerinin üstün olduğunu, çünkü bunların varsayımsal bir toplumsal sözleşmenin sonucu olduklarını savunur. Toplum öncesi bir aşamada bulunan insanların toplumlarını hangi ilkelerle yönetileceğine karar vermesi gerektiğinde kendi ilkelerini seçeceğini söyler. Rawls'un deyişiyle "başlangıç durumundaki" her insanın, toplumsal bir işbirliğinin yönetiminde Rawlsçu ilkeleri seçmesinde akılcı bir çıkarı vardır. Bu ikinci tez Rawls'un en çok eleştirilen en ünlü argümanıdır.

Toplumumuzda ekonomik dağılımı meşru kılmaya yönelik genel kabul görmüş açıklama, "fırsat eşitliği" düşüncesine dayanır. Gelir ve saygınlık vs. bakımından eşitsizliklerin, ancak ve ancak bu yararları sağlayan konumların adil bir rekabete bağlı olarak belirlenmeleri halinde meşru olduğu varsayılır. Adil bir fırsat eşitliği söz konusuysa, başka deyişle hiç kimse ırkı, cinsiyeti, toplumsal birikimi bakımından dezavantajlı bir durumda değilse sözgelimi ulusal gelir ortalaması 20 bin dolar iken birine 100 bin dolar maaş bağlamak kabul edilebilir. Bu tür bir gelir eşitsizliği durumunda, en kötü durumdakinin bu eşitsizlikten yararlanıp yararlanmadığı dikkate alınmaz.

Bu Rawls'un kuramı ile çatışır. Çünkü Rawls, konumların tahsisinin fırsat eşitliğine bağlı olması gerektiğini söylemekle birlikte, bu konumlara gelen insanların toplumun kaynaklarından daha çok pay almasına karşı çıkar. Rawlsçu bir toplum, bu insanlara ortalamanın üstünde ödeme yapabilir ama ancak toplumun bütün üyeleri bundan yararlanacaksa. Fark ilkesine göre insanlar, ancak daha az pay sahibi olanların yararlanacağını gösterebilirse kaynaklarda daha büyük bir hak iddia edebilir. Genel kabul gören fırsat eşitliği düşüncesine göre ise, en kötü durumda olanların bu eşitsizlikler üzerinde veto hakkı ve bunlardan yararlanmayı beklemeye hakkı yoktur (Kylmcka, 2006, 79).

Fırsat eşitliğinin birçok insana adil görünüyor olmasının arkasındaki kilit düşünce şudur: bireylerin toplumsal çıkarlardan eşitsiz yararlanması, birey bu eşitsizlikleri

kazanmış ve hak etmişse, başka deyişle bu eşitsizlikler bireyin eylemlerinin ve tercihlerinin bir sonucuysa adildir.

Rawls elbette bu düşüncenin çekiciliğinin farkındadır. Ancak bu görüşün görmezden geldiği bir başka hak edilmemiş eşitsizlik kaynağı daha vardır. Bunlar doğal yeteneklerle ilgili eşitsizliklerdir. Hiç kimse belli bir sınıfa, belli bir cinsiyete ya da ırka mensup olarak doğmayı hak etmediği gibi engelli ya da düşük bir zeka düzeyine sahip olarak doğmayı da hak etmez. Dağılan payların ahlaki bakış açısından keyfi olan etkenlerden etkilenmemesi gerekir. Doğal yetenekler ve toplumsal koşullar şans meselesidir ve insanların ahlaki hak talepleri şansa dayanmamalıdır. Bu yüzden genel kabul gören fırsat eşitliği ideali istikrarsızdır (Kylimcka, 2006, 79),çünkü;

“Dağılımdan payımıza düşenin belirlenmesiyle ilgili olarak toplumsal koşullar ya da doğal şansın etkisiyle dara düşmüşsek, bir diğerinin etkisiyle sıkıntı çekmeye yazgılıyızdır.Ahlakçı bir bakış açısından her ikisi de eşit derecede keyfi görünüyor.” (Rawls,1971, 74-5)

Peki doğal yeteneklerin farklılığını nasıl ele almalıyız;

“Hiç kimse büyük bir doğal yeteneği ya da toplumsal olarak daha iyi bir başlangıç noktasında yer almayı hak etmiyorsa da bu, bu farklılıkların giderilmesi anlamına gelmiyor. Bunlarla uğraşmanın başka bir yolu daha var. Temel yapı, bu farklılıkların en az şanslı olanın lehine işlemlerini sağlayacak biçimde düzenlenebilir. Hiç kimsenin, doğal yeteneklerin dağılımındaki yerinden ya da toplumda başlangıçtaki durumundan yola çıkarak telafi edici avantajlar sunmaksızın ya da böyle avantajlar edinmeksizin kazanmayacağı ya da yitirmeyeceği bir toplumsal sistem kurmak istiyorsak, fark ilkesine dönmek zorunda kalırız.” (Rawls, 1971,102’den aktaran Kylimcka, 2006, 82).

İşte buradan fark ilkesine ulaşılır. Rawls’un dediği gibi,

“Herkes ahlaki bir kişilik olarak eşit davranan; insanların toplumsal işbirliğinin getirdiği yararlar ve yükümlülüklerdeki payını, toplumsal şanslarına ya da doğal piyangodaki şanslarına göre değerlendirmeyen fırsat eşitliği düşüncesini açıklamaya giriştiğimizde, fark ilkesinin seçenekler arasında en iyisi olduğu netlik kazanır”. (Rawls, 1971, 75).

Rawls’un adil paylaşım ile ilgili ilk tezi budur. Kylimcka (2006), genel kabul gören fırsat eşitliği görüşünün dengesiz olduğunu kabul etmekle birlikte varılan sonucun çok da doğru olmadığını düşünmektedir. Doğal ve toplumsal eşitsizliklerin keyfi olduğu gerçeğinden yola çıkarak bu tür eşitsizliklerin, dağılımı, ancak en zor durumdakilerin yararlanacağı durumlarda etkilemesi gerektiği sonucuna varabiliriz. Ancak fark ilkesi, bütün eşitsizliklerin en zor durumdakinin yararına işlemesi gerektiğini söyler. Peki bir insan ayrıcalıklı bir toplumsal grupta doğmadıysa ve

doğuştan kimi yetenekleri de yoksa, buna karşın kendi tercihleri ve çabasıyla başkalarından daha çok gelir elde edebilecek bir konuma gelmişse? Bu tez, fark ilkesinin neden tüm eşitsizliklere uygulanması gerektiğini açıklayamıyor (Kylimcka, 2006, 83).

Aslında, Rawls'un fark ilkesi, ekonomik eşitsizliğin bir optimumunu verir. Bu eşitsizlik, optimalite kriteri olarak fayda maksimizasyonu seçildiğinde meydana gelecek eşitsizlikten daha düşük düzeydedir (Gordon, 1973, 275).

Rawls adalet ilkesiyle ilgili ilk tezine, ikincisi kadar önem vermez. Rawls'un temel tezi "toplumsal sözleşme" tezidir (Kylimcka, 2006, 84). İnsanların en baştan bir toplum kurmaya kalkacak olsalardı nasıl bir siyasi ahlakı tercih etmeleri gerektiğine ilişkin bir tezdur bu. Rawls daha önce ele aldığımız tezine ilişkin olarak şunları söyler:

"(Fırsat eşitliğiyle ilgili) önceki anlatımların hiçbiri, bu adalet kavrayışına ilişkin bir tez değildir. Çünkü bir sözleşme kuramında bütün tezler, doğrusunu söylemek gerekirse, başlangıç noktasında neyi seçmenin akılcı olacağı üzerine kurulmalıdır. Ama burada adaletin iki ilkesinin en iyi biçimde yorumlanmasına, bu ölçütler, özellikle de (fark ilkesi) okuyucuya çok acayip yada tuhaf gelmesin diye bir temel hazırlamaya çalışıyorum." (Rawls, 1971, 75'den aktaran Kylimcka, 85)

Rawls ilk sezgici tezini, yalnızca toplumsal sözleşme düşüncesini temel alan gerçek bir teze dayanak hazırlığı olarak görmüştür. Bu sıra dışı bir stratejidir; çünkü toplumsal sözleşme tezlerinin genelde zayıf olduğu düşünülür. Toplumsal sözleşme tezleri neden zayıf kabul edilir? Çünkü bunlar çok mantıksız varsayımlara dayanıyormuş gibi görünürler. Bizden doğada henüz hiçbir siyasi otoritenin olmadığı bir ortam düşünmemizi isterler. Bu tekniğe başvuran farklı kuramcılar (Hobbes, Locke, Kant, Rousseau) farklı yanıtlar ortaya koymuşlardır. Ama hepsi de aynı eleştiriyi karşılaşmışlardır: "doğada hiçbir zaman böyle bir durum ya da böyle bir sözleşme olmadığı" eleştirisiyle.

Ama Dworkin'in de belirttiği gibi toplumsal sözleşme tezlerini yorumlamanın başka bir yolu daha vardır. Sözleşmeyi esas olarak fiili yada varsayımsal bir uzlaşma değil, insanların ahlak bakımından eşit olmalarıyla ilgili belli ahlaki öncülleri değerlendirmemizi sağlayan bir araç olarak görmeliyiz (Dworkin, 1977, 151). Bu yüzden doğal durum düşüncesi, insanoğlunun toplum öncesindeki varoluşuyla ilgili antropolojik bir sav değil, insanlar arasında doğal uyrukluğun (bağımlılığın) bulunmamasıyla ilgili ahlaki bir savdır (Kylimcka, 2006, 85).

Rawls (1971, 11) da bu tür bir kuramı benimsemiştir: “Amacının, Locke, Rousseau ve Kant’ta görülen, bildiğimiz toplumsal sözleşme kuramını genelleştiren ve daha yüksek bir soyutlama düzeyine taşıyan bir adalet kavramı sunmak olduğunu” belirtmiştir.

Sözleşmenin amacı eşitlikçi bir konumdan adalet ilkelerini belirlemektir. Rawls’un kuramında (1971,12) : “başlangıçtaki eşitlik konumu, geleneksel toplumsal sözleşme kuramındaki doğal duruma denk düşer. Elbette başlangıç durumu, kültürün az çok ilkel evreleri, fiili bir tarihsel durum olarak düşünülmez. Belli bir adalet kavramına varmak için oluşturulmuş, tümüyle varsayımsal bir durum olarak görülür.”

Peki bu başlangıç durumunda ahlaki eşitlik nasıl sağlanır? İnsanların adalet ilkelerini seçerken keyfi avantajlarını kötüye kullanmalarını engelleyen bir araca gereksinimiz vardır; başlangıç durumunda insanlar bir “**bilgisizlik peçesi**” (veil of ignorance) altındadırlar. Bu yüzden (Rawls, 1971, 12); “Hiç kimse toplumdaki yerini, sınıfını, sosyal statüsünü bilmez, doğal iyiliklerin dağılımındaki talihine, yeteneklerine, zekasına, gücüne ilişkin bir fikri de yoktur. Hatta kişilerin iyiliği nasıl kavradıklarını ya da özel psikolojik eğilimlerini de bilmediklerini varsayacağım. Adalet ilkeleri bu bilgisizlik peçesinin ardından seçilir. Bu da ilkelerin seçiminde kimsenin doğal şanstı ya da toplumsal koşullardan dolayı avantajlı ya da dezavantajlı olmamasını sağlar. Herkes benzer bir konumda olduğundan ve hiç kimse de kendi özel durumunun yararına olacak ilkeleri bilecek durumda olmadığından, adalet ilkeleri adil bir uzlaşma ya da pazarlığın ürünüdür.”

Rawls, bütün bu bilgi dışarıda bırakılırsa insanın benliğinden geriye ne kalır, şeklinde eleştirilerle karşılaşmıştır (Sen, 1970).

Başlangıç durumunun amacı, “ahlaki kişiler olarak insanoğulları arasındaki eşitliği resmetmektir” ve bunun sonucundaki adalet ilkeleri, insanların “ kimsenin toplumsal ve doğal koşullar sayesinde avantajlı olduğunun bilinmediği bir durumda eşitler olarak razı olacakları” ilkelerdir. Başlangıç durumunu, adaletle ilgili kavramlarımızın “anlamını toparlayan” ve “bunların sonuçlarını görmemizi sağlayan” bir “açıklama düzeneği” olarak görmeliyiz. (Rawls,1971,19,21,586)

Dolayısıyla, sorun, başlangıç durumunun gerçekten var olup olmadığı değil, bu konumdayken seçilecek ilkelerin, seçim sürecinin doğası bakımından adil olup olmayacaklarıdır (Kylmcka, 2006, 89).

Rawls'un toplumsal sözleşme düşüncesini, eşitlik kavrayışını temsil etmeye yönelik bir düzenek olarak kabul etsek bile başlangıç durumunda hangi ilkelerin seçileceği pek açık değildir. Rawls elbette fark ilkesinin seçileceğini söylüyor.

Adalet ilkeleri nasıl seçilir? Temel düşünce şudur: Toplumda hangi konumu ele geçireceğimizi yada neleri hedefleyeceğimizi bilmesek de iyi bir hayat sürmek için isteyeceğimiz yada gereksinim duyacağımız belli şeyler vardır. Rawls farklı insanların sahip olduğu iyi hayata yönelik kavrayışlarının çeşitli ve ölçülemez olduğunu düşünür. Yani, ilgili fayda kişiler arasında kıyaslanamaz. Bunun yanında, Rawls, insanların iyi kavramları ne olursa olsun ihtiyaç duyacağı belli birincil sosyal mallar olduğunu söyler. Ayrıca, farklı insanların sahip olduğu bu malların miktarlarını kıyaslayabileceğimiz bir birincil sosyal mallar vektörü endeksi olduğunu söyler. Adaletin yapması gereken şeylerden birisi, bu birincil sosyal mallara en az sahip olan grubun miktarını maksimize edecek kurumların adapte edilmesidir. Bu ahlaki gereksinimi fark ilkesi olarak adlandırır (Roemer, 1996, 163-164).

Bireylerin yaşam planları ne kadar farklı olursa olsun, hepsinin de ortak bir noktası vardır: iyi bir hayat sürme düşüncesi. Hepimiz iyi bir hayat idealine bağlıyızdır ve içeriği ne olursa olsun bu bağlılığın peşinden gitmek için de belli şeyler gerekir. Rawls'un kuramında bunlara “*birincil mallar*” (primary goods) denir. Bunlar ikiye ayrılır (Sugden, 1993, 1948):

1. Toplumsal birincil mallar (social primary goods) : doğrudan toplumsal kurumlarca dağıtılan, gelir ve servet, fırsatlar ve yetkiler, haklar ve özgürlükler gibi nitelikler.
2. Doğal birincil mallar (natural primary goods): sağlık, zeka, kuvvet, hayal gücü ve doğal yetenekler gibi toplumsal kurumlardan etkilenen ama onlar tarafından dağıtılmayan nitelikler.

Öz saygı Rawls un çalışmasında önemli bir rol oynar (1971, 440):

“Bir çok kez en önemli birincil malın öz saygı olduğuna değindim....Öz saygının bir birincil mal olduğu açıktır. O olmaksızın hiçbirşeyin yapmaya değer gözükmemesi veya bazı şeyler bizim için bir değere sahipse onlar için mücadele etme isteğinden mahrum kalırız. Tüm istek ve aktivite boş ve anlamsız olur ve böylece miskinlik ve olumsuzculuğa düşeriz.”

Adalet ilkelerinin seçiminde, bilgisizlik peçesinin altındaki insanlar, toplumsal kurumlarca dağıtılan birincil mallara mümkün olan en iyi biçimde ulaşabilmelerini

sağlayacak tercihleri yapmaya çalışırlar. Hiç kimse hangi konumu elde edeceğini bilmediğinden, insanlardan kendileri için en iyi olana karar vermelerini istemek, tarafsız olarak herkes için en iyisine karar vermelerini istemekle aynı sonuçları doğuracaktır. Bir bilgisizlik peçesinin altında hangi ilkelerin yararına olacağına karar verebilmek için kendimi toplumdaki herkesin yerine koymam ve neyin onların yararına olduğunu görmem gerekir. Çünkü sonuçta ben de onlardan biri olabilirim. Bu yüzden rasyonel kişisel çıkar değerlendirmesi bilgisizlik peçesi düşüncesiyle birleştiğinde, içtenlikle kendimi toplumdaki öteki insanların yerine koymam ve onların çıkarlarını kendi çıkarımmış gibi benimsemem gerektiğinden, “iyilikseverlikle aynı amaçlara ulaşır” (Rawls, 1971, 148).

Bu durumda seçilebilecek bir çok farklı ilke vardır. Nasıl davranmanın rasyonel olacağına ilişkin birbiriyle çatışan değerlendirmeler vardır. Sözgelimi kumarın rasyonelliği güvenli bir hamle yapmanın rasyonelliği ile çatışabilir. Kimi insanlar riske girmeyi sevmez, kimileri ise güvenliği yeğler. Ancak bilgisizlik peçesi kişisel zevklerimize ilişkin bilgiyi de bizden uzaklaştırmıştır. Rawls bunun için bir “maximin” stratejisi öneriyor. Başka deyişle, minimum ya da en kötü duruma düşerseniz, alacaklarınızı maksimuma çıkarmayı benimsemenin rasyonel olduğunu söylüyor. Rawls’a göre bu, toplumda hangi yeri ele geçireceğinize en kötü düşmanınızın karar verdiği varsayımı üzerinden akıl yürütmeye benziyor (Rawls, 1971, 152-3). Sonuçta minimum payınızı maksimuma çıkaran bir dağılım şemasını benimsersiniz.

Rawls’un tarafsızlık (impartiality) gereksinimini göstermeye çalıştığı başlangıç durumu aslında Harsanyi’nin tarafsız gözlemcisiinden (impartial observer) çok da farklı değildir. Ancak, Rawls belirsizlik altında Harsanyi gibi karar alımını reddetmiştir. Beklenen fayda yerine en az dezavantajlı olana mutlak öncelik vermiştir. Üstelik, fayda yaklaşımını eleştirmiş ve sosyal adaletin, faydanın dağıtımını olmadığını, kaynakların ve hakların dağılımına ilişkin olması gerektiğini savunmuştur. Çünkü bireyler, en azından sonuçlardan sorumlu oldukları varsayılmalı ve adalet temellerinde sadece kaynakların adil bir dağılımını idda edebilirler. Böylece ortaya kompleks bir ilkeler mimarisi çıkmıştır (Fleurbaey, 2004, 137).

3.1.3. Dworkin ve Kaynakların Eşitliği

Dworkin 1981’ de, ilk olarak Rawls tarafından önerilen ve Sen tarafından geliştirilen, “eşitlikçi bir adalet teorisi için doğru temel nedir?” sorusunu ele alan iki makale yayımlamıştır.¹⁰ Doğru temelin refah olmadığını savunmuştur, çünkü her bireyin refahını eşitlemek istenirse pahalı zevklere sahip olanlara daha fazla kaynak verilmesi gerekir ki bu etik olarak kabul edilemez olduğunu ileri sürmüştür. Dworkin’e göre doğru alternatif kişilerin mevcut kaynak demetlerini eşitlemektir (Borovalı, 2002, 82) ki bu kaynaklar demeti (vektörü), doğal yetenekler gibi bazı transfer edilemez kaynakları da içermelidir (Roemer, 1996, 167).

Dworkin çalışmasında öncelikle refah eşitliğini amaçlayan kuramların kapsamlı bir eleştirisini yapar. Kısmen Rawls’un görüşleriyle de örtüşen bu detaylı eleştiri sonrasında Dworkin, doğru adil dağılım kuramının (maddi) kaynak eşitliğini hedeflemesi gerektiğini iddia eder. Ancak Dworkin’in yaklaşımı kaynakların sadece eşit miktarda dağılımını öngören bir basitlikte değildir. Genel olarak kaynak eşitliği kuramlarına yöneltile eleştirilere uğramamak için oldukça karmaşık bir kurumsal yapı önerir.¹¹

Ana hatlarıyla özetlemeye çalışacağımız bu kuramsal yapının temelinde yatan düşünce “bir kişiye yaşamı boyunca ayrılacak toplumsal kaynakların gerçek değerinin, bu kaynakların diğerleri için ne kadar önemli olduğunun” öğrenilmesi sonucunda belirlenebileceğidir (Dworkin, 2000, 70). Örneğin A kişisine ne kadar kaynak aktarılması gerektiği sorusunu yanıtlayabilmek için öncelikle o kaynağın diğerleri açısından ne kadar önemli yada değerli olduğunu bilmemiz gerekir. Dolayısıyla bir adil dağılım yaklaşımının önündeki ilk iki hedef (a) dağıtılacak kaynakların gerçek toplumsal değerini bilebilmek ve (b) bu kaynakları eşit şekilde dağıtabilmektir (Borovalı, 2002, 82). Dworkin bu ikili hedefe ulaşabilmek için iktisatçılar tarafından sıkça kullanılan “*haset testi*” ni (envy test) ve “*açık artırma*” (auction) modelini kullanır.

Basitlik adına, herkesin aynı doğal yeteneklere sahip olduğunu varsayalım. Dworkin, toplumun bütün kaynaklarının herkesin katıldığı bir açık artırmaya çıkarıldığını hayal

¹⁰ Ronald Dworkin, yaklaşımını 1981 yılında yayımlanmış iki makalede savunmuştur: “What is equality? Part 1 :Equality of Welfare ve What is equality? Part2 : “Equality of resources”. Bu iki makale yazarın 2000 yılında yayımlanan Sovereign Virtue :The Theory and Practice of Equality adlı eserinin birinci ve ikinci bölümlerini oluşturmaktadırlar.

¹¹ Dworkin’in kaynak eşitliği önerisinin bütünü için, bkz. Dworkin, 2000:65-119

etmemizi ister. Herkes eşit düzeyde alım gücüne sahiptir; onun örneğine göre herkesin elinde 100 istiridye kabuğu vardır. İnsanlar bu istiridyeleri yaşam planlarına en iyi uyan kaynaklar için açık artırmaya katılırken kullanacaktır.

Açık artırma işe yararsa, herkes bir başkasının elindekileri kendininkilere yeğlememiş olması anlamında sonuçtan memnun olacaktır. Başka deyişle herkes elindekileri bir başkasının elindekilere yeğlemiş olacaktır. Dworkin buna “haset testi” der. Bu sınavdan geçilirse , insanlar eşitler olarak değerlendirilmiş olacaktır. Başarılı bir açık artırma “haset testini” geçer ve herkesin seçiminin bedelini ödemesini sağlar (Dworkin, 1981, 285).

Kylimcka’ya göre “haset testi”, liberal siyasal ve toplumsal eşitlikçi adalet görüşünün en savunulabilir biçimde anlatımıdır. Eksiksiz bir biçimde gerçekleştirildiğinde Rawls’un kuramının üç temel amacı (insanların ahlak bakımından eşitliğine saygı göstermek, doğal ve toplumsal koşulların keyfiliğini hafifletmek ve seçimlerimizin sorumluluğunu kabul etmek) gerçekleştirmiş olacaktır. Böyle bir dağılım planı, gelir düzeyinde bir parça eşitsizliğe göz yumsa da adil olacaktır.

Dworkin tartışmasına herkesin eşit miktarlarda paraya (ya da yazarın örneğindeki gibi deniz kabuğuna) sahip olduğunu varsayarak başlar. Herkesin elindeki eşit miktarda para ile katıldığı bir açık artırmada bütün maddi kaynaklar satışa sunulur. Her katılımcı elindeki para ile açık artırmada istediği kaynaklardan parasının yettiği kadarını alır. Açık artırma sonucunda hiç kimsenin bir diğerrinin elde ettiği kaynakları kendisinininkine tercih etmesi için neden yoktur. Eğer A, B’nin alacağı kaynakları daha çok istiyorsa, yapacağı şey o kaynakları açık artırmada daha çok para vererek elde etmektir. Dolayısıyla açık artırma sona erdiğinde kişiler arasında haset olmayacak, yani herhangi bir katılımcı diğerrinin elindeki kaynakları kendi sahip olduklarıyla değiştirmek istemeyecektir. Böylelikle hiç kimseyi kandırmayan ve herkesi eşit görmeyi amaçlayan bir adalet anlayışı, haset doğmasını engelleyen bir dağılım tarafından yerine getirilecektir.

Bu önerinin amacı herkesin eşit ve adil bir noktadan başlamasını sağlamaktır. Görülebileceği gibi, Dworkin’in eşitlik anlayışı her tür istek ve zevkin, ne kadar pahalı olursa olsunlar, diğerr isteklerle eşit tatmininin sağlanmasını gerektirmez. Herkes elindeki eşit miktardaki parayla girdiği açık artırma nedeniyle, isteklerin

tatmin edilmesinin maliyetini kendisi üstlenecektir. Böylelikle Dworkin refah eşitliğine karşı geliştirilen eleştiriye hedef olmaz. Ayrıca Dworkin'in yaklaşımında çalışanla çalışmayan da eş tutulmayacaktır. Açık artırma sonucunda gerçekleşen dağılım sonrasında herkes elindeki kaynakları istediği gibi kullanacak ve çabalarının meyvelerini alacaktır. Bireylerin sorumlu tutulacakları kararlarının (iyi veya kötü) sonuçlarını kendilerinin üstlenmesi sonuç eşitliği değil başlangıç eşitliği amaçlanarak sağlanır. Dolayısıyla Dworkin, Rawls'a yöneltilen eleştiriye de uğramayacaktır (Borovalı, 2002, 83).

Ancak Dworkin, yaklaşımının daha geliştirilmeden bu noktada bırakılması durumunda önemli eksiklikler içerdiğinin farkındadır. Öncelikle, açık artırma sonrasındaki dönemlerde haset yaratacak bir ortam şekillenecektir. Bazıları daha çok üretecek, daha doğru ticari kararlar verecek, diğerleri ise kendilerine daha az gelir getirecek şekilde çalışacaklardır. Bu farklılıklar doğal olarak eşitsizlikler yaratacak ve bunun sonucunda da haset oluşacaktır. Kaynağı bu türden olan eşitsizlikler Dworkin'in yaklaşımı için adaletsizlik teşkil etmez. Fakat başka tür eşitsizlik kaynakları vardır ki, Dworkin hiçbir adalet kuramının onları gözardı edemeyeceğini kabullenir (Borovalı, 2002, 83). Örneğin açık artırmadaki dağılım sonrasında bazıları sağlıklı kalırken diğerleri hastalanacak , kimilerinin tarlalarına yıldırım düşüp ürünleri zarar görürken diğerlerinin tarlaları etkilenmeyecektir (Dworkin, 2000,73). Böyle etkenlerin ekonomik eşitsizliklere neden olması adalet adına engellenmelidir.

Dworkin yukarıdaki birinci tür eşitsizlikleri meşru görecektir, ancak ikinci türden etkenlerden doğan eşitsizliklere izin vermeyecek bir adalet kuramı geliştirebilmek için önemli bir ayrım yapar. Düşünürce göre talih veya şans kavramını iki değişik şekilde anlayabiliriz (Dworkin, 2000, 73-75). Bazı durumlarda kişiler bilinçli bir şekilde ve hesaplayarak belirli riskler alırlar. Bu riskleri almanın sonrasında bireyler kazanır yada kaybeder: ancak önemli olan nokta riskleri kendi istekleriyle almış olmalarıdır. Bu tür durumları Dworkin “yaratılmış şans” (option luck) diye tanımlar. Ancak bazen de şans hiç bizim yaptıklarımıza bağlı değildir. Bilerek aldığımız risklerle ilişkilendirilemeyecek bu durumların da sonuçları bizi etkiler. Bu sonuçlar gene iyi veya kötü olabilir, ama bizim tarafımızdan seçilmiş değildirler. Yürürken kafasına göktaş parçası düşen, ya da yolda bulduğu piyango biletine en büyük ikramiye çıkan kişi “kaba talih” yada tesadüf (brute luck) denilebilecek durumla karşı karşıyadır. Dworkin şans kavramıyla ilgili yukarıdaki ayrımı yaptıktan sonra şu

yargıya varır: Bir adalet kuramı tesadüf sonucu oluşan eşitsizliklerin giderilmesini sağlamalı, ancak bireyin riske girerek kendi şansını kendisinin yaratması sonucu oluşan eşitsizlikleri meşru görmelidir. Dolayısıyla, eşitliği amaçlayan, fakat kişilerin sorumluluklarını gözardı etmeyen adil bir dağılıma ulaşılmasında, yaratılmış şansa ve tesadüfe bağlı durumların belirlenmesi önemli bir rol oynar (Borovalı, 2002, 84).

Tesadüfe bağlı, seçme şansımız hiç olmayan yönlerimizden en önemlisi doğal yeteneklerimizdir. Zeka, yetenek, sağlık gibi doğal yetiler açısından aramızdaki farklılıklar hiç kimsenin hak ettiği türden şeyler değildir. Dworkin'in doğal yetiler arasındaki farkları yansıtmayan bir ekonomik dağılım önerisi, doğal yetileri tesadüfi eşitsizlikler olarak görmesiyle sağlanır. Dworkin'in yaklaşımının Rawls'a yöneltilen eleştiriye de uğramaması da bunu başarıyla uygulamasına bağlıdır.

Ne var ki açık artırma bu haset testini, ancak hiç kimsenin doğal iyilikler bakımından dezavantajlı olmadığını varsayarsak geçecektir. Gerçek hayatta ise, insanlar arasındaki kimi farklılıklar seçilmemiş olacağından, açık artırma “haset testini” geçemeyecektir. Doğal dezavantajları ne yapacağız? Dworkin'in bu soruya cevabı karmaşıktır. Önce daha basit bir yanıtı bakalım. Engelli bir insan iyi bir hayat sürdürmek için fazladan yüklerle karşılaşacaktır. Bunlar elindeki 100 istiridye kabuğunu tüketen yüklerdir. Neden bu fazladan maliyetleri açık artırmadan önce , genel toplumsal kaynaklar stoğundan ödeyip geri kalanı eşit olarak paylaşmıyoruz? Böylece açık artırma “haset testini” geçer.

Ancak bu basit yanıt işe yaramayacaktır. Fazladan para, bazı doğal dezavantajları giderebilse de hiçbir toplumsal kaynağın karşılamadığı bazı doğal dezavantajlar vardır. Örneğin zihinsel engelli bir insan. Bütün kaynaklarımızı bu tür engellere sahip insanlara aktarmamız gerekecek, başkalarına bir şey kalmayacaktır (Dworkin 1981, 242,300). Araçları eşitlemeye çalışırken, insanların amaçlarına ulaşmalarını engellersek tümüyle başarısız olmuşuz demektir.

Peki ne yapılabilir? Dworkin'in önerisi, Rawls'un başlangıç durumuna benzer. İnsanların, biraz değiştirilmiş bir bilgisizlik peçesinin ardında olduklarını kabul edelim. Doğal yeteneklerin dağılımı bakımından hangi konumda olduklarını bilmezler ve ortaya çıkabilecek çeşitli doğal dezavantajlara eşit ölçüde açık olduklarını varsayarlar. Herkese kaynaklardan eşit pay verip (100 kabuk), doğal yeteneklerinin dağılımında dezavantajlı başka bir konumda yer almaya karşı

sigortalanmaya paylarının ne kadarını harcamak istedikleri sorulur. Bu varsayımsal sigorta piyasasını anlar, insanların burada hangi sigortayı alacakları sorusuna bir yanıt verebilirsek, sonuçları vergi sistemine yansıtabiliriz. Gelir vergisi, insanların varsayımsal olarak ödemeye razı oldukları primleri toplamakta , çeşitli sosyal güvenlik, sağlık ve işsizlik planları da sigortanın karşıladığı doğal dezavantajlardan acı çektikleri anlaşılanların masraflarını karşılamakta kullanılacaktır. Toplumun doğal dezavantajların giderilmesine ayırdığı kaynaklar, insanların başta ellerindeki tutarlardan ödedikleri primlerle aldıkları sigortayla sınırlıdır (Dworkin, 1981, 296-9). Bu, toplumun kaynaklarının ne kadarının “doğal piyango” da dezavantajlı durumda olanlara yardıma ayrılacağı ile ilgili karara ilkeli bir zemin hazırlar.

Bu planda kimi insanların hak edilmemiş dezavantajlı durumları sürmektedir. Aradığımız tümüyle “isteklere duyarlı” yeteneklere duyarsız” dağılıma henüz ulaşmış değiliz. Ama ne yaparsak yapalım bu hedefe ulaşamayacağız, bu yüzden de bir “ikinci en iyi” kuramına gerek vardır. Dworkin, sigorta planının ikinci en iyi kuramı kadar adil olduğunu, çünkü adil bir karar alma sürecinin ürünü olduğunu ileri sürer. Sigorta modeli planı herkesi eşit işleme tabi tutan, hiç kimsenin sigorta alırken ayrıcalıklı konumda olmamasını sağlamak için açık adaletsizlik kaynaklarını dışarıda bırakan bir karar alma süreci sonucunda ortaya çıkmıştır (Kylimcka, 2006, 109).

Doğal yetiler arasındaki farklar olan tesadüfe bağlı olan durumlarla, yaratılmış şansa bağlı durumları birbirinden ayırabilmek Dworkin’in kuramının esas hedeflerindendir. Bu ayrımı yapabilmek için Dworkin ilginç bir yöntemle başvurur. Yazara göre “sigorta” fikrini içeren bir kuramsal yaklaşım iki tür şansı ayırabilecek tatminkar bir adalet anlayışını mümkün kılar (Dworkin, 2000, 74-83). Dworkin’in “varsayımsal sigorta” (hypothetical insurance) diye adlandırdığı modelde açık artırmaya katılanlar doğal yetiler açısından özelliklerini bilmeyeceklerdir. Ayrıca açık artırma sonrası başlarına gelebilecek diğer tesadüfe bağlı olaylar hakkında da bilgileri olmayacaktır. Katılımcılar örneğin sakat doğup doğmayacaklarını veya hayatlarının bir noktasında ciddi hastalıklara yakalanıp yakalanmayacaklarını bilmezler. Aynı zamanda, açık artırma sonrasında elde ettikleri maddi kaynakların deprem gibi bir olay nedeniyle yok olması ihtimali de katılımcılar tarafından göz önünde tutulacaktır. Bunun sonucunda her katılımcı açık artırmaya katılmak üzere elinde bulundurduğu paranın bir kısmını, tesadüfi olaylar sonunda üstlenmek zorunda kalacağı maliyetlerin tazmini için, sigorta primi olarak ayırmayı seçebilecektir. Sigorta yaptıрма olanağı

böylelikle iki tür şans arasında bir bağ oluşturulmasını sağlar: Sigortalama sayesinde tesadüfe bağlı olayları “yaratılmış şans” durumlarına çeviririz. Çünkü bu tür olaylara karşı kendimizi sigortalamak hepimizin bilinçli ve hesaplı tercihidir. Dworkin’in varsayımsal sigorta modeli bu şekilde tesadüfleri kişi sorumluluklarına bağlayarak adalet kuramının kapsayacağı alana dahil eder (Borovalı, 2002, 85).

Doğal yetiler açısından tartışmayı somutlaştıracak olursak, varsayımsal sigorta modeli katılımcılara sakat doğma ya da ciddi hastalıklara yakalanma durumunda tazminat elde etme olanağı sunacaktır. Böyle kötü durumların gerçekleşmesi halinde tazminatın ödenmesi için kullanılacak fon da bu olasılıklara karşı sigortalananmamış ama sağlıklı yaşama şansına erişmiş kimselerin ödedikleri sigorta primlerinden oluşur. Kısaca söylemek gerekirse, Dworkin’in yaklaşımı iyi tesadüflerle karşılaşanlardan kötü tesadüflerle (bad brute luck) karşı karşıya kalanlara, sigorta primleri ve tazminat aracılığıyla kaynak aktarılmasını adaletin gereği sayar.

Dolayısıyla, Dworkin’in kuramı, iki hedefi birden gerçekleştirir : Bir yandan kişi sorumluluklarını yaklaşımına dahil ederek refah eşitliğine yöneltilen “pahalı zevkler” eleştirisini etkisiz kılarken, diğer yandan kaynak dağılımını doğal yetiler arasındaki farklılıkların iktisadi yansımalarını giderecek şekilde yapar.

Sorumlulukları adalet kuramına dahil ederek hem zevk ve tercihleri sorumluluğa bağlaması hem de örneğin çalışanla çalışmayanın sonuç açısından eş tutulmasını engellemesi, ekonomik eşitliğe karşı olan liberteryen ya da neo-liberal düşüncüyü köşeye sıkıştırmaya yönelik çok önemli bir kuramsal adım olarak değerlendirilir (Cohen, 1989, 933).

Ancak Dworkin’in kuramının bu kuvvetli yanlarının yanında, eleştirilere uğradığı yönlerini de gözardı etmemek gerekir. Dworkin’e yöneltilen eleştirilerin bir kısmı yazarın sunduğu varsayımsal sigorta modelinin yapısı ve bu model sayesinde Dworkin’in elde edilebileceğini iddia ettiği sonuçlara gerçekten ulaşıp ulaşılamayacağı ile ilgilidir (Roemer, 1996, 237-62).

Diğer bir eleştiri de adaletin yerine gelmesi için maddi kaynak dağılımına yoğunlaşılmasının hata olduğunu söyleyen Sen’den gelmiştir ki bu konuyu daha sonra ele alacağız.

Dworkin, Rawls’dan etkilenecek bilinmezlik peçesinin orijinal bir uygulamasını sunmuştur. Kaynakların adil dağılımını tanımlamak için Dworkin, hipotetik bir

sigorta piyasasından sonuçlanan ideal dağılımı belirtir. Bu piyasa bilinmezlik peçesi altında işler, bireylerin eşit bütçeye sahip olduğu ve istenmeyen kişisel özelliklere karşı sigorta yaptırdıklarında bilinmezlik peçesi kişisel yetenekleri gizler fakat Rawls’ un aksine bireylere kendi amaçları ve hırslarını hatırlamalarına izin verir. Bilinmezlik peçesi kaldırıldığında ve yetenekler ortaya çıktığında transferler tazminatlar şeklinde yapılacaktır. Dworkin, refah devletinin olabildiğince böyle bir hipotetik tazminatlar sonucunu taklit eder şekilde organize olması gerektiğini düşünür (Kylimcka, 2006, 116).

Dworkin’in kuramının amacı , “isteklere duyarlı”, “yeteneklere duyarsız” olmayı benimseyerek daha iyi bir iş çıkarmaktır. Dworkin, farklı bir dağılım şemasının bu ideali gerçekleştirmeye daha uygun olduğu kanısındadır.

Dworkin’in kuramının özü; başlangıçta kaynakların eşit dağıtıldığı, zamanla insanların varsayımsal açık artırmadaki tercihleri ve varsayımsal sigorta poliçeleriyle değişen, adil bir dağılım tanımlarız. Dworkin bunun, tercihlere duyarlı ve doğal yeteneklerin dağılımındaki eşitsizlikle ilgilenme konusunda ilkeli bir ölçüte sahip olmayan geleneksel eşitlik kuramlarından daha üstün olduğunu savunur. Ayrıca bunun, koşulları eşitlemeyi görmezden gelip yalnızca tercihlere duyarlı olan sağcı liberter kuramlardan da üstün olduğunu ileri sürer.

Bununla birlikte Dworkin, kuramının çok soyut olduğunu kabul eder, ama bunun gerçek hayattaki sınama ve kamusal politika oluşturmak amacıyla kullanılabileceğinde ısrarlıdır. Kuram belli bir dağılımı, doğru olarak niteleyecek kadar somut değildir. Ancak bazı dağılımların adaletsiz olduğunun belirlenip hesaba katılmamasında kullanılabilir. Örneğin Dworkin, insanların doğuştan gelen talihsizliklere karşı yaptırabileceği varsayımsal sigortanın mantık bakımından bugün ABD ve Britanya’da engelli, hasta veya vasıfsız insanlara bağlanan sosyal güvenlik sigortalarının “çok üstünde “olacağı sonucuna varır (Dworkin, 1981,321).

Ayrıca, bu modeli geleneksel sosyalizmle serbest piyasa liberterliği arasında bir üçüncü yola da işaret ettiğini savunur (Dworkin, 2000, 7) Örneğin Dworkin’e göre, bu kuram neden hem bir kamusal sağlık hizmeti sistemine, hem de özel sağlık sigortası sistemine gereksinim duyduğumuzu açıklar. Varsayımsal sigorta planı kamusal sağlık hizmetinin koşulları eşitlemek için gerekli olduğunu; varsayımsal

açık artırma planı da özel sağlık sigortası sisteminin tercihlere duyarlı olmak için gerektiğini gösteriyor (Dworkin, 1993; 2000, 8.bölüm).

Dworkin'in haset testi düşüncesi, Rawls'un kuramının temel amaçlarını gerçekleştirecek bir dağılım şemasının nasıl olması gerektiğini anlatır; böyle bir şemayı gözümüzde canlandırmamızı sağlar; Bu, bireyleri tercihlerinden sorumlu tutarken koşulların eşitsizliğini gidererek insanları eşit ölçüde dikkate alan bir dağılım şeması olmalıdır. Bu düşünceleri uygulayabilmek için Dworkin'in başvurduğu açık artırmalar, sigorta planları ve vergilerden daha uygun bir araç da bulunabilir.

Tıpkı Rawls'un kuramının faydacı eşitlik kavrayışının sorunlarına bir yanıt olması gibi, Dworkin'in kuramı da Rawls'un eşitlik kavrayışının sorunlarına bir yanıttır. Kylinckja (2006)'ya göre, her iki kuram da, bir öncekinin dayandığı temel sezgileri reddetmekten çok inceltmeye çalışan bir girişim olarak görülebilir. Rawls'un siyasal ve sosyal eşitlikçi yaklaşımı, faydacılığa bir tepkidir ama o bu yaklaşımla aynı zamanda bir ölçüde faydacılığın özündeki temel sezgileri geliştirmiştir. Aynı şey Dworkin'in Rawls'la ilişkisi için de geçerlidir. Ayrıca bu iki kuram, 1950'ler ve 1960'larda Batı demokrasilerinin çoğu refah devletinin ciddi biçimde genişlemesi olgusunu anlamlandırabilecek bir siyaset felsefesi olmuştur (Kylinckja, 2006, 135).

3.1.4. Robert Nozick ve Liberteryen Adalet Kuramı

Robert Nozick çağdaş liberteryen düşüncenin en önde gelen ismidir. Temelde, Rawls' un özgürlükçü adalet kuramının eleştirisi niteliğindeki ünlü yapıtında özgürlükçü çerçeve içinde yeni bir kuram geliştirmiştir. Nozick, eşitlikçi olmayan (anti-egalitarian) katkısı ile, adaletin sonuç kalıpları ile değil ajanların iktisadi olarak etkileşimde olduğu süreçlerle ilgilenmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Roemer, 1996, 6).

Rowley (2002, 76)'e göre, Nozick'in "*Anarşi, Devlet ve Ütopya*" isimli eseri belki de İkinci Dünya Savaşından bu yana klasik liberal gelenekte yayınlanmış en önemli çalışmadır. Nozick, özgür bir toplum kuramındaki kilit sorunları çözmek için mevcut felsefi teknikleri kullanır. Buna ilaveten, özgürlüğü gerekçelendiren argümanları, ekonomik uzlaşmalardan çok ahlaki uzlaşmalara dayanır. Barry (1987) 'nin belirttiği gibi, Nozick'in meta-etigi faydacılık karşıtıdır. Nozick'in devlet-karşıtı argümanı

bireylere nasıl davranılması ya da davranılmaması gerektiği konusuyla ilgili önemli ahlaki önermelerden türemiştir.

Nozick, siyasi olguların doğasını ve arkasında yatan mantığı, ekstra siyasi, ahlaki onama gerektiren siyaset dışı terimlerle açıklamaya çalışır. Devletin meşruluğu, ancak, en olumlu anarşi ortamlarına tercih edilebilir olduğu gösterilebildiği takdirde ortaya konulabilir. Nozick'in doğa durumu Locke'cu olduğundan, siyasi otorite oluşturulmadan önce de burada yaşayanlar ahlaki failler olarak kabul edilir. Siyasi eylemin meşruluğu, vahşi bir ormandan bazı sözleşmecî sıçramaların sonucunda değil, bireyler arasında kendiliğinden gelişen etkileşimin sonucunda, temelde kendiliğinden bir düzenin tasarlanmamış bir sonucu olarak ortaya çıkar. Ancak, bu gelenekteki diğer yazarların aksine Nozick, kararlı bir faydacılık karşıtıdır. Görünmez el süreci hiçbir içkin değere sahip değildir. Bu sürecin kıymeti, haklarla tutarlı bir işlev görmesindedir (Barry, 1987 , 35).

Nozick (1973), “tarihi” ve “nihai durum” ilkeleri arasında bir ayrım yapar. Rawls ve refah iktisadı (ordinal faydacılık) sadece mevcut zaman dilimlerine odaklanmış, bölüşümsel adaletin sürece ilişkin (procedural) unsurlarına değinmemişlerdir. Nozick, adaletin nihai durum (end-state) teorilerine bir alternatif sunarak adalete ilişkin ahlaki sezgilerimizin sadece dağılımın mevcut durumuna değil bu dağılıma nasıl ulaşıldığına bağlı olduğunu söyler (Varian, 1975,160).

Bir dağılım eğer bir diğer adil dağılımdan kaynaklanıyorsa (meşru araçlarla) o dağılım adildir. Dolayısıyla, Nozick'in teorisi prosedürel bir teoridir: bir dağılımın adaleti, tamamen ona ulaşmak için kullanılan yola bağlıdır. Sahiplikte adalet tarihseldir; gerçekte ne olduğuna bağlıdır. Nozick, edinim-transfer ve düzeltmenin kabul edilebilir kurallarını göstermeye çalışmış ve kuralları seçerken ana ilke, bireylerin haklarının ihlal edilmemesini gözetmiştir.

Rawls'un tesadüfi şekilde dağılan doğal varlıklar hakkındaki kaygısını Nozick ayıplar. Ayrıca bu tesadüfi olayları düzeltecek bir mekanizma önermez. Rawls gibi nihai durum ilkelerini savunanlar “kusursuz adil durum nedir?” buna karar verelim ve ona ulaşmaya çalışalım” der (Varian, 1975, 160). Eğer bir süreç ahlaki bakış açısına göre keyfi şans unsurlarından köklüce etkilenmişse böyle bir sürecin sonucuna büyük ahlaki önem vermek mantıksız olacaktır.

Rawlsçu adalet teorileri gibi faydacılık da daha çok ihtiyacı olan lehine ciddi bir yeniden dağılımı savunur. Refah devletinin böyle bir teşvikine tepki olarak Nozick, özgürlükler idealini canlandırmaya çalışmıştır. Liberteryen görüşe göre, eğer yetişkinler kendi rızaları ile aktivitelerde (üretim , mübadele) meşgul iseler, ve üçüncü kişilere zarar vermiyorsa, devlet müdahalesi için bir neden yoktur. Müdahale, onları üretim fazlalarından (surplus) vazgeçmeye zorlayacaktır. Vergileme işlemleri bireylerin özgürlük alanına zorla girilmesi olduğundan angaryadan (forced labor) farkı yoktur (Fleurbaey, 2004, 138).

Nozick (1974, 151-3)'in adalet kuramı aşağıdaki üç ilkeye dayanmaktadır:

- 1- **Edinim ilkesi (acquisition principle):** Bir edinimi, edinimde adalet ilkesine uygun olarak elde eden bir kişi o edinim üzerinde yetki sahibidir.
- 2- **Aktarım İlkesi (Transfer Principle):** Bir kazancı, o kazanç üzerinde yetki sahibi olan kişiden aktarımda adalet ilkesine uygun olarak elde eden kişi o kazanç üzerinde yetki sahibi olur.
- 3- **Düzeltilme ilkesi (Rectification) :** İlk iki koşul yerine getirilmediği sürece hiç kimse bir edinim üzerinde yetki sahibi olamaz. Dolayısıyla, bunlardan doğan adaletsizliklerin düzeltilmesi gerekir. Edinimlerin hak sahiplerine verilmesi gerekir.

Burada 3 temel soru ortaya çıkar (Ersel, 2004, 105):

- 1- Edinimde adalet ilkesi nedir? Nozick'in verdiği yanıt, Locke'gil koşulun sağlanmasıdır (1974,175-82): Yani, bir edinimin adil olması için bunun sonucunda diğer insanların daha kötü duruma düşmemesi gerekir.
- 2- Aktarımda adalet ilkesi nedir? Nozick bunu özgür mübadele olarak tanımlamaktadır. Eğer bir değişim tarafların rızasıyla yapılmışsa, bunun sonucunda ortaya çıkan dağılım adil olacaktır. Başka bir deyişle, özgür mübadele, adalet koruyucu bir dönüştürmedir.
- 3- Düzeltilme İlkesi nasıl uygulanabilir? Mülkiyet hakkı ihlal edilen kişinin bundan uğradığı zararın uygulamada nasıl karşılanabileceği konusunda Nozick'in açık bir yanıtı yoktur fakat bir edinim aktarımının hırsızlık, gasp gibi bir yolla gerçekleştiği anlaşıldığında, geri dönülüp bundan zarara uğrayanların tazmini gerekir. Burada bölüşümcü bir adalet söz konusu değildir.

Nozick'in kuramının temel savı, öteki liberter kuramların çoğunda olduğu gibi şudur: Herkesin şimdiki durumda sahip bulunduğu mallarda hakkı olduğunu kabul edersek, adil bir dağılım, insanların serbest mübadeleleri sonucu gerçekleşecek bir dağılımdır. Adil bir konumda serbest aktarımlar sonucu doğacak bir dağılım, kendi içinde adildir. Hükümetin bu değiş tokuşu, birinin isteğine aykırı olarak vergilendirmesi, vergiler doğuştan engelli birinin ekstra masraflarını karşılamaya yönelik olsa bile adil olmayacaktır. Tek meşru vergilendirme, serbest mübadele sistemini korumayı amaçlayan kurumları ayakta tutmayı sağlayacak geliri elde etmeye yönelik vergilendirmedir. Çünkü güvenlik ve adalet sistemi, insanların mübadele serbestisini korumak için gereklidir (Kylimcka, 2006).

Nozick'in yetkilenme kuramının vardığı sonuç, “Zor kullanma, hırsızlık, yoksulluk ve istemeyerek yapılan sözleşmelere karşı koruma gibi işlevleri dar biçimde tanımlanan bir devlet adildir. İşlevleri daha geniş tanımlanan bir devlet ise insanların belli şeyleri yapmaya zorlanmaması hakkını çiğneyeceğinden adaletsiz olacaktır” (Nozick, 1974, ix).

Dolayısıyla kamusal eğitime, kamusal sağlık hizmetine, ulaşım, yollara yada parklara yer yoktur. Nozick'in önerdiği dağılım yeteneklere duyarsız değildir. Doğuştan dezavantajlı olanların durumlarının telafisi için serbest mübadelenin vergilendirilmesini liberal siyasi ve sosyal eşitlikçiler desteklerken, Nozick, bunun adaletsizlik olduğunu, insanların sahip oldukları şeylerde (eğer adil bir biçimde edindilerse) hak sahibi olduğunu söylüyor. Burada “hak sahibi” olmak, kişinin sahip olduğu bir şeye, zorla edinme ya da yolsuzluk edilmediği sürece serbestçe sahip olma hakkı bulunduğu anlamına geliyor. Yani insanlar sahibi olduğu kaynaklarla istediklerini yapma özgürlüğüne sahiptir. Hatta kaynakların başkalarından (devlet de dahil) uzak tutulmasına da karar verilebilir. Nozick'in, insanların mülkiyet haklarının liberal yeniden dağıtım şemasından önce gelmesi gerektiği savı neden kabul edilebilir?

Kylimcka (2006)'ya göre, Nozick'in ilk tezi, mülkiyet haklarının serbest kullanımının çekici yönlerine dikkat çeken sezgici bir tezdır. İkincisi ise mülkiyet haklarını, “kendi üzerinde mülkiyet” öncülünden türetmeye çalışan felsefi bir tezdır. Kylimcka, kendi üzerinde mülkiyet tezini insanlara eşit davranma düşüncesine bir gönderme olarak yorumlar.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Nozick'in aktarım ilkesine göre bir şeyi meşru yollardan edinmişsek, üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahibizdir. Bu aktarımlar gelirlerin ve fırsatların dağılımında büyük eşitsizlikler yaratacak olsa bile onları uygun gördüğümüz biçimde serbestçe kullanabiliriz. İnsanların farklı yeteneklerle doğduğunu dikkate alırsak kimileri fazlasıyla ödüllendirilecek, pazarlanabilir becerilerden yoksun olan kimileri de pek az ödül alacaktır. Doğal yeteneklerdeki bu hak edilmemiş farklılıklardan ötürü kimi insanlar bolluk içinde, kimileri de açlık içinde olacaktır. Liberterliğe yönelttiğimiz sezgisel karşı çıkışlar, Nozick'in sınırsız kapitalizmin olası sonuçları olarak değerlendirdiği bu eşitsizliklerden kaynaklanmaktadır

Öyleyse nasıl olur da Nozick aktarım ilkesinin öngördüğü haklara sezgici bir açıklama getirmeyi umar? Bizden meşru olduğunu düşündüğümüz bir başlangıç dağılımı tanımlamamızı ister ve sonra da kaynakların nasıl kullanılacağına ilişkin olarak insanların sezgisel olarak aktarım ilkesini liberal yeniden dağıtım ilkelerine yeğleyeceğini savunur. Onun tezi şu şekilde ifade edilebilir; (Nozick, 1974,160-2)

Engelli insanların masraflarını karşılaması için Wilt Chamberlein'i vergilendiremeyiz çünkü o geliri üzerinde mutlak hakka sahiptir.

Ancak Nozick, mülkiyet haklarının mutlaklığına ilişkin bu kavrayışın güçlü bir biçimde bağlı olduğumuz daha derindeki bir hakkın kaçınılmaz sonucu olduğunu savunur: Kendi üzerimizde hak sahibi olma ilkesi. Nozick, "kendi üzerimizde hak sahibi olma" yı, insanlara "kendinde amaçlar" olarak davranma ilkesinin bir yorumu olarak sunuyor. Kant'ın ahlaki eşitliğimizi anlatmak için geliştirdiği, insanlara kendinde amaçlar olarak davranma ilkesi, Rawls ve faydacılar tarafından da gündeme getirilmiştir. Kymlicka (2006, 150), Nozick'in insanlara kendinde amaçlar ya da eşitler olarak davranma düşüncesinden kendi üzerinde hak sahibi olma ya da mülkiyet sahibi olma düşüncelerini türetmekte başarısız olduğunu düşünür .

Nozick'in kuramının kalbi, kitabının ilk cümlesidir: "*Bireylerin hakları vardır ve bu hakların çiğnenmemesi için hiç kimsenin veya hiçbir grubun onlara yapamayacağı şeyler vardır*" (Nozick, 1974, ix). Toplum bu haklara saygılı olmak zorundadır. Çünkü bunlar bireylerin araçlar değil amaçlar olduğu; kendileri istemeden başka amaçlara ulaşmak için kullanılamayacakları veya feda edilemeyecekleri yönündeki Kantçı ilkeyi yansıtır. Haklar bizim "birbirinden ayrı varlıklar" olduğumuzu garanti

altına alır ve “bir başkasının kaynağı olmayan ayrı bireylerin varlığı” düşüncesini ciddiye alır (Nozick, 1974, 33). Her birimiz ayrı isteklere sahip ayrı bireyler olduğumuzdan, bir insandan başkalarını yararına yapması istenecek fedakarlıkların da bir sınırı vardır ve bu sınırlar bir hak kuramıyla ortaya konmuştur. Nozick’in, bu tür sınırların varlığını yadsıyan faydacılığı kabul edilebilir bulmamasının nedeni de budur.

Nozick’e göre liberter bir toplum bireylere “*araçlar yada kaynaklar*” olarak değil, “*bireysel haklara ve bunun yarattığı onura sahip kişiler*” olarak davranır. “Haklarımıza saygı göstererek, bireysel olarak ya da seçtiğimiz biriyle , aynı onuru taşıyan başka bireylerin de gönüllü işbirliğiyle hayatımızı seçmemize, amaçlarımızı ve kendimize ilişkin kavrayışımızı yapabildiğimiz ölçüde gerçekleştirmemize izin verir.” (Nozick, 1974, 334).

Bu yüzden Rawls da Nozick de insanlara eşitler olarak davranmanın kişinin başkaları yararına ya da genel olarak tüm toplumun yararına kullanılma biçimlerinin sınırlandırılmasını gerektirdiği konusunda aynı görüştedir. Bireyler, adil bir toplumun saygı duyması gereken, faydacı hesaplara bağlı tutulamayacak, bu hesapların ürünü olmayan haklara sahiptir.

Ancak Rawls ve Nozick’in görüşleri, insanlara kendinde amaçlar olarak davranmada hangi hakların daha önemli olduğu konusunda farklılaşır. İyice basitleştirecek olursak Rawls’a göre en önemli haklardan biri, toplumun kaynaklarında belli bir paya sahip olma hakkıdır. Nozick’e göre ise en önemli hak, kişinin kendi üzerinde sahip olduğu haklardır; yani kendi kendinin sahibi olma düşüncesini oluşturan haklar (Kylimcka, 2006, 151). Nozick’e göre Rawls’un, yeteneklilerin ürettiği malların dezavantajlıların durumunu iyileştirmek için kullanılması düşüncesi, kendi kendinin sahibi olma düşüncesi ile bağdaşmaz. Ben kendime sahipsem, yeteneklerime de sahibim demektir. Ve eğer yeteneklerime sahipsem, bu yeteneklerle ürettiğim her şeye sahibim demektir. Yani, avantajlıdan dezavantajlıya aktarımı öngören yeniden dağıtımaya yönelik vergilendirme kendi kendine sahip olma hakkını çiğner. (Kylimcka, 2006, 152)

Dolayısıyla, Rawls’u Kantçı görüşün sol yorumlaması, Nozick’i ise Kantçı görüşün sağ yorumlaması olarak değerlendirebiliriz. Her ikisi de “*insanlara kendinde*

amaçlar olarak davranma” yı benimsemiş fakat Rawls buna eşitlik, Nozick ise haklar ve negatif özgürlüklerle hizmet edileceğini düşünmüştür.

Nozick’e göre liberal eşitlikçi görüş (Rawls ve Dworkin), insanlara eşitler olarak, kendinde amaçlar olarak davranmakta başarısızdır (Kylimcka, 2006, 153).

Nozick’in tezini şu iki savla özetleyebiliriz:

1- Rawlsçu yeniden dağılım (ya da piyasa işlemlerine hükümetin başka müdahaleleri) insanları kendi kendinin sahibi olarak tanıma ilkesiyle tutarlı değildir. Ancak sınırsız kapitalizm insana kendi kendine sahip olma hakkını tanır.

2- İnsanları kendilerinin sahibi olarak tanımak, eşit davranma açısından kritik önemdedir.

Kendinin sahibi olma düşüncesinden, mülkiyet sahibi olma düşüncesine nasıl ulaşılır? Nozick, piyasadaki işlemlerin, bireylerin kendi güçlerini kullanmalarını gerektirdiği, bireyler kendi güçlerinin sahibi oldukları için de bu güçlerin piyasada kullanılmasının getirdiği şeylerin de sahibi olacakları görüşünü savunur. Aktarım zincirinin başlangıç noktası, arazinin yaratıldığı tarih değil, bir bireyin bu araziye özel mülkiyet haline getirdiği tarihtir. İlk mülkiyetin meşru olup olmadığını görmek için aktarım zincirinin başına gitmemiz gerekiyor. Piyasadaki işlemler üzerinden bana düşen ödüllerin hepsinde hak sahibiysem, benim yalnızca kendi güçlerimin değil, başlangıçta sahipsiz olan dış kaynakların da meşru sahibi olmam gerekir.

Peki sahipsiz kaynaklar üzerinde ne tür bir ilk edinimle mutlak hak sahibi olmak insanlara eşit davranma düşüncesiyle bağdaşır? Nozick, John Locke’un yanıtından yola çıkar. Locke’un yanıtı, başkalarına “yeterli ve bizimki kadar iyi” parçalar bırakmak koşuluyla dış dünyanın parçalarını kendimizin sayabiliriz şeklindedir. Bu ölçüte uygun bir mülk edinme, başkalarını dezavantajlı kılmadığı için öteki bireylerin eşitler olarak değerlendirilmesi düşüncesiyle bağdaşır.

Nozick’in kuramının bütünü, adaletin “sonuç” değil, “tarih” sorunu olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Liberal ve sosyalist kuramlara, adaleti, gereksinimlerin giderilmesi, faydanın artırılması ya da yoksunların ödüllendirilmesi gibi “sonuçlara” bağlı olarak tanımladıkları için karşı çıkar ve adaleti değerlendirmek için tarihten başka bir ölçüt bulunmadığında direnir. Kuramını “tarihsel” bir adalet kavrayışı olarak saymasının temel nedeni de budur (Nozick,1974,153-4).

Bireysel özgürlüğün korunması, sözleşmelerin garantisi gibi olgular bazı devlet kontrollerine gerek duyabilir. Sonuç olarak Nozick, temel fonksiyonları yerine getiren minimal bir devlet önermiştir. Ancak bazı liberterler daha radikaldir ve kamu varlığı (hukuk gibi) etkilerinin varlığında bile piyasaya güvenirlir. Nozick’ in ulaştığı sonuç şudur; faydacıların ve eşitlikçilerin aksine, sözleşme özgürlüğüne saygının, belli bir gelir dağılımı şablonunu korumaya çalışan devlet ile tamamen uyumsuz olduğudur. Bireyler özgür bir şekilde bir basketbol yıldızını görmek için küçük miktarda paralar ödemeye karar vermişse bunun sonucunda bir kişi epeyce zengin olabilir fakat bu amaçlanmayan sonuç karşısında hiçbir şey yapılamaz. Bu, özgür bir mübadelenin gönüllü sonucudur (Fleurbaey, 2004, 139).

Söylemeye gerek yok ki, Nozick’in argümanları eşitlikçi yaklaşımların eleştirilerine uğramıştır; özellikle Onun özgürlük tanımı. Nozick’e göre özgürlük, bireysel hakları ihlal edecek herhangi bir müdahalenin olmamasıdır. “Hakların ihlali” , minimal devletin özel mülkiyeti koruyarak bireylerin belli hareketleri yapmasını engelleyerek önlenabilir ve bu özgürlüğün kısıtlanması değildir (Örneğin, komşunun elmasını çalmak gibi). Fakat liberteryen yaklaşımda haklar kendi başına özgürlüğün garantisine dayanır, böylesi nosyonların özel mülkiyeti savunmak için uyarlanabilmesi için. Eşitlikçiler (egalitarians), Marxist reel özgürlük düşüncesini yenileyerek, minimal liberter devlet formel özgürlükleri maksimize etse bile önemli olan reel özgürlüklerin dağılımı olduğunu savunmuşlardır.

Nozick’in felsefesine yapılan ortak eleştirilerden biri, onun haklar için bir temel oluşturamadığı, sadece bunların varlığını kabul ettiğidir. Bu kısmen doğrudur. Nozick, bireyin, kendi özelliklerinden bağımsız bir şeyleri olduğunu, bundan dolayı da geleneksel Kantçı anlamda, bir araç olarak değil bir amaç olarak ele alınması gerektiğini ıspatlamaya çalışmaktadır. Nozick’e göre bireyin “hayatını, benimsediği bir takım görüşlere göre düzenleme yeteneği gibi artı bir özelliği vardır.”(Nozick, 1974, 49) Bundan dolayı, arzularını en üst düzeyde tatmin etse bile bireylere bazı planların dayatılmasına müsaade edilemez. Onları fayda sahibi değil hak sahibi kılan bireylerin ayrılığıdır (seperataness) (Rowley, 2002, 75).

Ancak, hak sahibi olarak da olsa bireyler, devletin haklarla ilgili anlaşmazlıkların çözümü ve toplu hakların korunmasını geliştirme gibi gerekçelerle uygulayacağı kısıtlayıcı davranışlardan olumsuz etkilenebilir. Nozick, hakların faydacılığına karşı

çıkıp mutlak yan-sınırlamalar (side-constraints) şeklindeki haklar kuramını yeğler. Çünkü eğer klasik liberal devlet kamu yararı olarak bu tür korumalar sağlayacaksa, bu koruma meşru olmayan bir yeniden dağıtım unsurunu da içerecektir.

Nozick, haklar anlayışını prosedürel hakları da kapsayacak şekilde genişletir. Geleneksel görüşe göre, haklar negatiftir ve insanların diğerlerinin haklarına müdahaleden kaçınmasıyla alakalıdır. Haklar, hakları ortadan kaldırmaktan sakınmak dışında hiçbir pozitif eyleme ihtiyaç duymazlar (Barry, 1987,139). Hakları evrensel ve eşit yapan şey budur. Ancak, Nozick'e göre, insanlar sadece haklarına müdahale edilmeme hakkına sahip değil, aynı zamanda güvenilir ve tutarlı prosedürler aracılığıyla adil muamele görme hakkına da sahiptir. Aslında Nozick'in devleti gerekçelendirmek için kullandığı argümanlardan biri, tutarsız koruma prosedürlerinin daimi bir doğa durumunun sızacağı kaygısıdır. Hakları gerçekten kullanabilme işinin yerine getirilebilmesi için zor kullanmak meşrudur (Rowley, 2002, 75).

Nozick, cebir gücünü tekelinde tutan bir meşru devlet anlayışını, sosyal kurumların ortaya çıkışını açıklaya görünmez el fikrini ustaca kullanarak onaylar. Eğer devlet, açık güç kullanımından ziyade, istemeksizin ortaya çıkmışsa, bu sonuç oybirliğiyle üzerinde anlaşılan sözleşmedeki ahlaki özelliklerin aynısını taşır (Barry, 1987, 141). Yani, Nozick, yarışma halindeki koruyucu birlikler (şirketler) arasından doğan tekelin-baskın koruyucu birim- ortaya çıkışını tahayyül eder. Bu tekel, diğer birimlerin anlaşmazlık içinde olan müşterileriyle uğraşmalarını yasakladığında ultra-minimal devlet olur. Minimal devlet, basitçe, klasik liberal kuramdaki tek meşru işlevi olan koruyuculuk hizmeti sağlamanın dışına çıkması yasaklanmış, gece bekçisi devlettir. (Rowley, 2002, 77).

İlke olarak, Nozick'in minimal devlet kuramı, sosyal adalet iddalarına karşı esaslı bir savunma içerir. Onun minimal devleti, bütünüyle, hak sahipleri olarak bireylerin korunması ile ilgili kurallar koymakla sınırlandırılmıştır. Refah ölçütlerini garanti altına almak veya geliri doğal sahiplerinden alıp tekrar dağıtmak gibi faaliyetlerle bu sınırlı meşruiyetini aşması yasaklanmıştır. Nozick'in felsefesinde toplumdaki bireylerden kopuk bir toplumsal zenginlik olamaz. Böyle bir anlayış bireyci özerkliğin özü olan kişilerin farklılığı ilkesiyle uyumsuz. Aslında, bir bireyle onun nitelikleri ve bir bireyle onun doğal hakları arasında hiçbir ayırım yoktur (Rowley, 2002, 78).

“*Anarşi, Devlet ve Ütopya*”da ileri sürülen belirli tartışmalarla ister aynı fikirde olunsun ister olunmasın, Nozick hiç şüphesiz özgürlüğün toplumsal tercih meselelerinde önemli bir değerlendirme noktası işgal ettiği görüşünü vurgulamaktadır. Ayrıca, fayda bilgisiyle, bu bilgi kümesi ne kadar zengin olursa olsun, özgürlüğün yeterince kavranamayacağını ortaya koyar (Sen, 1987c,387).

Burada mülkiyet haklarını da kapsayan hakların tam önceliği sözkonusudur. Nozick’in teorisinde insanların bu hakları kullanarak sahip oldukları yetkilerin sonuçları- ortaya çıkan sonuçlar ne kadar kötü olursa olsun- bizzatihi bu yetkilerden daha önemli olamaz. Nozick, “felaket niteliğinde ahlaki dehşet” dediği çok istisnai bir örnek verir. Ancak Sen’e göre, bu örnek belirli bir amaçla sınırlı kaldığı için ne uygun bir gerekçeye sahiptir, ne de Nozick’in yaklaşımının geri kalan kısmıyla yeterince bütünleşmiştir. Liberter haklara mutlak bir öncelik tanınması, bu haklardan kaynaklanan yetkilerin fiilen kullanılması dehşet verici sonuçlara varabileceği için, ki bu mümkündür, özellikle sorunlu olabilir. Bu, özellikle, bireylerin büyük bir önem vermek durumunda oldukları şeyleri sayesinde kazandıkları temel hakların ihlaline yol açabilir. Erken ölümden kaçınmak, yeterli beslenme ve sağlık, okuma yazma ve hesap bilme vb. bu temel haklar arasında yer alır. Bu hakların önemi “özgürlüğün önceliği” gerekçesiyle göz ardı edilemez (Sen, 1999, 92).

Örneğin, Sen’in “*Poverty and Famine*” kitabında gösterildiği gibi müthiş kıtlıklar, kişinin liberter hakları (mülkiyet hakkı dahil) ihlal edilmeksizin ortaya çıkabilir. İşsizlik ya da yoksulluk gibi sorunları olan muhtaç kimseler, özellikle kendi –meşru olan- konumları onlara yeterli besin maddesi sağlamadığı için açlık çekebilirler. Bu “felaket niteliğinde ahlaki dehşet”e ilişkin özel bir vaka gibi görülebilir, ancak ağırlık derecesi ne olursa olsun yaşanan dehşetlerin hiç kimsenin liberter haklarını ihlal etmeyen bir sistemle tutarlı olduğu gösterilebilir. Aynı şekilde, öteki yoksunluk tipleri (önlenebilir hastalıklar için tıbbi hizmet eksikliği) tamamen karşılanan bütün liberter haklarla (mülkiyet hakkı dahil) bir arada varolabilir (Sen, 1999, 92).

Dolayısıyla, sonuçtan bağımsız bir siyasal öncelik teorisi önermesi, insanların sahip oldukları -ya da olmadıkları- temel özgürlüklere büyük bir kayıtsızlık durumunda sorunlu hale gelebilir. Sonucu dikkate alan akıl yürütme ise, tam aksine, çeşitli işlemlerin gerçekte sahip oldukları temel özgürlükler üzerindeki fiili etkisini de kapsayan öteki kaygıları gözardı etmeksizin bireysel özgürlüklerin kullanılmasına ya

da ihlaline büyük önem verebilir. Genel olarak sonuçları, insanların yaşadıkları -ya da yaşamadıkları- özgürlükleri kapsayacak şekilde ihmal etmek kabul edilebilir bir değerlendirici sistem için yeterli bir temel olamaz (Sen, 1999a, 93).

“Rawls’un bu önceliğe ilişkin yaptığı formüllendirme nispeten mütevazı olmakla birlikte, bu öncelik, modern liberter teori içinde özellikle keskin bir form kazanır. Modern liberter teori, bazı formülasyonlarda (örneğin Nozick’in temsil ettiği ödün vermez yapıda) haklardan oluşan (kişisel özgürlüklerden mülkiyet hakkına kadar değişen) geniş grupları (yoksunluk ve yoksulluğun kaldırılmasını kapsayan) toplumsal hedefler için verilen uğraşın üzerine nerdeyse tam bir siyasal öncelik olarak yerleştirir. Bu haklar ihlal edilmemesi gereken “yan sınırlamalar” (side-constraints) formunu alır. Yaratacakları sonuçlara bakılmaksızın kabul edilen hakları güvence altına almak için tasarlanan işlemler, arzulanabilir olduğuna hükmedebileceğimiz şeylerle (faydalar, refah, sonuçların ya da fırsatların adilliği vb) aynı düzlemde yer almazlar. Dolayısıyla, bu formülasyondaki mesele, hakların karşılaştırmalı önemi değil mutlak önceliğidir.”

Sen (1999a, 92)’e göre, bir yaklaşım olarak liberterlik, enformasyonel temeli bakımından oldukça sınırlıdır. Sadece faydacı ve refahçı teorilerin büyük önem attıkları değişkenleri gözardı etmekle kalmaz, büyük değer vermek ve talep etmek durumunda olduğumuz en temel hakları da ihmal eder. Özgürlüğe özel bir statü verilse bile liberter teorilerin ısrar ettikleri gibi bunun mutlak ve kesintisiz bir önceliğe sahip olacağını idda etmek inandırıcı olmaz. Daha geniş bir enformasyonel temele ihtiyaç duyarız.

3.1.5. Sen’in Yetkinlik Temelli Adalet Anlayışı

“İnsanların eşit olmaması gerçeğine rağmen devletin tüm insanlara eşit davranması gerektiği şeklinde bir klasik talep vardır. İnsanlar eşit olmadığından onları eşit yapmak için onlara eşit olmayan şekilde davranmanız gerekir ve sosyal adalet de buna denk gelir.” (Hayek’le yapılan bir TV röportajı, 1977’den aktaran Zajack, 1995,79)

Felsefî açıdan Hayek ve Amartya Sen’in görüşleri farklı zeminlere sahip olsa da (Hayek, liberal, Sen ise eşitlikçi bir adalet anlayışına sahiptir) yukarıdaki alıntı aslında Yetkinlik yaklaşımının adalet anlayışının özünü içermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Sen, “Neyin Eşitliği” (1979) çalışmasında, gerek faydacı gerekse Rawlsçu adalet yaklaşımlarını eleştirmiş ve bir alternatif olarak kendi *yetkinlik yaklaşımını* önermiştir. Bu yaklaşımla farklı insanların farklı ihtiyaçları vurgulanmak istenmiştir.

Sen (1992)'e göre, her modern adalet teorisi, insanlara belli bağlamlarda eşit muamele edilmesi gerektiği önermesinden yola çıkar. Her değerlendirci yargı, bazı bilgilerin doğruluğuna bağlıdır ve diğer bilgilerin doğruluğu veya yanlışlığından bağımsızdır. Bir yargının enformasyonel temeli, yargının direkt olarak bağlı olduğu bilgiyi tanımlar. Adalet yargılarının enformasyonel temeli de alternatif sistem ve düzenlemelerin adilliğinin değerlendirilmesine doğrudan dahil edilen değişkenleri belirler. Örneğin, faydacı adalet görüşünde, enformasyonel temel yalnızca değerlendirme altındaki durumlardaki bireylerin faydalarından oluşur (Sen, 1992, 73).

Adalet teorilerinin büyük kısmı, sürecin iki farklı bölümünde kullanılan bilgi bağlamında analiz edilebilir. Bu iki farklı bölüm 1) ilgili kişisel özelliklerin seçimi 2) birleştirme (combine) özelliklerinin seçimidir. Örneğin, standart faydacı teoride, tek içsel öneme sahip ilgili kişisel özellik bireysel faydalardır ve tek kullanılabilir birleştirme yöntemi, bu faydaların toplamını veren toplama (summation) işlemidir. Faydacılığın özel bir örneği olduğu refahçı teoriler, birinci kısmı aynen korurlar fakat, fayda temelli maximin (veya lexiografik maximin) faydaların konkav transformasyonlarının toplamı gibi başka kombine yöntemleri kullanabilirler (Sen, 1990a, 112) .

Fayda dışındaki ilgili kişisel özelliklerin seçimine başka örnekler şöyle sıralanabilir; özgürlükler ve birincil mallar (Rawls), haklar (Nozick), kaynaklar (Dworkin). Bazı durumlarda kişisel özellikler, refahçı teorilerde olduğu gibi sonuç tipinde iken (sahip olunan mal demetleri), diğer durumlarda bu özellikler farklı şekillerde tanımlanan fırsatlar şeklindedir (birincil mallar, haklar, kaynaklar). Bu nedenle, “adalet teorileri tözel (substantive) içerikleri oldukça farklı enformasyonel temelleri ve bu bilgilerin farklı kullanımlarını içerir. Her bir adalet teorisi, açıkça veya kapalı şekilde , belli tipte bir temel (basal) eşitlik talep eder.” (Sen, 1992, 73)

Sen, adalete kendi yaklaşımının, hem faydacılığa hem de hakkaniyet olarak adalete tercih edilir olduğunu idda eder. Öncelikle Sen'in faydacı adalet anlayışına ilişkin görüşlerine bakalım.

Sugden (1993, 1956)'e göre felsefi düzeyde, faydacı teoriler ile Sen'in teorisi aynı türdendir. İkisi de iyi hayatın (well-being) doğası hakkında iddalara dayanır. Fakat Sen, iyi hayatın ne haz ne de arzu tatmini ile açıklanamayacağını düşünür. Bir kişinin yaşamının iyiliği daha önce de belirtildiği gibi işlevsellikleri veya yetkinlikleri ile

değerlendirilmelidir. Faydacılıkta bir işlevsellik yalnızca kişi tarafından arzu edilmesi bağlamında bir değere sahiptir. Sen'e göre ise bazı işlevsellikler kendiliğinden değerlidir (intrinsically). Gerek haz gerekse arzuların tatmini zihinsel durumlardır ve gizlenmiş yoksunlukları gözardı ettikleri için bunlara dayalı bir adalet teorisi tatminkar olamaz.

Seçimi (choice) temel alan değerlendirme prosedürünün ise bazı genel yararları olduğu gibi kusurları da vardır. Faydacı hesaplama bağlamında, başlıca kusuru, her bireyin ayrı ayrı ele alınan seçimi üzerinde yoğunlaştığı için kişilerarası herhangi bir kıyaslama yapma şekline ulaştırmamasıdır.

Sen (1999a, 87)'e göre faydacı yaklaşımın yararları tartışma konusu olmasına rağmen özellikle şu anlayışları sağlar:

1) Toplumsal düzenlemeleri değerlendirirken bunların sonuçlarını hesaba katmanın önemi; bu konu Sen'in liberteryen adalet düşüncesine yönelik eleştirisidir.

“Sonuçlarına bakmaksızın pek çok toplumsal düzenlemenin kurucu özelliklerinin taşıdığı cazibe nedeniyle savunulabileceğini düşünelim. Mülkiyet haklarını ele alalım. Bazıları bunu bireysel özgürlüğün kurucusu olarak görmekte, mülkten ve gelirden vergi alma fikrini bile reddederek, mülkiyet, miras ve bunların kullanımına hiçbir kısıtlama getirilmemesini istemektedir. Bazıları ise özel mülkiyetin kaldırılmasını talep etmektedirler. Sonuççu yaklaşım, özel mülkiyetin iyi ve kötü yanları üzerinde düşünüp durmamızı, mülkiyet haklarına sahip olmanın ya da olmamanın sonuçlarını incelememizi önerir.” (Sen, 1999a, 87).

2) Toplumsal düzenlemeler ve sonuçları değerlendirilirken insanların refahına dikkat etme gereği;

Refahı fayda temelli mantıksal ölçüm tarzıyla değerlendirmeyi onaylamasak da insanların refahlarıyla ilgilenmenin cazip yanları vardır.

Sen, faydacı yaklaşımın handikaplarının, bu yaklaşımın enformasyonel temelinden hareketle de keşfedilebileceğini ileri sürer. Aslında, faydacı adalet anlayışında sakıncalar bulmak zor değildir. Bir kaçını belirtmek gerekirse (Sen, 1999a, 88) :

- Paylaşım konusuna kayıtsızlık
- Hakların, özgürlüklerin ve fayda içermeyen diğer konuların ihmali
- Uyum sağlama ve zihinsel koşullanma

İlk iki eleştiri üçüncüsüne göre daha nettir. Üçüncüsü üzerinde durmak gerekir. Özel olarak haz, mutluluk veya arzular gibi zihinsel karakteristikler üzerinde yoğunlaşmak, kişiler arası refah ve yoksunluk kıyaslamaları yapıldığında ciddi şekilde sınırlayıcı olabilir. Arzularımız ve haz veren yetenekler, koşullara özellikle elverişsiz durumlarda hayatı katlanabilir kılmaya uyumlu hale gelir. Fayda hesaplaması sürekli yoksun olanlar için ciddi biçimde adaletsiz olabilir.

“Sınıflara ayrılmış toplumlarda her zaman güçsüz olanlar, hoşgörüsüz topluluklarda yıllarca ezilen azınlıklar, bir belirsizlik dünyasında geleneksel olarak hiçbir güvencesi olmadan yaşayan ortakçılar, sömürücü iktisadi düzenlemeler içinde kötü işyerlerinde sürekli ve aşırı biçimde çalışan insanlar, katı biçimde cinsiyet ayrımcı kültürlerde umutsuz biçimde baskı altında tutulan ev kadınları bu kategoriye girer” (Sen,1999,89).

Yoksun insanlar hayatlarını sürdürmek zorunda oldukları için kendi yoksunluklarını kabullenme eğilimindedirler ve bu nedenle radikal bir değişiklik talep etme cesaretinden de yoksun olabilirler. Kendi arzularını ve beklentilerini mütevazı ölçülerde mümkün gördükleri şeye uydurabilirler. Haz ve arzunun zihinsel ölçümü, yoksunluk ve dezavantaja sağlam bir rehber olamayacak kadar zayıftır.

Bu nedenle, “faydalar ölçeğinde sadece sürekli biçimde yoksun olanların yoksunluğunun örtülü ve suskun görünebilme” (Sen, 1999c, 15) olgusunu dikkate almak değil, insanların yönelmek isteyecekleri yaşam tarzını değerlendirme konusunda gerçek fırsatlara sahip oldukları koşulların yaratılmasından yana olmak da önemlidir. Temel eğitim, temel sağlık hizmeti ve güvenli iş gibi toplumsal ve iktisadi etkenler sadece kendi başlarına önemli olmayıp, insanlara dünyaya cesaret ve özgürlükle yaklaşma fırsatının verilmesinde oynayabilecekleri rol bakımından da önemlidir. Bu kaygılar, özellikle insanların değer verdikleri yaşamları seçme yetenekleri üzerinde odaklanan daha geniş bir enformasyonel temeli gerektirir.

Amartya Sen, iktisadi adalet sorununa refahçı açıdan yaklaşılmayacağı görüşünden hareketle, yeni bir iktisadi adalet yaklaşımı önermiştir. Sen’in refahçı yaklaşıma yönelttiği eleştiriler başlıca üç nokta etrafında toplanabilir (Ersel, 2004, 110).

- 1) Bazı insanların refahı saldırgan zevklerden kaynaklanıyor olabilir (başkasına zarar vermekten haz duymak gibi)
- 2) Bazı insanların pahalı zevkleri olabilir.
- 3) Refah kavramları karşılaştırılamayacak kadar farklılık gösterir.

Bu görüşlerden ilk ikisi, toplumun kesinlikle üyelerinin refahlarının artan fonksiyonu olan bir toplumsal refah fonksiyonunu en çoklayamayacağı durumlardır. Üçüncü durum ise, insanlar arasında refah düzeyi karşılaştırması yapmanın boşuna olduğu anlamına gelmektedir.

Şimdi de, Sen'in, modern adalet teorisinde güçlü bir yere sahip olan Rawls ve Dworkin'in kuramlarına yönelttiği eleştirilere bakalım.

Sen de adaletin eşitlikçi (egalitarian) bir fikrini sunmakla birlikte Rawls'un eşitlenmesi gereken şey olarak yanlış bir şey önerdiğini iddia etmiştir. Ona göre, adalet, ne refahın ne de birincil malların eşitlenmesini gerektirir; adalet, mallar ve refah arasında bir yere sahip olan yetkinliklerin eşitliğini gerektirir (Roemer, 1996, 163).

Roemer (1996, 163)'e göre, Rawls ve Sen bir taraftan faydacılığa karşı tepkiler olarak anlaşılan teoriler öne sürerken bir taraftan da formel fırsat eşitliğini bölüşümcü adalet için gerekli ve yeterli olarak gören teoriler geliştirmişlerdir. Formel fırsat eşitliği ile eğitim yada tüm pozisyonlara ulaşmanın önünde yasal engel bulunmaması ve tüm işe alımların liyakata uygun olmasını kastetmektedir.

Roemer (1996, 164)'e göre bu iki teorinin (hakkaniyet olarak adalet ve yetkinlik temelli adalet anlayışı) dört ortak noktası vardır. Ona göre bu ortak noktalar iki teoriyi bölüşümcü adalet önerileri ailesi içinde kuzen yapar:

- 1) Her ikisi de refahçı (welfarist) değildir, maksimize edilecek şey (maximandum) fayda değil, objektif bir standarttır.
- 2) Her ikisi de eşitlikçidir (egalitarian).
- 3) İkisi de nihai sonuçların bir dağılımını savunmazlar; hem birincil mallar hem de işlevsellikler, bir kişinin kendi iradesi ve rızası ile yapabilecekleri için bir girdi olarak görülür. Yani her iki teori de kişisel sorumluluk için bir yer bırakırlar.
- 4) İki görüş de formel fırsat eşitliğinden daha radikal bir fırsat eşitliği düşüncesi ortaya koyarlar. Eğitim veya işlerin önündeki yasal engelleri kaldırmak yeterli değildir. Gerçek fırsat eşitliği bu farklar için insanların telafi edilmesini gerektirir. Rawls için bu eşitleme birincil sosyal malların, Sen için ise yetkinliklerin eşitlenmesi ile olur.

Bu görüşler, yukarıda verişen ilk üç noktada faydacılıktan ayrılırlar. Faydacılık, refahçı ve eşitlikçi olmayan bir görüştür. Geleneksel faydacılık, nihai faydaların toplamını maksimize ederek üçüncü noktayı ihlal eder.

Gerek yetkinlik yaklaşımı gerekse hakkaniyet olarak adalet, faydacılığın birer eleştirileri olmakla birlikte, bir adalet teorisinin temelini oluşturması gereken ve aynı zamanda kişiler arası kıyaslamaların dayanağını oluşturan bilgiler ve prensipler bakımından farklı görüşlere sahiptirler. Rawls, sosyal adalet amaçlı kişiler arası kıyaslamaların sosyal birincil mallara dayandırılması gerektiğini savunurken Sen ve Nussbaum bu tarz kıyaslamaların yetkinlikler boyutunda yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Ayrıca, yetkinlik yaklaşımı ve hakkaniyet olarak adalet başka yönlerden de farklara sahiptirler. Hakkaniyet olarak adalet teorisi, ideal teori düzeyinde formüle edilmiş bir sosyal sözleşme teorisi iken yetkinlik yaklaşımı, insanların yetkinlikler boyutundaki adalet ilkelerine bağlı kalınmasını gerekçelendirecek Rawlsçu sosyal sözleşme gibi teorik bir araçtan yoksundur (Robeyns, 2004, 2).

Sen'in, Rawls'un teorisine ilk eleştirisi, kişiler arası kıyaslamaların sosyal birincil mallara dayanmaması gerektiği, bunun yerine yetkinlikler bağlamında bir kıyas yapılması gerektiği şeklindedir. Sen'e göre birincil mallar, malların işlevselliklere dönüştürülmesindeki bir çok farklılığı hesaba katmakta yetersiz olacaktır. Birincil malların değerli oluş ve yapılarla dönüştürülmesindeki kişiler arasındaki farklar üç faktörden etkilenir:

- 1- Kişisel dönüşüm faktörleri (metabolizma, fiziksel koşullar, cinsiyet, okuma yetenekleri, zeka gibi)
- 2- Sosyal dönüşüm faktörleri (kamu politikaları, sosyal ve dini normlar, ayrımcı uygulamalar, cinsiyet rolleri, toplumsal hiyerarşiler, güç ilişkileri, kamu malları)
- 3- Çevresel dönüşüm faktörleri (iklim, kurumlar, alt yapı)

Hakkaniyet olarak adalet teorisine yönelik ikinci bir eleştiri de bu teorisinin toplumsal sözleşmecî doğasının sınırlamalarına vurgu yapar. Bu teorisinin kapsayabileceği insanların, teorisinin kapsamını kısıtladığını ileri sürer.

Üçüncü eleştiri ise, bu teorinin uygulandığı toplumlar bakımından sınırlı olduğunu söyler. Son olarak, bu teorinin ideal-teorik karakteri bazı endişelere yol açar. Bu eleştirilerin her biri ilerde ele alınacaktır. Yetkinlik yaklaşımı bu eleştirilere karşı oldukça güçlü görünse de Rawls, iyinin kapsamlı bir görüşünü (a comprehensive view of good) sunması bakımından yetkinlik-temelli adalet teorilerini eleştirmiştir. Bunun yanında, sosyal adalet amacıyla yapılan kişiler arası kıyaslamaların kamuoyunca onaylanabilecek ve imkansız türde ve miktarda bilgi gerektirmeyen işe yarar bir kritere dayanması gerektiğini ileri sürmekteydi. Thomas Pogge (1997), yetkinlik yaklaşımını böyle bir kriteri olmaması bakımından eleştirmiştir .

Özetle Sen'in, Rawls'un teorisine yönelttiği eleştiriler iki ana başlık altında toplanabilir:

- Rawls'un kişilerarası kıyaslamalarda birincil malları kullanması
- Rawls'un adalet teorisinin kısıtlı tanım kümesi (restricted domain)

Öncelikle, bir kişinin avantajının Rawlsçu kavramsallaştırması ve en kötünün tanımlanmasının birincil mallar anlamında yapılmasına ve bunun normal olmayan bireyler için sonuçlarına yönelik Sen'in eleştirisine bakalım.

Sen (1979)'in eleştirisi, hakkaniyet olarak adalet teorisinin ciddi şekilde engelli insanlar için tatmin edici olmadığı görüşü ile başlar. Doğal birincil mallar sosyal ortaklığın bir ürünü olmadığından bunların adil dağılıp dağılmadığı adil ortaklığın bir teorisinde gündeme gelmez (Sugden, 1993, 1956). Yalnızca gelir ve servet bağlamında kişinin ne kadar iyi olduğunu belirleyen fark ilkesi, engellilere herhangi bir yeniden dağıtımını onaylamaz. Rawls'un stratejisi engelli insanlara olan sorumluluklarımızı ertelemek olmuştur ve adalet ilkelerinden ve teorinin gelişiminden bu insanları dışlar. Bunun altında yatan neden, Rawls'un politik düşünce tarihindeki klasik problemlere odaklanmayı tercih etmesidir. Ona göre hakkaniyet olarak adalet, politik felsefenin temel sorusuna hitap eder. Bu soru “hangi adalet ilkeleri en uygundur?” şeklindedir (Robeyns, 2004, 9). Rawls kesinlikle bu teorinin kapsam dışında kalan insanlara olan ahlaki görevlerimizi görmezden gelmek istemez. Fakat öncelikle normal durumlar için adaletin yaygın ve ikna edici teorisi üzerinde çalışılması gerektiğini ancak daha sonra bunu “daha uç durumlar için” genişletilmesi gerektiğini düşünür. Dolayısıyla, engelli kişilerin ihtiyaçlarının ihmali, sosyal birincil malların kavramsallaştırılmasında çok fazla yer kaplamaz bunun

yerine bir toplumsal sözleşme olarak hakkaniyet olarak adaletin sınırlı kapsamı tarafından belirlenir (Robeyns, 2004, 9).

Rawls'un ekonomik ve sosyal adalet tartışması temelde gelir ve servetle ilgilidir. Sen, bunları *kaynaklar* (resources) olarak isimlendirir. Fark ilkesinde kaynakların eşit şekilde dağıtıldığı varsayılır ve eşitsizlikler yalnızca en az kaynağa sahip insanların yararına olacaksa kabul edilebilir. Sen bu adalet fikrini yetkinlik yaklaşımı ile karşılaştırır. Rawls'un , dikkatleri özgürlüğe çektiğini kabul etmekle birlikte bu kaymanın boyutunun yeterli olmadığını söyler. Rawls özgürlük araçlarına yoğunlaşmıştır. Oysa, kaynaklar içsel bir öneme sahip değildir. Sen'e göre eşit kaynaklara sahip olmak işlevsellikler alanında eşit fırsatlara yol açmayabilir. Rawls, bir bakıma piyasa değerinin metriğini kullanmıştır. Piyasa değeri ile ölçülen fırsatların dağılımdaki eşitliği aramıştır (Sugden, 1993,1956). Bir adalet teorisi kaynakların dağılımı yerine reel fırsatların bir değerlendirmesine mi dayalı olmalıdır?

Daha önce de belirtildiği gibi, Rawls da Sen gibi reel fırsatların değerlendirilmesine dayalı bir adalet teorisi önermiştir. Ancak aralarındaki fark, Sen'in, "iyi"nin tözel bir açıklamasını geliştirirken, Rawls'un prosedürel değerleri kullanan kuralları geliştirmeye çalışmasıdır. Rawls, kendi adalet düşüncesinin metafizik değil politik olduğunu belirtir (Sugden, 1993, 1957).

Rawls'un teorisinde "*toplum eşit ve özgür insanlar arasındaki ortaklığın adil bir sistemi*" olarak görülür. Adalet bu bağlamda ele alındığında Sen'in sorduğu "iyi hayat nedir?" sorusu önemini kaybeder.

Sen'e göre, ahlaki taahhütleri ne olursa olsun herkesin iyi hayatın (well-being) doğası hakkında uzlaşabileceği önemli durumlar vardır. Rawls'un yaklaşımında ise, insanlar arasındaki ortaklığın adil koşullarını nelerin oluşturduğunu sorarız (Sugden, 1993, 1957).

Inequality Reexamined kitabında Sen (1992), Rawls'a yönelttiği ikinci bir eleştiriyi gündeme getirmiştir. Bu eleştiri, birincil mallar ve kişiler arası farklılıklar ilişkin eleştirisinden daha az dikkat çekmiştir. Rawls, Sen'in birinci eleştirisine birçok kez cevap vermesine karşılık hakkaniyet olarak adaletin kapsamı ile ilgili eleştirisine hiçbir zaman cevap vermemiştir (Robeyns, 2004, 13).

"*Political Liberalizm*" isimli kitabında Rawls, hakkaniyet olarak adaletin adil bir anayasal rejim ihtimalinin savunusu olarak gördüğünü yazmıştır (Rawls, 1993,101).

Aslında Rawls, hakkaniyet olarak adaleti geliştirirken adalet ilkelerinin herhangi tartışmalı bir felsefi veya dini doktrinden bağımsız olması gerektiğini defalarca tekrarlamıştır. Başlangıç durumundaki tarafların, ait oldukları din veya ideolojiler de dahil olmak üzere iyi hayat fikirlerini bilmemelerinin başlıca nedeni de budur. Dolayısıyla diğer iyi hayat görüşleri için tolerans, hakkaniyet olarak adalette birincil bir öneme sahiptir (Robeyns, 2004, 14). Ayrıca, Rawls açık bir şekilde hakkaniyet olarak adaletin kapsamının anayasal demokrasilerle sınırlı olduğunu vurgulamıştır (Rawls, 1999, xi).

Sen (1992, 77), Rawls'un politik liberalizmin sınırları içinde çalışması gerçeğini, adalet kavramının kapsamını önemli ölçüde ve ani bir şekilde sınırladığını düşünür. Bunun, bir adalet teorisinin hitap etmesi gereken politik olarak doğru ve yanlış olanları tanımlamayı zorlaştıracağını belirtir. Sen, bu noktada, 1973'de Etiyopya'da baş gösteren kıtlık sırasındaki İmparator Haile Selassie'nin politik görüşleri neticesinde oluşan adaletsizlikler örneğini verir. Büyük adaletsizlikler olmasına rağmen ne İmparator ne de muhaliflerinin kendileri dışındaki hiçbir insanın farklı iyi hayat algılamaları için hiçbir tolerans ilkesini kabul etmemişlerdir. Sen'in ulaştığı sonuç, dünyadaki çoğu bariz adaletsizliklerin, politik liberalizmin davet ettiği sosyal durumlarda gerçekleştirdiğidir. Ve tolerans ilkesi ne kolay ne de yardımcı olabilir (Sen, 1992, 79).

Sen, Rawls gibi Dworkin'in de ekonomik dağılımda eşitlikçi adaletin yerine gelmesi için maddi kaynak dağılımına yoğunlaşılmasının hata olduğunu düşünür. Sen, eleştirisine, eşitlikçi adalet tartışmalarının esas yanıt aradıkları sorunun ne olduğunu irdelerek başlar. Sen'e göre eşitlikçi adalet yaklaşımlarının temeli eşit özgürlüğe ve kişilerin yaşamlarında eşdeğer fırsatlar yakalamalarına verilen önemdir. Eşitliği savunanlar için esas bakılması gereken, kişilerin yaşamlarında ne tür özgürlüklere ve fırsatlara sahip olabildikleridir. Bu yüzden eğer bireylerin yaşamlarına eş değer veriyorsak, yaşamın değerinin yetkinliklerimizle (capability) ölçülmesi gerektiğini görmeliyiz. Dolayısıyla kişilerin ellerindeki kaynakların miktarı değil bu kaynaklarla hangi özgürlükleri ve fırsatları yakalayabildikleridir önemli olan: Sahip olunan kaynaklar yapabildiklerimiz açısından ancak, ikincil, türevsel ve değişke bir rol üstlenirler. Maddi kaynakların kişilere ne olanaklar ve özgürlükler sunduğuna bakmak yerine kaynakların kendileriyle ilgilenmek bir tür (Marksist anlamda) "fetişizm" dir. Başka bir deyişle eşitlikçi adaletin yapması gereken, kaynaklara yani

“araçlara” yoğunlaşmak değil, bu araçlarla kişilerin elde edebildikleri özgürlük ve fırsatlara odaklanmaktır (Borovalı, 2002, 87).

Eşit özgürlük ve fırsatın sağlanması için Sen’e göre bakılması gereken ilk boyut kişilerin “yapış” ve “oluş” larını kapsayan işlevsellikleridir. Eşitlikçi adalet, bireylerin ne kadar iyi olduklarını belirlemeyi ve sonra da bu düzeyi eşitlemeyi amaçlamalıdır. Bunun için de herhangi birinin ne kadar sağlıklı yaşayabildiği, beslenebildiği, soğuktan korunabildiği, eğitim alabildiği gibi temel “yapış ve oluş” durumları ilk bakılması ve eşitlenmesi gereken yönlerdir. Kişilerin bu tür temel yönler açısından eşitlenmesi hedefi bize eşit miktardaki maddi kaynakların, farklı durumların ortaya çıkmasını engellemeyeceğini gösterir. Örneğin hamile bir kadın, iri cüsseli veya metabolizması farklı birisi yeteri kadar beslenebilmek için diğerlerinden daha fazla besine ihtiyaç duyacaktır. Dolayısıyla adalet adına eşitlenmesi gereken, maddi kaynak miktarı değil bunların sağladığı işlevselliklerdir.

Sen böylelikle “neyin eşitliği” sorusuna başka bir ölçüt önererek yanıt verir. Faydacı adalet anlayışını tümüyle reddetmekle birlikte, Rawls ve Dworkin’in de yanlış “alana” (space) odaklandıklarını düşünür: Sahip olunan birincil mallar veya kaynaklar bir kimsenin yetkinliğini tamamen temsil etmezler. Hem Rawls hem de Dworkin benimsedikleri genel liberal çerçeve ile uyumlu bir şekilde, iktisadi adalet yaklaşımının herhangi bir “doğru yaşam tarzını” kayırmamasını amaçlarlar. Bu yüzden Rawls’un birincil mallar listesi “bireyler başka ne isterlerse istesinler” ya da yaşamda amaçları ne olursa olsun mutlaka isteyecekleri şeyleri içerir. Benzer bir nedenle Dworkin yaklaşımında maddi kaynakları esas alır, gerçek fırsat eşitliğini (amaçlara ve sonuçlara karışmadan) sağlamaya çalışır. Ancak Sen, amaçlar ve yaşamda “doğrular” arasındaki farklılıkları gözardı etmemenin önemli olmakla birlikte yetersiz kalabileceğini düşünür. Aynı zamanda, sonuçlara ulaşmak için araçların kullanımı açısından kişiler arasındaki farklılıklara da duyarlı olunmalıdır (Borovalı, 2002, 88). Sen’in dediği gibi “farklıyız ama değişik şekillerde farklıyız” : amaçlarımız ve doğrularımız farklı ama aynı zamanda kaynakları işlevselliklere dönüştürme becerilerimiz de farklı” (Sen, 1990,20). Bu ikinci tür farklılığı adalet tartışmalarına dahil edebilmek için ise kaynaklar yerine yetkinlikler kümelerine yani bu kaynaklarla ne yapabildiğimize bakmamız gerekir.

Sen'in yaklaşımını refah eşitliğinden ayıran en önemli özellik yetkinlik eşitliğinin isteklere değil, nesnellik içeren durumlara (functionings) dayandırılmasıdır.

Sen'in "neyin eşitliği?" sorusuna verdiği yanıttan sonra ele alınması gereken bir soru da "nereye kadar eşitlik?" sorusudur ki bu soru sorumluluk kavramını gündeme getirir. Daha önce de söylediğimiz gibi bu kavram, faydacı adalet kuramına karşı yapılan en önemli eleştiriye temel teşkil etmekteydi. Rawls ve Dworkin adalet kuramlarını sorumluluğu dışlamayacak şekilde yapılandırmaya büyük özen göstermişlerdi (Borovalı, 2002, 88).

Sen de yaklaşımının sorumluluğu dışlamadığını özgürlüğe verdiği önem ile gösterdiğini düşünür. Bir kimsenin sahip olduğu yetkinlik kümesi o kişinin yaptıklarını değil yapabileceklerini gösterir. Yapılan ile yapılabilen arasındaki fark "olma ve yapma" durumu (işlevsellik) ile yapabilme ve olabilme (yetkinlik) arasındaki farktır. Sen eşitlikçi adalet adına olma ve yapma durumlarını değil de yetkinliği ölçüt alarak özgürlüğü yaklaşımına dahil etmektedir. İki kişiden biri diğeriyle aynı yetkinliğe sahip olmasına rağmen daha akıllı kararlar vererek veya kararları daha akıllıca uygulayarak çok farklı sonuçlar elde edebilir. Yetkinlik özgürlük içerir ve özgürlük de fark yaratır. Örneğin okuma yazma bilmek bir yetkinliktir, ancak bu yetkinliğin içerdiği okuma ve nitelik kazanma olanağı kişiler tarafından farklı kullanılıp, farklı sonuçlar elde edilir. Dolayısıyla da diğerleriyle aynı yetkinliğe sahip biri elindeki olanakları harcar ya da kullanmazsa içinde bulunduğu durumdan sorumlu olacaktır ve adalet adına diğerleriyle aynı düzeye getirilmeyi artık beklememelidir (Sen, 1993, 39).

Gördüğümüz gibi Sen için önemli olan yetkinlik, yani olabilme ve yapabilme fırsatlar kümesidir. Böyle bir vurgu, kişiler arasındaki farklılıkların ahlaki açıdan esas olanlarını da belirler. Bu yaklaşım sayesinde, örneğin, oruç tutan zengin birisiyle yoksulluğundan dolayı yeterince beslenemeyen birisinin durumundan neden aynı şekilde endişe duymadığımız, neden sadece ikinci kişinin durumunu iyileştirmeye çalışmak isteyeceğimiz de açıklanır (Sen, 1993, 45; 1999a, 75).

Ayrıca, yetkinlikler kümesine yoğunlaştığımızda özgürlüğün kendi başına da bir değere sahip olabileceği gerçeğini fark etmiş oluruz. Eğer özgürce hareket edebilmek ve özgür tercihler yapabilmek kendi başına değere sahipse, özgür davranış ve

tercihlerde bulunabilmenin bir kimsenin hayatını doğrudan iyileştirdiğini iddia edebiliriz.

Sen'in görüşlerinin özellikle iki açıdan zayıflık içerdiği iddia edilmiştir. Birincisi , Sen'in, yetkinlikler kümesinin sadece nesnel “oluş ve yapış” durumlarından oluştuğunu düşünmemesiyle ilgilidir. Sen'e göre kişilerin yetkinlikler kümeleri aç kalmamak, barınmak gibi nesnel durumlar dışında, “mutlu olmak, kendine saygı duymak, toplum yaşamına katılmak, toplum içinde utanç duymadan yaşamak” gibi olma durumlarını da içerir (Sen, 1992,39-40; 1993,31). Dolayısıyla Sen'in aldığı şekliyle yetkinlik kümesi içinde aynı zamanda sosyal ve kültürel boyutlara sahip durumlar da bulunur. Bu tür sosyal boyutları kapsayan durumları net bir şekilde belirleyebilmenin zorluğuna ek olarak (mutlu olmak için ne kadar ve ne tür kaynaklar gereklidir), Sen'in yaklaşımının kültürler ve toplumlar arası kıyaslamalar yapmakta büyük zorluklarla karşılaşılacağı açıktır. Ancak Sen adalet tartışmalarının bu zorlukları göğüslemesi gerektiğine inanır: İktisadi adalet tartışmaları aynı zamanda sosyal adalet tartışmalarıdır da ve bu tartışmalar toplumsal, kültürel öğelere duyarlı olmak zorundadır (Borovalı, 2002, 90).

Sen'in yaklaşımının karşılaştığı ikinci zorluk yetkinlik kümelerinin değerlendirilmesinde ve karşılaştırılmasında yaşanır. Kişilerin yapabildiklerinin kümesi çok büyük ve değişkendir. Dolayısıyla bu kümelerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi son derece karmaşık olabilir. Olanaklar ya da yapılabilenler dar şekilde tanımlanıp detaya inildiğinde yetkinlik kümelerinin büyüklüğünü hesaplamak büyük zorluklar içerir. Örneğin yetkinliği oluşturan birimler gıda almak, yerine örneğin “peynir yemek” veya “yağlı peynir yemek” ve “az yağlı peynir yemek” gibi daha dar bir şekilde tanımlandığında kişilerin yetkinlik kümelerini belirlemenin zorluğu ortadadır. Benzer şekilde a,b,c,d gibi dört ayrı çeşit deterjan kullanabilmek dört ayrı olanak olarak dar şekilde tanımlanabilir. Bu durumda kişilerin yetkinlik büyüklüklerinin yanı sıra, bu kümelerin içerdiği olanakların önem derecelerine de bakmak gerekecektir. Olanakları önem derecesine göre sıralamak ve değerlendirmek ise çoğulcu bir ahlak yapısı, farklı doğrular ve hatta farklı ihtiyaçların olduğu bir ortamda çok kolay olmamanın ötesinde arzulanmayabilir (Borovalı, 2002, 91).

Yetkinlik kümelerini sınırlı şekilde tanımlayabilme ve olanakları önem derecelerine göre değerlendirme zorluğuna ek olarak, çoğu zaman kişilerin yetkinlik kümeleri

arasında karşılaştırma yapmak neredeyse imkansızdır. Bir örnek verirsek, üç adet giysisi olan ve üç tür gıda ile beslenebilen birisiyle, iki adet giysiye sahip ancak beş tür gıda ile beslenen birisinin sahip oldukları yetkinlik kümeleri karşılaştırıldığında hangisi daha iyi durumdadır? Ya da televizyonu olan ama evinin suyunu dışardan taşımak zorunda kalan birisiyle, televizyonu olmayan ancak musluğundan temiz su akan birisinden hangisi adalet adına öncelikle yardım edilmesi gerektir?

Dolayısıyla Sen'in adalet yaklaşımının somut sonuçlar yaratabilmesi için gereken, (i) yetkinlik kümelerinin makul şekilde belirlenebilmesi, (ii) bu belirlemeye kısmen bağlı olarak önemli ve önemsiz fırsatlar arasında ayırım yapılması (selection and discrimination), (iii) bu iki adıma rağmen tamamen örtüşmeyen kümeler arasında karşılaştırmalar yapılabilmesidir. Sen bu birbirine bağlı adımları atabilmenin içerdiği zorlukların farkındadır. Ancak bu zorlukların bizi çözümsüzlüğe götürmeyeceğine inanır. Öncelikle adaletsizliğin yoğun olduğu durumlarda iki kişiden birinin yetkinlik kümesi diğerinkine tamamen üstünlük (dominance approach) taşıyabilir. Örneğin A kişisi B'nin her yaptığını yapabiliyorsa ve ek olarak başka olanaklara da sahipse A'nın B'den daha iyi durumda bulunduğu açıktır. Ayrıca, kişilerin yetkinlik kümelerindeki (değer aralıkları üzerinde anlaşma sağlanmış) kesişen gruplar ele alındığında karşılaştırma yapmak bazen mümkündür (Sen, 1992, 46-8). Bunu anlamak için toplumda x ve y gibi durumların veya fırsatların karşılaştırılmasında x 'in y 'ye karşı değerinin $\frac{1}{2}$ ile $\frac{1}{5}$ arasında değiştiğini varsayalım. Yani toplumda $1y$ 'nin $2x$ ile $5x$ aralığında bir değere sahip olduğu hakkında bir uzlaşma var. Genişçe bir aralık içeren böyle bir değer uzlaşması durumunda bile $1x$ ve $2y$ 'ye sahip olan kişinin $2x$ ve $1y$ 'ye sahip olandan daha iyi konumda bulunduğunu görürüz. Bu ikinci tür karşılaştırma Sen'in de kabul ettiği gibi her zaman kesin karşılaştırma yapmamızı mümkün kılmaz (örneğin $1x + 2y$ ile $4x + 1y$ sahipleri arasında kesin yargıya varamayız). Ancak Sen için asıl önemli olan nokta, yetkinlik kümeleri arasında karşılaştırma yapmanın zorluğunu kabul etmenin, bu karşılaştırmayı yapmanın hiçbir zaman mümkün olmayacağı anlamına gelmediğini göstermektedir (Sen, 1992, 1999a, 1999c).

Sen yaklaşımının içerdiği belirsizlikten çok rahatsızlık duyulmaması gerektiğini iki açıdan savunur. Birincisinin kökeninde, “ekonomik açıdan iyi olmak” ya da “eşitlik” gibi kavramların kendi içlerinde taşıdıkları muğlaklıklar yatar. Eşitlik, üzerinde tam anlaşma sağlanamamış, bünyesinde farklı yorumlara kaynak teşkil eden özellikler

taşıyan bir kavramdır. Sen'in dediği gibi, eğer herhangi bir temel fikir özünde muğlaklık içeriyorsa, o fikrin net bir tanımı muğlaklığı ortadan kaldırmak yerine yansıtmaya çalışmalıdır (Sen, 1992, 48-9). Sen, ikinci olarak, yaklaşımının her zaman kesin karşılaştırmalar yapamaması ve sonuca ulaşamamasının, pratikte önemli yargılara varılamayacağı anlamına gelmediğini düşünür. Yetkinlik kümesi odaklı bakış her durumda bize ışık tutamasa bile çoğu zaman karşılaştırmalar yapmamızı ve adaletsizlikleri belirlememizi mümkün kılar. Adalet adına çabalamak için bütün muğlaklık ve belirsizliklerin ortadan kalkmasını beklemektense emin olduğumuz ve saptadığımız eşitsizlikleri gidermek daha akıllıca bir yoldur (Borovalı, 2002, 88).

Yetkinlik ölçümlerinin her zaman net olmamasından ve eşitlik tartışmalarının her zaman kesin sonuçlar vermemesinden çok da rahatsızlık duyulmaması gerektiği görüşünde Sen'in haklı olduğu kabul edilebilirse de Sen' e yöneltilen çok temel bir eleştiriyi burada ele almak gerekir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Sen yaklaşımını netleştirmek adına yetkinlik kümesi karşılaştırmaları yaparken bazı fırsatları diğerlerine göre önem sırasına koymak zorunda kalacaktır. Örneğin dört çeşit deterjan kullanmak ile dört çeşit (temel) gıda almak arasında önem açısından bir sıralama yapılması gerekecektir. Peki bu önem sıralaması neye göre yapılacaktır? Böyle bir sıralama yapmak için öncelikle insan yaşamında nelerin önemli olduğuna dair bir görüş geliştirmenin gerekeceği açıktır: İnsan yaşamında nelerin önemli olduğunu belirlediğimizde, olanakları insan yaşamının iyiliğine katkılarına göre sıralamamız mümkündür. İnsan yaşamında nelerin önemli olduğunun belirlenebileceğine inanmak ise daha genel anlamda “mükemmeliyetçi” (perfectionist) bir yaklaşımın ya da Derek Parfit'in deyişiyle “iyiyle ilgili nesnel liste kuramının” benimsenmesi demektir (Parfit, 1984, 499). Mükemmelin ya da iyini nelerden oluştuğu bilgisini içeren böyle bir kuram, bize aynı zamanda hangi fırsatların diğerlerinden çok daha “değer” taşıdığını gösterir. Bu sayede kişiler arasında yetkinlik kümeleri karşılaştırması yapılabilir ve adaleti sağlamak üzere kimlere öncelik kaynak aktarılması gerektiği belirlenebilir.

Eğer Sen'in ele aldığı fırsatlar sadece ısınmak ve beslenmek gibi nesnel türden olsalardı, üzerinde anlaşılabilir bir önem sıralaması belki yapılabilirdi. Fakat, Sen, gördüğümüz gibi “mutlu olmak” gibi daha karmaşık durumları da yetkinlik kümesine dahil eder. Ancak, kişilerin “mutlu olma” yada “kendilerine saygı duyma” yetkinliklerini eşitlemek hedefi hem içerdikleri açısından açık değildir hem de

sonuçları itibariyle bir çok liberal tarafından arzu edilmeyen yöntemler gerektirebilir. Öncelikle kişilerin mutluluk anlayışı bu kimselerin yaşamları, değerleri, kişilikleri, diğerlerinin sıkıntılarına ne kadar duyarlı oldukları gibi bir çok faktörden etkilenebilir. Mutlu olmamızda kendimizden ya da çevremizden kaynaklanan bir çok etken rol oynar.

Dworkin, Sen’inki gibi kişiler arasındaki farklılıklara çok önem veren bir yaklaşımın bu tür etkenleri gözardı ederek, mutlu olma ya da kendine saygı duyma gibi yetkinlikleri eşitlemeyi amaçlamasının “garip” olduğunu düşünür (Dworkin, 2000, 302).

Mükemmeliyetçi ögeler içeren böyle bir kuramın adalet tartışmaları çerçevesinde toplumun (ya da devletin) kimlere ve neden kaynak aktarması gerektiği konusunu belirlemesi ise çoğu liberal tarafından korkutucu bulunur.

Sen, çok farklı “iyi” fikirlerine saygı göstermek istediğinden ve bu, sonuçlar yerine fırsatlara yapılan normatif bir odak olması gerektirdiğinden ulaşılmış işlevsellikler yerine yetkinliklerin normatif önceliğine vurgu yapar. Yetkinlik yaklaşımının bu temel özelliği yaklaşımı, Rawls’unki gibi liberal bir teori yapar. Sen ve Nussbaum, insanların kendi hayatlarını şekillendirecek ve yüksek yaşam kalitesine ulaştıracak efektif imkanlara kavuşturacak pozitif özgürlüklere sahip olmaları gerektiğini düşünmüşlerdir. Sorumluluk duygusu taşıyan bireyler, kararlar verme yetisine sahip olduklarından hangi yetkinlikleri hayata geçireceklerinin seçimi kendilerine kalmıştır. Bunun yanında, diğer bazı liberal teorilerin aksine, insanların fırsatlar kümesini şekillendiren maddi ve maddi olmayan durumlar ile yetkinlikler kümesinden yapılacak seçimleri etkileyen durumlar kişilerarası kıyaslamalarda merkezi bir öneme sahiptir. Örneğin gerek Sen (1995) gerekse Nussbaum (2000), kadınların tercihlerini oluşturan ve seçimlerini etkileyen sosyal normlar ve geleneklere çok fazla önem vermişlerdir. Yani yetkinlik yaklaşımı, insanların yetkinlik kümelerine odaklanmakla kalmaz bunun yanında ekonomik üretim ve sosyal etkileşimlerin meydana geldiği, insanların refahının oluştuğu şartlar ve çevreyi, insanların fırsat kümelerinden seçim yaptığı durumların adil olup olmadığını da iyice incelememiz gerektiğini söyler.

3.2. Normatif İktisat

Bilindiği gibi iktisat disiplininin normatif kısmına “refah iktisadı” adı verilir. 1998 yılı Nobel İktisat ödülü de Amartya Sen’e, refah iktisadına yaptığı katkılar nedeniyle verilmiştir. Toplumsal seçim teorisi ise Sen’in akademik kariyerinin başlangıç noktası olup, daha sonra geliştireceği fikirlerin tohumlarını bu alanda görmek mümkündür.

Genel olarak refah iktisadı, bireysel refahı, tercihlerin tatmini (faydalar) bağlamında ele alan ve değerlendirici analizlerini bu temelde yapan bir alandır. Toplumsal seçim teorisi de bu bireysel tercihlerden toplumsal tercihlere ulaşmanın rasyonel yollarını araştırır. Sen’in geleneksel refah iktisadına olan eleştirileri, bireysel refahın “tercih tatmini” (fayda) veya seçim (choice) olarak ele alınması nedeniyle bu analizlerin gerçeklikten uzak, insana ve yaşama dair dar bir bakış açısı sunduğu yönündedir. Toplumsal seçim teorisine yönelik eleştirileri de bununla bağlantılı olarak, bu “fakir” fayda bilgisi aracılığıyla toplumsal bir karara-seçime ulaşmanın ne kadar zor olacağı, bu nedenle de bu alanda “imkansızlık sonuçları” ile karşılaşmanın doğal olduğu şeklindedir.

Bu bölümde öncelikle normatif iktisadın tarihsel gelişimi başlığı altında, “geleneksel refah iktisadı”, “yeni refah iktisadı” ve “toplumsal seçim teorisini” ele alacağız. Daha sonra Sen’in, genel olarak iktisat teorisinin özel olarak da geleneksel refah iktisadının bireyi ele alışına dair eleştirilerine değinerek, refah iktisadının daha geniş bir tabana oturtulması gerektiği yönündeki argümanlarını inceleyeceğiz. Son olarak da Sen’in daha geniş bir enformasyonel temelle toplumsal seçim teorisi alanındaki çoğu imkansızlık sonucunun ortadan kalkacağı ve dolayısıyla bu alanda hakim karamsarlığın giderilmesine, daha makul bir toplumsal düzene ulaşılabilmesine dair ümitlerin pekişmesi yönündeki çabalarını anlatmaya çalışacağız. Bu bölümde yer alan koşullar (aksiyomlar) ve teoremlerin formel gösterimlerine yer verilmeyerek, bu koşul ve teoremlerin ne anlama geldikleri enformel bir şekilde açıklanmaya çalışılacaktır.

3.2.1. Normatif İktisadın Tarihsel Gelişimi

3.2.1.1. Geleneksel Refah İktisadı

Geleneksel refah iktisadı, 1920’lerde Francis T. Edgeworth (1881), Alfred Marshall (1890), Arthur C. Pigou (1920) gibi faydacı iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. Bu iktisatçıların esin kaynağı Jeremy Bentham (1789)’dır. Daha önce de belirtildiği gibi Bentham, toplumsal çıkar hakkında yargılara ulaşmak için farklı bireylerin faydalarını bütüncülleştirme şeklindeki “faydacı hesaplamanın” (utilitarian calculus) öncülüğünü yapan isimdir (Sen, 1999c, 351).

Genel olarak faydacılığın ve özel olarak da Bentham’ın kaygısı esas olarak topluluğun *toplam faydası*dır ve bu toplamın nasıl dağıldığı önemli değildir. Bu da ciddi bir etik ve politik bilgi kısıtlamasına işaret eder (Sen, 1999c, 351). Örneğin, sakatlığı nedeniyle fayda elde etme kabiliyeti düşük olan birini ele alalım. Faydacı bir dünyada bu kişiye verili toplamdan daha düşük bir pay verilecektir. Çünkü bu kişinin toplam faydaya katkısı düşüktür. Bu durum, yalnızca toplam faydanın en çoklanması amaçlamanın bir sonucudur. Bununla beraber, farklı insanların fayda kazanç ve kayıplarına olan faydacı ilgi ihmal edilecek bir kaygı değildir. Sen (1999c, 352)’e göre bu kaygı, faydacı refah iktisadını, farklı insanların fayda kazanç ve kayıplarının mukayesesi şeklinde bir enformasyon sınıfını kullanmasını sağlar.

Ackerman (1997, 81), neoklasik teori tarihinde iki önemli olayın, “devrim” olarak nitelendirildiğini belirtmiştir. Bu olaylardan ilki, tüketicilerin fayda, üreticilerin ise kar maksimizasyonu yaptığı varsayımını gündeme getiren “marjinalist devrim”dir. Değerler ve fiyatlar marjinal faydaya dayandırılarak gittikçe artan şekilde daha matematiksel bir analiz yöntemine olanak sağlamıştır. Marjinal fayda yaklaşımı 1870’lerde geliştirilmiş ve 1890’lara gelindiğinde geniş şekilde kabul görmüştür. İkinci önemli olay ise 1930’lu yılların “ordinalist devrim”dir. Bu dönemde kişiler arası fayda kıyaslamalarının ve hatta faydaya sayısal bir değer atamanın ne gerekli ne de mümkün olduğu görüşü kabul edilmiştir. İktisadi teori için tek gerekli olan şey her bir tüketicinin tercihlerini ifade eden ordinal bir sıralamadır.

Marjinalizm ve ordinalizm arasında kalan dönemde ise, en azından İngiltere’de, hakim iktisat düşüncesi , geleneksel refah iktisadının yaklaşımı olup, Cooter, Rappoport (1997, 93), bu yaklaşımı “maddi refah ekolü” olarak isimlendirmektedir.

Bu ekol, refahın hem maddi hem de maddi olmayan unsurları olduğunu, bu iki unsurun arasında pozitif bir korelasyon olmasına rağmen iktisadın maddi refah ile ilgilendiğini ileri sürmüştür. İnsanların temel ihtiyaçları bakımından benzer olduğu böylece de zengin ve fakir gibi anlamlı kıyaslamaların yapılabileceği varsayılmaktadır. Bu varsayım paranın azalan marjinal faydası ile birleştirildiğinde, iktisadi büyümeye engel olmadığı sürece yoksullar yönünde bir yeniden dağıtım argümanına neden olmaktadır.

Geleneksel refah iktisatçıları, iktisadın konusu, tanımları ve kullandıkları metodolojiler ve fayda kavramına yaklaşımları bakımından modern görüşten (ordinalist) farklılık gösterirler. Bu yaklaşımın iktisat tanımına bakılacak olursa, Cannan'ın "maddi refah", Pigou'nun ise "iktisadi refah" olarak isimlendirdiği toplumun refahının bir kısmı ile uğraşırlar. Ayrıca, tüketimin motivasyonları arasında maddi olanlar ve olmayanlar şeklinde bir hiyerarşi oluşturarak, hayatta kalmanın gerekliliklerini bir uca, rahatlık ve lükse dair unsurları da diğer uca yerleştirirler (Cooter, Rappoport, 1997, 94).

Pigou, kamu politikalarını değerlendirirken, toplam milli gelirde bir azalma olmadığı sürece yoksullar lehine yapılacak yeniden dağıtımın daha fazla maddi istekleri tatmin edeceğini ileri sürmüştür (Ackerman, 1997, 85). Benzer şekilde, yoksulların payı azalmadıkça milli gelirdeki büyüme de daha yüksek bir maddi refaha neden olacaktır. Eğitime yapılan yatırımlar, sağlık hizmetleri, ve endüstriyel eğitim gibi politikalar hem eşitliği hem de büyümeyi sağladığı için arzu edilen politikalar olacaktır. Bu gelenekte yoksulluğa çare bulmak da kendi başına arzu edilir bir olgudur çünkü yoksulluğun azalması büyümeyi artırmakla birlikte Marshall'ın belirttiği gibi insanlara , "daha yüksek yetenekler" geliştirmek için "vahşi ve kaba" isteklerden özgürleşmelerine olanak sağlar (Cooter, Rappoport, 1997, 94).

Geleneksel refah iktisadında fayda kavramı, subjektif arzuları tarif etmekten çok ihtiyaç ve işe yararlılık (usefulness) olarak görüldüğünden, faydanın ölçülebilir ve bireyler arasında kıyaslanabilir olduğu düşünülmüştür. Çünkü fiziksel ihtiyaçlar, subjektif arzulara göre daha ölçülebilir ve kıyaslanabilir bir özellik taşır. Ayrıca, temel ihtiyaçların (basic needs) benzerliği söz konusudur. İnsanların gelirlerindeki bir artışı, acil ihtiyaçlarını gidermek üzere kullandıkları şeklindeki makul bir varsayıma dayanarak ilave bir gelirin zengine göre yoksul olan kişiye daha faydalı

olacağı gösterilebilir. Pigou için bu, yeniden dağılım (redistribution) konusunda güçlü bir önermeye yol açar.

Dolayısıyla Pigou'nun refah iktisadı yahut geleneksel refah iktisadı hem ekonominin etkinliği hem de gelir dağılımı meselelerini ele almıştır. Yeni refah iktisadı ise gelir dağılımı meselesini politikacılara bırakmış esas olarak etkinlik hususu ile ilgilenmiştir (Mongin, 2004, 4).

3.2.1.2. Yeni Refah İktisadı

1930'lu yıllarda yaşanan “ordinalist” devrimle, faydanın ölçülebilirliği ve kişiler arasında kıyaslanabilirliğine şüphe ile yaklaşılmış ve refah iktisadındaki gelişmeler de bu bakış açısına göre şekillenmiştir.

1930'lu yıllar, mantıksal pozitivistin Anglo-Amerikan felsefesini ve sosyal bilimlere etkilemeye başladığı bir dönemdir. Ampirisizme benzerlik göstermesine rağmen mantıksal pozitivism, “gözlemlenebilir olayların” çok daha dar bir tanımına sahip olduğundan, zihinsel ve ahlaki kavramların kullanımını saf dışı bırakmıştır (Ackerman, 1997, 81). Bu felsefe, “davranışçılığın” (behaviorism) yükselmesine yol açarak tüm sübjektif kavramların gözlemlenemez olduğunu ilan etmiştir. Robbins (1932) de bu doğrultuda ilerleyerek hiçbir gözlemlenebilir davranışın faydanın kardinal ölçümü veya kişiler arası kıyaslamaları ile açıklanamayacağını iddia etmiştir. Sonuç olarak böylesi ölçüm ve kıyaslamaların bilimin dışına itilmesi gerektiğini savunmuştur.

Geleneksel refah iktisadında, işe yararlılık (usefulness) bağlamında kullanılan fayda kavramı, yeni refah iktisadında, ihtiyaçlardan bağımsız, sübjektif arzuların tatmini şeklinde algılanmıştır. Başka insanların aldığı tatmin gözlemlenemeyeceğinden yoksullar için gelirin marjinal faydasının daha yüksek olduğu bilimsel olarak gösterilemez. Dolayısıyla yeniden dağıtıma ilişkin ifadeler Robbins için sadece normatif bir anlam ifade etmekte idi.

Daha önce de belirtildiği gibi faydacılık, refah iktisadını şekillendirmede çok etkili olmuştur. Faydacı hesaplamalara karşı neredeyse sorgulanamaz bir bağlılık gösterilmiş ve bunun sonucunda faydacılık oldukça uzun bir süre hakim ahlak felsefesi olarak yerini korumuştur. 1930'lu yıllarda ise faydacı refah iktisadı, ciddi bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Aslında faydacı iktisadın bölüşümsel konuları ihmal

etmesi ve sadece toplam faydaya bakması gibi eksikliklerini sorgulamak oldukça doğal görünürken, faydacılığın eleştirileri bu yönde ilerlememiş, iktisatçıların çoğu Robbins'in argümanları doğrultusunda kişiler arası fayda kıyaslamalarının bilimsel bir temeli olmadığını savunarak faydacı refah iktisadının epistemik temellerini onarılmaz şekilde hatalı bulmuşlardır (Sen, 1999c, 352).

Bu doğrultuda, iktisatçılar, refah iktisadını, fayda kayıp ve kazançlarının kişiler arası kıyaslamasını yapmaksızın, farklı insanların toplumsal durumlara ilişkin sıralamaları temeline oturtmaya çalışmışlardır. Faydacılık ve faydacı refah iktisadı, faydaların farklı insanlar arasındaki dağılımına oldukça kayıtsız kalırken, bu yeni akım, kişiler arası fayda kıyaslamalarını elimine ederek toplumsal seçimin belirleneceği enformasyonel temeli daha da zayıflatmışlardır (Sen, 1999c, 352). Benthamcı hesaplamaların zaten sınırlı olan enformasyonel temeli daha da daraltılarak Borda ve Condorcet'nin çalışmalarındaki sıralamalara (rankings) dönüşmüştür. Çünkü herhangi bir kişiler arası kıyaslama yapmaksızın farklı bireylerin fayda sıralamalarının (ranking) kullanılması analitik olarak toplumsal seçimdeki oy verme bilgisini kullanmaktan farklı olmayacaktır (Sen, 1999c, 352). Başka bir ifade ile, “bu yaklaşım özünde klasik faydacılıktan daha dar bir bilgi kümesine dayanarak toplumsal durumları değerlendirmeyi amaçlamıştır “ (Ersel, 1984, 116).

Faydanın ölçülemezliği ve kıyaslanamazlığı gibi enformasyonel kısıtlamalar, yeni refah iktisadının, toplumsal gelişmenin tek kriteri olarak Pareto kıyaslamayı kullanmasına yol açmıştır. Bu kriterin tek söylediği şey, ise “alternatif bir durum herkesin durumunu iyileştiriyorsa kesinlikle daha iyidir” şeklinde ifade edilebilir.¹² Yeni refah iktisadı, Pareto iyileştirmelerin mümkün olmadığı durum olarak tarif edilen Pareto etkinlik durumlarına dikkatlerini yoğunlaştırmıştır. Bu kriter sayesinde, çıkarların ve tercihlerin çatışması ile ilgili bölüşümsel hususlarla ilgilenmeyip, yalnızca etkinlik hususlarına vurgu yapmıştır.

Dolayısıyla yeni refah iktisadını Paretocu refah iktisadı olarak da nitelendirmek mümkündür (Ersel, 1984, 117). Sen (1979a)'a göre Paretocu refah iktisadını niteleyen üç temel ilke vardır:

¹² Veya “ bir alternatif durum kimseye zarar vermiyor fakat en azından bir kişinin faydasını artırıyor ise daha iyidir” şeklinde ifade edilebilir.

- 1- Refahçılık (Welfarism): Toplumsal refah, kişisel fayda düzeylerine bağlıdır. Bu durumda iki farklı durumu karşılaştırabilmek için toplumdaki bireylerin bu durumlarda elde ettikleri faydalara bakmak gerekli ve yeterlidir.
- 2- Sıralcılık (Ordinalism): Toplumsal refah değerlendirmelerinde bireysel fayda fonksiyonlarının yalnızca sıral özellikleri kullanılmalıdır.
- 3- Karşılaştırılamazlık (Non-comparability): Toplumsal refah sıralaması, bireylerin faydalarının birbirleriyle karşılaştırılma biçimlerinden bağımsız olmalıdır.

Bu üç temel ilke, bu yaklaşımın temel tercih kuralını vermektedir (Ersel, 1984, 117-118):

- 1- Pareto Tercih Kuralı: Eğer toplumdaki her birey X durumunda en az Y durumunda olduğu kadar fayda sağlıyor ve en az bir bireyin X durumunda elde ettiği fayda Y durumunda elde ettiğini aşıyorsa, X toplumsal açıdan Y'den daha iyi bir durumdur.
- 2- Pareto Anlamında Düzeltme: Eğer en az bir birey X durumunu Y durumuna tercih ediyor, buna karşılık hiçbir birey Y durumunu X durumuna tercih etmiyorsa, Y durumundan X durumuna geçiş Pareto anlamında bir düzeltmedir.
- 3- Pareto Optimumu: Son olarak, bu çerçeve içinde öyle bir toplumsal durum ile karşılaşılabılır ki, buradan hangi duruma geçilirse geçilsin Pareto anlamında bir düzeltme sağlanamaz. İşte bu duruma Pareto etkin durum denilmektedir.

Değer yansız bir iktisat oluşturma iddiasındaki yeni refah iktisatçılarının Pareto kriterine bu kadar bağlanmaları şaşırtıcı değildir. Çünkü Pareto kriteri, bölüşüm konusunda herhangi bir değer yargısı içermediğinden etik olarak yansız (nötr) bir kriterdir (Fleurbaey, 2004, 132). Sonuç olarak, yeni refah iktisadının en önemli sorunu, Pareto etkin durumları saptamak ve bunlara ulaştıracak iktisat politikalarını ortaya çıkarmak biçiminde özetlenebilir.

Bilindiği gibi, Pareto optimal sonuçları verecek sonsuz miktarda tüketici ve üretici dengesi vardır. Ancak, toplumsal refah için Pareto etkinlik sadece gerekli bir koşuldur, yeterli değildir. Her bir Pareto optimum ekonomide farklı bir gelir dağılımına tekabül eder ki bunların bazıları oldukça büyük gelir eşitsizlikleri barındırabilir. Dolayısıyla, hangi Pareto optimumun en arzu edilen olduğuna karar

verme hususunda belirsizlik vardır. Toplumsal durumların tam bir sıralamaya tabi tutulamaması dolayısıyla Pareto kuralı X ve Y durumlarını farksız ilan etmektedir. Bu ise ölçütün anlamını yitirmesi demektir. Bu sonucun anlamı, Pareto tercih kuralının en önemli iktisat politikası sorunlarından biri olan, gelir dağılımının değerlendirilmesinde işe yaramadığıdır (Ersel, 1984, 122).

Pareto kriterine göre, alternatif bir durumun iyi olarak kabul edilmesi için herkesin durumunu iyileştirecek bir durum olması gerekir fakat çoğu değişiklikler genellikle bazılarının durumunu kötüleştirirken bazılarını da iyileştirebilir. Böyle bir durumda Pareto kriteri sessiz kalmaktadır. Bu soruna çözüm bulabilmek üzere iki ayrı öneri gündeme gelmiştir (Suzumara, 2002). Bunlardan ilki, Hicks ve Kaldor'un geliştirdiği telafi testleridir. Hicks ve Kaldor, bir eylemin ekonomiyi Pareto etkinliğe taşıyıp taşımayacağını belirlemek için geliştirdikleri bu testlerle, bu eylem sonucunda kazananların kaybedenleri telafi etmesi halinde potansiyel Pareto iyileştirmelere ulaşılabilceğini savunmuşlardır (Fleurbaey, 2004,135).

Pareto kriterinin toplumsal durumları bir sıralamaya sokamaması sorununun çözümü için ikinci öneri ise Bergson-Samuelson Toplumsal Refah Fonksiyonunun oluşturulması çabasıdır. Burada yine faydaların ordinal ve karşılaştırılmaz olduğu kabul edilmekte ise de, Pareto kuralını içerecek biçimde yazılacak bir fonksiyona bu bilgiler verildiğinde her toplumsal durumdaki refahı verecek bir sayısal değerler bulunabileceği ve bunların karşılaştırılması yoluyla tüm toplumsal durumların sıralanabileceği sonucuna varılmaktadır (Ersel, 1984, 123).

Mongin (2004, 5)'e göre Bergson-Samuelson'un özel bir konumu vardır. Geliştirdikleri yaklaşım eski ve yeni refah iktisadı arasında bir üçüncü yol olarak tarif edilebilir. Eski refah iktisadından, iyi tanımlanmış toplumsal refah fonksiyonlarının yardımı ile tam ve tutarlı toplumsal refah yargılarına ulaşma hedefini almışlardır. Yeni refah iktisadı ile ortak yönü ise, bireysel tercihler hakkında sadece ordinal – karşılaştırılmaz bilgiyi ele almalarıdır.

Fakat 1950'lerin başında Arrow (1951), Bergson ve Samuelson'un, bireylerin ordinal ve kıyaslanamaz tercihlerinin belirlenmemiş bir yöntem ile bütüncülleştirilmesinin toplumun yargılarını ifade edecek bir fonksiyonu oluşturacağı yönündeki argümanlarında yanıldıklarını ıspatlayarak toplumsal seçim teorisinin önünü açmıştır.

3.2.1.3. Toplumsal Seçim Teorisi

Standart ders kitaplarındaki tanımı ile toplumsal seçim teorisi “bir grup insanı etkileyecek kolektif seçimler için kurumları ve sistemleri inceleyen bir alandır.” (Kelly,1988,1) Bir başka ifade ile toplumsal seçim teorisi, alternatif toplumsal ihtimallerin değerlendirmesi ile ilgili genel bir yaklaşımdır. Bunun yanında toplumsal refah, eşitsizlik ve yoksulluk gibi konular da bu teorinin kapsamına girer.

Sen (1986, 214), toplumsal seçim teorisinin, yaklaşımları veya konusu (subject matter) tarafından tanımlanabileceğini söyler ve bu teorinin konusunu şöyle tanımlar;

“Toplumsal seçim problemleri, belirli bir toplumda farklı insanların (veya grupların) görüşlerini, yargılarını, tercihlerini veya çıkarlarını bütüncülleştirirken ederken ortaya çıkar. Çıkarların bütüncülleştirilmesi veya çatışmaların çözümü ahlak felsefesinin ana konusu olduğundan, toplumsal seçim teorisinin konusunun büyük bir kısmı ahlak felsefesidir.”

Toplumsal seçim teorisinin yöntemleri formel ve aksiyomatiktir. Bu yöntemlerin ulaştığı teoremlerin ahlakla olan ilgisi ise neyin bütüncülleştirildiği ve ne amaçla bütüncülleştirildiğine bağlıdır. Sen, iki bütüncülleştirme amacını birbirinden ayrı tutmuştur. Bunlar karar verme ve değerlendirmedir. Karar verme (decision) ve değerlendirme (evaluation) birbiriyle ilgili fakat ayrı şeylerdir (Hausman ve McPherson, 1996, 170).

Belirtilmesi gereken başka bir husus da iktisadın, kolektif seçim teorisinin ait olduğu disiplinlerden sadece birisi olduğu gerçeğidir. Kolektif seçim, iktisadın önemli bir unsuru olmasının yanında (özellikle refah iktisadı, planlama teorisi ve kamu ekonomisi) siyaset bilimi ile de yakından ilişkilidir. Özellikle de devlet teorisi ve karar alma teorisi ile. Ayrıca, etik ve adalet teorisine ilişkin önemli felsefi unsurlar barındırmaktadır.

Bu teorinin ana konusu, toplumsal politikanın amaçları ile bir toplumun üyelerinin tercihleri ve arzuları arasındaki ilişkidir. Bir taraftan bir toplumun, içindeki bireylerden bağımsız bir varlık olduğu ve toplumsal tercihin, toplumun üyelerinin tercihlerine dayanmasının gerekmediği görüşünü benimsemek mümkünken öte yandan, bir bağımlılığın sözkonusu olabileceği ancak toplumun bir kişiliğe ve kendi tercihiye sahip olduğu varsayılabilir. Sen (1970)’in çalışmalarında ise bu görüş yerine, yargıların (judgements) toplumsal seçime bağımlılığı ve kamu politikasının toplumun üyelerinin tercihlerine olan bağımlılığı ele alınmıştır.

Toplumsal seçime dair yargılar toplumun üyelerinin istek ve ihtiyaçları ile ilgili olmakla birlikte, oldukça farklı bir form da alabilir. Örneğin, bir mal üzerine bir vergi konulmasının etkin olmayacağını söyleyen bir iktisadi teknisyen, toplumsal seçimin bir türüne ait bir yargı sunar. Yani, toplumsal seçimin konusu oldukça geniştir ve her probleme yaklaşım elbette oldukça farklı olacaktır. Bu çeşitlilik toplumsal seçimin konusunun ana unsurudur ve alanın zenginliğinin büyük kısmı bununla ilgilidir.

Sen (1999c, 349), grup kararlarında karşılaşılan sorunları açıklamak için şöyle bir örnek verildiğini dile getirir: “*deve, bir komite tarafından dizayn edilmiş bir attır*”. Burada anlatılmak istenen, bir at tasarlarırken farklı üyelerinin farklı isteklerini yansıtmaya çalışan bir komite, amaçladığından farklı bir sonuca ulaşılabilindiğidir.

Küçük komitelerin kararlarına ilişkin zorluk, konu daha geniş bir toplum olduğunda daha da büyük olabilir. Çünkü burada insanların, insanlar tarafından, insanlar için seçimi söz konusudur. Daha geniş anlamda konuşacak olursak bu, toplumsal seçimin konusudur ve içersinde değişik problemler barındırır. Bu problemlerin ortak özelliği, toplumsal yargı ve grup kararlarını, toplumu ya da grubu oluşturan bireylerin çıkar ve görüşleri ile ilişkilendirmektir.

Sen (1999c, 349), toplumsal seçim teorisini harekete geçiren merkezi sorunun, “farklı insanların tercihlerinin, çıkarlarının ve koşullarının farklılığı veri iken toplum hakkında ikna edici bütüncül (aggregative) yargılara ulaşmak ne kadar mümkündür?” sorusu olduğunu belirtir. “Toplum bunu şuna tercih ediyor” veya “Toplum şunu seçmeli” veya “bu toplumsal olarak doğrudur” gibi bütüncül yargılara varmak için rasyonel temelleri nasıl bulabiliriz? Horace’ın “ ne kadar insan varsa o kadar tercih vardır” şeklindeki ifadesi düşünülecek olursa, “makul bir toplumsal seçim tamamıyla mümkün müdür? (Sen, 1999c, 349).

1998 yılında ekonomi Nobel ödülü Sen’e “refah iktisadı” alanında verilmiş ve ödülü hak etmesini sağlayan üç ayrı alan belirtilmiştir; toplumsal seçim, bölüşüm ve yoksulluk. Sen, toplumsal seçim alanında çok fazla çalışmasına ve onun kariyerinin başlangıç noktası olmasına rağmen modern haliyle toplumsal seçim teorisi Arrow ile başlamıştır. Yani, teorinin modern ve aksiyomatik formülasyonu ilk olarak Arrow’un 1951’deki makalesinde vücut bulmuştur. Teori oldukça geniş bir alanı kapsar ve çok

çeşitli sorulara cevap vermeye çalışır. Bu sorulardan bazıları şöyle sıralanabilir (Sen,1999c, 350);

- Çoğunluk kuralı ne zaman belirli (unambiguous) ve tutarlı kararlar verir?
- Farklı bireylerin çatışan çıkarları altında bir toplumun bütün olarak ne kadar iyi olduğuna nasıl karar verebiliriz?
- Toplam yoksulluğu nasıl ölçeriz?
- Bireylerin tercihlerine yeterince önem vererek hak ve özgürlükleri bu çerçeveye nasıl yerleştirebiliriz?
- Doğal çevre veya epidemolojik güvenlik gibi kamu mallarının sosyal değerlemelerini nasıl yapabiliriz?

Sen (1999c, 350)'e göre toplumsal seçim teorisinin kökeni M.Ö. 4. yüzyılda Antik Yunan'da Aristo ve Antik Hindistan'da Kautilya' ya kadar uzanır. Bununla birlikte, toplumsal seçim teorisi, sistematik bir disiplin olarak ilk kez Fransız devrimi sırasında ortaya çıkmıştır (Borda ve Condorcet gibi matematikçilerin oy verme ile ilgili çalışmaları). Bu dönemin entelektüel iklimi Avrupa Aydınlanmasının “toplumsal düzenin makul inşasına” olan ilgisinden çok fazla etkilenmiştir. Aslına bakılırsa ilk toplumsal seçim teorisyenleri özellikle de Condorcet, Fransız devriminin entelektüel liderleri arasında yer almıştır.

İlk toplumsal seçim teorisyenlerini harekete geçiren husus, toplumsal seçimdeki düzenlemelerin hem istikrarsızlığı hem de keyfiliğinden kaçınmak olmuştur. Yani, çalışmalarının odağı, bir grup için rasyonel ve demokratik kararlar alınmasında tüm üyelerinin tercih ve çıkarlarına yeterli önemi vermek olmuştur. Ancak, teorik araştırmalar bile oldukça kötümser sonuçlar vermiştir. (Örneğin çoğunluk kuralının tutarsız olabileceği gibi.) 20. yüzyılda toplumsal seçim konusu Arrow (1951) tarafından yeniden canlandığında, o da grup kararlarının zorlukları ve bunların yol açabileceği tutarsızlıklar ile çok fazla ilgilenmiştir. Arrow, bir yandan toplumsal seçim disiplini yapılmış ve aksiyomatik bir çerçeveye oturturken, bir yandan da şaşırtıcı ve bariz şekilde kötümser bir sonuca ulaşarak varolan sıkıntıyı daha da derinleştirmiştir (Sen, 1999c, 351).

Arrow'un teoreminden sonra refah iktisadı problemlerine yeni bir yaklaşım olarak ortaya çıkan toplumsal seçim teorisi, etik, eşitlik (equity) gibi yeni felsefi

tartışmalarla çıkışarak iktisatçıların ve felsefecilerin düşüncelerinin bir sentezine neden olmuştur. Ackerman (1997, 87)’a göre bu aşamadan sonra refah iktisadının konusunu (subject matter) etkinlik ve Pareto Optimalite gibi kavramların ötesine geçecek şekilde genişletmeye çalışan pek çok girişim olmuştur.

Bu girişimler arasında en etkili ve önemli olanı ise kuşkusuz Amartya Sen’in fikirleridir (Ackerman, 1997, 88). Sen, Arrow’un teoreminin modifikasyonlarına dair ilk tartışmalarda öncü bir rol oynamış ve teoremin yeni ve basitleştirilmiş bir ıspatını sunarak teoremin mantığını daha açık bir hale getirmiştir. Sen, aynı zamanda Arrow paradoksunun en kapsamlı yorumunu sunmuştur.

3.2.2. Amartya Sen’in Eleştirileri ve Katkıları

3.2.2.1. İktisadın Davranışsal Temellerinin Eleştirisi

Normatif iktisat alanında yaşanan en büyük dönüm noktalarından birinin, 1930’lu yıllardaki Yeni Refah İktisadı döneminde “fayda” kavramının yerini “tercih” kavramının alması (Fleurbaey, 2004, 133) olduğunu belirtmiştik. Bu bakış açısına göre, x yerine y durumunun tercih edilmesi, x ’in y durumuna göre daha fazla fayda sağladığı anlamına gelir ve doğal olarak birey, tercih ettiği şeyi seçer. Başka bir bakış açısına göre de seçim, tercihten önce gelir. Yani bir kişi x yerine y ’yi seçmişse bu, x ’i y ’ye tercih ettiğini gösterir. Seçim davranışı üzerindeki bu vurgu, 1930’ların hakim felsefesi olan mantıksal pozitivizm ile yakından ilgilidir. Bu felsefe, tüm bilimlerde fizik bilimlerinde olduğu gibi formel ve objektif yöntemler arayışına neden olmuştur. Buna paralel olarak psikoloji de, gözlemlenebilir davranışın bir “katı bilimini” (hard science) oluşturmak üzere güdülenmeler ve zihinsel durumları elimine etmeye çalışan “davranışçılık” (behaviorism) doğrultusunda ilerlemiştir (Ackerman, 1997, 84). Davranışçı psikoloji, gerek faydacılığın basit versiyonlarında gizil olan hedonizme gerekse geleneksel refah iktisadının kullandığı insan doğasının içgözlemsel tartışmasına eleştiriler yöneltmiştir. Pozitivizm ve davranışçılık, kendi disiplinlerinde gözden düşünceye kadar iktisatta hakim yerini korumuştur.

Sen, “Choice, Welfare and Measurement” (1982) isimli çalışmasının ilk bölümünde, seçim ve tercih arasındaki mutabakatın farklı unsurlarını ele alarak; bireysel refah, normatif analizin karakterize edilmesi ve iktisadi teoremin davranışsal temelleri gibi konularla ilgili bazı meseleleri sorgular.

Kişinin yaptığı seçimlerden onun tercihlerinin çıkarsanabileceğini ileri süren Samuelson'un "açıklanmış tercih yaklaşımı" (revealed preference theory), genel olarak seçim (choice) teorisinde özel olarak da talep teorisindeki yerini almıştır. Sen, bu yaklaşımın ardında yatan felsefeyi ve bunun normatif iktisat için çıkarımlarını tartıştığı "Behavior and Concept of Preference" (1973) başlıklı makalesine, bu yaklaşıma ilişkin sorunun merkezi noktasını ortaya koyarak başlar. Bu nokta, "davranışın gözleminden kişinin tercihini çıkarsamak" şeklindedir. Yani, bir kişinin bütçesi dahilinde y malını alabilecekken x malını aldığı gözlemlenirse, o kişinin y yerine x için bir tercih açığa vurduğu kabul edilir. Dışarıdan bir gözlemci, y varken x 'i seçmesi halinde o kişinin x 'i y 'ye tercih ettiğini çıkarırken içgözlemci bir bakış açısından ise süreç, tercihten seçime doğru ilerler.

Samuelson'un teorisini dayandırdığı tutarlılık koşulu olan açıklanmış tercihin zayıf aksiyomu (WARP; weak axiom of revealed Preference), bir kişinin yukarıdaki gibi bir tercihi açığa vurması halinde y 'i x 'e tercih etmemesini gerektirir. Bir başka deyişle, y mevcutken x 'i seçmişse, x mevcutken y 'nin seçilmemesi gerekir. Samuelson'un bu aksiyomu, gözlemlenmiş piyasa davranışına dayalı tercihlerle ilgili ampirik çalışmaların da yolunu açmıştır. Öte yandan açıklanmış tercihler yaklaşımı yalnızca piyasa seçimleri ile sınırlamak zorunda değildir; devlet kararları, kamu kuruluş seçimi ve oy verme gibi siyasi eylemler için de kullanılmıştır (Sen, 1973, 242).

Bu yaklaşımla ilgili olarak Sen'e en belirsiz gelen husus; "açıklanmış tercih teorisinin, talep teorisini, tercih kavramından ve geleneksel talep teorisinin dayandığı fayda kavramından kurtardığı" yönündeki iddiasıdır. Samuelson (1938, 71'den aktaran Sen, 1973, 242) amacının, "fayda kavramının kalıntılarından arınmış bir tüketici davranışı teorisi geliştirmek" olduğunu söyler. Yani, "tüketici talebi teorisinin yalnızca tutarlı davranışa dayandırılabilmesini göstermeyi" (Little, 1949, 90'dan aktaran Sen, 1973, 243) ve "bireyin davranışının tutarlı olması halinde yeni formülasyonun bireysel olarak daha saygın olacağı dolayısıyla davranışı, davranış dışında hiçbir şeye referans etmeksizin açıklamanın mümkün olacağını" amaçlamaktadır.

Sen, davranışın tutarlı olması koşulunu sorgulayarak, y varken x 'i seçmekle, x varken y 'yi seçmek arasında iddia edilen tutarsızlığın, kişinin seçimleri altında yatan

tercihleri hakkındaki kanaatle bir ilgisi olduğunu söyler. x 'i y 'ye tercih etmek, y 'i x 'e tercih etmekle tutarsızdır fakat seçimin tercihle hiçbir ilgisi olmadığı iddia edilirse, bir durumda y yerine x 'i seçmek diğer bir durumda ise x yerine y 'yi seçmek tamamen tutarsız olmasa gerek. “Bunları tutarsız gibi gösteren tüketicinin beynindeki dikiz aynasıdır ki bu da açıklanmış tercihler yaklaşımının kaçındığını iddia ettiği bir şeydir.” (Sen, 1973, 56)

Buradaki mesele, gerçekten açıklanmış tercih aksiyomunun bir tutarlılık gereksinimi sunup sunmadığı değil, bir hipotez olarak ampirik şekilde doğrulanıp doğrulanmadığıdır. Açıklanmış tercihin zayıf aksiyomunun (WARP), tüm piyasa seçimleri için geçerli olup olmadığını kontrol etmek için sonsuz fiyatlar altında kişinin seçimlerinin gözlemlenmesi gerekir. Oysa üzerinde çalışma yapılacak gerçek seçim sayısı oldukça kısıtlıdır. Kıyaslamalar, zevk değişkenliğinden kaçınacak şekilde kısa bir sürede yapılmalıdır. Dolayısıyla açıklanmış tercihlere olan inanç, ampirik bir destekten değil, tercih bağlamında yorumlanan bu aksiyomların sezgisel makulluğundan kaynaklanır (Sen, 1973, 244).

Sen (1973, 244), “davranışı, davranış dışında hiçbir şeye referans etmeksizin” açıklanma iddiasını pür bir retorik olarak görür :“Açıklanmış tercih yaklaşımı bir anlam ifade edecekse bu, hiçbir psikolojik varsayım kullanmadığından değil, kullanılan psikolojik varsayımların makul bir şekilde seçilmesinden kaynaklanır” .

Başka bir konu da, açıklanmış tercih yaklaşımından refah iktisadına geçiş konusudur. Little, bu geçiş için olası yollardan birinin şu görüş olduğunu savunur: “ bir kişi, ne kadar fazla seçebileceği şeye sahipse o kadar mutlu olacaktır”(Little, 1949, 98’den aktaran Sen, 1973, 244).

Açıklanmış tercih yaklaşımının temel varsayımı olan, “insanlar, seçimleri aracılığıyla tercihlerini açığa vururlar” postülası mantıklı mıdır? Sen, y varken x 'in seçilmesi halinde o kişinin y 'nin x 'den daha iyi olduğunu düşünmemesinin makul olduğunu ancak bir kişinin seçimlerinin çok fazla düşünme veya sistematik bir alternatifler kıyaslamasından sonra yapılamayabileceğini ileri sürer:“ Hayattaki bazı önemli kararlar bile tam olmayan (incomplete) bir düşünme sonucu alınabilir” (Sen, 1973, 248).

İkinci olarak, “tamlık” (completeness) koşuluna bakılacak olursa, bu koşul gereği, ya x , y 'ye tercih edilir, veya y , x 'e tercih edilir ya da x ve y arasında kayıtsız kalınır.

Bilindiği üzere Açıklanmış tercih yaklaşımı bu koşulu çok sık kullanır. Eğer y yerine x seçilmişse, x'in en az y kadar iyi olduğu kabul edilir. x'in en az y kadar iyi olması mutlaka x'in seçilmesi gerektiğini göstermez. Kişi bir şeyi seçmek zorunda ise x'i seçmiş olabilir ki bu da x'i kesinlikle y'ye tercih ettiği anlamına gelmez.

İnsanların kararlarını, tüm alternatifleri düşünerek bilinçli bir şekilde verebilmesi halinde ve tam bir tercih ilişkisine sahip olsa bile başka bir problem daha vardır. Sen bu problemi, meşhur “mahkumlar çıkmazı” ile ortaya koyar. Bu oyunda suçlu olduğunda emin olunan fakat suçlarının ciddiyetinin kesin olarak bilinmediği iki mahkum vardır ve her ikisi de ayrı hücrelerde tutularak suçlarını itiraf etmeleri veya etmemeleri halinde alacakları cezaları gösteren bir tablo sunulur.

Tablo 1: Mahkumlar Çıkmazı

		2. K İ Ş İ	
		İTİRAF ET	İTİRAF ETME
1. K İ Ş İ	İTİRAF ET	-10, -10	0, -20
	İTİRAF ETME	-20, 0	-2, -2

Bu oyunda mahkumların her ikisi de “itiraf et” seçeneğini seçer ve her ikisi de 10 yıl hapis cezası alır. “İtiraf etmeme” yi seçmiş olmaları halinde ise sadece 2 şer yıla mahkum edileceklerdir. Rasyonel bir seçim yaptıkları için fazladan 8 yıl ceza almış olurlar. Sen (1973, 250), burada “bireysel karar alma başarısızlığı” olduğunu söyler.

Bunu önlemek için önerilen bir çözüm de toplumsal bir sözleşme yapılmasıdır. Ancak bunun yapılması her zaman kolay olmaz. Peki böyle bir sözleşmenin olmaması rasyonel seçim hesaplarının neden olduğu bu ağır cezaları çekmelerini mi gerektirir? Sen (1973, 250), bu noktada ahlaki davranış kurallarının önemli bir rol oynadığını söyler. “Mahkumlar çıkmazı gibi oyunlar gerçek hayatta da karşımıza pek çok şekilde çıkabilir ve iyi davranışa dair bazı geleneksel kurallar , bireysel rasyonalitenin neden olduğu hesaplamaları rafa kaldırmayı gerektirebilir.”

Mahkumlar rasyonel hesaplara dayalı bir davranış göstermeyip, diğeri ne yaparsa yapsın diye düşünmeden davranırlarsa ikisi de “itiraf etmeme” yi seçer. Üstelik,

mahkumlar herhangi bir sözleşme ile sınırlanmadıkları halde bunu seçeceklerdir. Yani, “ problemin özü şudur; ikisi de diğerinin refahını maksimize etmeye çalışırsa üstün strateji olan “itiraf etmeme” yi seçeceklerdir.” (Sen, 1973, 252). Kısaca ifade etmek gerekirse, bireysel tercihleri açığa vuran seçimler grubun refahını sağlamak için oldukça yetersiz olabilir.

Sen’e göre açıklanmış tercih yaklaşımının felsefesi, insanın sosyal bir hayvan olduğu gerçeğini hafife alır; insanın seçimleri yalnızca kendi tercihlerine bağlı değildir: “Bu sosyal hayvan için bir seçim eylemi, temel bağlamda, daima sosyal bir eylemdir.” (Sen, 1973, 253).

Özetlemek gerekirse, Sen (1973, 253), davranışın, tercihin başat kaynaklardan biri olduğunu kabul etmekle birlikte tek kaynak olduğunu sorgulanabilir bulur:“ Bu, hayvanlar için bir anlam ifade edebilir (doğrudan bir iletişim söz konusu değildir) fakat insanlar için enformasyon yalnızca yapılan seçim gözlemi ile kısıtlanamaz.”

Sen’in sorguladığı başka bir konu da “rasyonalite” kavramıdır. “Rational Fools” başlıklı makalesine Sen, Edgeworth’un, “iktisadın birinci ilkesinin her ajanın sadece kişisel çıkarı ile motive edildiği” ifadesi ile başlar (Edgeworth,1881,16’dan aktaran Sen, 1977, 317). Sen, Edgeworth’un bu ilkenin gerçekçi olmadığını farkında olduğunu ve bu nedenle Edgeworth’un “ 20. yy insanını çoğunlukla pür olmayan bir egoist, karma bir faydacı olduğunu” belirttiğini de ekler (Sen, 1977, 318). Sen, buradaki meselenin, genel iktisadi sorunları ele alırken soyutlamaların kullanılması değil- konunun doğası bunu kaçınılmaz kılar- temelden yanlış olduğuna inanılan bir varsayımın başlangıç noktası olarak seçilmesi olduğunu düşünür. Aslına bakılırsa bu sorun, modern iktisadın da ilgi konusu olmaya devam etmektedir.

Sen’e göre, davranışın açıklayıcı bir teorisi olarak faydacılıktan vazgeçilmesi tek alternatif olarak egoizmi çıkarmaz karşımıza. Edgeworth’un iktisadi analizi ise kişisel çıkarını izleyen iki birey arasındaki iyi tanımlanmış bir ilişki modeline dayanır; yani egoist davranışa. Bu modeldeki, rekabetçi piyasalarda oluşan mübadele dengeleri ile modern iktisadın “çekirdek” (core) diye adlandırdığı durum arasında çarpıcı bir mutabakat vardır. Bir sonucun ekonominin çekirdeğinde olması için, bir koşullar kümesini sağlaması gerekir. Bu koşullar sadece başka birini kötü yapmaksızın kimsenin iyileştirilememesi durumu (bir Pareto optimal durum) değil, aynı zamanda kimsenin mübadele (trade) olmadan olacağından daha kötü olmaması

ve hiçbir koalisyonun aralarındaki mübadeleyi değiştirerek kendilerini daha iyi hale getirememeleri koşullarıdır. Edgeworth belirli genel varsayımlar verili iken, rekabetçi bir piyasada oluşabilecek her dengenin bu koşulları sağlaması ve çekirdekte olması gerektiğini göstermiştir. Böylece, Edgeworth'un modelinde, başlangıç donanımlarının dağılımı verili iken, rekabetçi piyasa dengeleri, herhangi bir olanaklı (feasible) alternatif düzenlemeye göre daha üstündür.

Sen (1977, 319), çekirdekte olma durumunun toplumsal refah açısından büyük bir başarı olduğu görüşünü sorgular. Az bir donanım ile başlayan bir kişi işlemlerden sonra bile yoksul ve yoksun kalabilir: "Rekabetin sağlayacağı şey sadece çekirdekte olmak ise mülksüz bir kişinin bunu büyük bir başarı olarak görmemesi doğal karşılanmalıdır." (Sen, 1977, 319).

Sen'in burada altını çizmek istediği nokta, Edgeworth'ün analizinin ve modern iktisat teorisinin içinde varlığını sürdüren "insan görüşü" dür, ve şu soruyu sorar: "ne bağlamda ve ne boyutta egoist davranış genel olarak iyiyi sağlar?" (Sen, 1977, 320).

Sen (1977, 320)'e göre iktisadi modellerdeki insan düşüncesinin kendini gözetten bir egoist şeklinde olmasının ampirik olamayan bir nedeni vardır. Bir kişinin çıkarlarını, o kişinin ne yaptığına bakılmaksızın, her seçim eyleminde kendi çıkarlarını izlediği şeklinde tanımlamak mümkündür ve bu yaklaşım açıklanmış tercihler teorisinde formalize edilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, y 'yi reddederek x 'i seçtiğiniz gözlemlenirse y karşı x için açıklanmış bir tercihiniz olduğu kabul edilir. Kişisel faydanız da bu tercihin sayısal bir temsili olarak tanımlanır (tercih edilen alternatife daha yüksek bir fayda atayarak).

Bu tanım kümesi ile, tutarsızlıklar hariç, kendi faydanızı maksimize etmekten kaçış yoktur. Bir durumda x 'i diğer durumda ise y 'yi tercih etmeniz halinde açıklanmış tercih teorisini size bir tercih sıralaması belirleyemez ve dolayısıyla bir fayda fonksiyonu da atayamaz. Bu teoristin yorumu, ya sizin tutarsız olduğunuz ya da zevklerinizin değiştiği şeklinde olacaktır. Fakat eğer tutarlı iseniz, sabit fikirli bir egoist veya bir diğerkam olduğunuza bakılmaksızın kendi faydanızı maksimize eden biri olarak kabul edirsiniz.

Sen (1977)'e göre bu tanımsal egoizm, kimi zaman *rasyonel seçim* olarak adlandırılır ve içsel tutarlılıktan başa bir şey içermez. Bu yaklaşımda, bir kişinin seçimleri ancak ve ancak bu seçimler açıklanmış tercih tanımı ile tutarlı tercih ilişkisi bağlamında

açıklanabilirse “rasyonel” olarak kabul edilir. Yani, tüm seçimler en çok tercih edilen alternatifi seçmek olarak açıklanabilir ki bu; “Bir insanın tutumlarını anlamının seçimden bağımsız bir yolu yoktur” anlamına gelir (Sen, 1977, 322).

Sen (1973), tercih ve refahın bu tanımlarından vazgeçildiğinde bu yaklaşımın hem çok az hem de çok fazla şey önerdiğini ileri sürer. Çok azdır çünkü tercih ve refah hakkındaki bilginin seçim dışı kaynakları vardır. Çok fazladır çünkü seçim, bir çok kaygı arasında bir uzlaşmayı yansıtır ki kişisel refah bu kaygılardan sadece birisidir.

Sen, seçimin altında yatan kompleks psikolojik hususlar olduğunu belirtir. Bu davranışsal özelliklerin tutarlı seçimin formel kısıtlarınca kapsanıp kapsanmadığı ise cevapsız bir sorudur.

İktisat teorisinde varsayılan “sempatik olmayan izolasyondan” ayrılmak için Sen (1977, 324) iki kavram arasında bir ayrım yapar. Bunlar *sempati* (sympathy) ve *taahhüt* (commitment) tür. Sempati, başkaları hakkındaki kaygılarımızın kendi refahımızı etkilemesi durumudur. Başkalarına işkence yapıldığını bilmek sizi rahatsız ediyorsa bu bir sempati durumudur. Fakat kişisel olarak bu durum sizi rahatsız etmediği halde bunun yanlış bir şey olduğunu düşünür ve bunu durdurmaya hazır olmanız ise bir tür taahhüttür.

Sempatiye dayalı davranışın önemli ölçüde egoist olduğu ileri sürülebilir. Çünkü başkalarının hazlarından haz alıp, acılarından acı duymanız sözkonusudur. Bu da kendi faydanızı ilgilendiren bir durumdur. Taahhüte dayalı bir davranış ise bu bağlamda egoist olmayan bir davranıştır.

Ayrıca, sempatiyi analiz etmek taahhüte göre daha kolaydır. Bir kişinin refah hissi psikolojik olarak başka birinin refahına bağlı olduğunda, diğer şeyler veri iken, başkalarının refahlarındaki artış o kişiyi doğrudan daha iyi hale getirecektir. Sempati birbirine benzeyen şeylerle ilgili iken- farklı insanların refahları- taahhüt, refahın tahmin edilen düzeylerinin seçimi ile ilgilidir. Burada kişi daha düşük bir refah düzeyine neden olacak bir hareketi seçer. Yani buradaki kıyaslama tahmin edilen refah düzeyleri arasında gerçekleşir (Sen, 1977, 326).

Modern iktisat teorisi terminolojisinde sempati bir dışsallık durumudur. Çoğu model ise dışsallığı görmezden gelir, örneğin, her rekabetçi dengenin bir Pareto optimum olduğu ve ekonominin çekirdeğinde yer aldığını söyleyen standart model. Sen (1977)’e göre, bu modellerde sempatinin varlığına izin verilmesi halinde standart

sonuçların bazıları alt üst olacaktır fakat bu durum, modellerin temel yapısında ciddi bir revizyonu gerektirmez. Buna karşılık, taahhüt, tercih karşıtı seçimleri içerdiğinden seçilmiş bir alternatifin diğerlerinden daha iyi olması (veya en az diğeri kadar iyi) şeklindeki varsayımı ihlal eder ki bu durum modellerin tamamen farklı bir şekilde formüle edilmesini gerektirir (Sen, 1977, 326).

Açıktır ki taahhüt, kişinin ahlaki yönüyle bağlantılı bir kavramdır ve kişisel seçim ile kişisel refah arasına bir sınır çizer. Geleneksel iktisat teorisi ise bu iki olguyu aynı şey olarak görür. Sen (1977, 326); “Geleneksel modellerdeki seçim davranışı ile refah başarısı arasındaki temel bağlantı, taahhüdün bir seçim unsuru olarak kabul edilmesiyle birlikte kopacağını” ileri sürer.

Bu noktada yöneltilecek itirazlardan birisi, pek çok tüketim malının alımında taahhüdün sınırlı bir role sahip olduğu şeklindedir. Dolayısıyla tüketici davranışı ve yorumları açısından taahhüdün büyük bir sorun teşkil etmediği iddia edilebilir. Ancak Sen, iktisadın sadece tüketici davranışı ile ilgili olmadığı gibi özel malların tüketimi ile de sınırlı olmadığını söyleyerek bu itiraza karşı çıkar (Sen, 1977, 327). Kamu malları da çok önemlidir ve taahhüdün en çok önem kazandığı bir alandır. Bunun yanında taahhüdün önemli olduğu başka örneklerden birisi de iş motivasyonudur.

İnsanların gerçekte daha “basit” olduğu ileri sürülerek, rasyonel davranışla ilgili fayda teorisi, çok fazla yapıya sahip olması bakımından eleştirilir. Ancak Sen’in argümanlarının doğru olduğu kabul edilirse durumun tam tersi olduğu görülecektir; geleneksel teori çok az yapıya sahiptir.

Geleneksel teoriye göre bir kişinin bir tercih sıralaması olduğu ve bu sıralamanın onun çıkarlarını yansıttığı, refahını temsil ettiği düşünülür. Bu sıralama aynı zamanda ne yapılması gerektiğine dair o kişinin düşüncelerini özetler ve onun gerçekleşmiş seçim ve davranışlarını açıkladığı kabul edilir.

Sen’in bu noktada gündeme getirdiği soru şudur: “bir tercih sıralaması bunların hepsini yapabilir mi?” (Sen, 1977, 332) Kişi, seçim davranışında tutarsızlık göstermemesi bağlamında “rasyonel” olabilir fakat oldukça farklı kavramlar arasında ayırım yapamayan bir insan bir parça “ahmak” olmalıdır. “Saf iktisadi adam, sosyal bir morona yakın bir şeydir. İktisat teorisi, tüm amaçlı bir tercih sıralamasına tapan bu rasyonel ahmakla çok fazla meşgul olmuştur.” (Sen, 1977, 332).

Dolayısıyla insan davranışı ile ilgili farklı kavramlara yer açmak için daha detaylı bir yapıya ihtiyaç vardır. Sen'e göre böyle bir yapı için bir alternatif, daha önce değindiğimiz Harsanyi'nin, etik ve subjektif tercihler arasındaki ayrım şeklindeki önerisidir. Etik tercihler, gayri şahsi sosyal kaygılar temelindeki bireysel tercihlere karşılık gelirken, subjektif tercihler kişinin kendi çıkarları temelindeki tercihleridir. Bu ikili yapı, kişinin kendi ve toplumun bakış açısından neyin iyi olduğunu ayırt etmemize olanak sağlar.

Fakat bu önerideki sorun ise sempatinin subjektif tercih kategorisine girerken taahhüdün rolünün biraz belirsiz olmasıdır. Kişinin subjektif tercihleri onun fayda fonksiyonunu tanımladığı sürece taahhüt bunun dışında kalacaktır (Sen, 1977, 333).

Kişi refahını maksimize etmek amacından, gayri şahsi bir kaygı ile değil de belli bir gruba (komşu, sınıf, vb.) duyduğu taahhütten dolayı sapması durumunda ne olur? Bu durum hala bir yapı eksikliği içinde olduğumuzu gösterir.

Sen (1977, 333)'in önerisi "meta-sıralama" diye adlandırdığı, tercih sıralamalarının ahlaki (moral) şekilde yeniden bir sıralamasıdır. O'na göre sıralamalar şeklindeki tercihler, meta sıralama ve ilgili kavramları içeren daha zengin bir yapıyla yer değiştirmelidir.

Sonuç olarak, taahhüde dayalı davranışı kabul etmenin pek çok iktisadi model için uzun erimli sonuçları olacağı ileri sürülebilir. Bu insan görüşünün "irrasyonel" bir yaratığa karşılık gelip gelmediği ise kullanılan rasyonalite kavramına bağlı olacaktır. Pek çok alternatif karakterizasyon mevcuttur. Bir başka deyişle, "seçimin tutarlılığı bağlamında taahhüdü kabul etmenin rasyonaliteden bir kopuş gerektirdiğini düşünmek için bir neden yoktur" (Sen, 1977, 334).

İktisattaki bir diğer rasyonalite kavramı, rasyonaliteyi, her hareketi kişisel çıkar bağlamında gerekçelendirme olasılığı ile açıklar; i kişisi x eylemini seçip, y'yi reddettiğinde bu durum, x'in i kişinin kişisel çıkarlarına daha iyi hizmet ettiği anlamına gelir. Sen'e göre bu yaklaşımda 3 ayrı unsur vardır:

- hareketi sadece sonuçları ile değerlendiren sonuççu bir bakış açısı,
- kural değerlendirmesinden çok eylem değerlendirme yaklaşımı,
- eylemleri değerlendirirken ele alınan tek sonucun kişisel çıkarla ilgili sonuçlar olması.

Taahhüde dayalı eylemler ise bu üç ilkedен herhangi birinin ihlal edilmesiyle oluşur. Kimi zaman taahhüt, sonuçların ötesine giden bir yükümlülük hissi ile ilgilidir.

“ Sonuççu bir eylem değerlendirme çerçevesinde bile, kişisel çıkar dışındaki kaygıların dışlanması rasyonalite nosyonu üzerine tamamen keyfi bir sınırlama empoze eder.” (Sen, 1977, 337).

Tüm bunlardan varacağımız sonuç, Sen’in rasyonalitenin düzgün bir tanımına ulaşma çabasından çok, her eylemde değişmez şekilde kişisel çıkarı izleme varsayımının kabul edilebilirliğini sorgulamasıdır. Bu şekildeki bir davranış tipini rasyonel, farklı tipteki davranışları ise irrasyonel olarak nitelendirmek bu eleştirilerin önemini değiştirmez.

“İnsan davranışının rasyonel veya irrasyonel olarak daha iyi açıklanıp açıklanmadığı ile ilgilenmiyorum. Ana tezim; taahhüdün, davranışın bir parçası olarak ele alınması gerektiğidir.” (Sen, 1977, 338).

Özetle Sen, davranışın, egoizm ve faydacılık gibi evrensel ahlak sistemleri arasındaki geleneksel dikotomi bağlamında ele alınmasına karşı çıkar: “İnsan davranışının motivasyonunun tarifi olarak egoizmi reddetmek, davranışın temeli olarak faydacılık gibi evrensel ahlakı kabul etmeyi gerektirmez.” (Sen, 1977, 106).

3.2.2.2. Sen’in Normatif İktisada Katkıları

Wassily Leontief kamu ekonomisi politikalarına ilişkin formel tartışmalardaki “üzerinde görüş birliği sağlanmış” normatif özellikleri şöyle özetlemiştir:

“ Kamu ekonomisi politikaları tartışmalarında- bireysel seçim analizinin aksine- problemin normatif karakteri net bir şekilde kabul edilir. Burada matematiksel yaklaşım, “Toplumsal refah fonksiyonu” nun özelliklerinin (arzu edilen veya geleneksel) aksiyomatik formülasyonuna ilişkin analizi kesinleştirir. Toplumsal faydanın, “söz konusu toplumun bireysel üyelerinin her birinin ordinal olarak tanımlanmış fayda düzeylerinin bir fonksiyonu olduğu” kabul edilir. Üzerinde görüş birliğine varılmış diğer özellik ise “ en azından bir bireyin faydasının artarken kimsenin faydasının azalmaması durumunun toplumsal refahı artıracığı” dır. (Leontief, 1966, 27’den aktaran Sen, 1979a, 537).

Sen de, “Public Judgements and Personal Utilities” başlıklı makalesinde bu özelliklerin eleştirisini yaparak, bunların -doğrudan veya dolaylı bir şekilde- toplumsal refah değerlendirmelerinde kullanılacak bilgi tipleri üzerine ciddi kısıtlar empoze ederek geleneksel refah iktisadında çarpıcı şekilde kısıtlayıcı roller oynadığını ileri sürmüştür.

Öncelikle birinci özelliğe bakacak olursak, Sen (1979a, 538), bu özelliğin üç ayrı kısımdan oluştuğunu söyler:

Refahçılık (Welfarism): Toplumsal refah, kişisel fayda düzeylerinin bir fonksiyonudur. Yani, herhangi iki toplumsal durum, fayda dışı özelliklerine bakılmaksızın tamamıyla o durumlardaki kişisel faydalar temelinde sıralanmalıdır.

Sıralıcılık (Ordinalism) : Toplumsal refah değerlendirmelerinde (yargılarında) yalnızca bireysel fayda fonksiyonlarının ordinal özellikleri kullanılabılır.

Kıyaslanamaz Faydalar: Toplumsal refah sıralaması, farklı bireylerin faydalarının birbiriyle kıyaslanması şeklinden bağımsız olmalıdır.

Leontief'in belirttiği ikinci özellik ise Paretoyu tercih ilkesinin daha talepkar bir versiyonudur. X, y gibi her iki durum için aşağıdaki kural geçerli olmalıdır:

Paretoyu Tercih Kuralı: x durumunda herkes en az y durumundaki kadar faydaya sahipse ve herhangi biri x durumunda y durumuna göre daha fazla faydaya sahipse, X durumu y durumuna göre toplumsal olarak daha iyidir.

Refahçılık, kolektif seçim literatüründe kullanılan “yansızlık” (neutrality) koşulunun güçlü bir versiyonudur (Bkz. Sen, 1970a, 1977). Bu versiyon, herhangi iki durumun toplumsal sıralamasının bu durumların fayda dışı özelliklerine nötr olmasını gerektirir. Bir başka deyişle, yalnızca durumların fayda bilgisine bakılması gerekir. Refahçılığın Paretoyu tercih kuralı ile birleştirilmesi ise çok doğal bir adım olacaktır. Çünkü toplumsal refahın- yalnızca bireysel faydaların bir fonksiyonu ise- bu faydaların *artan* bir fonksiyonu olması beklenmelidir (Sen, 1979, 539).

Pareto kuralını içeren refahçılık: Toplumsal refah, kişisel fayda düzeylerinin artan bir fonksiyonudur, böylece hem refahçılığı hem de Paretoyu tercih kuralını sağlar.¹³

Refah iktisadındaki klasik yaklaşım olan faydacılık, Pareto kuralını içeren refahçılığı sağlar ve uygulamalarda kişiler arasında kıyaslanabilir ve kardinal bireysel faydaların kullanımı ile birleştirilir. Robbins'in (1932) yaptığı metodolojik eleştiri niteliğindeki çalışmalardan sonra ise faydaların kişiler arasında kıyaslanabilirliği ve kardinalliğine dair endişeler oluşmuş ve ordinalizm ile kıyaslanamaz faydalar bunların yerini almıştır. “Yeni refah iktisadı” olarak da anılan bu gelenek, tüm bu koşulları meşru

¹³ Paretoculuk ve refahçılığın, diğeri olmadan birinin sağlanması bakımından birbirinden bağımsız olduklarını unutmamak gerekir. Bununla birlikte, diğere koşulların varlığı halinde ikisi arasında analitik bağlantılar vardır.

olarak kabul etmiştir. Arrow'un (1951) öncülüğünde başlayan toplumsal seçim teorisi de bu koşulları kabul etmiştir (Pareto ilkesinin ve refahçılığın daha zayıf versiyonlarını kullansalar da). Pareto optimalite ve ilgili kriterlere yoğunlaşan standart genel denge teorisindeki ¹⁴ refah iktisadı önermeleri de ordinal ve kıyaslanamaz faydaların olduğu Pareto kuralını içeren bir refahçılık çerçevesinin dışına çıkmaya gerek duymamıştır. Dolayısıyla bu alandaki problemlerin ve yaklaşımların seçimi, Leontief'in tanımladığı normatif özellikler üzerindeki “genel görüş birliğini” yansıtmaktadır.¹⁵

Pareto optimalite ile ilgili önemli bir husus, iki uç durum arasında ayırım yapamaması olduğunu daha önce belirtmiştik. Yani bir Pareto tamsızlığı (incompleteness) söz konusu olacaktır ki bunu toplumsal kayıtsızlıkla bir tutmanın ciddi sonuçları olacaktır (Sen, 1970a, 56-71). Bilindiği gibi modern refah iktisadının büyük kısmı bu yaklaşıma dayanır. Optimalite hususu bu kavramla özdeştir. Ancak bu ne kadar ileriye taşıyabilir bizi? Daha önce de belirtildiği gibi, bir kişinin x 'i y 'ye diğer kişinin de y 'yi x 'e tercih etmesi halinde Pareto kuralını kullanarak toplumsal olarak bunları kıyaslayamayız. Tüm bireyler tam tercih sıralamalarına sahip olsa bile, Pareto kriterinden türetilen toplumsal tercih ilişkisi dönüşlü (reflexive) ve geçişken (transitive) iken tam olma özelliğine sahip olmayabilir (Sen, 1970a, 24).

Pareto kriterinin tam olmayışına (incompleteness) rağmen bu kritere dair refah iktisadında çok fazla yorum vardır. Fakat Sen (1970a, 75)'e göre yalnızca Pareto optimaliteye odaklanmak tehlikelidir. Bazı insanların lüks içinde yaşadığı kimisinin de açlıktan öldüğü bir ekonomi bu anlamda optimal olabilir; Zenginlerin hazlarını azaltmadan açlıktan ölenlerin daha iyi yapılamayacağı bir durum. Özetle, bir toplum veya bir ekonomi pareto-optimal olabilirken aynı zamanda “berbat” bir halde olabilir.

Pareto kriterinin çekici yönlerinden birisi, her alternatif durum için bir görüş birliği (unanimity) aramasıdır. Bilindiği gibi, toplumsal seçimdeki zorluklar, çoğu sorun üzerinde görüş birliğinin olmamasından kaynaklanır. Belli mesele üzerinde görüş birliği sağlanması seçim için tatminkar bir temel sunar. Görüş birliği olmaması durumunda ise iki alternatif vardır. Birincisi, herhangi bir değişiklik için görüş birliğinde ısrar etmektir. Bu düşünceye göre, eğer böyle bir görüş birliği yoksa

¹⁴ Bkz. Debreu, 1959; Arrow ve Hahn, 1971

¹⁵ Refah iktisadındaki geleneksel yaklaşımların eleştirel açıklamaları için Graff (1957) ve Little (1957)'a da bakılabilir.

mevcut duruma (statüko) bağlı kalınmalıdır. Başka bir ifade ile başkalarının ne istediğine bakılmaksızın bir kişinin sistemi kilitlemesi sözkonusudur. Sen (1970a, 25), bu duruma bir örnek olarak Marie Antoinette'in Birinci Cumhuriyete olan muhalefetine Fransa'da monarşiyi korumasını gösterir. Dolayısıyla bu yöntem aşırı muhafazakarlığın bir çeşidi olduğundan, toplumsal bir karar kuralı olarak tatmin edici değildir (Sen, 1970a, 25).

Bu noktada Sen, ikinci bir alternatif olarak Buchanan ve Tullock (1962)'un önerilerini gündeme getirir. Bu öneriye göre, toplumsal hareketin bir temeli olarak genel uzlaşmalara varılabilir. Çıkarlar arasında bir çatışmanın olması, görüş birliğine varmak için bir engel değildir (Buchanan, Tullock, 1962, 250'den aktaran Sen, 1970a, 25). Yani, başlangıçta ortak görüşler olmasa bile tartışmalar ve pazarlıklar sonucunda bu sağlanacaktır. Sen (1970a, 26)'e göre bu nokta önemlidir ve “toplumsal seçime ilişkin bir teori böyle uzlaşmaları hesaba katmalıdır.”

Yeni refah iktisadının, Pareto kriterine olan bağlılığının başka bir nedeni de bu kriterin değer-yansız olmasıdır. Ancak, Sen (1970a)'e göre, refah iktisadı, politika önermeleri ile ilgili olduğundan değer-yansız olamaz. Refah iktisadı, zaten değer yargıları olan politika tavsiyelerine ulaşmaya çalışır. Bu bakımdan çoğu iktisatçının değer yansız bir refah iktisadı bulmaya çalışmasını “ilginç” bulur. Bu doğrultuda ilerleyen yeni refah iktisadı, politika yargılarını tümüyle gerçek (factual) önermelerden türetmeye çalışmıştır. Bu görüş ise, “gerçek öncüllerden normatif çıkarımlara varılamayacağı” şeklindeki Hume kanunu ile çelişir. Elbette bu kanunun geçerliliğine ilişkin tartışmalar ve şüpheler yok değildir. Ancak değer yansız bir refah iktisadı arayan Yeni Refah İktisadının bu şüphelerle başa çıkabilecek şeylere sahip olduğunu düşünmek yanlış olacaktır (Sen, 1970a). Çünkü, değer yansız veya etikten bağımsız (ethics-free) olmak sıklıkla kişilerarası çatışmalar olmaması ile tanımlanmıştır. Gizil varsayım şudur; eğer herkes bir değer yargısına katılıyorsa o artık bir değer yargısı değil bir amaçtır. Bu nedenle Pareto ilkesinin değer yargısı içermediğini düşünülür.

Sözkonusu bu görüş analitik olarak itiraz edilebilir olduğu halde bu görüşün yaygın mantığı oldukça nettir. Eğer herkes belli bir değer yargısına katılıyor ise onun doğrulanamayacağı gerçeği bir şeyi değiştirmez. Herkesin kabul ettiği değer yargıları ile bazısının kabul ettiği yargılar arasında açık bir fark vardır. Fakat burada garip

olan şey, insanların değer yansız veya etikten bağımsız refah kriteri araması gerektiğidir. Ortak değer yargıları, refah iktisadının büyük bir dayanağını oluşturabilir ancak bu, bunların değer yargısı olmamasından değil bu yargıların herkes için kabul edilebilir olmasından kaynaklanır (Sen, 1970a, 57-58).

Sen (1970a, 58)'e göre, refah iktisadının içeriği bir ikilem barındırmaktadır. Refah iktisadı, politika önerileri ile ilgilenir. Bir politika önerisi ise aşağıdakiler kullanılarak türetilir;

- a) Bazı gerçek (factual) öncüller
- b) Bazı değer yargıları
- c) Mantık

Yeni refah iktisadına göre bunlardan birincisi olan gerçek öncüller, pozitif iktisadın konusudur, dolayısıyla refah iktisadına giremez. Değer yargıları ise, iddia edildiği üzere bilimsel bir tartışmanın konusu olamaz. Mantık ise ayrı bir disiplin olarak görülür. Sen (1970a), şu soruyu sorar: “O halde refah iktisadının konusu (subject matter) nedir? Böyle bir konu var mıdır?”

Aslına bakılırsa, refah iktisadındaki çoğu çalışmada “nihilizm” baskındır (Sen, 1999c, 351). 1950’lerde Arrow’un çizdiği karamsar tablo refah iktisadı alanı için de geçerli olmuş ve 1960’lı yılların ortalarında William Baumol (1965); “refah iktisadının önemine ilişkin ifadelerin saklanamaz şekilde ölüm ilanlarına benzemeye başladığını” ileri sürmüştür. Sen (1999c, 351)’e göre “bu teşhis, mevcut görüşlerin doğru bir okumasıdır ancak Baumol’un kensinin de belirttiği gibi, bu görüşlerin ne kadar sağlam olduğunun değerlendirilmesi gerekir.” Başka bir ifade ile, Arrowcu yapılara has karamsarlığın bir disiplin olarak refah iktisadı için de yıkıcı olup olmadığını sorgulamak gerekir.

Sen (1970a, 58)'e göre, refah iktisadının konusu yok ise (boş) ise nihilizmin hitap etmesi gerektiği küçük bir meseledir. Bu akıl yürütme ile ilgili sorun, çok keyfi tanımlara dayanarak tamamen yanıltıcı olmasıdır.

Birincisi, politika önerileri üretmekte kullanılan mantıksal egzersizlerin refah iktisadının bünyesinden dışlanamaz (Sen, 1970a, 58). İkincisi, değer yargılarının her zaman için politika önerileri işleminde verili olduğu varsayılmaz. Arrowyen bağlamda toplumsal refah fonksiyonunun varlığı problemi, bireylerin sıralamalarına

dayalı bir toplumun tamamı için değer yargılarının bir kümesini elde etme ile ilgilidir. Yakın geçmişteki tartışmaların çoğu bu problemlerle ilgili olmuştur.

Üçüncüsü; nihilist argümandaki akıl yürütmedeki gizil değerler ile gerçekler arasındaki dikotomi şüphe vericidir. Bunun nedeni, değer yargılarının doğasını okumanın çok sınırlı olmasıdır. Aslında refah iktisadındaki tartışmaların faydasızlığı, değer yargılarının doğasının yetersiz bilinmesinden kaynaklanır.

Sen, refah iktisadı ve toplumsal seçim alanlarındaki hakim karamsarlığın (ve nihilizmin) ortadan kaldırılabileceğini düşünür. Yani daha iyi ve daha makul toplumları akılcı biçimde saptama ve geliştirme boş bir hayal değildir. Sen (1999a, 339)’e göre bunun için bize gereken , uygun bir değerlendirme çerçevesidir ; aynı zamanda hedeflerimizi ve değerlendirmeyeyle ilgili taahhütlerimizi destekleyen kurumlara ve dahası başarmaya çalıştığımız şeyi başarmamızı sağlayan davranış normlarına ve akıl yürütme tarzına da ihtiyaç duyarız.

Bununla birlikte Sen (1999a, 339), makul bir şekilde toplumsal ilerleme olasılığına yönelik kuşkuculuk ve eleştirileri üç madde halinde özetler. Bunlardan ilki, farklı insanların verili bir toplumda sahip oldukları tercihlerin ve değerlerin farklılığı baz alındığı takdirde makul bir toplumsal değerlendirme için tutarlı bir çerçeveye sahip olmanın mümkün olmadığı ileri sürülür. Bu görüşe göre, akılcı ve tutarlı toplumsal değerlendirme diye bir şey olamaz. Sorunu daha iyi ortaya koymak için Arrow’un imkansızlık teoremine başvurulur. Bu dikkate değer teorem bireysel tercihlerden akılcı biçimde toplumsal seçim türetmenin imkansızlığının kanıtlanması olarak yorumlanır ve oldukça kötümser bir sonuç olarak kabul edilir. Teoremin özüne ilişkin yorumlarının yanı sıra analitik içeriği de aşağıda incelenecektir.

İkinci eleştiri biçimi özellikle metodolojik bir görünüm alır ve “amaçlanmamış sonuçlar” ın (unintended ends) gerçek tarihe hakim olduğunu öne sürerek, sahip olma niyeti taşıdığımız şeye sahip olma yeteneğimizi sorgulayan bir görüş oluşturur. Bilindiği gibi, amaçlanmamış sonuçların önemi, başkalarının yanı sıra Smith, Carl Menger ve Friedrich Hayek tarafından farklı biçimlerde vurgulanmıştır. Gerçekleşen önemli şeylerin çoğu amaçlanmıyorsa istediğimiz şeye ulaşmak için gerçekleştirdiğimiz makul girişimlerin gayet anlamsız olduğu görülebilir.

Üçüncü bir eleştiri biçimi, insani değerlerin ve davranışsal normların olası dizilişine dair pek çok insanın kafa yorduğu bir eleştiriyle ilgilidir. Davranış tarzlarımız dar

biçimde tanımlanmış öz çıkarın ötesine geçebilir mi? Geçemezse, piyasa mekanizması işlemeye devam edebilse de (çünkü sadece insan bencilliğiyle harekete geçtiği farz edilir), daha toplumsal ya da ahlaki bir şeyi ya da bağlılığı gerektiren toplumsal düzenlemelere sahip olamayız. Bu görüşe göre makul toplumsal değişim imkanı piyasa mekanizmasının işleyişinin ötesine geçemez. (etkinsizliğe yada eşitsizliğe, yoksulluğa yol açsa bile). Bu perspektifte daha fazlasını istemek umutsuz biçimde ütopya olacaktır (Sen, 1999a, 340)

Öncelikle birinci eleştiri biçimine bakalım. Arrow'un (1950; 1951; 1963) imkansızlık teoremi (aslında, genel imkansızlık teoremi), “nefes kesici zerafet ve gücün bir sonucudur ve çok geniş bir toplum içersinde hiçbir toplumsal seçim prosedürünün, oldukça ılımlı makul koşulları (Pareto optimalite, bağımsızlık, diktatörlüğün olmaması, evrensellik) sağlayamayacağını göstermiştir” (Sen, 1999c, 350). Yalnızca bir diktatörlüğün bu tutarsızlıkları aşabileceği sonucu,

(1) politika alanında, katılımcı karar almalarında aşırı fedakarlık

(2) refah iktisadında, toplumu oluşturan çeşitli insanların farklı çıkarlarına karşı duyarlı olunamaması hususlarını ortaya çıkarır (Sen, 1999c, 351).

Sen (1999c, 350)'e göre, “toplumsal rasyonaliteye dair heveslerin yeşermesinden iki yüzyıl sonra, konu kaçınılmaz şekilde feci bir akıbete uğramıştır”. Yani, toplumsal değerlendirmeler, refah iktisadi hesaplamaları ve değerlendirici istatistikler kaçınılmaz şekilde keyfi veya despotik bir hal almak zorunda kalmıştır Arrow'un imkansızlık teoremi hızlı ve yoğun bir ilgi uyandırmış, aynı zamanda konuda derin bir kırılma teşhisine neden olmuştur.

Sen'e göre Arrow'un teoremi, popüler yorumun sık sık bu teoremin gösterdiğini öne sürdüğü şeyi göstermez. Aslında teorem, akılcı toplumsal seçimin imkansızlığını değil, toplumsal seçimi sınırlı enformasyonlar üzerine dayandırmaya çalıştığımız zaman ortaya çıkan imkansızlığı saptar (Sen, 1999a, 340). Basitlik için, Arrow teoremini görme tarzlarından birini ele alalım.

Eski bir örneği, Condorcet ve Borda gibi 18.yy Fransız matematikçilerinin üzerinde kafa yordukları “oy verme paradoksu” nu ele alalım. Üç kişinin olduğu bu örnekte, birinci kişi x'i y'ye, y'yi de z'ye tercih eder. İkinci kişi y'yi z'ye, z'yi de x'e tercih ederken üçüncü kişi ise z'yi x'e, x'i de y'ye tercih eder. Bu durumda çoğunluk kuralının (majority rule) tutarsızlıklara yol açacağını görürüz. Arrow'un teoremi,

önerdiği başka içgörülerin yanı sıra sadece çoğunluk kuralının değil aynı enformasyonel temele (yani uygun alternatiflerin sadece bireysel olarak sıralanmasına) dayandırılan bütün karar mekanizmalarının bir kişinin tercihini zorla belirleyen diktatörce bir çözüme gitmediğimiz sürece, bir tutarsızlığa ve hoş olmayan bir duruma yol açacağını gösterir. Bu olağanüstü biçimde etkileyici ve zarif teorem, toplumsal bilim alanında en güzel analitik sonuçlardan biridir. Ancak, bu sonuç, Sen (1999a, 340)’e göre, oy verme kuralları yerine enformasyonel temelleri kullanan karar mekanizmalarını hiçbir şekilde geçersiz kılmaz.

İktisadi konularda bir toplumsal karar alınırken farklı enformasyonel temellerini hesaba katmak gerekir. “Aslında, bir çoğunluk kuralının -tutarlı olsun yada olmasın- iktisadi anlaşmazlıkların çözümünde bir mekanizma olarak kullanılması katıksız bir hayal olacaktır.” (Sen, 1999a, 341)

Dolayısıyla, çoğunluk kuralının, refah iktisadı problemlerini tutarlı bir şekilde ele almasındaki başarısızlığı gerçekten de üzülmek için bir neden değildir. Sen (1999a, 341)’e göre, çoğunluk kararı yöntemi, çıkarların çatışmasını çözmenin en garip yoludur.

Çoğunluk kararı yöntemi, refah iktisadı için mantıklı bir toplumsal refah fonksiyonu değildir ve her ne kadar tutarlı da olsa refah iktisadının çok umrunda olmamalıdır (Sen, 1999a, 341). Bu tip kurallar, kişilerin tercih dizilişinden ibaret bir enformasyonel temel üzerine, kimin kimden daha yoksul olduğu veya gelir değişimlerinden kimin ne kadar kazandığı (veya kaybettiği) yada herhangi bir başka enformasyonel temel dikkate alınmaksızın inşa edilir. Bu kurallar sınıfı için gerekli olan enformasyonel temel ki çoğunluk kararı bunun önemli bir örneğidir, olağanüstü biçimde sınırlıdır ve bunun refah ekonomisi sorunlarında enformasyonel kanaatler oluşturmak bakımından gayet yetersiz olduğu açıktır. Bu, esas olarak (Arrow’un teoreminde genelleştirildiği gibi) tutarsızlığa yol açtığı için değil, bu kadar az enformasyonla aslında toplumsal yargılara varamayacağımız için böyledir (1999a, 341).

Makul toplumsal kurallar pastanın paylaşılmasına ilişkin kanaatlerde konuyla ilgili başka türden olguları dikkate alma eğilimi gösterecektir. Bunlar, kimin kimden daha yoksul olduğu, refah yada hayatta kalmak için gerekli temel maddeler bakımından

kimin ne kadar kazandığı, pastanın ne kadar kazanıldığı yada yağmalandığı gibi olgulardır (Sen, 1999a, 342).

İkinci eleştiri biçimi olan “amaçlanmamış sonuçlar” argümanına yani üzerinde düşünülmüş ve amaçlanmış gelişme-ilerleme olasılığıyla ilgilili kuşkulara bakacak olursak, Sen bu konuda “insan eyleminin amaçlanmamış sonuçlarının dünyadaki pek çok büyük değişiklikten sorumlu olduğu fikrini” yadsımaz (Sen, 1999a, 343). Ona göre, genel bir kural olarak sonuçların beklentileri karşıladığını düşünmek, çok sınırlı bir tarih anlayışına tekabül eder. Ne var ki bütün bunlar Sen’in konuya yaklaşımı bakımından sıkıntıya yol açmaz. Sen’in yaklaşımı için gerekli olan, amaçlanmamış hiçbir sonucun olmaması gerektiğine dair genel bir talep değil, sadece toplumsal değişimi sağlayacak makul girişimlerin uygun koşullarda daha iyi sonuçlar almamıza yardımcı olması gerektiğidir.

“Amaçlanmış programların rehberliğinde gerçekleştirilen toplumsal ve iktisadi reformlara ilişkin pek çok başarılı örnek vardır. Okur yazarlığı yaygınlaştırma girişimleri ciddi biçimde yapıldığı zaman Avrupa ve Kuzey Amerika’da, Japonya’da ve Doğu Asya’nın diğer yerlerinde olduğu gibi başarıya ulaşır. Çiçek gibi pek çok salgın hastalığın önü alınmış ya da önemli ölçüde geriletilmiştir....Bu başarı öykülerini, başarısızlıkları ve sapmaları değerlendirerek takviye edebileceğimiz gibi, bir daha ki sefere daha iyisini yapmak için kötü giden işlerden dersler de çıkarabiliriz. Yaparak öğrenmek akılcı bir reformcunun en büyük yardımcısıdır.”

Üçüncü eleştiri biçimi olan, insanların kesinlikle kendi çıkarlarını kollamaları nedeniyle daha kapsamlı toplumsal değerlerin mümkün olmadığı görüşüne bakacak olursak, Sen bu tür bir kuşkunun tamamen yersiz olduğunu ileri sürer (Sen, 1999a, 353). Sen’e göre, “öz çıkar hiç kuşkusuz olağanüstü önemli bir güdüdür ve iktisadi ve toplumsal örgütlenme üzerine yapılan pek çok çalışma bu güdüyü yeterince dikkate almadığı için sorunludur”. Ancak, bizi tamamen bencil davranışın dar sınırlarının ötesine taşıyan, belli toplumsal değerleri yansıtan eylemleri de günlük hayatımızda sıkça görmek mümkündür.

“İnsanları harekete geçirebilen ve çoğu kez de geçiren kaygılar arasında adalet duygusu da yer alır. Piyasa mekanizması, demokratik politikalar, temel siyasi ve medeni haklar, temel kamu mallarının sağlanması, kamusal eylem ve muhalafet kurumları dahil çeşitli toplumsal örgütlenme şekillerinin başarısında toplumsal değerler önemli bir rol oynayabilir ve oynamıştır da.”

Bu noktada, farklı kişilerin toplumsal adalet fikrini de kapsayan etik fikirleri farklı şekillerde yorumlayabileceği endişesi oluşabilir. Ancak Sen (1999a, 354)’e göre,

“temel adalet fikri, kendi çıkarları için kaygılanmanın yanında aile üyelerini, komşuları, vatandaşları ve dünyadaki diğer insanları da dikkate alabilen toplumsal varlıklara yabancı değildir.” Sen (1999a, 354), bu bağlamda, aslında kapitalist ekonominin etkin işleyişinin de güçlü değer ve norm sistemlerine bağlı olduğunu da ekler .

3.2.2.3. Arrow’un İmkansızlık Teoremi : Enformasyonel bir Yorum

Yeni refah iktisadının Pareto etkin durumlar arasında toplumsal seçim yapabilmekten yoksun olması iktisatçıları tedirgin etmiştir (Ersel, 2004, 101). Gelir dağılımının çok bozuk olduğu bir durum ile eşit olduğu bir durumu farksız ilan eden bir kriterin iktisat politikası kararlarının alınmasında yol göstericiliğinin kısıtlı olması iktisatçıları, toplumsal durumları değerlendirmek için yeni arayışlara yönelttiğini ve bu bağlamda ortaya toplumsal refah fonksiyonu (social welfare function) kavramının atıldığını daha önce belirtmiştik.

Bergson (1938) tarafından ilk kez gündeme getirilen bu kavram daha sonra Samuelson (1947) tarafından geliştirilmiştir. Bergson (1938), toplumsal refah fonksiyonunu çok genel terimlerle ifade etmiştir. Bu fonksiyon, refahı etkileyen tüm değişkenlere bağlı olmuş ve dolayısıyla bir toplumsal durumu betimleyen çok sayıda değişken ile reel sayılar arasında bir bağlantı kurmuştur (Ersel, 2004, 101). Toplumsal refah fonksiyonunun varsayımlarını daha belirgin bir biçimde oluşturan Samuelson (1947) olmuştur. Bergson’un oluşturduğu haliyle toplumsal refah fonksiyonunu yazabilmek için bireysel tercihlerin tanımlanmasına gerek yoktur. Samuelson ise bir toplumsal refah fonksiyonunun sağlaması gerekli koşulları belirlemiştir ki bunlardan birisi de Pareto koşuludur (Ersel, 2004, 102). Bu yaklaşıma göre, toplumsal refah fonksiyonunun Güçlü Pareto İlkesini (Strong Pareto Principle) sağlaması gerekir.

Güçlü Pareto İlkesi: Eğer toplumdaki tüm insanlar x durumunu en az y durumu kadar tercih edilebilir bulur ve bunlardan birisi x durumunu y durumuna kesin bir şekilde tercih ediyorsa, x durumu y durumuna tercih edilir.

Samuelson güçlü pareto ilkesini sağlayan bir toplumsal refah fonksiyonun Pareto-kapsayıcı (Pareto-inclusive) olarak nitelendirmiştir (Ersel, 2004, 102). Böyle bir toplumsal refah fonksiyonunun temel özelliği de bireyci olması yani toplumu oluşturan bireylerin tercihlerini yansıtmasıdır. Ancak Samuelson, bu fonksiyonunu

oluştururken kişilerin tercih görünümünde (preference profile) bir değişiklik olduğunda toplumsal sıralamanın bundan nasıl etkileneceği sorusunu sormamıştır. Yani, bireysel tercihlerin görünümünün değişmediği, tek görünümlü (single profile) bir dünyanın sorunlarına eğilmişti (Ersel, 2004, 102). Bu soruyu ise Kenneth J.Arrow sormuştur.

Arrow (1951; 1963), “toplumsal refah fonksiyonunun bireysel tercihlerle olan ilişkisi nasıl kurulmalıdır?” sorusunu sormuştur. Dolayısıyla Arrow’un bu amaçla geliştirdiği toplumsal refah fonksiyonu tanımı Bergson-Samuelson toplumsal refah fonksiyonundan farklıdır. Arrow, toplumsal refah fonksiyonunu bir toplumsal seçim (choice) kuralı olarak görmekte, dolayısıyla Bergson-Samuelson tek görünümlü (single profile) yaklaşımını terk ederek çok görünümlü (multi profile) bir yapıya geçmiştir. Başka bir deyişle, Arrowcu toplumsal refah fonksiyonu, kişilerin tercih görünümünün değişmesinin toplumsal refah fonksiyonunu nasıl etkileyeceği sorusunu ele almak için tasarlanmıştır. Oysa, Bergson-Samuelson toplumsal refah fonksiyonu, tek bir tercih görünümü olduğunda farklı toplumsal durumları değerlendirmek için geliştirilmiştir. Arrow, dikkatleri bireysel sıralamaların kombinasyonuna sınırlayarak hem ordinalizm hem de kıyaslanamaz faydalar fikrini bir toplumsal refah fonksiyonu düşüncesi içine dahil etmiştir (Sen, 1979a).

Arrow, bu amaçla kullanılacak bir toplumsal seçme kuralının bazı makul koşulları sağlaması gerektiğini kabul etmiştir. Bu kurallar şunlardır:

Kısıtlanmamış Tanım Kümesi (Unrestricted domain): Toplumsal tercih fonksiyonunun tanım kümesi bireysel tercihlerin tüm olanaklı bileşimlerini içermelidir.

Arrow, Pareto ilkesinin zayıf bir versiyonunu kullanmıştır:

Zayıf Pareto İlkesi: x durumunda herkes y durumuna göre daha fazla faydaya sahipse x durumu y durumuna göre toplumsal olarak daha iyidir.

Diktatör Olmaması (Non-dictatorship): Bir kişinin x durumunu y’ye tercih etmesi halinde x durumunun y durumundan toplumsal olarak daha iyi olduğuna karar verilmemesi gerekir. Yani toplumda her zaman tercihi toplumsal tercih olarak kabul edilen bir kişi olmamalıdır.

Son olarak ve üzerinde en çok tartışılan koşul, ilgisiz alternatiflerden bağımsızlık (independence of irrelevant alternatives) koşuludur.

İlgisiz Seçeneklerden Bağımsızlık Koşulu (Independence of Irrelevant Alternatives): Herhangi iki durumun toplumsal sıralaması, bu durum çiftlerine ilişkin bireysel fayda bilgisi aynı kaldığı sürece aynı olmalıdır. Yani, toplumsal tercih fonksiyonu, sadece ve sadece kişilerin verili seçenekler arasındaki tercihinine bağlı olmalıdır.

Bunun yanında ele alınan bireylerin kümesi sonlu (finite) ve farklı sosyal durumların sayısı en azından üç olmalıdır. Bu dört koşulu sağlayan bir toplumsal refah fonksiyonu olamaz.¹⁶ Bu sonuç, bireylerin tercihlerini göz önüne alınarak toplumsal durumların akılcı bir sıralamasının yapılamayacağı anlamına gelir.

Sen, Arrow'un imkansızlık teoremini farklı bir bakış açısından ele alarak, bu imkansızlık sonucunun, Arrow'un kullandığı koşulların sahip olduğu gizil enformasyonel kısıtların doğası ile yakından bağlantılı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu enformasyonel kısıtlar kaldırıldığında ise makul bir toplumsal seçimin mümkün olabileceğini iddia etmiştir (1979a ;1999c).

Sen (1979a, 330)'e göre imkansızlık, fayda dışı bilginin dışlanması talep eden refahçılığın bir versiyonu ile kişiler arası fayda kıyaslamalarının dışlandığı yetersiz bir fayda bilgisi kullanımının bir araya getirilmesinden kaynaklanmaktadır. Fayda bilgisinin fakirliği, açık bir şekilde oluşturulan temel çerçevenin bir parçası iken, fayda dışı bilginin dışlanması kullanılan koşulların kombinasyonundan kaynaklanmaktadır. Örneğin refahçılık, ilgisiz alternatiflerden bağımsızlık koşulunu gerektirir (fakat tam tersi geçerli değildir). Bunun yanında, bağımsızlık koşulu, zayıf Pareto ilkesi ve kısıtlanmamış alan koşulları hep birlikte refahçılığın zayıf bir versiyonuna neden olurlar. Bu üç koşulu sağlayan her fonksiyon (SWF) "Arrowcu" bir toplumsal refah fonksiyonu olarak isimlendirilebilir.

Arrowcu çerçevedeki bilgi kısıtlamalarının ciddiyetini ortaya koymak için bir gelir dağılımı değerlendirmesi sorunu ele alınabilir. Zengin olana oranla yoksul olanın çıkarlarına öncelik verme ilkesini düşünelim. Bu ilkenin Arrowcu çerçevede kullanımı için gerekli bilgiye sahip miyiz?

¹⁶ Teoremin ilk yayınlanan kanıtı Arrow (1950)'de yer almaktadır. Bazı değişikliklerle teoremin kanıtı Arrow (1963)'de bulunmaktadır. Teoremin farklı kanıtları için ise Sen (1970,42-46), Kelly (1978, 35-53) ve Aleskerov (1999, 3-8)'e bakılabilir.

Sen (1977) , kolektif seçim literatüründeki bütüncülleştirme işleminin bir çok farklı kısma ayrılabilceğini ileri sürmüştür. Bu ayrımlardan birisi, farklı insanların çatışan çıkarlarının bütüncülleştirilmesi işlemi iken diğeri, ne yapılmasına gerektiğine dair farklı insanların çatışan yargılarının bütüncülleştirilmesi işlemidir. Her ikisi için de enformasyonel sınırlama kısıtlayıcıdır fakat ikincisine göre birincisi daha rahatsız edicidir. Yargılar bütüncülleştirilirken, farklı siyasi partileri destekleyenlerin görüşleri gibi, bireysel tercihler veya oyların kümesinden başka şeyleri kullanabilecek bir mekanizmaya pratikte sahip olma imkanı olmayabilir. Öte yandan, farklı insanların, sınıfların, grupların çatışan çıkarlarının bütüncülleştirilmesinde , örneğin kararların planlamasında veya ulusal refahın alternatif durumlara göre kıyaslanmasında, Arrowcu çerçevenin enformasyonel sınırlamaları oldukça belirgindir. Aslında, pek çok siyasi ve toplumsal yargılama (değerlendirmeler) eylemi, bizatihi çatışan çıkarların ¹⁷ bütüncülleştirilmesine dayanır ve bu değerlendirmeler yapılırken kıyaslanamaz bireysel sıralamalar enformasyonel temeliyle kısıtlanmak oldukça sınırlayıcı olacaktır. Çıkarların bütüncülleştirilmesi işlemi ile uğraşan refah iktisadi kriterleri için de bunun aynısı geçerlidir.

Gelir dağılımı örneğine dönecek olursak, burada da çatışan çıkarların klasik bir durumu ile karşılaşırız. Bireysel fayda sıralamaları bağlamında , her bir insanın, başkası yerine ilave bir gelir biriminin kendisine verilmesiyle daha iyi olacağı söylenebilir. Kişinin zengin veya yoksul olması fark etmez. O halde, çıkarların bütüncülleştirilmesi durumuna Arrowcu çerçeve uygulanacak olursa yoksul lehine bir pozitif ayrımcılık neye dayanarak yapılacaktır? Zengin olan kişiyi, yoksuldan daha fazla faydası olduğunu gözlemleyerek tanımlayabilir miyiz? Arrowcu çerçevede bu yapılamaz çünkü kişiler arası kıyaslama kabul edilmez. Bir diğer alternatif, gelirin marjinal faydası düşük olanı ile tespit etmek olabilir fakat bu da hem kıyaslanamazlık koşuluna hem de ordinalizme ters düşer. Daha fazla geliri veya daha fazla tüketim malına sahip olan kişiyi zengin olarak tanımlamak ise fayda dışı bilginin kullanımını dışlayan refahçılığa aykırı olacaktır (Sen, 1979a, 335).

Leontief'in tanımlamasındaki “toplumsal fayda”, “ ordinal olarak tanımlanmış kişisel fayda düzeylerinin bir fonksiyonu” olarak kişiler arası kıyaslamalar olmaksızın zengin olanla yoksul olanı ayrı tutma yetimizi elimizden alacaktır. “Geleneksel refah

¹⁷ Harsanyi'nin (1955) bir kişinin “etik tercihleri” ve “subjektif tercihleri” arasında yaptığı ayrıma bakılabilir.

iktisadının, toplumsal refah yargılarının yalnızca fayda bilgisine dayanması ve bu fayda bilgisinin fakirliği üzerindeki ısrarı tutarsızlık veya tam olmama (incompleteness) durumuna ve dolayısıyla imkansızlığa yol açar “(Sen, 1979a, 336).

Özetle, fayda dışı bilginin kullanımını dışlayan refahçılık ile ordinal ve kişiler arası kıyaslanamaz şeklindeki çok fakir fayda bilgisinin kullanımı bir araya geldiğinde, çok kaba olanlar (dikatatörlük gibi) dışında tüm olası kurallar elimine olmuş olur ki kaba olan kurallar da diğer koşullar (diktatör olmaması koşulu) tarafından elimine edilecektir (Sen, 1979a, 337).

Arrow’un imkansızlık teoremi yalnızca çarpıcı bir sonuç değil, aynı zamanda enformasyonel kısıtlar veri iken şaşırtıcı şekilde yaygındır. Toplumsal geçişkenlik, toplumsal seçimin ikili ilişkisi (binariness), bağımsızlık ve kısıtlanmamış tanım kümesi koşullarının zayıflatılmasına dair yakın geçmişteki çalışmalar Arrow tipi imkansızlık sonuçlarına yakalanmanın ne kadar kolay olduğunu göstermişlerdir.¹⁸ Öte yandan, enformasyonel kısıtlar kaldırıldığında veya zayıflatıldığında gerçek olasılık sonuçlarına ulaşmak mümkün olacaktır.¹⁹

Sen’e göre, ordinalizmden vazgeçilecek olur ve kardinal faydanın kullanımına izin verilecek olursa, Arrow’un çerçevesinin geri kalan kısmı değiştirilmediği sürece- özellikle de faydanın kişiler arası kıyaslamaları dışlandıkça-bunun imkansızlık sonucu üzerinde hiçbir etkisi olmayacaktır.²⁰ “Arrow’un çerçevesinde kıyaslanabilirlik olmaksızın kardinalite toplumsal refah değerlendirmelerinin gerçek olasılıklarını genişletmeyecektir” (Sen, 1979a, 338).

Ancak, kardinalite olmaksızın kişiler arası kıyaslanabilirlik mümkün olduğunda imkansızlıktan kaçınmanın bir yolu bulunacaktır. Farklı kişilerin faydalarının ordinal kıyaslaması, Rawls’un faydalar bağlamında “maximin”i gibi kriterlerin kullanılmasına olanak sağlayacaktır. Maximin kriterinde, toplumsal bir refah sıralamasına ulaşmak için en kötü durumdakinin refah düzeyine odaklanılır. Bu durum, “en kötü olana göre sıralama” sını diktatör haline getirecektir, kişisel bir diktatör olmasa da. Bunun uç bir yaklaşım olduğu ileri sürülebilir. Yani, kardinalite

¹⁸ Bkz. Kelly (1978), Pattanaik (1978) ve Blair (1976)

¹⁹ Arrow (1963) , “extended sempati” yaklaşımına dayanarak kişiler arası fayda kıyaslamalarını kullanma olasılığını düşünmüştür fakat “ bu ilkeyi izleyen bir toplumsal seçim teorisinin nasıl oluşturulacağını anlamının kolay olmayacağı” sonucuna varmıştır (Arrow, 1963, s,114-15)

²⁰ Sen’in Collective Choice and Social Welfare kitabında 8*2 nolu teorem.

olmaksızın kişiler arası kıyaslanabilirlik “sıra-diktatörlüğüne” (m. sıradakinin diktatörlüğü) doğru eğilim oldukça fazladır (Sen, 1979a, 338).

Sen (1970), kıyaslanamazlık ve ordinalite koşullarından vazgeçilmesi halinde ise pek çok alternatife sahip olunabileceğini ileri sürer. Faydacılık böylesi kurallardan sadece birisidir. Sen (1970)’e göre, toplumsal refah fonksiyonellerinin genelleştirilmiş formatında kişiler arası kıyaslanabilirliğin pek çok çeşidi düşünülebilir; ordinal, kardinal, oran-ölçeği, kısmi kıyaslanabilirlik (partial comparability). Bu bağlamda, toplumsal değerlendirme problemi, alternatif enformasyonel olasılıklar kullanılarak aksiyomatik olarak yoğun bir şekilde çalışılmıştır.²¹

Bu çalışmalardan çıkartılacak sonuç, daha zengin fayda bilgisine dayalı toplumsal değerlendirme kurallarının Arrow tipi imkansızlıklardan kaçınacağıdır. Ancak, refahçı çerçeve korunduğu sürece başka zorluklar gündeme gelecektir. Fayda dışı bilginin kullanımını gerektiren toplumsal refah ilkeleri vardır ve bu ilkeler (örneğin, özgürlük, sömürünün olmaması, ayrımcılığın olmaması gibi) tipik şekilde geleneksel refah iktisadında fazla tartışılmasa da bunlar refah iktisadının konusuyla yakından bağlantılıdır.

Bununla beraber, Sen (1979a, 338), zengin bir fayda bilgisi olduğunda dahi refahçılığın kısıtlamaları ortadan kalkmayacağını, fayda bilgisi olabildiği kadar tam (complete) olsa bile refahçılığın kabul edilebilirliğinin tartışılır olacağını savunur. Farzedelim ki, ordinalizmden vazgeçilsin ve kardinal ölçümlerin kullanımına izin verilsin. Hatta daha talepkar olacak şekilde, birinci kişinin faydasının, U_1 , ikinci kişinin faydasının, U_2 , iki katı olduğu gibi oran ölçeği ölçümleri de kullanılsın. Bunlara ek olarak, fayda rakamlarının tek (unique) olduğunu düşünelim. Kişiler arası kıyaslamaların da, her bir kişinin fayda rakamlarının doğal olarak başkalarına birebir karşılık gelecek şekilde ekstrem olduğunu varsayalım. Görülebileceği gibi bu gereksinimler oldukça talepkardır fakat amacımız fayda bilgisinin olabildiğince ikna edici olmasında dahi refahçılığın yetersizliğini göstermek olduğundan, bu durum refahçılık lehine bir eğilim taşıyacaktır. Fayda bilgisinin bundan daha zayıf olması halinde ise elbetteki refahçılık daha az kabul edilebilir olacaktır. Örnek olarak x,y ve z gibi üç durum ve iki kişiyi ele alalım. Bu iki kişinin x, y ve z durumlarında elde edeceği faydaları aşağıdaki gibi olsun;

²¹ Sen (1970; 1977b), Hammond (1976,1977), Strasnick (1976), d’Aspremont ve Gevers (1977).

	<u>x</u>	<u>y</u>	<u>z</u>
1. kişinin faydası	4	7	7
2.kişinin faydası	10	8	8

x durumunda 1. kişi aç iken 2. kişi toktur. Y durumunda 2. kişi elindeki yiyeceklerin bir kısmını 1. kişiye veriyor. Yani, 2. kişi daha kötü hale gelirken 1. kişi daha fazla faydaya sahip oluyor ve toplam fayda daha fazla oluyor.

Faydacılık açısından bakıldığında, y durumu x göre daha iyidir ; çünkü fayda toplamı daha yüksektir. y durumu “Rawlsyen maximin” veya bunun leksiyografik uzantısı olan “leximin” açısından da daha iyidir; çünkü en kötü durumda olanın faydası yükselmiştir. Aslına bakılırsa, fayda verisini kullanan literatürdeki tüm eşitlik (equity) kriterlerine göre y durumu x’e göre daha iyi kabul edilecektir. Dolayısıyla y, x’den daha iyidir diye düşünebiliriz.

Şimdi de z durumuna bakalım. Burada 1.kişi x durumunda olduğu gibi açtır ve 2. kişi toktur. Ancak, sadist olan 1. kişiye, 2. kişiye işkence etmesi için izin verildiğini ve 2. kişinin mazoşist olmadığını düşünelim. Yani 2. kişi acı çekmektedir fakat onun acısı 1. kişinin fayda kazancından daha azdır. Görüleceği gibi, z durumundaki fayda rakamları y durumundakilerle aynıdır. Refaçalığa göre eğer y, x’e tercih ediliyorsa z de x’e tercih edilmelidir. Fakat y, x’e toplumsal olarak tercih edilmektedir ve refahçılık sayesinde z de x’e tercih edilmelidir.

Benzer şekilde, işkenceyi reddetmek, x’in z durumuna tercih edilmesine neden olursa refahçılık, x durumunu y’den de daha iyi kabul edilmesini gerektirecektir (yemek transferinin reddi). Dolayısıyla, refahçılık talepkar bir kısıtlamadır. y ve z arasındaki sıralamaya bakmak da ilginç olacaktır. Pareto kayıtsızlık kuralı ile, y ve z durumları toplumsal olarak farksız değerlendirilecektir. Yani, zengin olan 2. kişiden fakir olan 1. kişiye yemek transferi ile 1. kişinin 2. kişiye işkence yapması aynı fayda rakamları verdiğiinden Paretoculuk iki durumu da birbirinin aynı alternatifler olarak ilan edilmesine zorlayacaktır. Fayda rakamlarının aynılığına rağmen y ve z durumları arasında ahlaki bir ayrım yapmak istenecek olursa yalnızca genel olarak refahçılığa karşı gelinmekle kalınmayacak aynı zamanda Paretoyu yaklaşımda bulunan refahçılığın sınırlı ifadesine bile karşı gelinecektir.

İşkence meselesi oldukça derin olan ahlaki hisleri ortaya çıkarsa da fayda bilgisinin yetersizliğine ilişkin başka konularda oldukça önemlidir. Bazı ahlaki ilkeler,

herhangi bir fayda bilgisi kullanılmaksızın formüle edilmiştir; eşit işe eşit ücret, sömürünün olmaması gibi. Ve bu ilkelerin, fayda bilgisini belirleyici (decisive) yapan refahçılıkla çatıştığını göstermek oldukça kolaydır. Bir kişinin dezavantajının onun “birincil toplumsal mallara” ulaşımı ile değerlendiren Rawls’un fark ilkesi bile refahçılıkla çatışır (Sen, 1979a, 339).

Bir başka mesele de veri mevcudiyeti sorunudur. Gerek ölçülebilirlik ve kıyaslanabilirlik problemlerinden dolayı gerekse tercihlerin dürüst bir şekilde ifade edilmesindeki zorluktan dolayı fayda bilgisini elde etmek çok zordur. Bunun aksine, “eşit işe eşit ücret” gibi veya insanların sahip olduğu birincil mallar gibi fayda dışı bilgi gözlemlenebilir ya da kolayca elde edilebilir. Sonuç olarak refahçılığın empoze ettiği kısıtlama sadece etik olarak kısıtlayıcı değil veri mevcudiyeti bakımından da oldukça sorunludur.

3.2.2.4. Liberal paradoks

Buraya kadar, Sen’in toplumsal seçim teorisindeki imkansızlık sonuçlarının üstesinden gelebilmek için “enformasyonel temelin genişletilmesi”ni önerdiğini ve bu genişletme işleminin kişiler arası kıyaslamaların kullanılması aracılığıyla yapılması gerektiğini anlatmış olduk. Ancak toplumsal seçimdeki sorunları çözmek için gerekli olan tek genişletme şekli bu değildir. Sen (1970b), bireylere, kendi yaşamlarını ilgilendiren alanlarda söz sahibi olma hakkı gibi minimal düzeyde bir özgürlük tanındığında, bunun bazı imkansızlık sonuçlarına yol açacağını göstermiştir. “Liberal Paradoks” veya “Paretocu Liberalliğin İmkasızlığı” gibi isimlerle anılan teorem, fayda dışı bilginin kullanımı ile ilgilidir. Bir başka deyişle, refah iktisadına refahçı olmayan hususların dahil edilmesi problemini ele alır. Bu imkansızlık teoremine göre Pareto etkinlik kriterinde ısrar edilmesi halinde çok ılımlı bir özgürlük talebi koşulu bile yerine getirilemez (Sen, 1999c, 363).

Formel olarak bağımsızlıklarına rağmen Paretoculuk, refahçılığın zayıf bir versiyonu olarak görülebilir. Refahçılık, toplumsal refah değerlendirmeleri için fayda dışı bilginin *genel olarak* gereksiz olduğunu söylerken Paretoculuk da herkesin fayda sıralamasının *çakıştığı özel durumda* fayda dışı bilgiyi gereksiz yapar. (Sen, 1979a, 341) x durumunda herkes y durumuna göre daha fazla faydaya sahipse, x ve y durumlarının ne olduğu önemli değildir; Pareto ilkesi daha fazla bilgiye gerek

duymadan x durumunu y durumuna göre toplumsal olarak daha iyi olduğunu ilan eder.

“Paretocu liberteryenliğin imkansızlığı” meselesi de refahçılıkla ilgili zorluklarla yakından bağlantılıdır. Sen (1979b, 488-489), faydacılık ile zayıf Pareto ilkesi arasındaki mantıksal zinciri şöyle özetler.

- i) Her faydacı ahlaki yapı sonuç faydacılığını içerir (tersi doğru değil)
- ii) Sonuç faydacılığı refahçılığı içerir (tersi doğru değil)
- iii) Refahçılık , Paretoculuğu içerir (tersi doğru değil)
- iv) Paretoculuk, zayıf paretoculuğu içerir (tersi doğru değil)

Zayıf paretoculuğun reddi ise oldukça derin sonuçlar getirerek tüm faydacı ahlak görüşlerini etkiler. Zayıf pareto ilkesi refahçılığın ılımlı bir versiyonu olarak görülebilir. Bu ılımlı versiyon bile , kişisel özgürlüğün temel hususları ile ciddi tutarlılık problemlerine neden olabilir (Sen, 1979b, 489).

Sen (1970b), “*The Impossibility of a Paretian Liberal*” başlıklı makalesinde, toplumsal seçim ilkeleri için rahatsız edici sonuçlara sahip bir imkansızlık sonucunu ortaya koyar. Bilindiği gibi çoğunluk yöntemine yapılan ortak bir itiraz bu yöntemin liberal olmamasıdır. Argüman şu şekilde özetlenebilir: toplumdaki diğer şeyler verili iken duvarlarınızı beyaz yerine pembeye boyamak istiyorsanız, çoğunluk aksini tercih etse bile toplum duvarlarınızın pembe olmasına izin vermelidir. Sen, bireysel özgürlük olarak isimlendirilebilecek bu kavramı oldukça zayıf bir şekilde (weak form) formalize ederek bunun sonuçlarını analiz etmiştir. (Sen, 1970b)

Liberal paradoks, haklar ve özgürlükler ile etkinlik-veya sonuçların sadece tercih temelli değerlendirilmesi- arasında olası bir çatışmayı açıklamak için Arrow’un aksiyomatik çerçevesinin az bir modifiye edilmiş versiyonunu kullanır ve tercih temelli değerlendirmeye karşı daha ileri bir argümanı temsil eder.

Hausman ve McPherson (1996)’a göre, Sen, ahlaki meseleler üzerinde Arrow’un imkansızlık sonucundan daha fazla yankı uyandıran paradoksal bir sonuç ortaya koymuştur. Bu sonuca göre “liberalizm” ile “pareto ilkesi” arasında bir çatışma (conflict) vardır. Liberalizmin en önemli unsuru, bireylerin, toplumsal kısıtlar olmaksızın istediğini yapabildiği bir “özel alana” a (private sphere) sahip olması gerektiğidir. Bir kişinin dişlerini fırçalamaması her ne kadar kötü bir şey olsa da

bunun kararı bireye bırakılmalıdır. Bu tarz seçimler kimi zaman bir kişinin “ korunmuş alanı” (protected sphere) olarak da isimlendirilir (Hayek, 1960). Liberalizmin bu unsurunu toplumsal seçim teorisinin formalizmine aktarmak zordur fakat Sen, “minimal liberalizm”²² olarak adlandırdığı zayıf bir gerekli koşul formüle etmiştir. Minimal liberalizme göre, her biri bir alternatif çifti hakkında belirleyici (decisive) olan en az iki kişi olmalıdır. Sen’in kullandığı koşullar şunlardır;

1- Zayıf Pareto İlkesi (Weak Pareto Principle) : her birey x alternatifini y alternatifine tercih ediyorsa toplum da x 'i y 'ye tercih etmelidir.

2- Minimal Özgürlük Koşulu (Minimal liberalism) : en azından iki kişi kendi kişisel alanlarına sahiptir, yani bunlardan birisi kendi kişisel alanında x alternatifini y 'ye tercih etmişse toplum da x 'i y 'ye tercih etmelidir.

3- Kısıtlanmamış Tanım Kümesi (Unrestricted Domain): Her mantıksal olarak mümkün bireysel sıralamalar kümesi, kolektif seçim kuralının tanım kümesine dahil edilmelidir.

Arrow'un “Genel İmkanlılık Teoremi” nde olduğu gibi burada da kısıtlanmamış tanım kümesi koşulu kullanılmıştır. Bununla beraber, Arrow'un teoreminin aksine, toplumsal tercihin geçişkenliğine (transitivity) gerek yoktur. Ne kesin (strict) tercihin geçişkenliğine ne de kayıtsızlığın geçişkenliliğine gerek duyulmuştur. Yalnızca her bir seçim durumunda en iyi alternatifin varlığı gerekir. Diyelim ki toplum, x 'i y 'ye , y 'i z 'ye tercih etsin ve x ve z arasında kayıtsız olsun. Arrow bunu dışlardı çünkü, bir geçişkensizlik sözkonusudur. Ancak Sen'in teoremi için x gibi en iyi bir alternatif olması yeterlidir. Görüldüğü gibi Sen'in gereksinimleri oldukça ılımlı olmasına rağmen bir imkansızlık sonucu ile karşılaşılır.

İkincisi, Arrow'un en çok tartışılan koşulu olan ilgisiz alternatiflerden bağımsızlık koşulu empoze edilmemiştir. Çoğu insan, bu koşuldan vazgeçilmesi halinde Arrow ikileminden kaçınılacağını düşünür. Sen'e göre ise böyle bir kaçış sözkonusu değildir (Sen, 1970b). Sen, Arrow'un ilgisiz seçeneklerden bağımsızlık varsayımı yerine, insanların sadece kendilerini ilgilendiren konularda seçme hakkı olduğu varsayımını koymuştur. Böylelikle, liberal düşünceye uygun olarak insanların haklarına saygı duyulan bir toplumun etkin karar alıp alamayacağını sorgulamıştır. Ulaştığı sonuç bu

²² Sen, “Minimal liberteryenizm” olarak da adlandırılabilceğini söyler (Sen, 1976, 293)

varsayımın oybirliği (Pareto) ilkesi ile çelişmekte olduğudur. Başka bir deyişle, Sen, toplumsal ve bireysel değerlerin çelişeceğine dikkati çekmektedir (Ersel, 2006, 6).

Üçüncüsü, kullanılan Pareto ilkesi, Arrow'un teoreminde olduğu gibi çok zayıf bir versiyondadır. Yani, birisinin x 'i y ye tercih etmesi ve herkesin x i en az y kadar iyi bulması halinde toplumsal olarak x ' in daha iyi olması şeklinde bir güçlü Pareto ilkesine gereksinim duyulmamıştır.

Sen (1970b), bu koşulların tutarlı bir şekilde sağlanamayacağını göstermiştir. Oldukça ılımlı bir formda bile liberal değerleri yansıtan bir ilkenin, verili bir kısıtlanmamış tanım kümesi içerisinde zayıf Pareto ilkesi ile bir araya getirilemeyeceği görülür. Bu, diğer koşullara bağlanması durumunda, toplumun minimal liberalizme bile izin vermeyeceği anlamına gelir. Toplum, bir bireyin istediğini okuma özgürlüğüne, tercih ettiği duvar boyası gibi konularda toplumdaki diğerlerinin tercihlerine bakmaksızın izin veremez.²³

Sen, paradoksu açıklamak için bir örnek kullanır. Prude ve Lewd diye iki kişi vardır ve soru "*Lady Chatterley's Lover*" kitabını kimin okuyacağıdır. Buradaki alternatifler; Prude okur (x), Lewd okur (y) kimse okumaz(z) şeklinde sıralanabilir. Sen'in örneğinde, Prude bu kitabı hiç sevmez ve kimsenin okumamasını tercih eder. Bununla beraber, kitabı Lewd'in okuması yerine kendi okumasını tercih eder. Lewd ise kitabı sever fakat Prude'un kitabı okumasından daha fazla haz alır. Bu iki kişinin tercih sıralamaları aşağıdaki gibidir:

<u>Lewd</u>	<u>Prude</u>
(x) sadece Prude'un okuması	(z) hiç birinin okumaması
(y) sadece Lewd'in okuması	(x) sadece Prude'un okuması
(z) hiçbirinin okumaması	(y) sadece Lewd'in okuması

Paradoks şudur: seçimin x ve z arasında olması halinde, liberal haklar perspektifinden toplumun kararı Prude' a bırakması gerekir. Yani Prude kişisel alanına giren bir konuda belirleyici (decisive) olmalıdır. Prude z 'yi x 'e tercih ettiğinden toplum da böyle yapmalıdır. Eğer seçim z ile y arasında ise Lewd belirleyici (decisive) olmalıdır ve toplum da y 'i z ye tercih etmelidir. Bu da toplumsal tercih sıralamasını şu hale getirir:

²³ Teoremin ispatı için bkz. Sen, 1970b

Liberal perspektiften toplumsal sıralama

(y) sadece Lewd'in okuması

(z) hiçbirinin okumaması

(x) sadece Prude'un okuması

Ancak bu sıralama Pareto düşük (Pareto-inferior) bir sıralamadır çünkü her ikisi de x'i y'ye tercih etmektedir. Dolayısıyla bir paradoks sözkonusudur. Bu imkansızlık sonucu Pareto ilkesinin ciddi şekilde sorgulanmasına yol açar.

“ Geleneksel refah iktisadındaki Pareto ilkesinin etik olarak çürütülemezliği düşüncesi yakın bir tetkik sonucu hayatta kalamaz gibi görünüyor. Bu biraz garip gelebilir çünkü “oybirliği” (unanimity) izlenecek politika için yeteri kadar güçlü bir mantıktır. Ancak, önemli olan yalnızca kimin neyi tercih ettiğini bilmek değil aynı zamanda neden bu tercihe sahip olduğunu bilmek de önemlidir” (Sen, 1976, 293).

Sen'e göre burada ortaya konulan ikilem rahatsız edici gibidir ancak her makul toplum için bu geçerli değildir. Çünkü söz konusu çatışma yalnızca bireysel tercihlerin özel bir konfigürasyonu ile ortaya çıkmaktadır. Bireysel özgürlük için nihai güvence toplumsal seçim kurallarına değil bir diğerrinin kişisel tercihine saygı gösteren bireysel değerler geliştirmeye dayanabilir. Buradaki çatışma böyle bir koşulun geçerli olmadığı ve liberal değerlere dayalı seçimle Pareto ilkesine dayalı seçimin çatıştığı toplumlarla ilgilidir (Sen, 1970b).

Geleneksel teoride, toplumsal seçim, bireysel tercihlerin bir fonksiyonu (Arrow tipi “toplumsal refah fonksiyonu” olarak formalize edilen) olarak görülür. Sen'e göre Pareto ilkesini sorgulayan argüman başka bilgilerin (örneğin, bu tercihlerin arkasında yatan motivasyon) kullanılması gereğini ortaya koymak için de kullanılabilir. Bu yaklaşımda toplumsal seçime dair yargılar “yalnızca bireysel tercihlerin bir fonksiyonu olmaktan çıkacaktır” (Sen, 1970b, 83). Bu doğrultudaki bir argüman, bireyin kendisinden vazgeçmesi (alienation) nedeniyle toplumsal yargıları bireysel tercihlere dayanmasına yönelik radikal eleştiriden oldukça farklıdır. Aynı zamanda bireysel tercihleri “rasyonel değerlendirme” ye tabi tutan argümandan da farklıdır. Ancak bu yaklaşımlarla ortak noktası toplumsal seçimlerin eleştirel bir değerlendirmesi yapılırken bireysel tercihler kümesinin ötesine bakmayı gerektirmesidir. (Sen, 1976, 294)

Bu teoremin bir diğ er unsuru da “ bireysel özgürlüğün nihai güvencesinin toplumsal seçim mekanizmalarında değ il, bir başkasının özel hayatına ve kişisel seçimlerine saygı duyan değ erler ve tercihler geliştirmekte aranmalıdır” şeklindeki argümanla ilgilidir (Sen, 1970a, 85).

Bu paradoksla ilgili çalışmaların  oğ u (Blau,1975; Gibbard, 1974; Hillinger and Lapham, 1971; Karni, 1974a; Kelly, 1976b) Pareto ilkesi yerine liberalizm koşulunu zayıflatarak meseleyi    zmek yönünde bir tavır sergilemişlerdir.

Blau (1975), “i g zar tercihler” in (meddlesome preferences) varlığı halinde liberalizm koşulunu zayıflatarak “modifiye edilmiş liberalizm”²⁴ versiyonunu kullanarak probleme kısmi bir    z m getirmiştir. Sen’e göre Blau’nun çerçevesindeki problem Pareto ilkesini zayıflatmamasından kaynaklanır (Sen, 1976, 316). Aynı zorluk, Pareto kuralına dokunmadan liberteryen hakları “ vazgeçilebilir” yaparak liberalizm koşulunu zayıflatmaya  alı an Gibbard (1974)’ın    z m  için de geçerlidir. Benim dı ımdaki herkes x alternatifini y alternatifine tercih ediyorsa Pareto ilkesi bana, toplumsal seçimin x yönünde olmasını sağ lama hakkı verir.

Liberalizm koşulunun zayıflatılması  onerilerinin aksine Nozick (1973,1974), bu ikilemden çıkmanın yolu olarak toplumsal seçimi, liberal hakların kullanımı ile kısıtlayarak bu haklara öncelik verilmesini önermiştir. Liberalizm koşulu da dahil bireysel hak kaygıları ile kısıtlanmış tanım kümesinde seçim Pareto ilkesini içeren bir toplumsal sıralama aracılığıyla da yapılırsa “sistematik tanım kümesi kısıtlaması” ile Pareto hastalığından kurtulur (Sen, 1976, 317).

Fakat Sen’e göre bu kısıt dışında kalan değ i imler-  rneğ n bir kişinin kabul edilmiş hakları ihlal edildiğ inde- hakkında değ erlendirmelerde bulunma problemi     lmez. Bu değ erlendirmeler yine çatışmayı gündeme getirir. Sen, Nozick’in    z m ndeki sorunun da yine Pareto ilkesinin karşısında durma g n ls zl ğ  ile ilgili olduğ unu düşünür (Sen, 1976, 317).

Deontolojik bir yak la ım kullanarak özgürlük hakkındaki kaygıları durumların değ erlendirilmesine değ il “sonuççu olmayan bir  er eve“ ile eylemlerin değ erlendirmesine dahil etmek mümkündür. Robert Nozick’in Pareto-liberal çatışmasına karşı    z m  nerisi bu şekildedir (Nozick,1974, 164-6). Eylemler hakkındaki yargılar, “nihai durumların” değ erlendirmesine dahil edilmeyen hak

²⁴ Her kişiye, i g zar olmayan tercihler koşullu bir hak verilmesi

sistemi ile kısıtlanır. *Sonuçların* değerlendirilmesinde Pareto ilkesi korunur ancak mutabık doğru *eylemin* değerlendirilmesine aktarılmaz. Toplumsal sıralamada Prude'un kitabı okuması Lewd'in okumasından önce gelebilir (Paretocu bağlamda) ancak istediklerini okuma ve istemediklerini okumama haklarının korunması, Paretocu sıralamanın eylemlerin değerlendirilmesine sirayetini engeller. Bu yaklaşım, bir yandan Pareto ilkesini koruyarak özgürlük gereksinimlerine iyi belirlenmiş ve tutarlı roller vermesi bakımından bariz avantajlara sahiptir

Bununla birlikte, bu yaklaşımda Pareto ilkesine verilen rol, gerçek aktiviteler bağlamında oldukça sınırlı olabilir :“Haklar bir toplumsal sıralamayı belirlemez bunun yerine içersinde toplumsal seçimin yapılacağı kısıtlar kümesini belirlerken, bir seçim bir toplumsal sıralamaya dayanan toplumsal seçim mekanizması ile yapılabilir, eğer yapılacak seçim kalırsa.” (Sen, 1979a, 346)

Ele alınan Pareto ilkesinin eleştirisi, tartışmalı olmayan seçimleri ayırmanın bir yolu olarak baskınlığın (dominance) kullanımını tartışmaz. Burada çatışan kaygılar sözkonusu değildir. Fayda, ahlaki iddianın tek dayanağı olarak kabul edilirse Pareto ilkesi aslında ahlaki iddiaların baskınlığını (dominance) yansıtacaktır ve oldukça tartışmasız olacaktır. Ancak sorun, ahlaki iddianın başka kaynaklarını kabul etmekten kaynaklanır. Bu da fayda kaygılarına dayanmayan iddiaların bir spesifikasyonuna neden olur veya toplam fayda değerlerindeki farklı unsurların nispi ağırlıklarının bir revizyonunu gerektirir. (Örneğin, sevmediği bir kitabı okumaktan kaynaklanan Prude un rahatsızlığına, o kitabı okumaktan başka birisinin zevk aldığı bilmesinden kaynaklanan rahatsızlığa daha fazla ağırlık vermek) Pareto ilkesi (i) bir doğru hareketler (virtues) kümesi sunar (ii) kriter olarak da doğru hareketlerin baskınlığını kullanır. Sen'e göre burada tartışma konusu olan ikincisi değil birincisidir (Sen, 1979, 346).

Liberal Paradoksun dikkat çekmesinin bir nedeni normatif haklara olan ilginin canlanmış olmasıdır. Bu teorem, haklara yer vermek bakımından geleneksel refah iktisadından bir kopuşu simgeler ve en ılımlı olarak görülen refah iktisadı ilkeleri ile bir çatışma olduğunu ifade eder. Sen'in örneği ve teoremi, temel olarak, özel meselelere ilişkin kişisel özgürlükle ilgilidir. Paradoksun oluşmasına neden olan temel bir özellik, insanların, başka birinin özel alanına ait sonuçlar hakkında tercihlere sahip olduklarının varsayılmasıdır.

Sözkonusu çatışma için önerilen bir çok çözüm vardır. Bu çözümler, Pareto ilkesinden vazgeçmeye duyulan isteksizlik nedeniyle ciddi şekilde kısıtlıdır. Kullanıldığı şekliyle Pareto ilkesi, red için birincil bir adaydır. Daha genel bir soru ise , bireysel tercih kümesinin, bunların altındaki motivasyondan bağımsız bir şekilde, özgürlük gibi hususları kapsayan toplumsal yargı için uygun bir temel olup olmadığı ile ilgilidir. Bunun uygun olmadığını ileri sürer Sen. Bu hususlar, kişiler arası refah kıyaslamalarına olan ihtiyacı işaret ederken, özgürlük konusu ise tercihlerin altında yatan motivasyonlar yönüne çeker bizi. Tercihlerin altında yatan motivasyonlar meselesi mevcut toplumsal seçim teorisinde kullanılan analitik çerçeve ve elbette refah iktisadı için çıkarımlara sahiptir.

Paretocu Liberalin İmkansızlığı tezi bir çok araştırmaya konu olmuştur.²⁵ Bazı araştırmacılar bu çatışmanın varlığını tartışırken bazıları da bu zorluktan kaçınmanın yollarını araştırmıştır. Bir kısım ise bu imkansızlık sonucunu daha geniş bir toplumsal seçim problemleri sınıfına doğru genişletmeye çalışmıştır.

Sen'in genel olarak normatif iktisada özel olarak da toplumsal seçim teorisine yaptığı katkıları özetleyecek olursak, öncelikle zaten dar olan fayda bilgisinin değer yansız bir iktisat oluşturmak adına kişiler arası kıyaslamaların dışlanması ile daha da daraltıldığını ileri sürmüştür. Kişiler arası kıyaslamaların anlamsız olduğuna dair moda görüşten uzaklaşarak, refahın kişiler arası kıyaslamaları teorisindeki ana sorunun “zenginlerin” utancı olduğunu ileri sürer. Bu kıyaslamaları yapmanın pek çok mantıklı yolu olduğunu ve bunların çakışması da gerekmediğini belirtmiştir.

Toplumsal seçim teorisi geleneksel ve dar bir şekilde tanımlanmış haliyle, bireysel tercihleri bütüncülleştirme problemi ile uğraşmış, insanların özne unsuru, demokrasi ve fark, evrensellik vs. görecelik, etik ve adalet gibi temalara pek önem vermemiştir. Sen ise, toplumsal değerlendirme nosyonunun sadece sübjektif bireysel refah değerlendirmelerine dayanmasını reddetmiştir. Çünkü insanların tercihleri ters durumlara adapte olmuş olabilir. Sen, aynı zamanda insanların özne olma yönlerini de vurgulamıştır. Bu vurgu, toplumsal seçime dair daha geniş bir bakış açısını gündeme getirmiştir ve dikkatleri, bireysel tercihleri bütüncülleştirme probleminden demokratik karar alımlarında katılım ve dahil olma unsurlarına kaydırmıştır. Dolayısıyla çoğu toplumsal seçim teorisinin aksine dikkatleri adil prosedürlere

²⁵ Batra and Pattanaik (1972), Bernholz (1974, 1975), Blau (1975), Campbell (1975)

çekmiştir. İnsanları özne olarak görmek, onlara seslerinin duyulması ve toplu değerlendirmeler ve kararlara dahil olma fırsatını vermek anlamına gelir. Bu aynı zamanda toplumsal değerlendirmede özgürlüğün rolünü güçlendirir (Peter, 2005, 4).

Sen'in toplumsal seçime ilişkin ilk çalışmaları onun yetkinlik yaklaşımının da(ve özne ile özgürlük hakkındaki fikirlerini) başlangıç unsurlarını somutlaştırmıştır. Sen, kolektif karar alma kurallarının formel araştırması ile sınırlanmaya meyilli toplumsal seçim teorisi karşısında bu teorinin daha zengin bir kavramsallaştırılmasını savunmuştur. Onun toplumsal seçim teorisine bakışı , bu alanı demokratik politika değerlendirmesindeki cinsiyet, azınlık gibi hususları anlamaya yardım edecek bir aday haline getirir. Sen, toplumsal seçim çalışmalarından geliştirdiği bilgileri, çıkarımları cinsiyet eşitsizliğine uygulamıştır, özellikle de aile kontekstinde kadınların refahına.

Toplumsal seçim teorisi ifade edilen tercihlerin bütüncülleştirme ile ilgilendiği sürece katılıma dahil olma veya dışlanma gibi konuları ile uğraşamaz. Ayrıca toplumsal seçim teorisindeki faydacı meşruiyet, bireysel tercihler dışında hiçbir veriyi toplumsal seçime dahil etmemesi nedeniyle adalet ve eşitlik gibi konulara dair tartışmalar konu dışında kalır. Bu bağlamda, Sen'in çalışması önemli bir istisnadır. Sen'in toplumsal seçim teorisinin konusunu geniş olarak ele alması, toplumsal seçim teorisinin temel sorunsalının, toplum içindeki farklı bireylerin durumlarının, kaygılarının ve tercihlerinin çeşitliliği ile politika kararlarının toplumsal değerlendirmesini uzlaştırma gerekliliğinin altını çizmiştir (Sen, 1999a, 349).

Son olarak, Sen, nasıl ölçüldüğü fark etmeksizin sadece refah (well-being) üzerine odaklanılmasını da reddeder. Refaha dair bilgilerin ötesinde insanların özne yönüne dair bilgiler de hesaba katılmalıdır. Peter (2005, 30)'a göre özne rolü toplumsal seçim teorisinde çok fazla ihmal edilmiştir. Sen, kişinin özne yönünü, bir insanın, kendi hedef ve çıkarlarını kurması ve izlemesi yeteneği olarak tanımladığını daha önce belirtmiştik. Yani refah elde etme bunlardan sadece birisidir. Diğer amaçlar, başkalarının refahlarını artırmak olabileceği gibi, toplumsal ve ahlaki normlara saygı göstermek veya insanın taahhütlerine sadık kalması ve bir çok değer izlenmesi olabilir (Sen, 1977). “Bir insanı, refaha sahip olan veya olmayan bir hasta gibi görmek yerine bir özne olarak görmek” oldukça farklı bir görüştür (1995c,103). Bu farklı görüş, toplumsal seçimin ve bireysel rasyonel seçimin kabul edilen görüşünün

sonuç-temelli yapısının aksine özneye dair eylemlerin kendi başlarına nasıl bir değere sahip olduklarının altını çizerek (Peter, 2005, 32).

Sen'in toplumsal seçim teorisinin enformasyonel yorumu dilinde konuşacak olursak özne unsurunun değerlendirmesi, tek başına refahın değerlendirmesinin gerektirdiğinden daha geniş bir enformasyonel temel gerektirir. Bir başka deyişle, bu durum insanların eylemlerinin altında yatan spesifik motivasyonlar ve kısıtlara dikkat etmeyi gerektirir. "Bir kişinin özne unsuru, onun amaçlarını, hedeflerini, sadakatini, yükümlülüklerini -geniş anlamda- kişinin iyi konsepsiyonunu bilmeksizin anlaşılamaz."(Sen, 1985, 203)

Kişinin kurucu özelliklerinden biri olarak özne yönünü ciddiye almak toplumsal değerlendirmede özgürlüğün rolünü de güçlendirir; " kişi, önemli olarak gördüğü her ne hedef ve değer olursa olsun bunların elde edilmesinde neyi yapmakta ve başarmakta özgürdür" (Sen, 1985, 203). Daha önce de belirtildiği üzere, Sen' in özgürlük nosyonu pozitifdir. Bir kişinin neyi gerçekten yapıp yapamayacağı veya neye ulaşabileceğine odaklanır. Standart rasyonel seçim teorisi ise, bunun aksine, özgürlüğün negatif bir açıklaması ile bağlantılıdır, hiçbir baskı veya hile olmadığı sürece kişiyi seçmekte özgür olarak görür.

Sen, yalnızca tercih çerçevesini eleştirmekle kalmaz. Yetkinlik yaklaşımı ile toplumsal değerlendirme için oldukça verimli bir alternatif enformasyonel temel önerir. Yetkinlik yaklaşımı, Sen'in tercih temelli toplumsal değerlendirmede eksik bulduğu tüm özellikleri reddeder. Refahçı değildir; hem refah hem de özne unsurlarını içerir; toplumsal seçimi, kişilerarası kıyaslamaların mümkün olduğu objektif bir temel üzerine oturtur; kişinin fırsatlar kümesinde hangi değerli işlevselliklerin bulunduğunu sorarak pozitif bir özgürlük fikrini içinde barındırır.

Sen, "Gender and Cooperative Conflict" isimli çalışmasında, yalnızca genel toplumsal durumlara değil özel olarak aile kurumunun değerlendirmesine bunu yansıtır. Aile içindeki eşitsizliklerin kamusal alandaki eşitsizliklerle bağlantılı olduğunu savunan feminist teorisyenlerle uyumlu şekilde, Sen , aile alanının ve cinsiyet ilişkilerinin toplumsal seçim teorisinin ve daha genel olarak da adaletin kapsamına girdiğini kabul eder (Peter, 2005, 34).

Her Şeye rağmen Sen' e göre, refah iktisadının önünde olumlu bir gelecek vardır:

“Teorik refah iktisadında mevcut çok fazla bilgi olmasına rağmen ele alınacak ve elde edilmesi zor olan daha çok bilgi vardır. Bu enformasyonel eksikliği kabul ederek ve daha talepkar olarak bu enformasyonel boşluğu kapatacak olan refah iktisat ılarıdır.” (Sen, 1986, 75)

3.3. Kalkınma

 ktisadi kalkınma, iktisat disiplininin en yeni, en heyecan verici ve en zorlayıcı alanlardan birisidir. Kimilerine göre, Adam Smith ilk kalkınma iktisatçısı olup, onun *Ulusların Zenginliği* kitabı ilk iktisadi kalkınma analizi olarak değerlendirilir. Ancak, Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki iktisadi kalkınma problemleri ve süreçlerinin sistematik bir incelemesi ancak son 50 yılda yapılmaya başlanmıştır. Öte yandan kalkınma iktisadının; makroekonomi, emek ekonomisi, kamu maliyesi veya parasal iktisat gibi iktisadın ayrı bir dalı olmadığını düşünenler de vardır (Todaro, Smith, 2003, 8). Bunlara göre kalkınma iktisadı, bu geleneksel kolların tümünün değiştirilmemiş bir uygulaması ve karışımıdır. Tek farkı Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın bireysel ekonomilerine özel bir vurgu yapmasıdır.

Todaro ve Smith (2003, 8)'e göre bu görüş yanlıştır. Kalkınma iktisadı, iktisadın diğer dallarındaki kavramlara ve ilgili ilkelere dayansa da kendine özgü analitik ve yöntemsel kimliği bakımından hızlı şekilde gelişim gösteren bir alandır. Kalkınma iktisadı, ne ileri kapitalist ülkelerin ekonomilerine (neoklasik iktisat) ne de merkezi sosyalist toplumların ekonomisine (Marxist veya kumanda ekonomisi) benzerlik gösterir. Kalkınma iktisadı;  ağdaş yoksulun, farklı ideolojik kökenleri olan gelişmemiş ülkelerin, çeşitli kültürel altyapıların sorunlarıyla ilgilenir ve benzer iktisadi problemler farklı fikir ve yaklaşımlar gerektirdiğinden oldukça kompleks bir alandır. Yoksulluk tuzağı teorileri ve kurumların rolü gibi konularındaki son gelişmeler de bunu doğrular. 1979 Nobel  ktisat  d l , kalkınma sürecinin  nc  çalışmaları nedeniyle seçkin birer kalkınma iktisatçısı olan W.Arthur Lewis'a ve Theodore Schultz'a verilmiştir. Bu da kalkınma iktisadının iktisat disiplini içersinde ayrı bir alan olduğunu destekler niteliktedir. 1998 yılında bu ödülün Amartya Sen'e, 2001 yılında ise Joseph Stiglitz'e verilmesinin bir nedeni de bu iktisatçıların kalkınma iktisadına yaptıkları katkılardır.

Geleneksel iktisat, ana olarak, k t kaynakların etkin, en az maliyetli tahsisi ve daha fazla mal ve hizmet üretimi amacıyla zaman içinde bu kaynakların optimal büyümesi ile ilgilenir. Geleneksel iktisattan kastımız klasik ve neoklasik iktisattır. Geleneksel neoklasik iktisat, kusursuz piyasaların ileri kapitalist dünyası, tüketicici egemenliği, otomatik fiyat uyarlamaları, marjinal, özel-kar ve fayda hesaplamalarına dayalı kararları ile tüm ürün ve kaynak piyasalarındaki denge sonuçlarını ele alır. İktisadi rasyonelliği ve tamamen materyalist, bireyci, kişisel çıkar odaklı bir tutumu varsayar.

Politik iktisat ise geleneksel iktisadın ötesine giderek, belli iktisadi gruplar ve siyasi elitlerin k t kaynakların tahsisini etkilemek üzere kullandıkları toplumsal ve kurumsal süreçleri ele alır. Dolayısıyla politik iktisat, siyaset ve iktisat arasındaki ilişkiyle ilgilenerek iktisadi karar almada gücün rolü üzerinde durur.

Kalkınma iktisadı ise daha geniş bir içeriğe sahiptir. Mevcut k t kaynakların etkin tahsisi ile ve bunların zaman içinde sürdürülebilir bir büyümesi ile ilgilenmesinin yanında az geli mi  ülkelerde yoksulluk, açlık çeken ve okuryazar olmayan insanların yaşam düzeylerinde hızlı ve geniş ölçekli iyileştirmeler için gerekli iktisadi, sosyal, politik ve kurumsal mekanizmaları da ele alır.

Dolayısıyla, kalkınma iktisadı, iktisadi ilerlemenin meyvelerini nüfusun en geniş bölümlerine verecek şekilde, bütün toplumların yapısal, kurumsal dönüşümlerini etkilemek için gerekli iktisadi, kültürel ve politik gereksinimlerini ele almalıdır. Aileleri, bölgeleri, ve tüm ulusları yoksulluk tuzağına iten mekanizmalara odaklanmalı ve bu tuzakları ortadan kaldırmak için en etkili stratejileri geliştirmek zorundadır. Ekonominin dönüşümünde, devletin daha geniş rolü ve belli bir derecede koordineli iktisadi karar alma genellikle kalkınma iktisadının ana unsurları olarak düşünülür.

Kalkınma iktisadında değerlerin rolüne bakacak olursak; bilindiği gibi iktisat bir sosyal bilimdir. İnsanlarla ve insanların temel maddi ihtiyaçları ve maddi olmayan isteklerini tatmin etmek için organize ettikleri toplumsal sistemlerle ilgili bir bilimdir. Fizik bilimlerinin aksine iktisatçılar ne bilimsel yasalar ne de evrensel doğrular iddia edebilirler. İktisatta yalnızca eğilimler olabilir ki bunlar da farklı zamanlarda, farklı ülke ve kültürlerde büyük değişimler gösterir. Dolayısıyla iktisadi araştırmalar ve analizler, kurumsal, toplumsal ve politik ortamdan bağımsız olamaz. Özellikle de açlık, yoksulluk ve sağlıksız bir ortam gibi dünya nüfusunun büyük kısmını rahatsız

eden insani konularla uğraşırken. Dolayısıyla, neyin arzu edilir olup olmadığına dair etik veya normatif değer yargıları genel olarak iktisadın özel olarak da kalkınma iktisadının ana unsurlarıdır. İktisadi kalkınmanın ve modernleşmenin pek çok kavramı, arzulanan hedefler ve amaçlara ilişkin açık veya gizil değer yargılarını temsil eder. Mahatma Gandhi'nin "insan potansiyelini gerçekleştirme" olarak adlandırdığı şey buna bir örnektir. İktisadi ve sosyal eşitlik, yoksulluğun kaldırılması, evrensel eğitim, yaşam standardını yükseltme, ulusal bağımsızlık, kurumların modernleşmesi, politik ve ekonomik katılım, demokrasi, kendine güven gibi kavram veya amaçların hepsi neyin iyi veya arzu edilir olup olmadığına dair subjektif değer yargılarından türer.

Dünya ülkelerinin büyük bir kısmının azgelişmişlik sorunuyla karşı karşıya oldukları bilinen bir gerçektir. Bu ülkelerin karşılaştıkları sorunlara gelişmiş ülkelerin ve uluslararası kuruluşların getirdikleri çözüm önerileri ise pek çok durumda yetersiz kalmaktadır. Böyle bir ortamda "kalkınma iktisadının" bir yeniden doğuşa geçmesi gerektiği düşünülebilir. "*Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*" adlı kitabında Fikret Şenses (1996, 120), "kalkınma iktisadının canlandırılması için birinci koşulun, kalkınma sorunun yeniden gündeme getirmek olduğunu" belirtir.

Kalkınma problematik bir kavramdır. Kalkınma dar anlamı ile iktisadi büyümenin daha yüksek oranlarını elde etmek üzere kaynakların, tekniklerin ve uzmanlığın bir araya getirildiği planlı bir süreçtir (Kabeer, 1994, 69). Daha geniş bir tanıma göre ise kalkınma, hem negatif hem pozitif sonuçlara ve anlamlara sahip olabilecek çatışan ve değişken hedeflerin olduğu uzun erimli bir sosyal dönüşüm süreci olarak görülebilir.

Kalkınma iktisadı yazını incelendiğinde "kalkınma" kavramının üzerinde fikir birliğine varılmış bir tanımlı olmadığı görülür (Ruben, 2002, 250). Mesela, Todaro (1989, 7), "farklı kültürel altyapıları ve ideolojik eğilimleri ve son derece karmaşık fakat benzer ekonomik sorunları olan yoksul, azgelişmiş Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınma iktisadının kapsamına girdiğini" söylerken, Şenses (1984, 110)'e göre, "kalkınma iktisadı azgelişmişlik olgusunu anlamaya ve açıklamaya ve bu ülkeleri daha yüksek bir gelişmişlik düzeyine çıkarmak için gerekli yolları ve araçları önermeye çalışır". Lewis (1984,1)'in tanımına göre ise, "kalkınma iktisadı, kişi başı gelirin 2.000 ABD Dolarından az olan ülke ekonomilerinin yapısı ve davranışlarıyla ilgilidir" Lewis'in gelişmişlik kıstası ile sadece milli gelir düzeyini göstermesi ve

bunu belli bir düzeyin üzerine çıkarmayı başarabilen ülkelerin gelişmiş olarak kabul edilebileceğini söylemesi, büyümeyle kalkınmayı eş tutmasından kaynaklanır.

Büyüme yalnızca milli gelirdeki artış ile ilgiliyken, kalkınma çok farklı sosyo-ekonomik değişkenlere bağlıdır. Bunlar, çok farklı gelir düzeylerindeki ülkelerin aynı derecede yaşam beklentisi, okur-yazarlık düzeyi, sağlık koşulları olabilir (Sen, 1983, 749-51). Nixson (1984, 86) ise kalkınmanın, büyümenin tek başına gerçekleştiremediği yapısal değişimi ve bazı belirlenmiş amaçların başarılmasını içerdiğini söyler. Bu bakımdan büyümeyi kalkınmanın bir alt kümesi, bir bileşeni olarak düşünmek mümkün.

Kalkınma iktisadının ortaya çıktığı yıllarda kalkınmayla hemen hemen özdeş olarak kullanılan kavramlardan bir diğeri de *sanayileşmedir*. Bu dönemde, ekonomik yapının tarım sektöründen sanayi sektörüne kayması, başka bir deyişle GSMH ve istihdam içinde sanayinin payının yükseltilmesi anlamına gelen sanayileşme, kalkınmaya giden yolda en önemli adım olarak görülmekteydi. İkinci Dünya Savaşının sonunda siyasal bağımsızlıklarını kazanan eski sömürge ülkeler sanayileşme stratejisi olarak devlet önderliğinde korumacılığa dayanan ithal ikameci sanayileşme stratejisini benimsemişlerdi. Sanayileşmiş kapitalist ülkelerin çok yakın bir geçmişte Büyük Dünya bunalımını yaşamış olmaları, buna karşılık Sovyetler Birliği'nin devlet öncülüğünde ve merkezi planlama aracılığıyla hızlı büyüme ve sanayileşme yolunda önemli adımlar atmış olması bu sanayileşme stratejisinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur (Şenses, 1996, 105). Dolayısıyla, kalkınma iktisadının ortaya çıktığı ilk yıllarda kalkınma, sanayileşme ile sanayileşme de büyümeyle özdeş sayılmıştır (Başkaya, 1994, 106).

Bu bölümde öncelikle, Kalkınma iktisadının tarihsel gelişimi kaba hatlarıyla ele alınacak sonrasında ise Sen'in Yetkinlik Yaklaşımının, bu alandaki çıkarımları anlatılacaktır.

3.3.1. Kalkınma İktisadının Tarihsel Gelişimi

Kalkınma iktisadı, iktisat biliminin bir alt disiplini olarak doğuşu İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarına ve hemen sonrasına rastlar. İkinci Dünya Savaşının ardından Üçüncü Dünyada pek çok yeni ülkenin doğmuş olması önemli sayıda iktisatçının

alışmalarını iktisadi kalkınma üzerinde yoğunlaştırmalarına neden olmuştur (Giersch ve Hiemenz, 1984, 4’den aktaran Ruben, 2002, 252)

Savaşı izleyen yıllarda önce Hindistan ve Pakistan’ın, ardından diğerk bir çok azgelişmiş ülkenin bağımsızlığına kavuşması ve Sovyetler Birliğı yanında çok sayıda sosyalist ülkenin de siyasal arenada boy göstermeye başlaması kalkınma iktisadının özellikle ilk yıllardaki temel zeminini oluşturmuş ve iki blok arasındaki Soğuk Savaş nedeniyle bu bloklar dışında kalan ülkeler artan ölçüde ilgi odağı olmuşlardır. Bu ülkelerin sorunlarını incelemeyi amaçlayan kalkınma iktisadı da giderek önem kazanmıştır (şenses, 1996,104).

Ruben (2002, 251)’e göre, 1940’lı yılların sonlarında doğıp 1960’lı yılların sonlarına kadar yükselerek gelişmesini sürdüren kalkınma iktisadının özellikle doğışunu izleyen ilk yıllarda bilim dalının gelişimiyle ilgili bir iyimserlik hakimdir. Bu dönemde Batı Avrupa ve Japonya’nın yeniden inşa sürecinin bir benzerinin de azgelişmiş ülkelerde gerekleşebileceğıne dair beklentiler ortaya çıkmıştır. Bu iyimserliğıin iki nedeni vardı. Bunlardan birincisi, bilim dalının doğışu aşamasında oldukça basit yapıda kuramlara dayandırılmasıydı (Bhagwati, 1984, 50-54). Bu dönemde büyüme ve kalkınma birbirleriyle özdeş kavramlar olarak görülmekte, basitlik de bundan kaynaklanmaktaydı. Kalkınma sadece ekonomik ve teknik bir sorun olarak ele alınmakta, bunu gerçekleştirmek de bir çeşit “sosyal mühendislik” olarak algılanmaktaydı (Başkaya,1994, 47). Büyümenin sağılanması, kalkınma için yeterli görünmekteydi. Bu nedenle de ortaya atılan kuramlar sadece büyümeyi amaçlayıp, gelir dağılımı ve yoksullukla ilgili bir şey söylemiyordu. Büyüme kalkınma ile eş tutulduğından amaçlanan büyümenin sağılanmasının yoksulluk da dahil olmak üzere tüm diğerk sorunlara çare olacağı düşünülmekteydi. Bu kuramlara göre sermayenin oluşumu büyümeye giden yolda en önemli unsurdur. Bu yüzden de yatırımın yapılması ve bunun sürekli kılınmasının sağılanması gerekiyordu. Bu kuramlara göre kalkınma sorunu yeterli yatırım yapılmamasının bir sonucu olarak görülüyordu ve yatırım yapmayı engelleyen unsurların ortadan kaldırılması gerektiğı öneriliyordu. Bu durumda önerilen yurtiçi tasarrufların artırılması ve gerektiğinde dış yardıma başvurulması idi.

Özetle, ortaya çıkış yıllarında kalkınma iktisadı ile ilgili iyimser bir hava hakimdi. Bu iyimser havanın nedeni gelişmenin basit bir büyüme sorunu olarak ele alınması

ve bu sorunun da bir yandan yeteri kadar iç tasarruf ve dış yardım kanalıyla, öte yandan üretime katkıları olmayan gizil kaynakların ortaya çıkartılıp üretime dahil etmek yoluyla çözüleceği inancıydı (Ruben, 2002, 254)

Albert Hirschman, “ The Rise and Decline of Development Economics” başlıklı makalesine şöyle başlamaktadır:

“ Kalkınma iktisadı oldukça genç bir disiplin sayılır. İktisadın bir alt disiplini olarak yaklaşık bir kuşak önce doğmuştur ve diğer sosyal bilimler bu alana hem şüphe ile hem de kıskançlıkla yaklaşmıştır.” (Hirschman, 1981, 23’den aktaran Sen, 1983, 745)

Bu keyifli başlangıcın ardından Hirschman, makalesinin devamında adeta kalkınma iktisadının ölüm ilanını yapmıştır. Hirschman, ana tezini şöyle ortaya koymuştur:

“Altdisiplinimiz, büyük görkemini ve heyecanını, geri kalmışlık canavarını öldürebileceği şeklindeki veya en azından buna katkıda bulunabileceğine dair gizil fikir sayesinde elde etmiştir. Şimdi biliyoruz ki bu doğru değildir.” (Hirschman, 1981, 23’den aktaran Sen, 1983, 745)

Bu teşhiste makul bir şey bulunabilir fakat gerçekten de kalkınma iktisadının, az gelişmişlik ve iktisadi geriliği ortadan kaldırmak için merkezi bir role sahip olmadığı doğru mudur? Daha özel olarak, bu alanın başlangıçtaki orijinal temaları doğru veya faydalı olmaktan uzak mıdır?

Sen (1983, 746)’e göre orijinal temalar tamamen yanlış yönü göstermemiştir ve kalkınma iktisadı disiplini, gelişmekte olan ülkelerdeki iktisadi büyüme alanında merkezi bir rol oynadığından bu disiplinin “ölüm ilanını” duyurmak yanlış olacaktır. Bunun yanında Sen, geleneksel kalkınma iktisadının altında yatan yaklaşımın oldukça sınırlı olduğunu ve iktisadi kalkınmanın doğru bir kavrayışını sunmadığını savunmaktadır.

Sen (1983, 746), Hirschman’ın, kalkınma iktisadındaki çalışmaların büyük kısmının *tematik benzerliğini* işaret etmekte haklı olduğunu söyler. Ayrıca, kalkınma iktisadının bir alt disiplin olarak fazlaca şekillenmiş favori temalar ve başat yaklaşımlar kümesiyle başladığını kabul eder. Ancak, Sen (1983, 747)’e göre, “ kalkınma iktisadının, sadece bu temaların başarısı veya başarısızlığına bağlı olarak hayatta kalıp kalamayacağı belirlenemez. Bu temaların temelden hatalı ve yanıltıcı olduğu gösterilmesi halinde temel yaklaşımlar radikal şekilde yeniden formüle edilmelidir.”

Hirschman (1981, 10-11), kalkınma iktisadının başlangıçta iki başat fikirle oluştuğunu söyler. Bunlar “*kırsal azgelişmişlik*” ve “*geç endüstrileşme*” dir. İlk fikir doğal olarak istihdam edilmemiş insan gücünün kullanılması ve sermaye birikiminin hızlandırılması üzerine odaklanmaya neden olmuştur. İkincisi ise aktivist bir devlet ve geri kalmışlığın üstesinden gelecek planlamaya vurgu yapmıştır. Hirschman, ayrıca, koruma, planlama ve endüstrileşme için yeni rasyoneller geliştirmek için çok zaman harcadığını da ekler.

Sen (1983, 747)’e göre, kalkınma iktisadının hakim yaklaşımı içersindeki iddialar ve vurgular arasında farklar olmakla birlikte, başlangıcından itibaren izlenen başat stratejik temalar şöyle sıralanabilir:

- 1) Endüstrileşme
- 2) Hızlı sermaye birikimi
- 3) İstihdam edilmemiş insan gücünün harekete geçirilmesi
- 4) Planlama ve iktisadi olarak aktif devlet.

Bu temalar, gelişmekte olan ülkelere uygulanan şekliyle geleneksel neoklasik modellerin eleştirileriyle yakından ilişkilidir. Hirschman, neoklasik iktisadın evrensel kullanımının bu çekincesini “tekil-iktisadın” (mono-economics) reddi olarak ifade eder (Sen,1983, 747).

Daha sonraları geleneksel kalkınma iktisadının gözden düşüşü (Hirschman’ın gönderme yaptığı) şüphesiz ki neoklasik iktisadın o dönemdeki yeniden canlanmasından kaynaklanmıştır. Hirschman (1981, 7)’ın haklı şekilde belirttiği gibi, “ kalkınma iktisadının, iktisadi analizin ve politikanın ayrı bir vücudu olarak ayakta kalması iddiası ve öncü başarısı, Keynesyen devrimin paralel özelliklerinden entelektüel meşruluk kazanmıştır.” Keynesyen iktisat karşısındaki neoklasiklerin yeniden canlanması, bir anlamda iktisadi kalkınma alanındaki neoklasizmin canlanmasıyla paralel gitmiştir. Piyasanın pek çok erdeme sahip olduğu ve devlet müdahalesinin zararlı olacağı savunulmuştur.

Kalkınma iktisadı, 1970’lerin ortalarından itibaren gerek kendisine hemen her cepheden yöneltilen eleştirilerin sonucunda, gerekse azgelişmiş ülkelerin içine düştükleri durum nedeniyle kendisini bir varlık sorgulamasının içinde bulmuş ve bir gerileme dönemine girmiştir. (Ruben, 2002, 253). Bu durum kalkınma iktisatçılarının büyük bir kısmında ciddi bir kötümserliğe yol açmış ve bu alana olan ilgide dikkati

eken bir azalma olmuştur. Bu dönemde disiplinin gerilemesine kaynaklık eden iki tarihi gelişme dikkat çekicidir. 1970’li yıllarda başlayan dış dünyadaki ekonomik şoklar sonucunda gelişmiş ülke ekonomilerinde de 1980’li yıllara taşan bir durgunluk başgstermiş ve bu nedenle gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelere kalkınma yardımında bulunma istek ve kapasitesi azalmıştır. Aynı dönemde Batı’nın sosyalist ülkelerin olası tehdidini daha az ciddiye aldığı ve bu yüzden azgelişmiş ülke sorunlarına ilgisinin daha da azaldığı belirtilir (Şenses, 1984,129).

Neoklasik diriliş, bazı ülkelerin başarısından başkalarının ise başarısızlıklarından çok fazla beslenmiştir. Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur gibi piyasalara, karlara ve ticarete dayalı ekonomilerin yüksek performansı, Adam Smith’i yaşama geri döndürmek olarak algılanmıştır. Öte taraftan Asya, Afrika ve Latin Amerika’daki pek çok ülkenin düşük performansı, devletin piyasa mekanizmasına müdahalesinin kötü olacağına bir kanıt olarak gösterilmiştir.Yakın geçmişte Çin’e ilişkin kayıtlara ilişkin şüpheler ve Çinli liderlerin maddi teşvikleri kullanmaya olan istekleri, güçlü bir sosyalist bir ülkenin bile piyasa mekanizmasının dayandığı temel ilkelere vazgeemeyeceğinin bir kanıtı olarak sunulmuştur. Devletin aktivistliğine ve planlamaya karşı yapılan saldırılar, geleneksel kalkınma iktisadının diğerk bazı özelliklerinin eleştirileriyle birleştirilmiştir.

Sen (1983), geleneksel kalkınma iktisadının, azgelişmiş ülkeleri hor görmeye eğilimli olduğı teşhisinin, kendi içinde bir doğruluğasahip olduğunu düşünmekle birlikte (hor gören ve basiti kalkınma iktisadı bu şekilde ele alınabilir) kalkınma iktisadının kökenindeki ana temaların bu nedenden ötürü reddedilemeyeceğine inanır.

Geleneksel bakış açısına göre kalkınma, bir ülkenin kapasitesinin, GSMH’sında yıllık bir artışa neden olması ve sürdürülmesidir. Yaygın bir alternatif ise kişi başi milli gelirdeki artış oranlarının kullanılmasıdır. Bunun yanında, geçmişte iktisadi kalkınma, üretim ve istihdam yapısının planlanmış bir değışikliğı bağlamında da görülmüştür. Buradaki amaç, tarımın payı düşürülürken sanayi ve hizmet üretiminin payının yükseltilmesidir. Dolayısıyla kalkınma stratejileri, tarımsal ve kırsal kalkınma pahasına genellikle hızlı sanayileşme üzerine odaklanmışlardır (Ruben, 2002, 255).

Bir başka deyişle, 1970’lere kadar kalkınma, GSMH veya kişi başi milli gelirdeki artışların kitlelere iş ve başka iktisadi fırsatlar anlamında yansıdığı veya büyümenin

iktisadi ve sosyal faydalarının daha geniş bir bölüşümü için gerekli koşulların yaratıldığı iktisadi bir fenomen olarak görülmekteydi. Yoksulluk, ayrımcılık, işsizlik ve gelir dağılımı büyümeye göre ikincil bir öneme sahipti.

1950 ve 1960'lı yıllarda yaşanan deneyimler ise pek çok gelişmiş ülkenin iktisadi büyüme hedeflerine ulaşırken insan kitlelerinin yaşam düzeylerinin değişmediğini göstermiştir. Kalkınmanın bu dar tanımı ile ilgili yanlış bir şeyler olduğu fark edilmiştir. Bir çok iktisatçı ve politika yapıcısı, yaygın mutlak yoksulluk ve gelir dağılımlarındaki eşitsizlikler karşısında GSMH ölçütünün tahttan indirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Kısacası, 1970'li yıllarda iktisadi kalkınmanın, yoksulluğun ve eşitsizliğin, işsizliğin kaldırılması bağlamında yeniden tanımlanması gerekti. Ortak slogan ise “büyümenin yeniden dağılımı” şeklinde idi (Todaro, Smith, 2003, 16). Dudley Seers (1972, 26), kalkınmanın anlamına ilişkin temel soruyu şöyle dile getirmiştir:

“ Bir ülkenin kalkınması ile ilgili sorulacak sorular şunlardır: Yoksulluğa ne oluyor? İşsizliğe ne oluyor? Eşitsizliğe ne oluyor? Bu üç olay yüksek düzeylerinden aşağı çekildiğinde bir ülke için kalkınma gerçekleşmiş demektir. Bu ana problemlerden biri veya ikisi gittikçe daha kötü bir hal alıyorsa, kişi başı gelir iki katına çıkmış olsa bile sonucu kalkınma olarak isimlendirmek garip olacaktır.”

Kalkınma fenomeni veya azgelişmişliğin kronik varlığı yalnızca iktisadi bir sorun veya gelirlerin, istihdamın ve eşitsizliğin niceliksel ölçümlerinden biri değildir. Az gelişmişlik dünyada üç milyardan fazla insan için geçerli bir yaşam gerçeğidir (Todaro, Smith, 2003, 17). Bu doğrultuda, 1980'lerde kalkınma hedefi olarak iktisadi büyümeyi gösteren Dünya Bankası, 1991'de yayınladığı Dünya Kalkınma Raporunda daha geniş bir perspektif takınmak gerektiğine katılmıştır:

“Kalkınmanın amacıyaşam kalitesini artırmaktır. Özellikle de dünyanın yoksul ülkelerinde, daha iyi bir yaşam genellikle yüksek gelirleri gerektirir fakat çok daha fazlası gerekir.Kendilerinde amaçlar olarak daha iyi eğitim,daha yüksek standartlı sağlık ve beslenme, daha az yoksulluk, daha temiz bir çevre, daha iyi fırsat eşitliği, daha büyük bireysel özgürlük, ve daha zengin bir kültürel hayat.” (1991, Dünya Kalkınma Raporu)

Dolayısıyla kalkınma, toplumsal yapıda başat değişimler, popüler tutumlar, ulusal kurumlar, eşitsizliğin azaltılması ve yoksulluğun ortadan kaldırılması gibi unsurları kapsayan çok boyutlu bir süreç olarak ele alınmalıdır.

3.3.2. Sen'in Kalkınma Anlayışı : Özgürlük Olarak Kalkınma

Sen (1998), kendisiyle yapılan bir söyleşide; “Toplumsal seçim teorisi çalışmaktan aldığı zevkin; açlık, yoksulluk eşitsizlik gibi konularda çalışmaktan daha fazla” olduğunu belirtmiştir.

Ancak onun çalışma vaktinin dağılımına baktığımızda hedonizmin hakim olmadığını görürüz. Sen, kariyerinin başlangıcından itibaren iktisadi kalkınma meselesine çok farklı bir yaklaşım sunma güdüsü ile hareket etmiş, temel insani problemleri çözmek için iktisadın kullanımının önemini vurgulamıştır.

Sen (1983, 756)’e göre, geleneksel kalkınma iktisadındaki en önemli kusur, bu alandaki çalışmaların, insanların yetkilerine (entitlement) veya bu yetkilerin oluşturduğu yetkinliklere (capability) değil milli gelire, ortalama gelire ve belli malların toplam arzına yoğunlaşmasıdır. O’na göre, “Büyüme alanında, geleneksel analizlerle çok zaman geçirilmiştir.” (Sen, 1983,760)

Büyüme, kalkınma ile aynı şey değildir ve ikisi arasındaki farklar, kalkınma iktisadındaki pek çok çalışma tarafından ortaya konulmuştur. Sen’e göre, iktisadi büyüme, iktisadi kalkınma sürecinin bir unsuru olmasına rağmen geleneksel kalkınma iktisadının odak noktası yalnızca iktisadi büyüme olmuştur. Sen (1983, 758), “geleneksel kalkınma iktisadının gerçek kısıtlamalarının, iktisadi büyüme amacının araçlarının seçiminden değil iktisadi büyümenin bir araçtan fazla bir şey olmadığını yeterli ölçüde kabul etmemesinden kaynaklandığını” belirtir. Burada büyümenin önemli olmadığı iddia edilmez. “Elbette ki iktisadi büyüme önemlidir fakat bu süreçte sağladığı faydalar nedeniyle önemlidir” (Sen, 1999, 56).

Sen, kalkınmanın toplumsal boyutunun oldukça ihmal edildiğini düşünmesinin yanında yaşam standardını yükseltmeyen bir iktisadi büyümenin çok şey ifade etmeyeceğini savunur. Nihai olarak, iktisadi kalkınma süreci insanların neyi yapıp yapamayacakları ile ilgilidir; insanların yeterince uzun yaşayıp yaşamayacakları, önlenabilir hastalıklardan kaçınabilmeleri, iyi beslenebilmeleri, okur-yazar olabilmeleri gibi. Sen (1983, 757) konuyu Marx’ın kelimeleriyle ifade ederek, kalkınmanın, “koşulların ve şansın bireyler üzerindeki hakimiyeti yerine bireylerin bunlar üzerindeki hakimiyetini sağlamak” zorunda olduğunu belirtir.

Sen, yetkiyi (entitlement), bir kişinin, bir toplum içinde sahip olabileceği mal demetleri ve karşılaşılabileceği fırsatlar olarak tanımlar. Yetkiler, pür bir piyasa ekonomisinde basit şekilde karakterize edilebilir. Eğer bir kişi, emek gücünü satarak diyelim ki 200 dolar kazanabiliyor ise veya satılabilecek başka şeyler üretebiliyor ise bu kişinin yetkileri 200 doları geçmeyen tüm mal demetlerinin bir kümesini gösterir. Bu sınırlar içindeki her mal demetini alabilir. Sınır ise, kişinin donanımları ve onun mübadele olasılıkları (mübadele yetkisi) tarafından belirlenir ve bu ikisi birlikte o kişinin tüm yetkisini gösterir. Çoğu insan için, bir kişinin satabileceği tek mal o kişinin emek gücüdür dolayısıyla kişinin yetkisi elzem şekilde onun iş bulabilme kabiliyetine, o iş için ücrete ve almak istediği malların fiyatlarına bağlıdır. Bu yetki temelinde, bir kişi bazı yetkinliklere ulaşabilirken başka yetkinliklere de ulaşamayabilir. Dolayısıyla, kişilerin mallar üzerindeki yetkileri ve yetkinlikleri arasındaki fonksiyonel ilişki veri iken, “iktisadi kalkınmanın faydalı bir tanımlaması “yetkilerin genişletilmesi” bağlamında yapılmalıdır.” (Sen, 1983, 757).

Sen (1983,758)’e göre, açlıktan ölme, açlık ve kıtlık gibi problemler, yiyecek arzı ve nüfus genişliği gibi geleneksel değişkenler yerine yetki kavramı ile daha iyi analiz edilebilir. Sen burada, yiyecek arzının açlık için önemli olmadığını iddia etmez; arz miktarının, açlık gibi olumsuz bir sonucun nedenlerinden sadece birisi olduğunu söyler. “Nihai olarak insanların neyi yapıp yapamayacağımızla ilgilenmeliyiz ki bu da ekonomideki toplam arz veya çıktılardan çok kişilerin yetkileri ile bağlantılıdır.” (Sen, 1983, 758). Sen’e göre yetkilerin önemini anlamadaki başarısızlık, milyonlarca insanın kıtlıklarda ölmesinin sorumlusudur. Bir kıtlık, yeterli bir yiyecek arzı durumunda bile yaşanabilir; belli sınıfların veya grupların yetkilerinin çökmesi aracılığıyla. Ayrıca, yetkiler üzerine bir çalışma ekonomik faktörlerin ötesine geçmek zorundadır. İnsanların yiyecekler de dahil tüm mallar üzerindeki sahipliklerini etkileyen siyasi düzenlemeleri de hesaba katmalıdır (baskı grupları ve iletişim ağları gibi)

Ayrıca, yetkiler yalnızca piyasa süreçleriyle işlemeyebilir. Sosyalist bir ekonomide yetkiler, ailelerin, kurulu kumanda sistemi aracılığıyla devletten ne alacağına bağlı olacaktır. Sosyalist olmayan bir ekonomide bile, sosyal güvenliğin varlığı, yetkilerin piyasa güçlerinin işlemesinin ötesine taşıyacaktır.

Dolayısıyla Sen’e göre, geleneksel kalkınma iktisadının temel başarısızlığı, donanım ve yetkiye değil mal arzına odaklanmasıdır. Büyüme üzerindeki vurgu da bunun yansımalarından sadece birisidir. Yiyecek arzının nüfusa oranına olan aşırı vurgu aynı hatalı bakış açısının bir diğer örneğidir. Sen, daha yakın bir geçmişte, dikkatlerin, toplam gelirden, gelir dağılımına yönelmesini doğru yönde bir hareket olarak değerlendirir. Ancak, gelirin yalnız başına bir kişinin yetkilerini analiz etmek için yetersiz bir zemin sunduğunu da belirtir (Sen, 1983, 759). Gelir, reel bir rakam bağlamında satın alım gücünü ifade eder ki okulun veya hastanenin olmadığı bir köyde yaşayan köylünün gelirini artırmak, onun yaşam kalitesinin artırılması anlamına gelmez.

Bununla birlikte, Sen (1983, 760), açlıktan ölme ve kıtlık konularında, gelir üzerindeki vurgunun tamamen yanlış olmayacağını düşünür. Gelir, en azından toplam yiyecek arzı ve nüfus büyüklüğünden daha iyi bir odak noktası olacaktır. Fakat konu, sağlık, eğitim veya sosyal eşitliğe, öz-saygıya veya sosyal tacizden özgür olmaya geldiğinde, gelir çok yetersiz kalacaktır.

Sen (1983, 760)’e göre, geleneksel kalkınma iktisadı, gelişmekte olan ülkelerde iktisadi büyümeye yol açan faktörleri tanımlamakta başarısız olmamıştır. Büyüme faktörleri alanında geleneksel kalkınma iktisadının söyleyeceği çok şey vardır, dolayısıyla “ölüm ilanı” vakti henüz gelmemiştir. Bununla birlikte, geleneksel kalkınma iktisadının, insanların yetkinliklerinin genişlemesini içeren iktisadi kalkınmayı tanımlamakta başarılı olduğu söylenemez. “İktisadi büyüme yalnızca bir araçtır ve sıklıkla çok etkin bir araç da değildir.” (Sen, 1983, 760).

Yetkiler ve yetkinlikler arasındaki yakın bağlantı nedeniyle yetkilere odaklanmak iktisadi kalkınmayı karakterize etmek için yararlı bir format sağlar. Kişi başı milli gelire ilişkin veriyi gelirin bölüşümsel bilgisi ile tamamlamak kalkınma analizine meydan okumak için yeterli değildir.

Sen (1997,1)’e göre, iktisadi başarının standart göstergeleri, insanların özgürlüğü ve refahı için çok önemli olan kalkınmanın pek çok unsurunu gözardı eder. Kalkınma stratejilerinde yeralan araçlar kadar amaçları da eleştirel olarak ele almamız gerekir. Kamusal eğitim, sağlık hizmetleri ve sosyal güvenliğin etkisi hem bunların insan yetkinlikleri üzerindeki direkt etkileri hem de verimlilikteki ve kazanma gücündeki artış ve özellikle kadınlar üzerindeki yüksek doğurganlık yükünün azaltılması

aracılığıyla insanların yaşamları üzerindeki dolaylı etkileri olarak ele alınmalıdır. Yani, bu iki unsur birlikte düşünülmelidir.

Daha önce de belirtildiği gibi, 1940’larda kalkınma iktisadı yeni bir konu olarak ortaya çıktığında kalkınma stratejisine sahip olmanın akıllıca bir şey olduğu düşünülmekteydi. Ragnar, Nurkse, Lewis, Paul Baran, Harvey Leibstein, Jan Tinbergen ve Charles Kinleberger gibi iktisatçılar kalkınmayı sürdürmenin ve bir şeyleri daha hızlı yapmanın yollarını araştırmışlardır. Elbette, Albert Hirschman gibi, kalkınmayı daha az planlanan ve daha çok spontane bir süreç olarak gören kalkınma stratejilerine şüphe ile yaklaşan iktisatçılar da vardı. Bunlara göre kalkınma, tasarlanmış bir düzenden değil tasarlanmamış bir kaostan ortaya çıkmakta idi. Ancak, kalkınma iktisatçıları çevresindeki hakim görüş anti-stratejist olmaktan çok stratejist şeklinde olduğu söylenebilir (Sen, 1997, 1).

Ancak, zaman içinde fikirler değişmeye başlamış, iyi şeyler yapabilme konusunda devletin yetisine olan inanç azalmıştır. Devletler yerine piyasaların rolünün artan itibarı da kamu politikalarına ve kalkınma stratejisine olan inancı zedelemiştir. “Hatta, kalkınma stratejisi çekici bir kavram olmaktan çıkıp, beceriksizlik, hata dolu ve berbat bir bürokrasi tarafından Napolyonik hırsların açığa çıkarılması olarak görülmeye başlanmıştır.” (Sen, 1997, 1)

Ancak, Sen, piyasa temelli büyümenin gizil önceliklerinin insanların değer verdiği amaçları ihmal edebileceğinden hareketle, bu ihmallerin neler olduğuna, nasıl ortaya çıktığına ve bir kalkınma stratejisinin seçiminde bunlara nasıl bir yer verilebileceğine bakmamız gerektiğini belirtir (Sen, 1997, 2).

Sen (1997,2)’e göre, bir kalkınma stratejisine olan ihtiyaç iki farklı düzeyde reddedilebilir. Birinci itiraz, genellikle kamu politikalarının iktisadi kalkınmayı gerçekten kolaylaştırmadığı şeklindedir. Devlet, insanları, özel kazançlarının-amaçlarının peşinden gitmesine olanak sağlayarak daha iyi şeyler yapabilir. Ayrıca, zengin ülkelerin bir zamanlar yoksul olduğunu ve hiçbir kamu politikası olmaksızın kalkınmayı başarabildikleri iddia edilir. Neden bugün yoksul olan ülkeler de aynısını yapmasın? İkinci itiraz ise, iktisadi kalkınma için bazı kamu politikaları yürütmek mantıklı olsa bile bu politikaların, devletin ekonomiye empoze etmesi gerektiği büyük bir tasarım şeklini alabilme ihtimalidir .Buradaki kaygı, kamu politikasına olan ihtiyaç hakkında değil bir “kalkınma stratejisi” olarak adlandırılacak şekilde

büyük bir formda olmasına ilişkindir. Bir alternatif, meseleleri rasyonel mikroekonomik değerlendirmelere ve projelerin fayda-maliyet analizlerine bırakmak sonra da bu değerlendirme ve analizlerin sonuçlarını kabul etmek olacaktır.

Sen, bu kaygılara cevap verirken, “bir kalkınma stratejisinin, ne despotik ne de çok geniş ve zarıfçe tasarlanmış bir şema olmadığını” belirtir (Sen, 1999). Bir kalkınma stratejisi, bir devletin sistematik bir temel üzerinde makul şekilde neyi yapabileceği ve buna karar verirken hangi yaklaşımı takınacağı sorusuyla ilgilidir. Bu bağlamda birkaç noktaya değinmekte yarar vardır.

İlk olarak, bir kalkınma stratejisinin olmaması halinde alternatif nedir? Politika alanında devlet yer almasa da, devlet müdahalesinin olmaması halinde bile kamu politikası bir şekilde kaçınılmaz olacaktır. “Serbest ticaret” istekleri bile belli tipte bir kamu politikasını gerektirecektir.

İkincisi, kar amaçlı özel girişimlerin gelişimi bile kurulu bir hukuk düzenine gerek duyar. Aslına bakılırsa, girişimlerin etkin ve güvenli işlemesi için gerekli güvenlik ve istikrarlılığı sağlayan devlet mekanizması ilk iktisadi kalkınma süreçlerinde büyük farklar yaratmıştır (Sen, 1997, 3). İktisadi kalkınmanın sağlanmasında pozitif devlet eylemlerine önem verilme bile, faydalı varlık ve donanımların gasp edilmesi, elkonulması ve tahrip edilmesiyle ilgili iktisadi güvensizliğe engel olunması bakımından destekleyici bir stratejiye gerek duyulabilir.

Üçüncüsü, olumlu devlet aktiviteleri iktisadi kalkınmanın tarihi sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu, Amerika ve Avrupa’daki ilk iktisadi kalkınma için bile geçerlidir. Japonya ve daha yakın geçmişteki Asya ülkelerinde- özellikle de Kore’de- devlet, endüstriyel kalkınmayı desteklemek konusunda oldukça aktif bir rol oynamıştır. Bu, yalnızca belirli iktisadi aktivitelerin korunması aracılığıyla değil aynı zamanda insanların iktisadi fırsatları yakalaması için uygun sosyal ve ekonomik hazırlıkların sağlanmasıyla da mümkün olmuştur. Örneğin Japonya ve Doğu Asya ülkelerinin pek çoğunda okur yazarlık ve eğitim yaygınlaştırılmış ve toprak reformları yapılmıştır (Sen, 1999, 343).

Dördüncüsü, genel iktisadi kalkınmanın yanında her makul devlet, eşitlik ve eşitsizlik hususlarını da dikkate almalıdır. Hızlı bir iktisadi kalkınma bile bazı insanları görmezden gelebilir. Bu nedenle bölüşümsel hususlarla yüzleşmekten kaçış

yoktur. Dolayısıyla, “iktisadi kalkınmanın sağlanmasına ait bir tartışmada sosyal adalet unsuru dışarıda bırakılamaz.” (Sen, 1997, 4).

Son olarak, kalkınma kavramı hakkında karar verirken araçlar ve amaçlar arasındaki ayrım önemlidir. Kalkınmayı kişi başı milli gelir bağlamında düşünmek son derece geleneksel olsa bile bunun nihai olarak ne için olduğu hakkında düşünmemiz gerekir. Bu, kavramsal bir düzeyde kalkınma stratejileri ve fikirlerine ilişkin bir tetkiki gerektirir. Yani, hangi kalkınma kriterinin politikalarımıza ve stratejilerimize yol göstermesi gerektiği sorusundan kaçamayız.

Konunun refah iktisadı ve toplumsal seçimle olan bağlantısına bakacak olursak, geleneksel refah iktisadının, bireysel tercihler bağlamında durumların ve kararların değerlendirmesi ilkesine dayandığını daha önce belirtmiştik. Tercihler, piyasalardaki günlük hayat seçimlerine yol gösteren istekler şeklinde oldukça dar bir şekilde ele alınabileceği gibi, çok daha geniş bağlamda , insanların nasıl bir toplumda yaşamak istediğine dair kararlarındaki yurttaş olarak bireysel rolleri olarak da görülebilir. Kamusal değerlendirmelerin ve kararların dayanağı olarak geniş şekilde tanımlanmış tercihleri kullanmak için yeterli nedenler varken geleneksel refah iktisadı tipik şekilde tercihlerin daha dar kapsamlı karakterizasyonuna odaklanmıştır (Sen, 1997,5).

Dahası, bu dar tercihlere dayalı fayda fonksiyonlarının pratikte tanımlanmasının zorluğu bilinirken standart refah iktisadı analizi, bireysel tercih tatmini ve toplumsal refahı değerlendirirken sahip olunan malların piyasa değerlemesine odaklanmaya eğilimli olmuştur. Bunun sonucunda ise iktisadi başarı ve başarısızlığın pratikteki ölçüsü, sabit fiyatlarda üretilen veya tüketilen malların değerini yansıtan reel gelirdeki hareketler olmuştur. Bununla birlikte, farklı bireylerin veya farklı toplumların başarılarının karşılaştırması yapılırken yalnızca karşılaştırmalı mal sahipliklerine ve reel gelir anlamında bunların bütüncül değerlemesine bakmak çok yanıltıcı olabilir. Reel gelir ile bireysel başarılar arasındaki mutabakat için parametrik olarak değişken diğer faktörlere bakmak gerekir. Yani mal sahipliği ile başarıma kapasitesi arasında çok güçlü bir bağ olmayabilir.

Sahip olunan mallar ile insanların sürebileceği hayatlar arasındaki ilişki toplumsal koşullarla (epidemolojik durumlar, sosyal hizmetlerin mevcudiyeti, suçların yaygınlığı gibi) olduğu kadar bireysel durumlarla (yaş, özürlülük, hasta olmaya yatkınlık gibi) birlikte değişir. Toplumsal koşullardaki farklar kamu politikaları için

özellikle önemlidir, çünkü bunlar yalnızca reel gelirleri değil reel gelirlerin iyi yaşam koşullarına dönüştürülmesini de etkiler. Dolayısıyla reel gelir kıyaslamaları , yaşam kalitesini incelemekte çok yanıltıcı olabilir. Sen, bu noktada Çin, Sri Lanka ve Hindistan’ın Kerala eyaletinin insanları ile karşılaştırıldığında varlıklı bir şehir olan New York’un Harlem bölgesindeki insanların daha fazla yaşama şansına sahip olmadıklarını hatırlatır (Sen, 1997, 8). Tıpkı Amerika’daki diğer Afrika kökenli insanlar gibi. Hayatta kalma başarısındaki bu farklar kişisel gelir dışındaki, temel sağlık bakımı, temel eğitim fırsatları, yerel barış ve düzenin korunması ve aile yaşamının rolü gibi diğer faktörlere bağlıdır . Bu faktörler de kalkınma stratejileri tarafından etkilenir dolayısıyla kalkınma stratejisini sadece reel gelirlerin yükseltilmesi ile ilişkilendirmek hata olacaktır.

Sen’e göre, kamu sağlığı ve beslenme gibi hususlar da iktisadi meselelerdir ve fark oluşturan değişkenleri etkilerler. Bu yüzden şu soruyu sorar: “Neden hikayenin bu kısmı kalkınma stratejisinin seçimine girmesin, neden hızlı iktisadi büyümenin ötesine geçilmesin?” (Sen, 1997, 9):

“İnsanların yaşam kalitesi ve refahına olan ilginin, anlamsız kişi başı milli gelir büyümesi gibi ölçümler nedeniyle ihmal edilmemesi ve acil şekilde kalkınma stratejilerinin tartışılması gerekir. Bu kaçınılmaz şekilde değerlendirmeyle (valuation) ilgili bir şeydir. Normatif soruların gündeme geldiği başka alanlar da vardır. Örneğin, çevrenin korunması, henüz burada olmayanların çıkarlarının korunması gibi meselelerde. Bu konuların hepsinde toplumsal seçimin vazgeçilemez unsurları vardır.”

Kalkınma stratejilerinin doğası nihai olarak iktisadi ve sosyal araçların olduğu kadar amaçların da kamusal değerlendirmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla, tercihleri daha geniş hali ile ele almak bu bağlamda özellikle önemlidir. Bu tercihler, farklı hedeflere verilecek öncelikleri tartışmak için gereklidir. Örneğin, yaşam beklentisinin çok düşük olduğu durumlarda bu sürenin yükseltilmesine ilişkin genel bir uzlaşma olacakken, insanların yeterince uzun yaşaması halinde böyle bir öncelik sözkonusu olmayacaktır. Ancak böyle bir durumda bile yaşam kalitesi üzerindeki vurgu yaşam uzunluğu ile çelişki içinde olabilir. Çünkü yaşlılık acı dolu ve tatsız bir hal aldığında uzun yaşamamanın anlamı olmayacaktır.

Sen (1997)’e göre, kamu politikaları ve devlet stratejilerine dair açık tartışmalar, etkin ve faydalı olmak bakımından devletin yeteneğine olan şüphenin arttığı bir dünyada bile önemini korur. Bu bağlamda, “politika alternatifleri tetkik edilmeli ve

sosyal fırsatlar değerlendirilmelidir ve nihai olarak devlet kadar piyasanın da demokratik eleştiri testine tahammül etmelidir” (Sen, 1997, 11). Dolayısıyla, devlete dair şüphecilik, kamu katılımını yalnızca piyasayla sınırlamak için yeterli bir zemin değildir.

Son yıllarda iktisadi büyüme ve kalkınma analizinde, GSMH ve kişi başı milli gelir gibi analiz birimlerinin yetersizlikleri karşısında gündeme getirilen alternatif yaklaşımlardan birisi de ”fiziki sermaye” yerine “beşeri sermaye” nin rolünün kabulü olmuştur. Sen (1997, 11-12)’e göre böyle bir dönüşüm, pek çok açıdan iktisadi kalkınmanın daha erken yaklaşımlarına (Adam Smith’in yaklaşımına) bir dönüş olarak görülebilir. Ulusların Zenginliği kitabında, insan yetilerinin ve yeteneklerinin gelişimine yapılan vurgu ile yeteneklerin gelişimini desteklemesi açısından mübadele ve ölçek ekonomilerine olan vurgu Smith’in analizindeki temel yenilikler arasındadır (Sen, 1997, 12). Ancak, bu yaklaşım, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki büyüme modellerinde oldukça ihmal edilmiştir. Örneğin, Harrod-Domar modeli ve Ricardocu doğrultudaki büyüme ve ticaret sürecinin ilk neoklasik analizlerinde olduğu gibi. Bununla birlikte son çalışmalar insan yeteneğinin uzun erimli rolünü kabul etmiş ve geçici bir süre gölgede kalan eski bir geleneği yeniden yaşama geçirmişlerdir (Sen, 1997,12).

İktisadi kalkınma analizindeki mevcut durumda ise beşeri sermayenin önemi kabul edilmiştir. Daha başarılı Doğu Asya ülkelerinin deneyimlerinin tipik okumaları bu nedensel etkiye daha fazla önem verilmesini sağlamıştır. Dünya Bankası bile kalkınma sürecinde beşeri sermayenin önemini kabul etmiştir. (bkz. Dünya Bankası Raporu, 1993).

Peki beşeri sermayenin rolünü kabul etmek, kalkınma sürecinde insanların önemini anlamak için yeterli midir? Sen’in bu soruya cevabı olumsuzdur: “Kalkınma, insanların yetkinliklerinin genişletilmesi olarak görülmesi halinde insanların, kalkınmanın araçları olarak yüceltilmesi gerçekten yeterli olamaz.” (Sen, 1997, 13). Daha önce de belirtildiği gibi, araçlar ve amaçlar arasında çok önemli bir fark vardır. İnsan niteliklerini, iktisadi büyümenin sağlanması ve sürdürülmesi için önemi bağlamında görmek, ilk sırada neden iktisadi büyümenin görüldüğüne dair hiçbir şey söylemediği gibi daha özgür ve daha tatminkar yaşamlara yaklaştırmayı bakımından insan niteliklerinin artırılmasının rolü hakkında da hiçbir şey söylemez.

Bunun yerine, kalkınma sürecinde daha tam bir insan görüşüyle olaya yaklaşılması halinde, sağlık, eğitim veya sosyal güvenlik gibi hizmetlerin artırılması direkt olarak “gelişimsel” olarak görülmelidir. Çünkü bu hizmetler, kişi başı milli gelir gibi göstergelere yansıyan emek verimliliğini veya mal üretimini artırmasa bile daha uzun, daha özgür ve daha verimli hayatlar yaşamamıza yardımcı olur (Sen, 1997, 13). İnsani gelişim bu daha geniş haliyle ele alındığında, kamu aktivitelerinin insan özgürlüğü ve refahı üzerindeki doğrudan etkisi, verimlilik artışları ve mal üretiminin artışının yanında hesaba katılmalıdır. Mal üretiminin artması nihayetinde insan özgürlüğü ve refahı için bir araçtır.

Bu noktada, başarı ve başarısızlık kriterinin bu şekilde genişletilmesine ilişkin bazı şüphe ve korkuları tartışmak önemlidir. Bilindiği gibi yaşam kalitesinin kurucu unsurları çeşitli olduğundan, nispi bir değerlendirme problemi kaçınılmaz olacaktır. Oysa, kişi başı milli gelir gibi standart göstergeler bu bağlamda problemsiz gibi görünebilir. Burada farklı malları ağırlıklandırma gibi bir problem de olsa malların ağırlıklandırılması için uygulanabilir bir ölçümün- mübadele değeri – bulunmaktadır (bkz. Sugden, 1993; Srinivasan 1994). Yetkinlik yaklaşımının uygulanması konusundaki zorlukları ele aldığımız birinci bölümde de belirttiğimiz gibi yaşam kalitesini değerlendirmek için odak noktasının genişletilmesinin uygulanabilirliğine dair sorular gündeme gelmiştir. Ayrıca, bu meselelerin değer yargılarını gerektirdiği de ilave bir sorun olarak gösterilmiştir.

Sen (1997,14)’e göre, yaşam kalitesinin çeşitli unsurlarının veya çeşitli temel yetkinliklerin nispi önemine dair açık değer yargılarında bulunmaktan kaçış yoktur. Sen, bu tarz değer yargılarının , kişi başı milli gelir veya reel geliri kullanırken yapıp yapılmadığını sorgular. Örneğin, GSMH, çok fakir olan birinin her bir dolarına bir milyonerinkiyle aynı ağırlığı verirken, yaşam uzunluğu, eğitim düzeyi gibi değişkenlere sıfır ağırlık verir.

Değerlendirici amaçlar için kriterlerin seçiminde yalnızca değer yargıları değil çoğu kişinin sorgulayacağı bazı şeyler de vardır. Kamu politikası yapımında bu kaçınılmazdır ve gerçek mesele, yalnızca GSMH’nın kullanımından daha fazla kamuoyu desteği alacak kriterler kullanıp kullanamayacağımıza ilişkindir. Eğer tamlık (completeness) konusunda ısrar etmiyorsak bazı spesifik yargılara ilişkin önemli uzlaşmalar yaratılabilir. Ayrıca, kamu tartışmaları süreci ve etkileşim, kamu

politikasının dayanağını oluşturacak sınırlı konsensüsler oluşturabilir. (Knight 1947; Buchanan, 1954; 1986).

Sen (1997, 16), aradığımız şeyin, “tüm alternatif toplumsal durumların tam bir sıralamasını oluşturacak “toplumsal amaç fonksiyonu” değil, üstünde uzlaşılan önceliklere dayalı kısmi sıralamaları gösteren yeterli uzlaşmaların varlığı olduğunu” ileri sürer:

“Amerika’da yaşayan zencilerin daha yoksul toplumlara göre daha uzun yaşama şansına sahip olmamaları gerçeği ciddi bir husustur ve bu husus, tam bir sıralama oluşturması nedeniyle yalnızca kişi başı gelire inanmanın uygulamaya yönelik avantajı ile ortadan kalkmaz.” Temel mesele, belli politika rehberlerine ulaşmak için geniş kabul görmüş yargılar temelinde ne kadar ileri gidebileceğimizdir ki, bu, temel kaygımız olması gereken pratik neden problemidir.

Sosyal Kalkınmanın fayda ve maliyetleri konusunda ise Sen (1997,17), sosyal kalkınmanın iki ayrı etkisini birbirinden ayırmak gerektiğini söyler. Bunlar:

- 1- Bu sosyal programların, kişisel yetkinlikleri genişletmesinin, refah ve özgürlükleri artırması üzerindeki doğrudan etkisi
- 2- Verimliliğin ve geliri artırması aracılığıyla işleyen dolaylı etki; reel gelirdeki artış yetkinlikleri ve refahı artırması.

Yukarıda değindiğimiz beşeri sermaye yaklaşımı, ikinci etki üzerinde yoğunlaşır. Ancak bu yeterli değildir, bunun birinci maddedeki doğrudan etki ile birleştirilmesi gerekir. Yani beşeri sermaye yaklaşımına bir alternatif bulmak değil onu başka bir şeyle eklemek gerekir.

İnsani gelişime dair bu daha geniş bakış açısı, bütüncül (aggregative) yaklaşımlarda yer almayan eğitim ve sağlık hizmetlerinin genişletilmesinin uzun erimli bölüşümsel etkilerini de kapsamımıza olanak sağlar. Eğitimin yaygınlaşması, özellikle de temel eğitim, eğitimsel eşitliğin yanında iktisadi eşitliğin oluşturulması doğrultusunda başat bir güç olarak hareket edebilir. Beslenmeye dair iyileştirmeler de verimlilik ve kazanma gücünü olumlu yönde etkileyebilir.

Bu tarz bölüşümsel hususlar, yalnızca sınıf, toplum yer bakımından değil cinsiyet eşitsizlikleri bakımından da geçerlidir. Daha fazla eğitim ve sağlık fırsatları kadınların hayatlarını doğrudan daha zengin yaparak aynı zamanda iş ve gelir arama ve bulma kabiliyetlerini önemli ölçüde artırır. Dahası kadının daha fazla iktisadi bağımsızlığı sonuçta , hane içindeki güç ve otorite eşitsizliklerini de azaltır. Bunlara

ek olarak, eğitim, sağlık ve diğer sosyal hizmetlerin doğurganlık davranışı üzerinde de etkisi vardır. Sık aralıklarla çocuk doğurmak genç kadınların üzerinde istenmeyen etkilere sahip olduğundan cinsiyet eşitliğinin bir etkisi doğurganlık oranını keskin bir şekilde düşürmek olacaktır. Bu ülkeler arası kıyaslamalarda yoğun bir şekilde gözlemlenmiştir (Sen, 1997, 18).

Aynı ilişki, Hindistan'daki bölgeler arası farklarda da ortaya çıkmıştır. Mamta Mrthi, Catherine Guio ve Jean Dreze (1995) tarafından yapılan çalışmada, Hindistan'ın farklı bölgelerindeki karşılaştırmalı istatistiklere bakıldığında doğurganlık oranını düşüren iki önemli neden olarak, kadın okur yazarlık oranı ve kadının iş gücüne katılım oranı olduğu saptanmıştır.

Dolayısıyla Sen, dikkatleri, bir kalkınma stratejisi içinde “sosyal kalkınma”nın önemine çekmeye çalışmıştır. Oysa iktisadi analizlerde bu tarz sosyal faktörler tipik şekilde göz ardı edilir. Bu bağlamda karşımıza çıkabilecek argümanlardan birisi de yoksul bir ülkenin kaynaklarının yetersizliği nedeniyle sosyal kalkınmaya ilişkin harcamaları yapamayacağı dolayısıyla önceliğin iktisadi kalkınmaya verilmesi gerektiği şeklindedir. Peki bu argüman ne kadar mantıklıdır? Sen (1997, 19), üç nedenden dolayı bunu doğru bulmaz. *Birincisi*, daha önce de belirtildiği gibi sosyal kalkınma iktisadi kalkınmanın sağlanması için de önemli olabilir, yani olaya, hangisini seçmek veya hangisinin önce geleceğine karar vermek meselesi şeklinde bakılmamalı, kalkınma stratejisi analizleri birleştirilmelidir.

İkincisi, bir ülkenin yoksul olması, o toplumun üyelerinin refah ve özgürlükleri hakkında endişe duyulmaması gerektiği anlamına gelmez. Hatta, insanlar genel olarak yoksul ve yoksun olduğunda bu meseleler daha önemli olabilir. “Dehşet verici yoksunlukları engellemek kolayca ertelenebilecek bir lüks değildir” (Sen, 1997,21).

Üçüncüsü, bir ülke yoksul olduğunda, emek maliyetleri de düşük olacak dolayısıyla, bazı temel sosyal hizmetleri sağlamanın reel giderleri de düşük olacaktır (Dreze, Sen, 1989). Sosyal kalkınmanın fayda-maliyet analizi, yalnızca sosyal programların faydalarını değil aynı zamanda bu programları yürütmenin nispi olarak daha düşük ekonomik maliyetlerini de dikkate almalıdır.

Burada belirtilmesi gereken başka bir konu da, bu daha geniş çaplı kalkınma anlayışının finansal disiplin ve ihtiyat karşısında olmadığıdır. Sosyal programlar, karşılaştırmalı bir değerlendirme için kamu kaynaklarının başka bir kullanımı ile

rekabet içinde olmalıdır. Bu kıyaslamalar yapılırken, sadece kamu kaynaklarının kıtlığı değil, kalkınmanın ilk süreçlerindeki emek yoğun sosyal programların düşük maliyeti de dikkate alınmalıdır. Ayrıca bu programların, yurttaşların yaşamları üzerindeki dolaylı etkilerinin olduğu kadar doğrudan etkilerinin de unutulmaması gerekir (Sen, 1997,22).

İktisadi kalkınma literatüründe yetkinlik yaklaşımı ile bazı benzerlikler gösteren “temel ihtiyaçlar” yaklaşımı da Sen’e göre bu alandaki önemli katkılardan biridir. Paul Streeten (1981, 21), “ temel ihtiyaçlar kavramını, kalkınmanın amacının tüm insanlara tam bir hayat için fırsat sağlamak olması gerektiğini hatırlatan bir uyarı” olarak yorumlar. Bu yaklaşım hem fayda temelli refah iktisadını hem de mal-temelli büyüme hesaplarını reddeder. Bunlar yetkinlik yaklaşımının da paylaştığı özelliklerdir ki temel ihtiyaçlar yaklaşımındaki “beslenme, sağlık, barınma, su , eğitim ve diğer zorunlu şeyler” üzerindeki vurgu bu yaklaşımı bazı önemli yetkinliklerle doğrudan alakalı yapar.

Bununla birlikte bu iki yaklaşım arasında farklar da bulunmaktadır. Birincisi, aynı insan gereksinimlerinin karşılanmasında farklı insanların ihtiyaç duyacağı farklı mallara önem verilmesine rağmen temel ihtiyaçlar, mallar bağlamında tanımlanır. Mal demetleri ile yetkinlikler demetleri arasındaki ilişki birebir bir ilişki olmayabileceğinden, mal gereksinimleri tümüyle belirli bir yetkinlikler kümesinden çıkarsanamayabilir. Örneğin, farklı gıda ve sağlık hizmetleri bileşimleri aynı düzeyde bir beslenme yaratabilir (Sen, 1984, 513).

İkincisi, belirli yetkinlikler için mal gereksinimleri, sosyal bağımlılıklardan dolayı her kişi için bağımsız bir şekilde belirlenemeyebilir. Örneğin, Smith tarafından ortaya atılan “utanmadan toplum içine çıkabilme yetisi” veya Peter Townsend (1979)’ın gündeme getirdiği topluluk hayatında yer alabilme yetisi başka insanların tüketimine bağlı olacaktır. “Bu yalnızca, yetkinliklerdeki mutlak yoksunluğun, mal ve hizmetlerdeki nisbi yoksunluğa dönüşeceği sonucunu vermez aynı zamanda mal ihtiyaçlarının mutlak olarak belirlenemeyeceğini de söyler.” (Sen, 1984, 514).

Üçüncüsü, temel ihtiyaçlar “belirli malların belirlenmiş minimum miktarları bağlamında açıklanır ve gizil çerçeve yetkinliklerin minimum bir düzeyine ulaşmak şeklindedir.”(Streeten, 1981, 25-6). Aksine yetkinlik yaklaşımı ise bu kullanım sınırlı olmayıp, bireysel avantajın her düzeyde bir değerlendirmesi için kullanılabilir.

Bu bağlamda temel ihtiyaçlar yaklaşımı, yetkinlikler çerçevesinin belli bir uygulamasını içerir. Yetkinlik yaklaşımı yoksul ülkelerde olduğu kadar zengin ülkelerdeki avantaj ve yoksunluğu değerlendirmek için de uygulanabildiği gibi eşitsizliğin reel boyutunu değerlendirme amacı ile de kullanılabilir (Sen, 1980).

Dördüncüsü, “ihtiyaçlar” kavramı “yetkinlik” kavramından daha pasif bir anlam taşır. Ayrıca, pozitif özgürlükler perspektifi doğal olarak yetkinlikler kavramı ile bağlantılıdır çünkü insanların ne yapabileceğini sorgular. Oysa insan ihtiyaçlarının karşılanması insanlar için ne yapılabilir sorusunu sorar. İhtiyaçların karşılanması perspektifi bağımlı kişiler için (çocuklar) bazı avantajlara sahip olsa da sorumlu yetişkinler için yetkinlikler formatı daha uygundur.

“Sonuç olarak yapılması gereken şey temel ihtiyaçlar yaklaşımını içinde bulunduğu dar kutudan çıkarmaktır ki bu da en iyi bu yaklaşımı yetkinlik yaklaşımının yalnızca bir parçası olarak görmekle yapılabilir.” (Sen, 1984, 515)

Sen’in kalkınma anlayışına göre, özgürlüklerin (yetkinliklerin) genişlemesi hem kalkınmanın başlıca *amacı* hem de *aracı* olarak görülür. Bu nedenle onun yaklaşımı “Özgürlük Olarak Kalkınma” ismiyle analır. Sen (1999a, 14)’e göre kalkınma, insanlara pek az seçenek bırakan ve makul faaliyetlerini gerçekleştirme konusunda pek az fırsat sağlayan çeşitli özgürlük yoksunluğu tiplerinin ortadan kaldırılmasından ibarettir. Yani, temel özgürlük yoksunluklarının kaldırılması kalkınmanın kurucu ögesidir. Ne var ki, kalkınma ile özgürlük arasındaki ilişkiye dair daha bütünlüklü bir anlayışa ulaşmak için bu temel kabulün ötesine geçmemiz gerekir. Bireysel özgürlüğün, kalkınmanın üstün hedefi olarak genelde taşıdığı kendine özgü önem, başka türden özgürlükleri ilerletmek için belirli türden özgürlüklerin araçsal bakımdan etkili kılınmasıyla güçlü biçimde tamamlanır. Farklı özgürlük tipleri arasındaki bağlantılar kurucu ve düzenleyici olmaktan çok ampirik ve nedenseldir. Örneğin, iktisadi ve siyasi özgürlüklerin birbirlerinin düşmanı olmaktan çok birbirini güçlendirmeye yardımcı olduklarına dair güçlü kanıtlar vardır (Sen, 1999a, 15). Aynı şekilde kamusal etkinlik gerektirebilen eğitim, sağlık hizmetleri alanlarındaki toplumsal imkanlar, bireysel iktisadi ve siyasi katılım fırsatlarını tamamlar ve aynı zamanda farklı yoksunluklarımızın üstesinden gelirken kendi inisiyatiflerimizin güçlenmesine yardımcı olur.

Sen’in, “insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişletme süreci olarak” gördüğü kalkınma anlayışı, kalkınmayı GSMH’nin büyümesiyle, bireysel gelirdeki

artışla, sanayileşmeyle, teknolojik ilerlemeyle ya da toplumsal modernleşmeyle özdeşleştiren daha dar kalkınma anlayışlarına ters düşer (Sen, 1999a,17). GSMH'nın ya da bireysel gelirlerin artması toplum üyelerinin yararlandığı özgürlükleri genişletme aracı olarak elbette çok önemli olabilir. Ancak özgürlükler, toplumsal ve iktisadi düzenlemelerin (örneğin, eğitim ve sağlık hizmetlerinin) yanı sıra medeni ve siyasal haklar (örneğin kamuyu ilgilendiren meselelerde tartışma ve denetime katılma özgürlüğü gibi) başka belirleyicilerde de bağlıdır. Aynı şekilde sanayileşme, teknolojik ilerleme ya da toplumsal modernleşme bireysel özgürlüklerin genişlemesine önemli ölçüde katkıda bulunabilir; ancak özgürlük başka etkilere de bağlıdır. Eğer kalkınma özgürlüğü artırıyorsa, o zaman belirli bir araç ya da özel olarak seçilmiş bir araçlar listesinden çok, bu birleştirici hedef üzerinde yoğunlaşmayı gerektiren önemli bir neden var demektir. Kalkınmayı temel özgürlüklerin genişlemesi bakımından ele almak , dikkati başka özelliklerinin yanı sıra bu süreçte önemli rol oynayan bazı araçlardan çok kalkınmayı önemli kalan amaçlara yöneltir.

“Kalkınma, özgürlüğü ortadan kaldıran başlıca nedenlerin, zorbalığın, yoksulluğun, sistematik toplumsal yoksunlukla birlikte yetersiz iktisadi fırsatların, baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğünün ya da aşırılıklarının yanı sıra kamusal hizmetlerdeki ihmallerin ortadan kaldırılmasını gerektirir.” (Sen, 1999a, 18).

Toplam servette benzeri görülmemiş artışlara rağmen, çağdaş dünya çok büyük sayılarda insanın temel özgürlüklerini inkar etmektedir. Temel özgürlüklerden yoksunluk bazen açlığı giderme, yeterli besin maddesine erişme, iyileştirilebilir hastalıklara çare bulma, yeterli giyinme ve barınma olanağı sağlama, temiz su veya sağlığa uygun koşullardan yararlanma karşılığında insanların özgürlüğünü çalan iktisadi yoksullukla doğrudan ilişkilidir. Özgürlük yoksunluğu, bazı durumlarda, kamusal imkanların ve sosyal hizmetlerin yetersizliğiyle, mesela salgın hastalıkları önleme programlarının, sağlık hizmetleri ve eğitim imkanları için örgütlü düzenlemelerin ya da yerel barış ve düzenin sürdürülmesi için gerekli etkin kurumların yokluğuyla yakından bağlantılı olabilirken bazı durumlarda da, özgürlüğün ihlali, doğrudan siyasal hakların ve insan haklarının otoriter rejimlerce inkarından ve toplumsal, siyasal ve iktisadi hayata katılım özgürlüğüne getirilen kısıtlamalardan kaynaklanır (Sen, 1999a, 18).

Sen (1999, 19)'e göre, özgürlük, iki ayrı yaklaşımdan ötürü kalkınma sürecinin merkezinde yer alır:

- 1) Değerlendirici Yaklaşım: İlerlemenin değerlendirilmesi esas olarak insanların sahip oldukları özgürlüklerin artırılıp artırılmadığına göre yapılmalıdır.
- 2) Etkinlik Yaklaşımı: Kalkınmanın başarılması tamamen insanların özgür eylemliliğine bağlıdır.

Birinci yaklaşımı ele almış bulunuyoruz. İkincisini yani etkinliği izlerken, konuyla ilgili ampirik bağlantılara, özellikle farklı türden özgürlükler arasındaki, birbirini destekleyen karşılıklı bağlantılara bakmamız gerekir. Bu bağlantılardan dolayı, özgür ve sürdürülebilir eylemlilik büyük bir kalkınma motoru olarak ortaya çıkar. Özgür eylemlilik, kalkınmanın bizzatı “kurucu” bir parçası olmakla kalmaz, aynı zamanda başka türden özgür eylemliliklerin güçlenmesine de katkıda bulunur (Sen, 1999a, 20).

Bireysel özgürlük ile toplumsal kalkınmanın başarılması arasındaki ilişki, tek başına önemli olan kurucu bağlantının oldukça ötesine geçer. İnsanların olumlu kazanımları, iktisadi fırsatlardan, siyasal özgürlüklerden, toplumsal güçlerden, sağlık hizmetlerinden yararlanmayı ve temel eğitim almayı mümkün kılan koşullardan, insiyatiflerin özendirilmesi ve geliştirilmesinden etkilenir. Bu fırsatlar için gerekli olan kurumsal düzenlemeler de, insanların sahip oldukları özgürlükleri, toplumsal seçime ve bu fırsatların gelişmesini zorlayan kamusal kararların oluşumuna katılma özgürlüğü aracılığıyla kullanmalarından etkilenir.

Bu hak ve fırsat tiplerinin her biri, kişinin genel yetkinliğinin gelişmesine katkıda bulunur. Bunlar aynı zamanda birbirini tamamlamaya da hizmet edebilir. İnsanın yetkinliğini ve genelde temel özgürlükleri besleyen kamu politikası, farklı ancak birbiriyle ilişkili olan bu araçsal özgürlüklerin gelişmesiyle yürütülebilir. Bu özgürlük tipleri, insanları değer verdikleri yaşam tarzlarına götürecek kapsamlı özgürlüklerin genişletilmesinde ayrı ayrı rol oynarlar. “Özgürlük olarak kalkınma” görüşünde, araçsal özgürlükler, birbiriyle ve genelde insan özgürlüğünü artırma amacıyla bağlantılıdır.

Ayrıca özgürlüğü merkeze alan bu kalkınma süreci anlayışı, fazlasıyla özne (agency) merkezli bir görüştür. Yeterli toplumsal fırsatlara sahip olan bireyler kendi kaderlerini etkin biçimde oluşturabilirler ve yardımlaşabilirler.

Kalkınma sürecine ilişkin gerek profesyonel iktisadi analizde gerekse kamusal tartışmalarda görülebilen iki genel tutum arasında bir ayrım yapmak gerekir. Bir görüşe göre kalkınma, “kan, ter ve gözyaşı dolu”, “vahşi” bir süreçtir. Bu dünyada bilgelik, ödünsüzlüğü gerektirir. Bu sert tutum, kalkınmayı esas olarak “hoşgörülü” bir süreç olarak gören alternatif bakışa ters düşer (Sen, 1999a, 25).

Sen’in yaklaşımı birinciden çok ikinci yaklaşımla bağdaşır. Bu yaklaşımda, özgürlüklerin genişletilmesi, hem kalkınmanın asıl amacı hem de başlıca aracı olarak görülür. Bunlara, sırasıyla, kalkınmada özgürlüğün “kurucu rolü” ve “araçsal rolü” denebilir. Özgürlüğün kurucu rolü, temel özgürlüklerin insan hayatının zenginleştirilmesi bakımından taşıdığı önemle ilgilidir. Temel özgürlükler açlık, beslenme yetersizliği, önlenebilir hastalıklar ve erken ölümden kaçınabilmenin yanısıra okuryazarlık, siyasal katılımdan ve özgür ifade imkanından yararlanma özgürlüğü gibi temel yetkinlikleri kapsar. Bu kurucu perspektif içinde kalkınma, bunların ve diğer temel özgürlüklerin genişletilmesini gerektirir.

Özgürlüğün kurucu rolünü kabul etmenin kalkınma analizini nasıl değiştirebildiğini gösterebilmek için sıkça tartışılan bir soruya bakalım. Daha dar kalkınma görüşleri (GSMH artışı veya sanayileşme) kapsamında siyasal katılım ve muhalefet özgürlüğünün kalkınmaya yardımcı olup olmadığı sık sorulan bir sorudur. Kalkınmayı özgürlük olarak gören temel anlayışın ışığında, bu sorunun kusurlu bir şekilde formülize edildiği görülür, çünkü soru, siyasal katılım ve muhalefetin bizzatı kalkınmanın kurucu unsurları olduğu şeklindeki hayati anlayışı gözden kaçırır. İfade özgürlüğü veya kamusal kararlara katılması engellenen çok zengin bir kişi bile değer vermek durumunda olduğu bir şeyden yoksun bırakılmıştır (Sen, 1999a, 26).

Temel nokta, bu özgürlüklerin ve hakların iktisadi ilerlemeye katkısı bakımından da çok etkin olabileceğini öne süren “araçsal tez” den ayrılır. Bu araçsal bağlantı da önemlidir (piyasalar ve demokrasi) ancak siyasal özgürlüğün kalkınmanın aracı olarak oynadığı araçsal rolün anlamı, özgürlüğün kalkınmanın bir amacı olarak taşıdığı değerlendirici önemi hiçbir şekilde azaltmaz.

İnsan özgürlüğünün kalkınmanın rakipsiz hedefi olarak taşıdığı asli önemi, farklı türden özgürlüklerin insan özgürlüğünü geliştirmek için sağlayacağı araçsal etkinlikten ayırmak gerekir. Özgürlüğün araçsal rolü, farklı türden hakların, fırsatların ve yetkilerin genelde insan özgürlüğünün genişlemesine ve böylece

kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunma tarzıyla ilgilidir. Özgürlüğün bir araç olarak etkinliği, farklı özgürlük türlerinin birbiriyle yakından ilişkili olması ve bir tipteki özgürlüğün diğer tipteki özgürlüklerin gelişmesine büyük katkıda bulunabileceği olgusunda yatar. Bu iki rol böylece ampirik bağlarla, bir özgürlük türünü öteki özgürlük türleriyle ilişkilendirerek birbirine bağlanır (Sen, 1999a, 26).

Sen (1999, 58-59), beş tane araçsal özgürlük tipi tanımlamıştır:

1) Siyasal özgürlükler: Geniş anlamda (medeni haklar dediğimiz özgürlükler dahil) insanların, kimin ve hangi ilkelere göre yönetmesi gerektiğini belirlemelerini sağlayan fırsatları anlatır ve aynı zamanda yetkilileri inceleme ve eleştirme imkanını, siyasal ifade özgürlüğüne ve sansürsüz bir basına sahip olmayı, farklı partiler arasında seçim yapma özgürlüğünü içerir. Bunlar en geniş anlamda demokrasilerle birlikte anılan siyasal yetkileri içerir.

2) İktisadi İmkanlar: Bireylerin iktisadi kaynakları tüketim yada üretim yada mübadele amacıyla kullanmak için ayrı ayrı yararlandıkları fırsatları ifade eder. Bir kişinin sahip olduğu iktisadi haklar, sahip olunan ya da kişinin kullanımına sunulan kaynakların yanı sıra, nispi fiyatlar ve piyasaların işleyişi gibi mübadele koşullarına bağlı olacaktır. İktisadi kalkınma süreci bir ülkenin, gelir ve servetini artırdıkça, nüfusun yararlandığı iktisadi haklar da aynı ölçüde artar. Bir yanda ulusal gelir ve servet, öte yanda bireylerin kullandıkları iktisadi haklar arasındaki ilişkide bütüncül (aggregative) kaygılar yanında paylaşım ile ilgili kaygıların da önemli olduğu anlaşılmış olmalı. Üretilen artı değer nasıl paylaşıldığı belirgin bir fark yaratacaktır. Finanse edebilmek ve finansmana ulaşmak, iktisadi faaliyette bulunanların pratik olarak elde edebildikleri iktisadi haklar üzerinde çok önemli bir etki yaratabilir.

3) Sosyal Fırsatlar: Toplumun eğitim, sağlık hizmetleri vb. için yaptığı düzenlemeleri ifade eder. Bunlar temel bir özgürlüğü, daha iyi yaşama özgürlüğünü etkiler. Bu imkanlar sadece kişisel hayatın sürdürülebilmesi için değil, aynı zamanda iktisadi ve siyasi faaliyetlere daha etkin katılım için de önemlidir.

4) Şeffaflık güvenceleri: Toplumsal etkileşimlerde bireyler birbirleriyle kendilerine neyin önerildiğine ve neyi elde etmeyi umabileceklerine dair bir varsayım temelinde alışveriş yaparlar. Bu anlamda toplum temel bir güven varsayımıyla işler. İşte şeffaflık güvenceleri de insanların umabilecekleri-bekleyebilecekleri açıklık ihtiyacıyla ilgilidir; açıklık güvenceleri altında birbiriyle

alışveriş etme özgürlüğü. Bu güven ciddi biçimde ihlal edildiği zaman pek çok insanın hayatı ters biçimde etkilenebilir. Böylece şeffaflık güvenceleri araçsal özgürlüğün önemli bir kategorisi olabilir. Bu güvenceler, yolsuzluğu, mali sorumsuzluğu ve el altından yapılan işleri önleyen saydam bir araçsal role sahiptir.

5) Koruyucu güvenlik: Nihayet bir iktisadi sistem ne kadar iyi işlerse işlesin, bazı insanlar genel olarak zor bir durumda olabilirler ve hayatlarını ters bir biçimde etkileyen maddi değişiklikler nedeniyle büyük bir yoksunluğa fiilen yenik düşebilirler. Koruyucu güvenlik zor durumdaki insanların umutsuz bir şekilde sefaletе düşmesini hatta bazı durumlarda açlığa mahkum olmasını ve ölmesini engelleyecek bir toplumsal güvenlik ağı oluşturmayı gerektirir. Koruyucu güvenlik alanı, yoksula işsizlik ödeneği ve yasal gelir destekleri gibi sabit kurumsal düzenlemelerin yanı sıra, muhtaçlara geçim yardımı veya gelir sağlamak için acil kamu istihdamı gibi belirli bir amaç için yapılan düzenlemeleri içerir.

Bu araçsal özgürlükler insanların yetkinliklerini doğrudan artırır ama aynı zamanda birbirinin eksikliğini giderir ve birbirini daha da güçlendirebilir. İktisadi faaliyette bulunma özgürlüğünün iktisadi büyümenin tipik bir motoru olma eğilimi gösterdiği genellikle kabul edilmiştir. Ancak diğer bağlantılar yeterince kabul edilmemiştir ve bunların daha kapsamlı bir biçimde siyasal çözümleme içinde kavranması gerekir. İktisadi büyüme sadece bireysel gelirlerin artması bakımından değil, devletin sosyal güvenceleri ve aktif kamu müdahalesini finanse etmesinin mümkün kılınması bakımından da yardımcı olabilir. Böylece iktisadi büyümenin katkısı, sadece bireysel gelirlerdeki artış bakımından değil aynı zamanda iktisadi büyümeyi mümkün kılan sosyal hizmetlerin genişlemesi bakımından da irdelenmelidir.(bkz. Sen and Dreze, 1989)

Aynı şekilde, kamusal eğitim, sağlık hizmetleri ve özgür basının gelişmesi gibi hizmetler aracılığıyla toplumsal fırsatların yaratılması hem iktisadi kalkınmaya hem de ölüm oranlarının önemli ölçüde düşürülmesine katkıda bulunabilir. Ölüm oranlarının azaltılması da, temel eğitimin -özellikle kadın okur-yazarlığı ve eğitimi-doğurganlık davranışı üzerindeki etkisini güçlendirerek doğum oranlarının azaltılmasına katkıda bulunabilir.

Temel eğitim alanında sağlanan toplumsal fırsatlar aracılığıyla iktisadi büyümenin artırılması konusunda öncü niteliğinde bir örnek kuşkusuz Japonya'dır. Japonya'nın

henüz sanayileşmesini gerçekleştirmediği ancak Avrupa'nın on yıllardır sanayileşmiş olduğu 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'dakinden çok daha yüksek bir okuryazarlık oranına sahip olduğu genellikle unutulur. İnsan kaynaklarının toplumsal fırsatlarla birlikte gelişmesi Japonya'nın iktisadi kalkınmasına çok büyük bir katkıda bulunmuştur. Diğer Doğu Asya ülkelerini kapsayan sözde Doğu Asya mucizesi büyük ölçüde benzer bir nedensel bağlantıyı temel almıştır (Sen, 1999a, 61).

Bu yaklaşım, pek çok siyasal çevrede hakim olan, “insani gelişme” nin (eğitimin, sağlık hizmetlerinin ve insan hayatıyla ilgili diğer koşulları genişletme süreci olarak) ancak zengin ülkelerin üstesinden gelebileceği bir tür lüks olduğu inancına ters düşer ve bu inancı büyük ölçüde zayıflatır. Japonya'dan başlayarak Doğu Asya ekonomileri nispeten erken bir tarihte önce kitlesel eğitimi, daha sonra sağlık hizmetlerini yaygınlaştırmışlardır (Sen, 1999a, 61).

Bireysel özgürlükler, bir yandan mübadele ile ticari faaliyette bulunma imkanının tanınan haklar ve gösterilen hoşgörü ile güvence altına alınmasından öte yandan insan yetkinliklerinin oluşumu ve kullanılması bakımından hayati olan (temel eğitim veya temel sağlık hizmetleri gibi) imkanların geliştirilmesi için sağlanan temel kamusal destekten etkilenirler. Yani, bireysel özgürlüklerin her iki tipteki belirleyicisini de dikkate almak gerekir.

Kazanılan gelir ile hayatta kalma şansı arasındaki istatistiki bağlantının çok yakın olduğu gözlemlenir. Ancak bu istatistiksel ilişkiyi toplumsal düzenlemelerin önemini reddetmek için ikna edici bir gerekçe olarak görmeden önce konuyu ileri düzeyde incelemek gerekir. Bu bağlamda yakın zamanda Sudhir Anand ve Martin Ravallion (1993) tarafından sunulan bazı istatistiki analizlere değinmek ilginç olacaktır. Bu yazarlar, ülkeler arası kıyaslamalar temelinde, uzun yaşam süresi beklentisinin kişi başına GSMH ile anlamlı bir pozitif korelasyon gösterdiğini, ancak bu ilişkinin esas olarak GSMH'nın;

- 1- Özgül olarak yoksulların gelirleri ve
- 2- Özellikle sağlık hizmetleri için yapılan kamu harcamaları üzerindeki etkisiyle işlediğini bulurlar.

Yani, bir anlamda, yoksulluk ve sağlık alanındaki kamu harcamaları tek başına açıklayıcı değişkenler olarak alındığında kişi başına GSMH ve uzun yaşama süresi beklentisi arasındaki bağlantının tamamen ortadan kalktığı görülür. Temel nokta,

iktisadi büyümenin yarattığı etkinin, bu büyümenin verdiği meyvelerin nasıl kullanılacağına bağlı olmasıdır. Bu aynı zamanda Güney Kore ve Tayvan gibi bazı ekonomilerin iktisadi kalkınma aracılığıyla uzun yaşam süresi beklentisini neden bu kadar hızlı biçimde yükseltebildiğini açıklamaya yardımcı olur (Sen, 1999a, 65).

Araçsal özgürlüklerin arasındaki bağlantılardan birisi de, siyasi ve medeni haklar ile iktisadi bunalımlardan kaçınma özgürlüğü arasındaki bağlantıdır. Bu bağlantının en temel kanıtı, demokrasilerde kıtlıkların olmayışı olgusunda görülebilir. Aslında ne kadar yoksul olursa olsun demokratik bir ülkede hiçbir zaman büyük bir kıtlık olmamıştır. Bunun nedeni, hükümetin çalışması halinde kıtlıkların gayet kolay biçimde önlenmesidir ve seçimlerin yapıldığı, medyanın özgür olduğu çok partili bir demokrasi içindeki bir hükümetin kıtlığı önleme sorumluluğunu üstlenmesini sağlayan güçlü siyasal güdüler vardır. Bu durum, demokratik düzenlemeler biçimindeki siyasal özgürlüğün, iktisadi özgürlüğü (özellikle de aşırı açlıktan korunma hakkı) ve yaşama hakkını (açlık nedeniyle ölümlere karşı) korunmaya yardımcı olduğunu gösterir (Sen, 1999a, 66).

Özetle, kalkınmanın hedefi, sürece katılan insanların yararlandığı fiili özgürlüklerin değerlendirilmesiyle ilişkilidir. Bireysel yetkinlikler, başka şeylerin yanı sıra iktisadi, toplumsal ve siyasal düzenlemelere önemli ölçüde bağlıdır. Uygun kurumsal düzenlemeler oluşturulurken, farklı özgürlük tiplerinin araçsal rolleri, bireylerin bütünlüklü özgürlüğünün taşıdığı temel önemin ötesine geçerek ele alınmalıdır.

Araçsal haklar, fırsatlar ve yetkiler farklı yönlerde ilerleyebilen güçlü bağlantılara sahiptir. Kalkınma süreci bu bağlantılardan önemli ölçüde etkilenir. Birbiriyle bağlantılı birden çok özgürlüğe denk düşecek şekilde bir kurumlar çokluğunu geliştirme ve destekleme ihtiyacı vardır. Bu kurumlar, demokratik sistemleri, yasal mekanizmaları, piyasa yapılarını, eğitim ve sağlık hizmetlerinin teminini, medya ve diğer iletişim imkanlarını kapsar. Bu kurumlar kamusal düzenlemelerin yanı sıra özel insiyatifleri ve aynı zamanda hükümet dışı örgütler ve işbirliğine dayalı oluşumlar gibi karma yapıları da kapsayabilir.

“Kalkınma amaçlarının ve araçlarının, özgürlük perspektifini sahnenin ortasına yerleştirilmesi gerekir. Bu perspektifte insanların, özenle hazırlanmış kalkınma programlarının verdiği ürünlerin pasif alıcıları olarak değil, kendi kaderlerinin biçimlendirilmesine fiilen katılan varlıklar olarak görülmeleri gerekir. Devlet ve toplum, insan kapasitesinin güçlendirilmesinde

ve korunmasında kapsamlı rollere sahiptir. Bu hazır olarak sunulan bir rolden çok destekleyici bir roldür.” (Sen, 1999a, 78)

Aslında, Dreze ve Sen (1989), Hindistan’daki kalkınma değerlendirmelerinde, yetkinlik yaklaşımı çerçevesinde çalışmanın kaynakların bir analizini hiçbir şekilde dışlamadığını vurgulamışlardır.:

“ Kalkınmayı sadece iktisadi büyümeyle veya teknik ilerleme veya toplumsal modernizasyon ile değil önemli insan özgürlüklerinin artışı aracılığı ile değerlendirmeye eğilimli olduğumuz açıktır. Fakat bu, hiçbir şekilde, söz konusu alanlardaki ilerlemelerin çok önemli olabileceği gerçeğini göz ardı etmez. Çünkü bunlar insan özgürlüğünün genişlemesi için gerekli araçları sağlar. Ancak, bunlar, kendi başlarına değerli şeyler olarak değil, insanların özgürlükleri ve yaşamlarını zenginleştirmedeki gerçek etkililikleri bağlamında değerlendirilmelidir.” (Dreze, Sen 200, 3)

Sen, özgürlükle kalkınma anlayışının yoğunlaştığı özgürlük perspektifinin, yüzyıllara yayılan bir sürece ilişkin anlayışımızı zenginleştiren geniş toplumsal değişim yazınına düşman gibi görülmemesini ister. Yeni kalkınma yazınının çeşitli bölümleri kişi başına GSMH artışı gibi sınırlı bazı kalkınma göstergeleri üzerinde fazla yoğunlaşma eğilimi gösterirken, bu küçük alana hapsolunmasına karşı çıkan oldukça eskilere dayana bir gelenek vardır. Gerçekten de bu konuda pek çok güçlü ses yükselmiştir. Fikirleri elbette bu çözümlemenin yararlandığı kaynaklar arasında yer alan Aristoteles de bunlardan biridir. Aristo, Nikomakhos’a Etik’te şu saptamayı yapmıştır; “Aramakta olduğumuz iyiliğin servet olmadığı açıktır; çünkü servet sadece faydalıdır ve başka bir şey içindir.”(Sen, 1999a, 389). Bu, ulusal gelir hesaplamasıyla ilgili keşfini çok daha geniş kaygıların tartışılmasını motive ederek güçlendiren Political Arithmetic (1691) ‘in yazarı William Petty gibi modern iktisadın öncüleri için de geçerlidir (Sen, 1999a, 390).

Aslında, özgürlüğü artırmanın iktisadi ve toplumsal değişimin değerlendirmesinde nihai olarak önemli bir motive edici etken olduğu inancı yeni değildir. Adam Smith hayati derecede önemli özgürlüklerle özel olarak ilgilenmiştir (gerek “Theory of Moral Sentiments” (1790) gerekse “Wealth of Nations” (1776) için bu yaklaşım geçerlidir.) Karl Marx (1846) da yazılarının çoğunda, “koşulların ve şansın bireyler üzerindeki hakimiyetinin yerine bireylerin, şans ve koşullar üzerindeki hakimiyetini geçirme” nin önemini vurgulamıştır. Özgürlüğün korunması ve arttırılması John Stuart Mill (1859)’in faydacı perspektifini çok özlü biçimde tamamlamıştır. Friedrich

Hayek (1960) ise, iktisadi ilerlemenin başarısını çok daha genel bir haklar ve özgürlükler formülü içine yerleştirmekte ısrarlı olmuştur:

“İktisadi kaygılar, son tahlilde hiçbir iktisadi olmayan (cimriliğin veya para kazanmayı amaç olarak görmenin dışında) farklı amaçlarımızı uzlaştırdığımız ve ayarladığımız kaygılardır.”
(Hayek, 1960, 35’den aktaran Sen, 1999a, 390).

Çeşitli kalkınma iktisatçıları da, bir kalkınma ölçütü olarak seçme özgürlüğünün önemini vurgulamışlardır. Örneğin kalkınma iktisadında tam bir muhalif olan Peter Bauer (1971) kalkınmaya ilişkin şu nitelemeyi savunmuştur:

“Seçenekler yelpazesinin genişletilmesini, yani insanlara açık, etkin alternatifler yelpazesinde bir artışı iktisadi kalkınmanın başlıca hedefi ve ölçütü olarak görüyorum ve bir önlemi esas olarak bireylere açık alternatifler yelpazesi üzerindeki muhtemel etkilerine göre değerlendiriyorum.” (Bauer, 1970, 113-4’den aktaran Sen, 1999a, 391).

W.A.Lewis (1955) de ünlü eseri “*The Theory of Economic Growth*” da kalkınmanın hedefinin “insanların seçenek yelpazesi” ni artırmak olduğunu belirtmiştir. Ne var ki, Lewis, bunu belirttikten sonra analizini nihai olarak sadece “kişi başına üretim artışı” üzerinde yoğunlaştırmaya karar vermiştir. Gerekçesi ise, bunun “insana kendi çevresi üzerinde daha fazla denetim sağladığı ve böylece onun özgürlüğünü artırdığı” şeklinde olmuştur (Sen, 1999a, 391). Diğer şeyler verili iken, üretim ve gelirden bir artışın insan seçenekleri yelpazesini genişleteceği -özellikle satılan metaller üzerinde- kesindir. Ancak daha önce tartışıldığı gibi, değerli maddeler üzerinde büyük bir seçenek yelpazesi diğer pek çok etkene de bağlıdır.

Bu bağlamda kişi başına üretim artışı (kişi başına GSMH gibi) üzerinde odaklanan (Lewis ve diğer pek çoklarının tercih ettiği gibi) kalkınma çözümlemesi ile insan özgürlüğünün artırılması üzerinde yoğunlaşma arasında gerçekten de önemli bir farklılık olup olmadığını sormak önemlidir. Bu ikisi kaçınılmaz bir şekilde ilişkili olduğuna göre bu iki kalkınma yaklaşımı neden birbiriyle esas olarak uyumlu değildir? Özgürlük üzerine odaksal bir yoğunlaşma nasıl bir farklılık yaratabilir?

Bu farklılıklar, özgürlüğün sırasıyla “uygulama yönü” ve “fırsat yönü” ile ilişkili oldukça farklı iki sebepten ortaya çıkar. Birincisi, özgürlük, *karar oluşturma süreçlerinin yanı sıra değer verilen sonuçlara ulaşma fırsatları* ile ilişkili olduğu için, ilgi alanımız sadece yüksek çıktı ya da gelirin elde edilmesi ya da yüksek tüketimin sağlanması biçiminde sonuçlarla sınırlandırılmaz. İktisadi büyümeye sağladıkları

katkıya rağmen siyasal kararlara veya toplumsal seçime katılım gibi süreçler, kalkınma araçları arasında görülemez (Sen, 1999a, 392).

Özgürlük olarak kalkınma ile kalkınma üzerine daha geleneksel yaklaşımlar arasındaki farklılığın ikinci sebebi, uygulama yönü ile ilişkili olmaktan çok bizatihi fırsat yönü içindeki zıtlıklarla ilişkilidir. Özgürlük olarak kalkınma görüşü, insanların değer verdikleri ve değer verme durumunda oldukları sonuçlara ulaşma fırsatına ne ölçüde sahip olduklarını- siyasal, toplumsal ve iktisadi süreçlerde yer alan özgürlüklere ek olarak- incelememiz gerekir. İnsanların yararlandıkları reel gelir düzeyleri onlara mal ve hizmet satın alma ve bunun sağladığı yaşam standartlarından yararlanma fırsatları vermesi bakımından önemlidir. Ancak ampirik bazı araştırmaların gösterdiği gibi, gelir düzeyleri, yaşama özgürlüğü yada önlenabilir hastalıklardan kurtulma yeteneği yada gelir getiren bir iş bulma ya da barışçı ve suçtan arınmış toplumlarda yaşama fırsatı gibi önemli meselelerde çoğu kez yeterince yol gösterici olmayabilir. Gelir dışı bu değişkenler, kişinin değer vermesi için çok iyi nedenlere sahip olduğu ve iktisadi refahla sıkı biçimde bağlantılı olmayan fırsatlara işaret eder.

Sen, özgürlük ve kalkınma hakkındaki çalışmalarında bir dizi ayrım kullanır. Onun kavramsal çerçevesini aydınlatmak ve olası bir karışıklığı önlemek adına iki terimi burada ele alacağız; fırsat özgürlüğü ve süreç özgürlüğü. (1999a, 2002,19-21). Fırsat özgürlüğü, insanların başarmak için sahip olduğu fırsat ve yetiyi yansıtırken, süreç özgürlüğü, şeylerin oluştuğu süreçle ilgilidir (Sen, 2002, 585). Açıktır ki, yetkinlik, fırsat özgürlüğü ile yakından ilişkili iken özne, kişisel süreç özgürlükleri ile ilgilidir. “İktisadi büyüme, kendi içinde bir amaç olarak ele alınamaz. Kalkınma, sürdürdüğümüz yaşamların ve sahip olduğumuz özgürlüklerin artması ile ilgili olmalıdır”.

Özetle, iktisadi kalkınma, dünyayı karakterize eden eşitsizlikler ve sömürüleri azaltacak yapısal değişimlerle uğraşması gerektiğinden faydacı yorumları sorgulamanın önemi büyüktür. Açlığın, yoksulluğun, eşitsizliğin, sömürünün, cahilliğin ve diğer yoksunlukların ortadan kaldırılması kendi başlarına bir önem arz etmediğinden sadece bunun sonucunda oluşan net faydaya bakıldığından, geleneksel refah iktisadının fayda temelli bu dar vizyonu, genel olarak eylemleri ve politikaları,

özel olarak da kalkınma ve yapısal değişimi değerlendirmek için yetersiz bir temel sunar.

3.4. Yoksulluk

Bazı insanların kendi özellikleri, doğal koşullar veya savaş gibi insan eliyle yaratılan sorunlar nedeniyle geçimlerini sağlamakta, hatta karınlarını doyurmakta güçlük çekmeleriyle ilgili bir olgu olarak yoksulluk, tarihin her döneminde, her toplumda rastlanabilen bir olgudur (Buğra, 2005, 2).

Yoksulluk, insanların birlikte yaşamaya başladığı günden bu yana varlığını sürdüren bir fenomen olmasına rağmen, globalleşmenin görünür olmasıyla birlikte, özellikle gelişmiş toplumlarda, ekonomik büyümenin yavaşlaması, toplumların piyasa tarafından yönlendirilmesi gibi nedenlere bağlı olarak artan işsizlikle yeniden tartışmaya açılmıştır.

Yoksulluk genel olarak yeterli kaynak ve gelir sahibi olmama konumuyken, insan yaşantısının onurlu bir şekilde sürdürülebilmesi için gerekli olan gıda, su, giyecek, barınacak ev, sağlık hizmetlerinden yararlanma ve güvenlik gibi temel insani gereksinimlerden yoksun olmak olarak tanımlanabilir (Oktik, 2008, 25). Yoksulluk aynı zamanda, sosyal politika ve psikolojik alanlarda yetkinsizlik olarak da kabul edilebilir.

Friedmann (1996, 21’den aktaran, Oktik, 2008, 25), yoksulluğa birey ve devlet açısından tanım getirmek yerine, yoksullukla mücadelenin temel hareket noktalarını on ana başlıkta belirlemiştir. Bunlar; “uzman tarafından dünyaya gelmek, güvenli bir yaşam alanı, yeterli beslenme, sağlık ücretini ödeyebilmek, iyi ve pratik eğitim sürecinden geçebilmek, siyasal katılım, ekonomik olarak üretici olabilmek, işsizliğe karşı korunmak, onurlu bir yaşlılık, saygın bir şekilde defnedilmek” olarak özetlenebilir.

Modernite ve sınıflı toplumlara geçişle on dokuzuncu yüzyıldan bu yana sürdürülen yoksulluk çalışmalarında öncelikle yoksulluğun ne olduğu ve nasıl yoksullukla baş edileceği konusunda, mutlak ve göreceli yoksulluk, çok yönlü yoksulluk ile eşitsizlik ve yoksulluk ilişkileri gibi karmaşık bir çok etkileşim ağı nedeniyle tek tip bir tanım ve reçete sunulamamaktadır.

Yoksullukla ilgili ilk yaklaşımlar yoksulluğun bir kader olduğu ve bir grup insanın “iyi yaşamak için seçildiği” düşüncesi idi. Bu kaderci yaklaşımla, doğuştan getirilen özelliklerin ya da coğrafyanın bir yazgı olduğuna inanılıyordu. Feodal dönemde bir grup elit zenginlik içinde yaşayıp, diğer grupların, özellikle köylülerin doyma sınırlarını belirleyerek, artık ürün elde etmelerini yasaklamıştı. Merkantilistler, elitlerin zenginliğinin yanı sıra yeni ortaya çıkan tüccar sınıfıyla birlikte zenginliğin kaynağını tarım dışında ticaret ve sömürüyle genişletirlerken; fizyokratlar, topraktan elde edilenin, başka bir deyişle tarımın yoksullukla mücadelede tek kaynak olduğuna inanmaktaydılar (Oktik, 2008, 26).

Adam Smith, “Ulusların Zenginliği” (1776) adlı eserinde çoğunluğunun yoksul ve sefil olduğu toplumun gelişemeyeceğini, üretkenliğin ve zenginliğin temelinde iş bölümü ve uzmanlaşma olduğunu, bunun da görünmez el sayesinde gerçekleşeceğini vurgularken gelişmekte olan piyasa ekonomisinin muştusunu vermekteydi. Karl Polanyi (1957), ise on sekizinci yüzyıl filozoflarının en önemli sorunsalının “yoksulların nereden geldiği” konusu olduğunu belirtir. Filozofların, yoksulluğu, ücret farklılığından, geleneksel beslenme alışkanlıklarına kadar bir çok nedene bağlı olarak açıkladıklarını aktaran Polanyi, temel nedenin yüksek işsizlik oranı olduğunu belirtir (Polanyi, 1957, 90-93).

Üretim ve karı artıran teknolojik ilerlemelere, ekonomik gelişmeye rağmen yoksulluk, modern zamanların ortadan kaybolmayan bir sorunudur. Bu sorunun nedeni doğanın ve insanların imkanlarından daha fazla yararlanıldığı halde yoksulluğun azalmaması, imkanlara ulaşmadaki yetersizlikler ve kaynakların adaletsiz dağılımı biçiminde düşünülebilir. Ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmelerine rağmen yoksullukla mücadelede başarısız olmaları gelir dağılımındaki adaletsizlikle bağlantılıdır. Hatta, “*yoksullaşmanın her zaman ekonomik gelişme olmamasından kaynaklanmadığı, aksine bazen bu “gelişmenin” kendisinin yoksulluğa neden olduğu*” belirtilmektedir (Giddens, 2002, 101).

Yoksulluk, insanlık tarihinin en eski sorunlarından biri olmasına rağmen, onu bir sorun olarak ele alıp üzerinde çalışma yapmanın tarihi ancak 1899 yılı İngiltere’ sine gider. Charles Booth, 1899 yılında İngiltere’ de ilk yoksulluk çalışmasını yapan kişidir. Booth, ailelerin geçimleri üzerinde durmuş ve gelir düzeyini, yoksulluğu belirlemede bir ölçüt olarak kullanmıştır. Bu çalışmanın bir benzerini Rowntree

(1901), İngiltere'nin York şehrinde yapmıştır. Rowntree'nin yaptığı bu çalışmada, yoksulluk sadece geçimle sınırlanmamış, geçinmek için gerekli temel yiyecekler ve bu yiyecekleri temin için gereken gelir, ayrıca giyim ve barınma ihtiyaçları göz önüne alınmış, böylece daha kesin bir yoksulluk tablosu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Yoksulluk, yoksulluk sınırı, birincil ve ikincil yoksulluk kavramları hep bu ilk çalışmaların ürünüdür. İlk yoksulluk çalışmalarında yoksulluğun nedenleri, aylaklık ve bireysel zayıflık gibi, sonucu tamamen yoksulların kendisine bağlanan bir yaklaşımla açıklanmamış, düşük ve düzensiz kazanç ile geniş aile yoksulluğun nedenleri olarak sunulmuştur. 1936 yılında Rowntree tarafından yapılan ikinci yoksulluk araştırmasında yoksulluk nedeni olarak işsizlik, ihtiyarlık daha önemli nedenler olarak ileri sürülmüştür (Erdem, 2003, 21).

Sosyal Devlet uygulamalarıyla 1940-1950'lerde ortadan kaybolmuş gibi görünen yoksulluk, 1970'lerde yeniden görünmeye başlar. Bilindiği gibi, sosyal devlet uygulamaları tabakalaşma piramidinin en altında yer alan yoksullar için yararlar sağlamaktadır. Onların sosyal hayata katılımları görece de olsa sosyal devletin ayırdığı bütçe ile gerçekleşmektedir. 1929 Dünya Bunalımı'nın küçük ölçekli bir benzerinin 1970'li yıllarda Petrol Krizi şeklinde ortaya çıkması ve küreselleşmenin getirdiği uluslararası rekabetin hız kazanmasıyla birlikte ulus devletler, devletlerinin "sosyal" niteliklerinden tavizler vermeye başlamışlardır. Böylece yoksulluk yeniden çok uç boyutlarıyla önemli bir sorun olarak gündemdeki yerini almıştır.

1980'lerde, Dünya Bankası, kaynaklarının büyük bir bölümünü kalkınmakta olan ülkelerde "yapısal uyum politikaları"nın hayata geçirilmesine yöneltmiştir. Bu politikalar, bir stabilizasyon programının ardından Pazar ekonomisi mekanizmalarının ekonomiye hakim olmasına, kamu kesiminin mal ve hizmet üretimine hızla son verilmesine ve kamunun düzenleyici müdahale olanaklarının daraltılmasına dayanan yapısal dönüşümü hedefliyordu. Yapısal uyum politikaları, aynı zamanda, kalkınmakta olan ülkelerin ekonomilerinin de küreselleşme dinamiğine dahil edilmeleri için gerekli zemini yaratıyordu (İnsel, 2001, 61).

80'li yılların sonuna gelindiğinde ise, yapısal uyum politikalarının iyi kötü uygulandığı ülkelerde ve özellikle Latin Amerika ve Afrika'da, yoksulluğun dikkat çekici boyutlarda arttığı görüldü. Daha radikal ve kapsamlı bir yapısal uyum

programı uygulanan, başta Rusya Federasyonu olmak üzere, eski Doğu Blokunda ortaya çıkan yeni yoksulluk da buna ilave oluyordu. İnsel (2002)'e göre, 1990 başlarında, “kalkınan dünya ekonomisinde” sayısı azalacağına artan iki tür yoksulluk ortaya çıktı. Bir yanda sayıları göreceli olarak azalmayan, daha çok nakdi gelir azlığına dayalı, geçimlik ekonomi yoksunluğuna tekabül eden geleneksel yoksulluk; diğer yanda ise, önceden yoksul olmayıp, yeni iktisadi ve sosyal yapılanmanın dışlaması sonrası yoksullaşanlar. Bu ikinci tür yoksulluk içinde, iktisadi dalgalanmalara göre yoksulluk sınırının altına dönem dönem düşenler, ya da eski sosyalist ülkelerde olduğu gibi, emekli maaşlarının reel olarak şiddetle düşmesi nedeniyle onarılmaz biçimde yoksullaşanlar yer alıyordu (İnsel, 2002, 62).

Daha önce yoksul olmayıp, bir iktisadi ve/veya toplumsal şok sonucu yoksullaşanların bulunduğu bu ikinci kategorinin, kalkınmış ülkelerde de artmaya başlaması, Dünya Bankası türü örgütlerin taşıyıcısı oldukları, iyimser iktisadi kalkınmacı yaklaşımın sorgulanmasına yol açtı. Dünya Bankası'nın 1990 Dünya Kalkınma Raporu'nun dünyada yoksulluk konusuna eğilmesi ve bu tarihten itibaren bankanın kaynaklarının büyük bölümünün “yapısal uyumda toplumsal boyut” olarak tanımlanan programlara kaydırılması, bu gerekliliğin dayattığı bir yaklaşım değişikliğinin işaretiydi. Bunu izleyen yıllarda, Dünya Bankası için en önemli konu, “kalkınmakta olan ülkelerde yoksullukla mücadele programları” oldu. Bu dönüşüme zemin hazırlayacak olan kuramsal hamle, 1980'in ikinci yarısında, yeni iktisadi kalkınma kuramları tarafından atılmıştı. Beşeri sermaye ve sosyal altyapı yatırımlarının büyüme hızını doğrudan ve olumlu etkilediğini kabul eden bu “yeni makroekonomi”, bu amaçlı kamu harcamalarının verimsizliği varsayımına dayanan Ortodoks neo-liberal yaklaşımı da kısmen geriletiyordu. Yoksullukla mücadeleye öncelik vermek, aynı zamanda Ortodoks yapısal uyum politikalarının da yumuşatılmasını gerektiriyordu (İnsel, 2002, 62).

Kalkınma hızının artmasının yoksulluğu kendiliğinden azaltmadığı, özellikle yeni kalkınma dinamiklerinin kapsayıcı niteliklerinin zayıf olduğu, kalkınmış ülkelerde yeniden ortaya çıkan “çalışan yoksullar” olgusuyla ve diğer yeni biçimleriyle teyit edilince, yoksullukla mücadele programları bütün uluslararası kuruluşların gündemlerinin ilk maddesini oluşturdu.

Böylece yoksulluk konusu, küresel düzlemde ön plana çıkan konular arasında yerini almıştır. Konunun 1990'lı yıllardan başlayarak yeniden önem kazanmasında önemli bir rol oynayan Dünya Bankası yanında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi uluslararası kuruluşlar da konuya doğrudan veya dolaylı olarak büyük ilgi göstermektedir. Birleşmiş Milletler kapsamında belirlenen ve yoksulluğun kısa sürede önemli ölçüde azaltılmasını öngören Bin Yıl hedefleri de yoksulluk konusunu uluslar arası siyasal gündemin bir parçası haline getirmiştir. Yoksulluk konusu ulusal düzlemde de önemli bir gündem maddesi oluşturmakta ve iktisadi ve siyasal tartışmaların merkezinde yer almaktadır.

Kısacası, yoksulluğun, hızlı büyüme ve toplumsal dayanışma yoluyla kendiliğinden ortadan kalkacağı beklentisinin büyük ölçüde zayıfladığını söyleyebiliriz.

Her ne kadar yoksulluk sorununu çözmüş birkaç Kuzey Avrupa ülkesi (İsveç, Norveç), Japonya, Tayvan ve G.Kore gibi ülkeler varsa da, yoksulluk gelecek yıllarda da varlığını hissettirecek ve hem yoksul olan ve olmayan ülkeler arasında bir gerilim yaratarak hem de zengin ülkelerin kendi içinde yoksullarla yoksul olmayanlar arasında bir gerilim yaratarak dünya barışını tehdit eden çok ciddi bir sorun olarak varolacak gibi görünmektedir (Şenses, 2001, 14).

Unutulmaması gereken başka bir husus da yoksulluk konusunun çok boyutlu bir olgu olduğudur. Yoksulluğun tanımı, türleri nedenleri, derecesi, ulaştığı boyutlar ve yoksullukla mücadele yöntemleri tartışmalı birer alan olmanın ötesinde tek bir akademik disiplinin yetkinlikle ele almasını güçleştiren bir karmaşıklık içermektedir. Bu durum, bir yandan yoksulluk alanında etkinlik gösteren bilim insanlarının çalışmalarını zorlaştırırken diğer yandan onlar için yeni fırsatlar yaratmaktadır. Bu fırsatların başında yoksulluk konusunun çok disiplinli çalışma yapmak için çok uygun bir alan olması gelmektedir.

3.4.1. Yoksulluk Tanımları

Dünya Bankasının 1990 yılı kalkınma raporunda yapılan yoksulluk sınırı tanımı, evrensel olarak geçerli olan bir yoksulluk tanımıyla somut bir ülkede geçerli olan yoksulluk tanımını birleştirmeyi amaçlar:

“Yoksulluk sınırının iki ögeden oluştuğu kabul edilebilir. Bir yanda, asgari bir seviyede gıda ve diğer temel ihtiyaçları satın almak için gerekli harcamalar; diğer yanda, her ülkeye göre

değişen, bir toplumun günlük yaşamına katılmanın maliyetini gösteren miktar” (World Bank, 1990’dan aktaran, İnsel, 2002, 63).

Dünya bankası, bu tanımın birinci bölümünü, dünyadaki yoksulluk konusunu ele alıp, karşılaştırmalar yaptığında, ikinci bölümünü ise bir ülkede yoksullukla ilgilendiğinde kullanır. Bu yoksulluk tanımının birinci bölümü, mutlak yoksulluk kavramına, ikinci bölümü ise göreceli yoksulluk kavramına denk düşmekle birlikte, fiilen bu iki tanımın tek bir gösterge içinde ifade edilmesini somut olarak önermez.

AB Bakanlar Kurulu ise, 1984’te benimsediği yoksulluk tanımında, yoksulluğu salt gelir eksikliği olarak tanımlamayıp, çok daha geniş tanımlanmış bir kullanılabilir kaynak eksikliğinden hareket eden tanıma benimsemiştir (İnsel, 2002):

“Yoksullar (...) maddi, kültürel ve toplumsal kaynaklarının çok sınırlı olması nedeniyle, ikamet ettikleri üye ülkede asgari seviyede kabul edilebilir yaşam tarzından dışlanan kişilerdir (19 Aralık 1984 ,Bakanlar Kurulu Kararı).

Yoksulluğu bir yönüyle toplumsal dışlama olarak değerlendiren bu yaklaşım, iktisadi büyümeyle birlikte, salt piyasa ekonomisi kuralları içinde belirlenen toplumsal katılım maliyetlerinin de yükselebileceğini ve büyümenin dışlama/yoksullukla birlikte gidebileceğini kabul eder.

Yoksulluk oldukça geniş içeriğe sahip bir kavramdır. Bu konuda çalışma yapanların belirledikleri kriterler esasında yoksulluk tanımları vardır. Bunların bir kısmı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 2: Yoksulluk Tanımları

Tanımlar	Kullanan	Tanımı
Yoksulluk	(Genel)	Gelir eksikliğine bağlı olarak asgari yaşam düzeyini sürdürmek için gereken mal ve hizmetlerden yararlanamama ve bu durumun beraberinde getirdiği sosyal mahrumiyet duygusu geliştirme
Mutlak Yoksulluk	(Genel)	Hanehalkı ya da fertlerin biyolojik olarak kendilerini üretebilmek için ihtiyaç duydukları asgari gelir ve harcama düzeyi
Göreceli Yoksulluk	(Genel)	İçinde yaşanılan toplumun asgari yaşam düzeyine sahip olmama
Yoksulluk Sınırı	Booth	Ailelerin geçinmelerine olanak tanımayan bir düzeyin altı

Birincil Yoksulluk	Rowntree	Ailelerin toplam kazançlarının, fiziksel yeterliliği sürdürmek için yetersiz olması
İkincil Yoksulluk	Rowntree	Ailelerin kazandıkları paranın fiziksel yeterliliği devam ettirmekte yeterli olup, diğer harcamalar için yetersiz olması
Subjektif Yoksulluk	Drewnowski	Kişi ya da hane halkının kendisi için uygun gördüğü tatmin düzeyini sağlamaya yetecek bir gelire sahip olmaması
Yoksulluk	Dünya Bankası	Asgari yaşam standartlarına ulaşamama
Ultra Yoksulluk	FAO (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı)	Gelirin tamamının harcadığı halde mutlak yoksulluk kriterinde esas alınan kaloringin %80'inin karşılanabilmesi
Kronik Yoksulluk	WHO (Dünya Sağlık Örgütü)	Ultra yoksulların durumunun beş yıldan daha fazla sürmesi halinde durumlarının düzelmeyeceğinin kesinlik kazanması
Çalışan Yoksullar	UNCHS (Habitat)	Kamu ve özel sektörün alt düzeylerinde ve marjinal sektörde çalışan eğitim düzeyi düşük ve vasıfsız işgücü
Kent Yoksulları	UNCHS (Habitat)	Kent özelinde yaşanan konut sorunlarını ve sosyal dışlanmayı vurgulama
İnsani Yoksulluk	UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)	Belli kriterler esasında bir ülke vatandaşlarının insanca yaşama imkanlarının bulunup bulunmadığını tespit etme

Tevfik Erdem, **Yoksulluk Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma: Ankara Kent Yoksulları** (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2003), 22-23'den uyarlandı

Bu tanımlar arasında en çok kabul gören ve yoksulluk çalışmalarında tespit edilmeye çalışılan iki yoksulluk türü vardır: Mutlak ve göreceli yoksulluk.

3.4.1.1. Mutlak Yoksulluk

Mutlak yoksulluk, yoksulluğun zaman ve mekana göre değişmeyen kesin haline ulaşmak için kullanılan bir kavramdır. Böylece yoksulluğun nesnel biçimde ölçümü amaçlanmaktadır. Biyolojik bir organizma olarak her bireyin fizik varlığını devam ettirebilmesi için gereken kalori miktarı ve bu kalori miktarı karşılığı alınması gereken besin ve diğer temel ihtiyaçlar vardır. Bu temel ihtiyaçlar içinde birincil olan beslenmedir. Beslenme ise her bireyin tüketmesi gereken asgari kalori düzeyi ile ölçülür. Bireyin yaşamını devam ettirebilmesi için gereken kalori düzeyi bireysel organizmalar için değişmez. Ancak bireylerin yaptığı işin farklılığına, yaşanan

coğrafyaya, iklime ve ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre bir değişiklik göstermektedir. Dolayısıyla bu özellikler çerçevesinde biyolojik bir organizma olarak bireylerin tüketecekleri kalori miktarının bir standardı vardır. İşte mutlak yoksulluk *“bireyin yaşamını fiziken devam ettirebilmek amacıyla ihtiyaç duyduğu asgari tüketim seviyesi”* (Dumanlı, 1996, 6) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımdan hareketle, bireyin asgari tüketim seviyesinin belirleyicileri de bir yanda sahip olunan gelir, diğer yanda mal ve hizmetleri almaya yetecek kadar az olması mutlak yoksulluğu ortaya çıkarmaktadır.

Mutlak yoksulluk, bireyin fiziksel varlığının devam edebilmesi için en düşük düzeyde tüketmesi gereken kalori düzeyiyle belirlendiğinde onu yalnızca biyolojik bir organizma olarak kabul etmektedir. Bu, mutlak yoksulluğun “dar” biçimidir. “Mutlak yoksulluk yaklaşımının salt gıda harcamaları üzerine odaklanan “dar” biçimi yanında gıda dışı harcamaları da hesaba katan “geniş” biçiminden söz edilebilir” (Şenses 2001, 64). Mutlak yoksulluğun geniş tanımı “yemek, barınma, sağlık veya giyinme ihtiyaçlarını satın almaya yetmeyecek kadar az bir gelire sahip olmaya göndermede bulunur” (Shepard and Voss ,1978, 216).

Dünya Bankası tarafından mutlak yoksulluk, bir insanın hayatta kalabilmesi için gerekli kalori miktarı olan 2400 k/cal hesabına dayanmaktadır. Yani 2400 k/cal besini almaya günlük geliri yetmeyen insanlar mutlak yoksullar olarak kabul edilir. Dünya Bankası ayrıca tüketilecek mal ya da hizmetlerin ülkelere göre değişen fiyatlarını göz önünde bulundurarak ülkelere göre de mutlak yoksulluk sınırları belirlemiştir. Aşağıdaki tabloda bazı ülkelerin mutlak yoksulluk sınırları gösterilmiştir.

Tablo 3: Mutlak Yoksulluk Sınırları

Ülkeler	Kişi Başına Yoksulluk Sınırı
Az gelişmiş ülkeler için	1\$
Latin ABD ve Karaibler için	2\$
Doğu Avrupa (Türkiye dahil)	4\$
Gelişmiş sanayi ülkeleri	14\$

DPT, Özel İhtisas Komisyonu Raporu. **Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele** (Ankara: DPT, 2001)’den uyarlandı.

Mutlak yoksulluk, sadece gıda tüketimini esas aldığı için eleştirilmiştir. Yani bireyin veya hane halkının sosyal, kültürel, sağlık vb. imkanlardan faydalanabilme derecesi, sıklığı üzerinde durulmamıştır. Mutlak yoksulluk, “toplumdaki gıda harcamalarına göre en düşük yaşam standardı ortaya çıkarır” (Dansuk, 1997, 37), dolayısıyla toplumun en alt kesiminde yer alanların belirlenmesinde önemli bir yeri vardır. Yani “yoksulluk hakkında sayısal bilgiler verir; yoksulluğun yoğunluğu ve derinliği hakkında bilgiler vermez” (DPT, 2001,106). Yoksulluğun şiddeti ve yoksullar arasındaki farklılıklar hakkında bilgi vermediği için mutlak yoksulluk sayısal bilgi vermenin ötesine geçemeyen bir görüntü sergilemektedir.

Mutlak yoksulluğun ölçülmesini sağlayan temel ihtiyaç listesindeki mal ve hizmetlerin fiyatlarının değişmesi, mutlak yoksulluk göstergesine de zaman içindeki karşılaştırmalarda görelî bir içerik kazandırmaktadır (İnsel, 2001, 65). Mutlak yoksulluğu belirleyen, bireylerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gereken kalori miktarı karşılığı yiyecekler ve bunların parasal değerleridir. Sorun da bu yiyecekleri belirlemede yaşanmaktadır. “Mutlak olarak gerekli bir tüketim sepeti tanımlamak için yapılan anketlerde, ankete cevap verenlerin, kendileri için tanımladıkları sepetten daha düşük seviyede bir sepeti başkaları için tanımladıkları” (İnsel 2001,65) belirtilmektedir. Insel, buradan yola çıkarak sözkonusu sapmanın, mutlak asgari tüketim sepetini tanımlayan uzmanlar için de geçerli olabileceğinin düşünülebileceğini belirtir (İnsel, 2001, 65). Dolayısıyla mutlak yoksulluğu belirleyen temel ihtiyaç listesindeki mal ve hizmetlerin hem fiyatlarının hem de listenin içindekilerin zamanla değişmesi mutlak yoksulluğun da görelî bir nitelik kazandığını göstermektedir.

Mutlak yoksulluğa yapılan çeşitli eleştiriler yoksullukla ilgili yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

3.4.1.2. Görelî Yoksulluk

Mutlak yoksulluk, yoksulları genel bir çerçeve içinde değerlendirirken görelî yoksulluk kavramı, yoksullar arasında da mal varlığı ve gelir açısından görelî bir sıralanmanın olduğu yani homojen bir yoksullar kitleleri olmadığı düşüncesinden hareket eder. Görelî yoksulluk, “ülkeden ülkeye değişen toplumun günlük yaşamına katılma maliyeti miktarı” (İnsel, 2001:64), olarak ve ayrıca “fakir hane halkı veya

birey ile o toplumda yaşayan ve mevcut şartlara göre ortalama bir gelire sahip olan hane halkı veya birey arasındaki gelir kaynaklarına sahip olma gücü arasındaki açıklığı ifade eder” (Dumanlı, 1996, 8) şeklinde tanımlanmaktadır.

Görelî yoksullukta sosyal yaşama katılımın ortalama maliyeti göz önüne alındığı için ülkelerin tüketim alışkanlıklarını hesaba katmak gerekmektedir. Ülkenin tüketim alışkanlığına göre bir mal ya da hizmetin yoksullar için de zorunlu olup olmadığı dikkate alınır. Çeşitli mal ya da hizmetlerin yoksulları da hesaba katarak zorunluluklarının göz önüne alınması, ülkenin gelişme düzeyini ortaya çıkarır. Böylece görelî yoksulluk, toplumun genelinin yaşam düzeyini göz önüne almış olacaktır. Görelî yoksulluk, hane halkı gelir ve tüketim harcamaları anketlerinin, gelir ve harcamalara ilişkin sonuçlarıyla ortaya çıkar. Görelî yoksullukta ortalama bir gelire sahip hane halkı baz alınarak bu ortalamanın belli bir oranının (%40) altındaki gelire sahip hane halkı yoksul olarak görülmektedir. Dansuk (1997,6), uluslararası literatürde en alttaki % 40’lık dilimin görelî yoksulluğun belirlenmesinde baz alındığını belirtir. Böylece görelî yoksulluk, ortalama ile ortalamanın altındakiler arasındaki “gelir kaynaklarına sahip olma arasındaki açıklığı ifade etmektedir” (Dumanlı, 1996, 8).

Görelî yoksulluk, bireyin günlük toplumsal yaşama katılması için alması gereken mal ve hizmetler karşılığında ödemesi gereken maliyet olduğundan bireyin toplumsal yaşama katılım maliyetlerinin yüksekliği o ülkenin gelişmişlik düzeyiyle bağlantılıdır. Bu yüzden gelişmiş ülke yoksulluğu olarak anılır.

Mutlak ve görelî yoksulluk iki temel yoksulluk biçimi olarak ele alındığında aralarındaki farklılıklar şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 4: Mutlak ve Görelî Yoksulluğun Karşılaştırması

Mutlak Yoksulluk	Görelî Yoksulluk
Kişi başına tüketilen kalori düzeyine bağlıdır.	Minimum kalori ihtiyacına ilaveten kültürel ve toplumsal açıdan tüketilmesi zorunlu olan malları ifade eder.
Hayatta kalabilmek için gereken 2400 k/cal besin almaya gücü yetmeyenleri kapsar.	Ülkedeki ortalama gelirin belli bir oranının (% 40) altındakileri kapsar.

Kalkınmakta olan ülke yoksulluğu olarak bilinir.	Kalkınmış ülke yoksulluğu olarak bilinir.
Tüm dünya için yoksulluk ele alınır.	Bir ülkedeki yoksullukla ilgilenildiğinde kullanılır.
Analiz düzeyinde yararı: ülkeler arasındaki yoksulluk oranlarının karşılaştırılmasını sağlar, yoksulluk hakkında sayısal bilgiler verir.	Analiz düzeyinde yararı: gelir dağılımındaki eşitsizliği en açık şekilde verir.
Eleştiri: Dengeli beslenme göz ardı edilir, yoksulluğun yoğunluğu ve derinliği hakkında bilgi vermez.	Eleştiri: Salt kişi başına ortalama gelir ele alınır, dolayısıyla yaşam standardı hakkında bilgi vermez.

Tevfik Erdem, **Yoksulluk Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma: Ankara Kent Yoksulları** (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2003), 25’den uyarlandı.

3.4.2. Yoksulluğun Ölçülmesi

Bireyler ve devletler için mücadele edilmesi gereken bir sorun olan yoksulluğun üstesinden gelinebilmesi için öncelikle tespit edilebilmesi gerekir. Bu da ancak yoksulluğun ölçülebilmesiyle mümkün olacaktır.

Tanımlanırken bu kadar güçlük çekilen bu kavram, tahmin edilebileceği gibi ölçülmeye çalışıldığında da bir dizi güçlükle karşılaşmaktadır. Yoksulluğu ölçmek için ne gibi kriterler kullanılmalıdır: gelir mi, tüketim mi esas alınmalıdır? Yoksulluk hane halkı düzeyinde mi irdelenmelidir yoksa bireyler düzeyinde mi?

Yoksulluk incelemesi yapılırken kavramı daha somut hale getirebilmek için çeşitli ekonomik ve sosyal göstergelerden faydalanılır ve bu bağlamda toplumun genel ortalamasıyla ilişkilendirilecek, daha çok gelir ve tüketim harcamaları çerçevesinde açıklanmaktadır (Aktan, 2002, 5).

Temelde yoksulluk ölçülürken hesaplamada iki değişik yöntem izlenmektedir. Birincisi, “gıda enerjisi alımı yöntemi”, diğeri ise “temel ihtiyaçların maliyeti yöntemi” dir. Gıda-enerji alımı yöntemi ile yoksulluk sınırı, ekonominin farklı bölge ve kesimleri için bir dönem boyunca, önceden belirlenmiş gıda enerjisi ihtiyacına denk düşen kalori değeri içeren gıda maddelerine yapılacak harcamalar tutarının hesaplanması yoluyla saptanmaktadır (Dağdemir, 2002,3). Temel ihtiyaçlar maliyeti yönteminde ise yoksulluk; farklı davranış kalıpları, kültürler ve bölgeler ayrımlarıyla öznenleşen ihtiyaçları karşılamaya yönelik oluşturulan mal sepeti yardımıyla ölçülür.

Yoksulluğun hesaplanmasında, ayrı bir başlık altında toparlanabilecek, değişik endekslerden faydalanan ölçüm yöntemleri de vardır. Bu yöntemler, kendilerine yoksulluk çizgisini esas alırlar. Kişilerin kendi değerlendirmeleri sonucu değil de uzmanların üzerinde anlaştıkları ihtiyaçlar esasına göre saptanmış mal ve hizmetlerin satın alınabilmesi için gerekli en az maliyete *yoksulluk çizgisi* denir (Şenses, 2001,63).

Yoksulluk çizgisi yardımı ile yoksulluğun ölçüm yöntemlerinden ilki en yaygın olarak kullanılan “*kafa sayım oranı*” (head count ratio) dır. Bu yöntemde yoksulluk çizgisi altında kalan fert sayısının toplam nüfusa oranı ölçüm değeri olarak kullanılır.

Sen (1976a), neredeyse evrensel bir kullanıma sahip olan bu ölçüm şeklini ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Sen (1976, 295), bu ölçüte olan desteği “oldukça şaşırtıcı” bulur, çünkü bu ölçüt, yoksulluğun ciddiyetine ilişkin hiçbir şey söylemez; insanlar yoksulluk sınırına çok yakın olabilirken çok altında da olabilirler.

Sen (1992, 102) , yoksulluk ölçümünün iki ayrı işlemden oluştuğunu söyler. Bunlar;

- 1) yoksul kişinin tanımlanması (identification)
- 2) yoksulluk endeksi oluşturmak üzere, tanımlanan yoksulla ilgili istatistiğin bütüncülleştirilmesi (aggregation)

Geleneksel “*kafa sayım oranı*” yaklaşımında tanımlama işlemi (identification), yoksulluk sınırı gelirin kullanımı aracılığı ile yapılır. Bütüncülleştirme (aggregation) ise yoksul olanların sayısını toplamak ve yoksulluk çizgisinin altındaki insanların oranını (H) hesaplamak suretiyle yapılır. Bu yaklaşımda her iki işlem de yoksunluğu tamamen düşük gelir bağlamında ele alır.

Buna ek olarak, bütüncülleştirme işlemi, basit kafa sayma işlemi ile yapılırken insanların bu sınırın çok az veya çok fazla altında olabileceğini ve gelirin yoksullar arasındaki dağılımının eşitsiz olup olmayabileceği gerçeğine hiç önem verilmez. Yoksulluğun bir ölçüsü olarak kafa sayım oranını kullanmak yakın geçmişteki literatürde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur.

Bu yönteme zaman içinde yoksul insan sayısına önem verilmediği, yoksul addedilen kesim içindeki gelir dağılımına dikkat etmediği gerekçeleriyle eleştiriler getirilmiştir. Yoksulluğun derinliğini ölçebilmek ve yoksulluk oranının yoksulluk çizgisine duyarlılığını azaltabilmek için yoksulların gelirlerinin/tüketimlerinin yoksulluk

çizgisinden uzaklığının ortalamasının yoksulluk çizgisine oranı olarak belirlenen “yoksulluk açığı endeksi” (poverty gap index) geliştirilmiştir.

Bilindiği gibi, mutlak veya görelî yoksulluk oranlarının önemli bir eksikliği, yoksullar içinde en yoksul olanlar hakkında, yani yoksulluğun dağılımı konusunda bilgi vermemesidir (İnsel, 2001, 65). Bu eksiğin giderilmesi için, yoksulluk çizgisinin altında kalan nüfusun ortalama gelirinin, yoksulluk çizgisiyle arasındaki farkın, yani yoksulluk açığının hesaplanması gerekir. Bu gösterge sayesinde, yoksulluk oranının düşük ama yoksulların büyük çoğunluğunun çok yoksul yani yoksulluk çizgisinden uzak olduğu durumlarda, yoksulluk oranının yüksek ama yoksulların büyük çoğunluğunun az yoksul olduğu durumlar farklılaştırılabilir.

Bununla birlikte, bir liranın marjinal değeri, yoksulluk çizgisinin altındaki tüm gelirler için aynı olduğundan Sen (1981, 186), yoksulluğun ciddiyetini dikkate almaksızın yoksulluk çizgisinin altındaki insanlara yapılan tüm transferleri eşit şekilde değerlendirmesi bakımından, tıpkı kafa sayım oranı gibi bu endeksin de “yoksullar arasındaki dağılıma duyarsız” olmakla eleştirir.

Kafa Sayım oranının (H), yoksulun gelirinin, yoksulluk sınırının ne kadar altında kaldığına duyarsız olması ve sadece bu sınırın altında kalanların sayısını önemsemesi gibi gelir açığı oranı (I) da, kafaların sayısına duyarsızdır ve sadece yoksulun geliri ile yoksulluk sınırı arasındaki ortalama farkı dikkate alır. Bu iki yaklaşımın birbirini tamamlayacağı düşünülebilir; çünkü her ikisi de yoksulluğun farklı unsurlarına hitap ederler.

Yoksulluğu düşük gelire sahip olmak olarak tanımlarsak bu iki yaklaşım birlikte yoksulluğun ölçümü için yeterli bir enformasyonel temel sağlar mı? Sen (1992)’in bu soruya cevabı olumsuzdur. Çünkü ne kafa sayım oranı ne de gelir açığı oranı yoksullar arasındaki dağılımı önemsemezler. Örneğin, yoksul bir insandan, yoksulluk sınırının altında ancak daha az yoksul olan birine gelir transferi yapılması H ve I oranlarının değerini değiştirmez; yapılan bu transfer ikinci kişiyi sınırın üstüne taşımadığı sürece. Ancak bu transferle toplam yoksulluk daha da artmıştır. Dolayısıyla, yoksullar arasındaki gelir dağılımındaki eşitsizliğin ölçüsünü verecek başka bir istatistiğe gerek vardır (Sen, 1992,103). Yoksullar arasındaki bu eşitsizliğin ölçümüne D diyelim. Sen (1973c, 1976a)’e göre, yoksulluğu, düşük gelire sahip olmak olarak görmeye devam ederek, bu üç hususa duyarlı olacak bir yoksulluk

ölçüsünün aksiyomatik çıkarımı yapabilir. Burada P ölçütü; H, I ve D'nin bir fonksiyonudur. Yoksullar arasındaki dağılım eşitsizliklerin ölçütü olan D, Gini katsayısı (G) olarak tanımlanmıştır. Literatürde Sen endeksi olarak adlandırılan P yoksulluk ölçütü; kafa sayım oranı (H), yoksulluk açığı endeksi (I), gini katsayısını (yoksullar içindeki gelir dağılımı,G,) birlikte dikkate alır :

$$P = H (I + (1 - I)G)$$

Sen endeksinin en önemli katkısı, “yoksul bir hanehalkının geliri düştüğünde yoksulluk endeksinin artması gerekir” ve “yoksul bir hane halkından daha yüksek gelirli bir yoksul hane halkına gelir transfer edildiğinde yoksulluk endeksinin artması gerekir” aksiyomlarının koşullarını yerine getirerek, kafa sayım oranının kimi temel eksikliklerini gidermesi olmuştur (Şenses, 2001, 66).

Sen (1976)'in, yoksulluğun derinlik veya şiddetini daha iyi yansıtmak amacıyla önerdiği, yoksullar arasındaki gelir dağılımını hesaba katan yoksulluk göstergesi (Sen endeksi), yoksulluk açığının yoksullar arasındaki dağılımıyla tartılmasıyla elde edilir. Bu göstergeye göre, sadece yoksullar arasındaki gelir dağılımında gerçekleşen bir düzelleme, Sen yoksulluk göstergesine bir azalma olarak yansır. Yoksulluk sınırının göreceli yoksulluk tanımından hareketle belirlenmesinin yarattığı esneme de dikkate alınırsa, tüm bu göstergelerden hareketle tahmin edilecek paradoksal durum sayısı artar. İnsel (2001)'e göre mutlak yoksulluk çizgisini benimseyen yaklaşımlarda, Sen göstergesi, en azından mutlak bir yoksulluk tanımına dayanarak, yeteri kadar beslenmek, çocuklarına bakmak, giyinmek ve toplu taşıma hizmetlerinden yararlanmak için yeterli geliri olmayan insan sayısını tespit etmeyi kolaylaştırır. Ama bu durumda, Sen göstergesi daha çok gelişmekte olan ülkeler için anlamlıdır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri kapsayan, evrensel bir yoksulluk göstergesi olarak kullanılamaz (İnsel, 2001, 65).

3.4.3. Sen'e Göre Yoksulluk: Yetkinlik Yoksunluğu

Sugden (1993)'e göre yoksulluk ve eşitsizlik konuları Sen'in en ikna edici olduğu alanlardır. Sen'in genel yöntemi, refah için merkezi önemi tartışılmaz olan yeterli beslenme, barınma, iyi sağlıkta olma gibi temel işlevsellikler üzerinde odaklanmaktır. Sen, yoksulluk olgusunun, reel gelir yerine bu temel işlevsellikler bağlamında ele alınacak olursa oldukça farklı sonuçlara ulaşılacağını ileri sürer.

Sen (1985), ülke düzeyindeki kıyaslamalarda yaşam beklentisi ile kişi başı milli gelir arasındaki korelasyonun yetersizliğini göstermiştir. Örneğin, 1780 dolar kişi başı gelirin olduğu Costa Rica’da, doğumda yaşam beklentisi 75 yıl iken, kişi başı gelirin 20.910 dolar olduğu ABD’de bu süre 76 yıldır (Sugden, 1993, 1953). Sen, Costa Rica’daki yüksek yaşam beklentisini, oradaki toplumsal sağlık hizmetlerine ve temel eğitime bağlamaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, Sen (1985), Harlem’deki insanlar daha fazla kaynağa sahip olsa da bunların “toplumda yer alabilme”, “toplum içine utanmadan çıkabilme” gibi sosyal işlevselliklerin maliyetlerinin Bangladeş’de yaşayanlardan daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultudaki bir görüş, rekabetçi piyasaların servet yaratıcı etkilerinin yoksulluk problemine uzun vadede bir çözüm olabileceğine dair yaygın görüşe önemli bir meydan okumadır.

Atkinson (1999) da, yetkinlik yaklaşımının gücünün, bu yaklaşımın iktisadi kalkınma alanında yoksulluğun tanımına uygulanışı ile gösterilebileceğini düşünür. Yetkinlik yaklaşımı, yoksulluğun kavramsallaştırılmasındaki mutlak-görelî tartışmasını çözmemize yardımcı olur (Atkinson, 1999, 178). Sen (1983, 161), “yoksulluğun yetkinlikler alanında mutlak bir nosyon olduğunu ancak çok sık olarak mallar alanında görelî bir form alacağını” ileri sürer.

Bir başka ifade ile, gelir bağlamındaki görelî yoksunluk, yetkinlikler alanında mutlak yoksunluğa neden olur: “Genelde zengin olan bir ülkede, utanmadan toplum içine çıkabilme gibi aynı sosyal işlevselliğe ulaşmak için daha fazla gelire gerek duyulabilir.” (Sen, 1992,115)

Bu yolla Sen, yoksulluğu ölçerken mutlak bir yaklaşımın sabit bir reel gelir standardını gerektirdiği şeklindeki karışıklığı göstermiş olur. Yalnızca yetkinlikler alanındaki mutlak yoksunlukla ilgilensek bile toplumda bütün olarak yaşam standartlarının yükselmesi, reel anlamda yükselen bir yoksulluk sınırına neden olabilir.

Sen’in yoksulluk analizi ile yoksulluğun görelî bir kavram olduğuna dair bildik düşünce arasında yapay bir benzerlik vardır. Rölativist (relativist) bir gözle bakacak olursak, bir ailenin geliri veya tüketiminin yaşadıkları toplumda normal sayılan düzeyin altında olması halinde yoksul olduğunu söyleriz. Peki o zaman yoksulluğun neden her zaman toplumsal bir şeytan olarak görülmesi gerekir? Bir ailenin temel ihtiyaçlarını karşılayabiliyor olması neden yeterli olmasın? Eğer cevabımız, her

kişinin faydasının onun nispi gelirine bağlıdır şeklinde ise o halde yoksulluğun rölativist konsepsiyonu geçerli olacaktır. Sen'in yorumu ise bu problemten kaçınır, çünkü gelir alanından yetkinlik alanına kayarak görelî yoksunluğu mutlak yoksunluğa dönüştürür. Sen'e göre Harlem'in yoksulu kendini yoksul hissetmez çünkü etraflarındaki insanların serveti ile çevrilidirler. Ama aslında bu insanlar nesnel bağlamda Bangladeş'in yoksulları ile aynı şekilde yoksullardır.

Kişiler arasında bir değişim göstermeyen yoksulluk sınırı geliri belirlemeye dayalı gelir odaklı yoksulluk yaklaşımı, yoksulluğun tanımlanması ve değerlendirilmesinde oldukça yanıltıcı olabilir (Sen, 1984, 41). Gelir kendisi için arzu edilen bir şey olmadığından, gelir temelli her yoksulluk kavramı (doğrudan ve dolaylı olarak), gelirin araç olarak hizmet ettiği temel amaçlara gönderme yapmalıdır (Sen, 1984, 41).

Sen (1984, 42), yetkinlik yaklaşımının yoksulluk analizine yaptığı en büyük katkının, gelirler ve yetkinlikler arasındaki ilişkide kişiler arası ve toplumlar arasındaki farkları önemsemek gerektiğini vurgulaması olduğunu düşünür.

Yoksulluğun görelî bakış açısının genel kabul görmüşlüğüne rağmen, yoksulluğun mutlak bir görüşü için mantıklı nedenler vardır. Yoksulluğun mutlak veya görelî olarak kavramsallaştırılmasına dair tartışma, kavramın dayandırılacağı özel alanın (mallar, gelirler veya yetkinlikler) açık şekilde belirlenmesiyle çözülebilir.

Bireysel avantajın bir kişinin sahip olduğu yetkinlikler, yani kişinin değer verdiği hayat tarzına ulaşmak için yararlandığı temel özgürlükler bakımından değerlendirilmesini öneren yetkinlik yaklaşımı perspektifinde, yoksulluk, standart yoksulluk ölçütü olan gelir azlığından çok temel yetkinliklerden yoksunluk olarak görülür. Yetkinlik- temelli yoksulluk yaklaşımı, düşük gelirin, yoksulluğun başlıca nedenlerinden biri olduğu, çünkü gelir yetersizliğinin kişinin yetkinlik yoksunluğunun başlıca nedeni olabileceği görüşünü reddetmeyi gerektirmez. Aslında yetersiz gelir, yoksul bir yaşamın güçlü bir önkoşuludur (Sen, 1999a, 127).

Sen (1999a, 127), yetkinlik-temelli bir yoksulluk yaklaşımından yana iddialarını aşağıdaki gibi sıralar:

- 1) Yoksulluk, yetkinlik yoksunluğu bağlamında makul biçimde saptanabilir; bu yaklaşımın özünde önemli olan, sadece araçsal olarak anlamlı olan düşük gelirin yerine yoksunluklar üzerinde yoğunlaşmaktır.

2) Yetkinlik yoksunluğu üzerinde ve dolayısıyla gerçek yoksulluk üzerinde, gelir eksikliğinden başka etkiler de vardır; gelir, yetkinliği oluşturan tek araç değildir.

3) Düşük gelir ile düşük yetkinlik arasındaki araçsal ilişki farklı topluluklar arasında, hatta farklı aileler ve farklı bireyler arasında değişebilir; gelirin yetkinlik üzerindeki etkisi bağımlı ve koşulludur.

Üçüncü konu, eşitsizliği ya da yoksulluğu azaltmayı amaçlayan kamusal eylemin ele alınması ve değerlendirilmesi bakımından özellikle önemlidir. Koşullu değişimlerin sebeplerini vurgulayacak olursak: *birincisi*, gelir ile yetkinlik arasındaki ilişki, kişinin yaşından, toplumsal cinsiyet ve rollerden, yerleşim yerinden, epidemolojik ortamdan ve kişinin denetleyemeyeceği (ya da sadece kısmen denetleyebileceği) diğer değişkenlerden güçlü biçimde etkilenir. Sözgelimi açlık ve yetersiz beslenme hem yiyeceklerle hem de bu yiyeceklerin besleyiciliğiyle ilişkilidir. Ayrıca genel sağlık koşullarından da önemli ölçüde etkilenir ve bu da toplumsal sağlık hizmetlerine ve kamu sağlığı uygulamalarına bağlıdır.

İkincisi, (1) gelir yoksunluğu ile (2) geliri işlevselliklere dönüştürmenin zorluğu arasında bir dezavantajlar bağlantısı olabilir. Yaş, sakatlık, ya da hastalık gibi engeller kişinin gelir edinme yetkinliğini azaltır. Ayrıca bunlar aynı zamanda gelirin yetkinliğe dönüştürülmesini de zorlaştırır, çünkü yaşlı, sakat ya da ağır hasta olan bir kişi aynı işlevlere ulaşmak için daha fazla gelire ihtiyaç duyabilir. Bu, “gerçek yoksulluğun” (yetkinlik yoksunluğu bağlamında) gelir alanında görülenden çok daha önemli olabileceğini ortaya koyar. Bu durum, gelir düşüklüğüne ek olarak “dönüştürme” (conversion) zorlukları olan yaşlılara ve diğer gruplara yardım amaçlı kamusal eylemi değerlendirirken hayati bir önem taşıyabilir.

Üçüncüsü, aile içindeki paylaşım yoksulluğa gelir perspektifinden yaklaşıldığında daha büyük zorluklara yol açar. Aile geliri bazı aile üyelerinin çıkarına oransız biçimde kullanılırsa (örneğin, erkek çocuk tercihi) bu durumda ihmal edilen aile üyelerinin yoksunluk boyutu aile geliri bakımından yeterince yansıtılmayabilir. Yetkinlik yoksunluğu bakış açısı, kız çocukların yoksunluğunu tespit etmeye, gelir çözümlemesini temel alan analizlerden daha yatkındır (Sen, 1999a, 129).

Dördüncüsü, gelirler bakımından göreceli yoksunluk, yetkinlikler bakımından mutlak yoksunluğu getirebilir. Zengin bir ülkede görece yoksul olmak, kişinin mutlak geliri

dünya standartlarından yüksek de olsa büyük bir yetkinlik engeli olabilir. Genelde bolluk içinde olan bir ülkede, aynı toplumsal işleve ulaşmak için yeterli metaları satın almak daha fazla gelirimiz olmasını gerektirir. Adam Smith (1776) öncülüğünde oluşturulan bu görüş, sosyolojik yoksulluk anlayışının merkezinde yer alır ve W.G.Runciman, Peter Townsend ve diğerleri tarafından ele alınmıştır (Sen, 1999a, 243).

Örneğin bir grup insanın “topluluğun hayatında rol alması” her “toplumsal dışlama” araştırması için hayati önem taşıyabilir. Topluluk hayatına katılma ihtiyacı, modern araçların (televizyon, otomobil gibi) az çok yaygın olduğu bir ülkede bu imkanlara (refahın fazla yüksek olmadığı ülkelerde ihtiyaç duyulan şeylerin aksine) olan talebi doğurabilir ve bu, zengin bir ülkede yaşayan görece yoksul kişiye, bu kişi bolluğun daha az olduğu ülkelerde yaşayan insanlarınkine kıyasla çok daha yüksek bir gelir düzeyinde olsa bile bir yük getirir. Aslında zengin ülkelerdeki paradoksal açlık fenomeni (ABD de bile) bu tüketim yarışıyla ilgilidir (Sen, 1999a, 250).

Yetkinlik yaklaşımının yoksulluk çözümlemesindeki etkisi, dikkati araçlardan (gelir) insanların ulaşmak istedikleri amaçlara ve dolayısıyla bu amaçlara ulaşabilmek için gerekli olan özgürlüklere yönelterek, yoksulluğun ve yoksunluğun doğasına ve nedenlerine ilişkin anlayışı güçlendirmektedir.

Sen (1999a, 130)’e göre, yetkinlik yetersizliği olarak yoksulluk ile gelir azlığı olarak yoksulluğu kavramsal olarak ayırmak önemli olmakla birlikte bu iki perspektifi ilişkilendirmekten başka çare yoktur. Çünkü gelir, yetkinlik için önemli bir araçtır ve kişinin sürdüğü yaşamı etkileyen yüksek yetkinlikler genellikle o kişinin daha üretken olma ve daha fazla gelir sağlama yetkinliğini yükselttiği için, yetkinlik gelişimi ile daha fazla kazanma gücü arasında bir bağlantı olduğunu düşünürüz ve bunu yaparken başka bağlantıları gözden geçiririz. Oysa başka bağlantılar gelir yoksulluğunun ortadan kaldırılması için özellikle önemli olabilir. Sözgelimi daha iyi temel eğitim ve sağlık hizmeti yaşam kalitesini doğrudan iyileştirmekle kalmaz aynı zamanda kişinin gelir edinme yetkinliğini artırır ve gelir yoksulluğundan özgürleşmesini sağlar. Temel eğitim ve sağlık hizmetinin etki alanı daha da geniştir ve kişi potansiyel olarak yoksul olsa bile aşırı yoksulluğun üstesinden gelme şansını artırabilir. Böylece, insan yetkinliklerinin gelişmesi, üretkenlik ve kazanma gücünün gelişmesiyle beraber gider. Bu ilişki, yetkinlik gelişiminin, insan yaşamının

zenginleşmesine ve insan yoksulluklarının hem sıklık hem de yoğunluk bakımından azalmasına doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunan önemli bir dolaylı bağlantı oluşturur.

Sen (1999a, 132)’e göre, araçsal bağlantılar, önemli olsalar da yoksulluğun doğasına ve özelliklerine ilişkin temel bir anlayış ihtiyacını karşılayamazlar. Gelir alanı üzerinde odaklanmak, diğer veri tiplerinin mukayeseli mevcudiyeti dikkate alındığında kaçınılmazdır; çünkü gelire ilişkin daha çok veri vardır. Bu enformasyonel format içinde yoksulluğun bir ölçütü olarak kafa sayım oranının geleneksel kullanımı, yoksullar arasındaki daha yoksulun daha büyük sefaletini görmezden gelerek yoksulluk karşıtı politikaları saptırabilir. Bu oranla yetkili kişiler, yoksulların en zengin olanına odaklanma durumunda kalabilirler. Dolayısıyla, yoksulluğun ampirik ölçümünü dağılıma duyarlı bir şekilde güçlendirmek gelir verilerinin göreceli olarak daha iyi kullanımına izin verir. Sen (1999a, 133)’e göre, yoksulluğun gelir bağlamında ölçülmesi meselesindeki başlıca husus, üç unsurun tümünü dikkate almak gerektiğidir; özellikle de dağılıma duyarlılığı. Daha genel bağlamda ise başlıca mesele, yoksulluğun bir ölçütü olarak kendi başına gelir bilgisinin önemini sorgulamaktır. Gelir düzeyi, B kişisinden düşük olan A gibi iki kişiyi ele alalım. B kişisinin böbrek rahatsızlığı olduğunu ve her gün kendisine çok maliyeti olan diyalize girmesi gerektiğini düşünelim. Bu iki kişiden hangisi daha yoksuldur? Geliri düşük olduğu için A kişisi mi yoksa yetkinlik kümesi daha kısıtlı olan B kişisi mi? Yoksulluk pek çok toplumda başlıca değerlendirici meselelerden birisidir ve yoksulluğu nasıl tanımladığımız önemlidir. Yoksulluk kavramı farklı şekillerde kullanılsa da kavramın doğasını kısıtlayacak belli ortak noktalar vardır. Sen, yoksulluğu istediğimiz gibi tanımlama özgürlüğüne sahip olmadığımızı düşünür (1992, 247).

Sorun gerek açıklayıcı (descriptive) gerekse politika önerisi (prescriptive) bağlamında ortaya konulabilir. Birinci görüşte, yoksulluğun tanımı yoksunluğun bir kabulüdür. Bu, bir politika önerisine yol açabilir fakat bu türev bir özelliktir; esas mesele kimin bazı şeylerden yoksun kaldığına karar vermektir. İkinci görüş ise yoksulluğu bir politika önerisi ile tanımlar; “bu eksiklikleri gidermek için toplum tarafından bir şeyler yapılmalıdır” gibi. İkinci görüşte yoksulluk, kamu faaliyetinin odağını belirleme meselesidir ve onun açıklayıcı anlamı yalnızca türevdir. Bunun aksine, birinci görüşte açıklama, birincil öneme sahipken politika çıkarımı türevdir.

Hangi görüşü kabul edeceğimizi belirlemek üzerine çok zaman kaybetmek anlamlı değildir (Sen, 1992, 89). Sen (1979b; 1981a), çalışmasında birinci görüşü seçmeyi önerir çünkü teşhis politika seçimden önce gelir.

Peki yoksulluğun bu açıklayıcı analizi nasıl ilerlemelidir? Analizi, yoksulluğun değerlendirileceği toplumdan bağımsız olarak düşünmek hata olacaktır. Açıklamada (description) talep edilen nesnellik bile düşünüldüğü gibi toplumsal değişmezliği (invariance) gerektirmez. Feci bir yoksunluk olarak nelerin ele alındığı toplumdan topluma değişir. Toplumsal analistin bakış açısından bu farklar nesnel çalışmanın unsurlarıdır. Elbetteki toplumsal farklılıkların varlığı nelerin ciddi yoksunluk sayılacağına dair konsensus ihtimalini dışlamaz. Aslına bakılırsa, belli temel işlevsellikler ve yetkinlikler üzerine yoğunlaşmak belli mal demetleri üzerinde yoğunlaşmaktan daha fazla bir uzlaşma getirir. Örneğin, açlıktan kaçınma yetkinliğine sahip olmanın önemi üzerinde, belli yiyeceklere sahip olmanın önemine göre daha kültürler arası bir uzlaşma olacaktır.

Bu aslında, yoksulluğun, belirli mallara olan temel ihtiyaçların yerine getirilememesi olarak değil de yetkinlik başarısızlığı olarak ele alınmasının daha iyi olacağını gösteren bir nedendir. Temel ihtiyaçlar yaklaşımı elbetteki gerekli mallardan yoksunluğa dikkat çekmesi bakımından önemli bir literatür yaratmıştır ancak bu yaklaşım insanlara belli temel işlevselliklere ulaşmakta yardımcı olacak şeyleri vermeyle ilgilidir ve malları işlevselliklere dönüştürmedeki kişiler arasındaki farklılıkları ihmal eder.

Dolayısıyla yoksulluğu, temel yetkinliklere ulaşma başarısızlığı olarak görmek daha doğru olacaktır. Bu analizle ilgili işlevsellikler, birincil fiziki tipten daha kompleks sosyal başarılarla kadar değişir (iyi beslenme, barınma, hastalıktan kaçınmadan toplumda yer alma, utanmadan topluma girme gibi). Bunlar oldukça genel işlevselliklerdir ancak bunların alacağı spesifik formlar toplumdan topluma değişir.

Yoksulluğa yetkinlik yaklaşımı hem yoksulluğa düşük fayda yaklaşımı hem de düşük gelir yaklaşımı (daha genel olarak düşük birincil mallar veya kaynaklar) ile karşılaştırılabilir. Daha önce de söylediğimiz gibi ne fayda ne de gelir, refahın açıklaması olamaz. Fakat bu gerçek, yoksulluğa olan yaklaşımını belirlemek konusunda belirleyici olmaz. Yoksulluk kavramı ekonomik problemlerden

kaynaklanan yoksunlukla bir tutulduğundan, yoksulluğun düşük gelir olarak alınması yaklaşımı daha fazla düşünmemizi gerektirir.

Yoksulluğun düşük refah meselesi olmadığı, ekonomik araçların eksikliği nedeniyle refaha ulaşamama olarak alınması gerektiği ileri sürülebilir. Eğer bir kişi yüksek bir gelire sahipken ve her gereksinimini alabilirken, fırsatları boşa harcıyor ve sonuçta da oldukça sefil bir hale düşüyorsa bu kişiyi “yoksul” olarak tanımlamak garip olacaktır. Çünkü, onu “iyi yaşama” ulaştıracak araçlara sahiptir. Problemi bu şekilde ele almak, yoksulluğu gelir yoksunluğu olarak almanın ötesine geçmemiz gerektiğini gösterir.

Ekonomik araçların uygunluğu, gelir ve kaynakların işlevsellik yetisine dönüştürülmesi olasılıklarından bağımsız olarak ele alınamaz. Yoksulluğu gelir bağlamında tanımlamak istiyorsak bu gelirlerden türeyen işlevsellik yetkinliğinden bağımsız şekilde yalnızca gelirlere bakmak doğru olmayacaktır. Çünkü, yoksulluktan kaçınmak için gereken gelir yeterliliği kişisel özellikler ve durumlarla göre parametrik olarak değişir.

Yoksulluk, kişinin ekonomik araçlarının yetersizliği meselesi de olsa yoksulluğun yol açtığı temel başarısızlık, minimal olarak uygun yetkinliklere sahip olmak için geçerlidir. Sakat kişi diğerleri ile aynı gelir düzeyine sahip olsa da bazı ihtiyaçlarını daha yetersiz karşılayabilir. Yetersiz gelire sahip olmak, egzogen olarak verili yoksulluk çizgisinin altında bir gelir düzeyine sahip olmak meselesi değil, söz konusu kişinin belirli yetkinlik düzeylerini oluşturmaya gerekli düzeyin altında bir gelire sahip olmaktır. Gelir alanında, yoksulluğun ilgili kavramı düşüklük (kişisel özelliklerden bağımsız olarak) değil yetersizlik (minimal olarak kabul edilebilir yetkinlikler oluşturmak için) olmalıdır. Sen (1992), yoksulluk analizindeki başlıca meselenin ulaşılan işlevselliklerle değil işlevsellik yetkinliği ile ilgili olduğunu ileri sürer. Daha önce verilen bir örnekte olduğu gibi, oruç tutmayı seçen birinin açlığı ile yiyecek olmadığından aç kalan iki kişi meselesi önemlidir. Yani yoksulluk analizinin odak noktası başarılar (achievements) değil yetkinlikler olmak zorundadır.

Aslında tüm bu anlatılanlar, daha önce değinilen özgürlükler ve kaynaklar arasındaki ayrıma benzerlik gösterir. Kaynaklar, özgürlük için önemlidir ve gelir, yoksulluktan kaçınmak için önemlidir. Fakat nihai olarak meselemiz özgürlük ise (insan çeşitliliği veri iken) kaynakları özgürlük olarak tanımlayamayız. Benzer şekilde eğer

meselemiz, ekonomik araçların yokluğu nedeniyle minimal yetkinliklerin başarısızlığı ise, gelir ve yetkinlik arasındaki kişiler arasında değişiklik gösteren bağlantıdan bağımsız olarak, yoksulluğu basitçe düşük gelir olarak tanımlayamayız. Yetkinlik bağlamında yargılanacak olan şey, belirli gelir düzeylerinin yeterliliğidir.

Sen için gelir yeterliliği ile düşük gelir gibi ayrımlar yapmak önemlidir. Çünkü bu iki ayrı kavrama göre yapılacak yoksulluk sıralaması ve yoksulun belirlenmesi farklı olacaktır. Bu problem belli yoksunluk tipleri için ise oldukça ciddi bir hal alır. Örneğin, gerek biyolojik nedenler gerekse sosyal faktörler nedeniyle kadınlar geliri işlevselliklere dönüştürme konusunda özel dezavantajlara sahiptir. Benzer şekilde, gelir ve yetkinlik arasındaki ilişki yaş, yerleşim yeri, epidemolojik ortam gibi faktörler tarafından etkilenir. Yalnızca gelirlere odaklanarak yapılan yoksulluk çalışmaları yoksunluğun can alıcı unsurlarını gözden kaçıracaktır. Dahası, dikkatimizi yalnızca gelire verirken zengin ülkelerdeki kalıcı açlığın nedenlerini bile anlamayabiliriz. Amerika'daki açlık durumu bir çok parametre ile ilgilidir ve düşük gelir bunlardan yalnızca birisidir. Bu paradoksu açıklamakta yetkinlik perspektifi iki farklı şekilde yardımcı olabilir bize: Birincisi, açlık ve yeterli beslenememe hem yenilecek yiyecek hem de bu yiyeceğin besleyici şekilde kullanılabilme yetisine bağlıdır. Bu ikincisi ise genel sağlık şartlarından etkilenir ki bu da kamusal sağlık hizmetlerine bağlıdır. Uluslararası standartlar bakımından düşük olmayan bir gelire sahip olursa bile sivil sağlık hizmetleri problemleri ve bu konudaki eşitsizlikler nedeniyle yetkinlik başarısızlıkları ortaya çıkabilir. İkincisi, zengin bir ülkede yoksul olmak başlı başına bir yetkinlik eksikliğidir. Gelir alanındaki göreceli yoksunluklar yetkinlikler alanında mutlak yoksunluğa neden olabilir. Genel olarak zengin bir ülkede, aynı düzeyde bir toplumsal işlevselliğe ulaşılabilmesi için daha fazla gelire gerek duyulur. Mesela “ utanmadan toplum içine çıkabilmek” (Smith in gerekli mallar fikri) veya “ toplum hayatında bir yer alabilmek” gibi.

Yani düşük gelir ile yetkinlik başarısızlığı arasındaki ayrım önemlidir. Yalnızca gelirlere odaklanan bir yoksulluk analizi , yoksullukla ilgili düşüncemizin arkasında yatan ana motivasyondan oldukça uzak olabilir. Ayrıca yoksunluğun kökeni ve varlığına ilişkin hususlarda da ampirik bir yol gösterme sağlamayabilir. Dolayısıyla, doğru alana odaklanmak, toplumsal eşitsizlik araştırmaları olduğu kadar yoksulluk analizi için de önemlidir.

Sen'in kalkınma ve yoksulluk konularındaki argümanları uluslararası arenada oldukça büyük bir yankı bulmuştur. 1990'da UNDP Amartya Sen'in etik iktisat önermelerinden yararlanarak, uluslararası kalkınma gündemini sorgular bir nitelik taşıyan İnsani Gelişme (Human Development) yaklaşımının savunusunu yapmıştır. İnsani gelişme kavramını ölçmek için de insani gelişme endeksi (HDI) hazırlanmış ve 1990 yılı İnsani Gelişme Raporu aracılığıyla uluslararası topluluğa duyurulmuştur. İnsani gelişme kavramının arka planında eleştirel bir tutum yatmaktadır. Bu kavramın geliştirildiği 1990 İnsani Gelişme Raporu şu sözlerle başlamaktadır:

“İnsanlar bir ulusun gerçek varlığıdır. Kalkınmanın temel amacı insanların uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir yaşam sürdürebilmeleri için elverişli bir ortam yaratmaktır... ulusal gelir ve ekonomik büyümeyi ölçen istatistiki toplamalar bir çok kez kalkınmanın ana amacını yani insanlara fayda sağlama şartını gözardı etmektedir.” (Oruç, 2002, 76)

Bu tanım, ulusal gelir, üretim ve varlığın kalkınma sürecinin hedefi olarak görülmemesini, gelirin sadece bir kalkınma aracı olduğunun altını çizmektedir. İnsani gelişme yaklaşımı kalkınma sürecine insani fayda olgusunu “değer” olarak oturtmaya çalışmış, sınırsız de-regülasyon ve serbest rekabet söylemine karşı tez üretmiştir.

İnsani gelişim yaklaşımı, ülkelerin haklarına sundukları (ve genellikle de sunamadıkları) kalkınma faydasıyla ülkelerin toplam refah düzeyini ölçerken, yoksunluk (deprivation) olgusuna yeterince değinememektedir. Mutlak yoksulluk özellikle 1995 Kopenhag Dünya Sosyal Kalkınma Zirvesi'nde küresel kalkınma gündemine insanlık onurunu ihlal eden küresel bir sorun olarak girmiştir.

1997 İnsani Gelişme Raporu, insani gelişme kavramına ek olarak, insani yoksulluk (human poverty) kavramını geliştirmiştir. İnsani yoksulluk kavramını somut olarak tanımlamak ve izlemek için geliştirilen insani yoksulluk göstergesi (human poverty index-HPI) insanların yaşadıkları yoksunluğu (deprivation) açıklamaya çalışmıştır. İnsani yoksulluk kavramı diğer yaygın yoksulluk yaklaşımları ile örtüşen noktalar taşımakla beraber kapsam olarak yoksulluk olgusunun insanlık onurunu kırııcı ve çok yönlü boyutlarını da açıklamayı hedeflemektedir (Oruç, 2002, 77).

Ulusal yoksulluk sınırı belirleyen bir çok ülke bu sınırı bireysel gelir ölçütü ile çizmektedir. Genellikle bu şekilde çizilen yoksulluk sınırları yaşam için gerekli oranda gıdanın maliyetini karşılamaya yeterli asgari gelir üzerinden belirlenmektedir.

Bir ikinci yaklaşım da temel gereksinimlere ilişkindir. Bu çerçevede çizilen yoksulluk sınırı, yaşam için gerekli gıdanın yanı sıra, bireyin yoksulluk sınırının altına düşmemesini sağlayacak temel sağlık, eğitim ve istihdam gibi kriterleri de dikkate almaktadır.

Sen'in yetkinlik yaklaşımı kişinin toplum içinde bir insan olarak işlevsel kılınabilmesi için asgari gereksinimleri yansıtmaktadır. Yani, kişinin işlevselliğini sağlayabilecek kriterler yeterince gıda almak, iklim şartlarından korunabilmek için giyim ve barınma gibi fiziksel bir takım kriterler ile daha girift bir dizi toplumsal ve siyasal katılım kriterlerini de içerebilmektedir.

Daha önce değinilen insani gelişme kavramı çerçevesinde oluşturulan insani yoksulluk kavramı özellikle yetkinlik yaklaşımından yararlanmaktadır. İnsani yoksulluk “iyi bir yaşam standardıyla özgür, onurlu, özgüvenli ve diğer insanlarda saygı duyabilir şekilde uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayat sürdürebilme olanak ve seçimlerinden mahrum olma” durumunun kavramsallaştırılmasıdır. İnsani gelişme, ulusal varlığın insanlara fayda sağlayıp sağlamadığını sorunlaştırmaktadır. İnsani yoksulluk kavramı ise doğrudan “insan olma” durumu ile ilgilidir. Dünya Bankası ve diğer uluslararası kalkınma kuruluşları tarafından da benimsenen ve günde 1 dolardan az gelir olarak tanımlanan gelir yoksulluğu yaklaşımından, insan yaşamını parasal değere indirgememesi açısından da farklıdır.

Özetle insani yoksulluk tanımı, küresel kalkınma gündemine mutlak yoksulluktan öte bir endişe oturtmaya çalışmaktadır. İnsani yoksulluk kavramı bireyin yaşayabilmesi için gerekli asgari gelirden öte, bireyin insan olarak işlev sahibi olabilmesi- toplumsal hayata katılabilmesi- için gereken temel unsurlardan ne oranda mahrum kaldığını yansıtmaya çalışmaktadır. UNDP'nin de çeşitli yayınlarında belirttiği gibi, insani yoksulluk kavramı bir yaşam gereklilikleri manzumesi değil, bir işlevsellik sürecinin kavramlaştırılmasıdır. İnsani yoksulluk yaklaşımı, toplum içindeki mutlak yoksul kesimleri ve kişileri, yoksullaştırıcı süreçlerin edilgen “kurbanı” olarak değil bu sürece karşı mücadele verebilecek özneler (agency) olarak görmektedir (Oruç, 2002, 78).

Kalkınmakta olan ülkeler için belirlenen insani yoksulluk, kırk yaştan fazla ömür beklentisi olmayanların toplam nüfusa oranı; beş yaş altı çocuklarda orta ve şiddetli düzeyde az beslenme oranı; yetişkin okuma-yazma bilmeme oranları ile temel sosyal

hizmetlerden yararlanamama oranlarının değişik ağırlıklarda değerlendirilmesiyle oluşturulan bir bileşik endeks aracılığıyla hesaplanır. Doğrudan kişi başına düşen ulusal gelir, insani yoksulluk oranı hesaplamalarında yer almaz. Ancak, temel hizmetlere – sağlık, temiz içme suyu gibi- ulaşım oranları, kamu harcamalarından kişinin ne derecede yararlandırılabilidiğinin bir ölçütü olarak kabul edilir. İnsani yoksulluk oranının düşüklüğü, ölçünün yapıldığı toplumsal grubun esasında insani gelişim için gerekli olanak ve seçimlere sahip olma durumlarını yansıtır.

1990'dan itibaren Mahbub'ul Haq'ın liderliğı altında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) insanların, özellikle görece yoksun olanların gerçek yaşamlarını sistematik biçimde ortaya koyan yıllık insani gelişme raporları yayımlanmaktadır.

4. İSTİHDAMIN KALİTESİ : YETKİNLİK YAKLAŞIMININ İSTANBUL EMEK PİYASASINA UYGULANMASI

Emek piyasasını işsizlik oranı temelinde analiz etmek, bir ülkenin kalkınma düzeyini yalnızca o ülkenin GSMH'sı ile değerlendirmek kadar basitlikçi bir yaklaşımdır. Bu bölümde Amartya Sen'in Yetkinlik Yaklaşımının emek piyasasına uygulanması ile söz konusu basitlikçi perspektiften vazgeçilmesi gerektiğini göstermeye çalışacağız. Çünkü yetkinlik yaklaşımı, istihdamın kalitesi ile ilgili pek çok değişkenin hesaba katılmasını gerektirir. Bu yaklaşımda bireysel refah bakımından istihdamın kalitesi, en az bir iş sahibi olmak kadar önemlidir.

Bir bireyin refahı için merkezi öneme sahip olan istihdam konusu, kalkınma literatüründe oldukça ihmal edilmiş bir konudur. Dolayısıyla yetkinlik yaklaşımı, gelişmekte olan ülkelerin emek piyasalarına ilişkin tartışmalarda katkıda bulunacak çok şeye sahiptir.

Kalkınma ve refah iktisadi alanlarında emek piyasası, özellikle diğer politikalarla kıyaslandığında ihmal edilen bir konudur. Bu alanların önemli bir kısmı büyüme stratejileri, yapısal uyarlanma programları, özelleştirmeler, piyasaların liberalleşmesi gibi konulara ağırlık vermektedir. Bu örneklerin hepsinde istihdam konusu ikincil bir öneme sahip olmuş ve istihdam politikaları diğer iktisadi politikaların arkasında kalmıştır. Araştırmacılar, bu politikaların sonucunda işsizlik oranlarının ve ücret düzeylerinin nasıl etkilendiğine ise nadiren bakmışlardır. Dolayısıyla bu durum istihdam ile bireysel refah arasındaki bağlantının literatürde ihmal edilmesine neden olmuştur. Bir başka deyişle, emek piyasasının özellikleri ile bireysel refah arasında güçlü bir bağlantı olduğu gerçeği pek fazla vurgulanmamıştır.

Ülkemizdeki literatürde de emek piyasasına dair pek çok analiz bulunmakla birlikte bu çalışmaların odak noktası istihdam oranları ve gelir düzeyleri olmuştur. Bu çalışmalarda, işsizlik oranlarının krizlerle olan bağlantısı araştırılarak krizden önce ve sonra bu oranların nasıl değiştiğine yoğunlaşılmıştır. Düşük işsizlik oranlarının bir nedeni olarak yaratılan işlerin kalitesi ise fazla tartışılmamıştır. Literatürde esas odak

noktası işsizlik olmasına rağmen gelişmekte olan ülkelerde işsizlik oranı gerçekten de ana problem değildir. Paul Streeten (1981, 12-13) ‘ın belirttiği gibi;

“İstihdam (employment) ve işsizlik (unemployment) kavramları, istihdam mübadeleleri (exchange), organize olmuş ve şekillenmiş (informed) emek piyasaları ile işsizler için sosyal güvenlik imkanlarının bulunduğu sanayileşmiş toplumlar için önemlidir. Sanayileşmiş toplumlarda yorumlandığı şekliyle “istihdam” uygun bir kavram değildir... İşsiz olmakla başa çıkabilmesi için bir işçinin gerçekten de hali vakti yerinde olması gerekir. Hayatta kalabilmek için işsiz bir kişi başka bir kaynaktan gelir elde etmek zorundadır. Esas problem işsizlik değil, yoksulluk veya düşük verimli istihdamdır. Gerçekten de çok yoksul biri işsiz olmayabilir fakat rantable olmayan, verimsiz işlerde çok yoğun ve çok uzun saatler çalışabilir.”

Bir başka deyişle, iş sahibi olmak, yoksul olmamak anlamına gelmez. Bu da bize, istihdamın niteliğinin niceliği kadar önemli olduğunu gösterir. Yalnızca işsizlik oranlarına odaklanan politikalar “çalışan yoksul” ları ve düşük kaliteli işlerin neticesinde oluşan işlevsellik ve yetkinlik eksikliklerini görmezden gelecektir.

Emek piyasası bireysel gelişim ve yetkinliklerin artması için bir araç olmakla birlikte, gelişmekte olan bir ülkede istihdam, bireysel yetkinlikleri meydana getiren temel araçtır. İstihdam, yalnızca kişinin temel ihtiyaçlarını giderecek geliri sağlaması bakımından değil, aynı zamanda bireye sunulan sosyal güvenlik imkanlarının kapsam ve boyutunu belirlemesi bakımından da önemlidir.

Genel olarak gelişmekte olan ülkeler, ekonomik veya kişisel kriz zamanlarında bireyleri destekleyecek tam donanımlı refah devleti politikalarına sahip değildir. Çoğu gelişmekte olan ülkede devlet teşvikleri bulunsa da bunlar, başka bir gelir kaynağı (aile üyelerinden destek veya enformel işler gibi) bulunmaması halinde bireylerin kendileri ve bakmakla yükümlü oldukları kişiler için yeterli değildir. Üstelik, bu sınırlı imkanlar bile, kişinin yaptığı işin türüne göre değişmektedir.

Gelişmekte olan ülkeler için bir istihdam politikası stratejisi daha da önemlidir çünkü bu ülkeler, gelişmiş ülkelerin yaşam standartlarının minimumuna bile ulaşmadan koşullarını küresel rekabete uyarlamak zorundadırlar. İstihdam koşulları bağlamında bu, bu ülkelerin emek gücünün bütünü için belli minimum standartlara asla ulaşamayacağı anlamına gelir. Kayıt dışı istihdam (enformel) olarak adlandırılan kısım, gerek düşük kaliteli işler gerekse emek piyasası düzenlemelerinin çoğu imkanlarından dışlanmaları bakımından marjinalize olmaya devam eder. Enformel sektörü emek gücüne entegre etmeye yönelik spesifik bir çaba olmaksızın, güç rekabet koşulları bu kesimi daha da cezalandıracak ve gittikçe marjinal bir hal alacaktır.

Bu mekanizmalar, istihdam ve emek piyasası politikalarının gerek iktisadi servet ve sosyal güvenlik imkanları için bir filtre olması bakımından gerekse bireysel yetkinliklere katkıda bulunacak diğer faktörlerin bir belirleyicisi olması bakımından önemlidir. Emek piyasasına bu perspektiften bakacak olursak, bir kişinin işe sahip olup olmamasının yanında, kişinin işinin özelliklerinin de dikkate alınması gerekir. Emek piyasasını işsizlik oranları ve ücret düzeyleri bağlamında ele almanın basit bir bakış açısı olmasının nedeni budur. Bu tarz bir akıl yürütme bizi istihdamın kalitesi kavramına götürür ki bu yaklaşım, işin başka unsurlarını da dikkate alan daha kapsamlı bir analiz imkanı sunar.

4.1. Yetkinlik Yaklaşımının İstihdama Uygulanması: İstihdamın Kalitesinin Tanımlanması

Sen, çalışmalarında istihdamı yetkinlikler bağlamında ele almıştır. İlk çalışmalarında Sen, çalışmayı (work), kendi emeği ile ilgili yetki değişiminin (entitlement exchange) anahtar unsurlarından biri olarak kabul etmiştir: “Çalışma ve bunun karşılığında alınan gelir, işlevsellikler ve yetkinlikleri oluşturur ve nihai olarak çalışan kişi için bir fayda sağlar” (Sen, 1981,2-46). Dolayısıyla başlangıcından bu yana istihdam konusu yetkinlik yaklaşımının önemli bir kısmını oluşturur. Kamu politikalarının uygun bir alt yapı (sağlık ve eğitim imkanları) inşa ederek sağlayabileceği şeylerden ayrı olarak, çalışma (work) ve beşeri sermaye kişilerin kendi refah işlevi için başat girdi faktörleridir.

İstihdamın önemi Sen’in işsizlik ve işsizlikle ilgili yoksunluklar- özellikle eşitsizlikler bağlamında- çalışmalarında önemli bir yer alır (Sen, 1997; 1999a). İşin sunduğu gelir dışındaki imkanların (örneğin tatmin edici bir meşguliyet imkanına sahip olma) önemini kabul etmesinin yanında, temel olarak bir işe sahip olma durumu ile sahip olmama durumunu karşılaştırır ve işsizliği, eşitsizliğin baş gösterdiği alanlardan biri olarak tanımlar.

Yetkinlik yaklaşımına göre “istihdamın kalitesi” ni düşünecek olursak, bu kavram bir işin yarattığı işlevsellikler ve yetkinlikler olarak tanımlanmalıdır; bireyin değer verebileceği yetkinlikler ve işlevsellikler. Bu tanım, yetkinlik yaklaşımını istihdama uygulamanın doğrudan bir sonucudur. Başka bir ifadeyle bu tanım, istihdamı, yetkinlik yaklaşımı çerçevesine oturtan bir tanımdır.

Sen (1997c), bireyin hayatta kalması için gerekli temel yetkinlikler kadar bireyin değer vermeye hakkı olduğu bazı genel yetkinliklerden de bahseder. Bu genel yetkinlikler arasında toplum hayatına katılabilme, utanmadan toplum içine çıkabilme varken temel yetkinlikler arasında yeterli ölçüde beslenebilme, barınabilme ve sağlıklı olmak vardır. Çalışma da bizlere bu örneklerin içinde yer aldığı bir yetkinlikler kümesi sunar. İşsiz olmanın birey üzerindeki etkilerini araştıran psikolojik araştırmalar da çalışmanın, hayatta kalmak için gerekli olan gelir dışında bir çok fayda sağladığını gösterir (Burchell, 2000 ; Sen,1997c). Öz saygı, kendine değer verme, kişisel güven, kişisel gelişim, toplumsal bütünleşme katılım çalışma tarafından oluşan kilit işlevselliklerden bazılarıdır. Ayrıca, iyi beslenme, sağlıklı olma ve gelecek gelir garantisi (iş güvenliği, emeklilik, sakatlık, işsizlik sigortası gibi) gibi daha temel işlevsellikleri de düşünmek gerekir. Bu faktörler yalnızca işten kazanılan gelire bağımlı değildirler. Dolayısıyla istihdam kalitesi, verili bir işlevsellik ve yetkinlikler kümesine nihai olarak da faydaya neden olan tüm bu özelliklerin bir fonksiyonudur.

Emek piyasalarına ilişkin literatüre baktığımızda, en azından gelişmekte olan ülkeler için böyle kapsamlı bir yaklaşımın çok nadiren uygulandığını görürüz. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) ve diğer uluslararası kuruluşların yayınlarına bakıldığında mevcut verilerin ne kadar sınırlı olduğunu, istihdama ait değişkenleri analiz etmek için mevcut verilerin yetersizliği görülür.²⁶

Bu noktada, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) “iyi iş” (decent work) tanımına değinmekte yarar vardır. ILO, 2000 yılında başlattığı bir programla üye ülkelerdeki istihdam kalitesini ölçmek amacıyla “iyi iş” (decent work) kavramını gündeme getirmiştir. ILO'ya göre, “iyi iş”, insanların çalışma hayatlarındaki arzu ve isteklerini özetleyen bir kavramdır. İyi iş; verimli işler için fırsatları, adil bir geliri, işyerinde güvenliği, aileler için sosyal korumayı, kişisel gelişim ve sosyal bütünleşme için daha iyi koşulları, insanlara kendi düşüncelerini ifade etme özgürlüğünü, yaşamlarını ilgilendiren kararlara katılma serbestisini ve erkek ve kadınlara fırsat ve muamele eşitliğini kapsar. Dolayısıyla, “iyi işin” dört temel boyutu vardır. Bunlar (ILO, [05.06.2009]) :

²⁶ ILO'nun Dünya İstihdam Raporu, Dünya Bankasının Kalkınma Raporları, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının Kalkınma Raporları gibi yayınlarda işsizlik ve ücret düzeylerine ait bilgiler yer alır. Mevcut istatistikler çok temel verilerin ötesine geçemediği gibi ilave bir değişken olarak yalnızca formel ve enformel sektör arasındaki ayrım ele alınır.

- iş ve istihdamın kendisi
- iş yerindeki haklar
- güvenlik
- temsil ve diyalog

Burada da istihdamın niteliği ve niceliğine ilişkin sorular bulunmaktadır. Bir işe sahip olmanın yeterli olmadığı, işin kapsamı ve niteliğinin de düşünülmesi gerektiği savunulur. İstihdam amacı da, iyi koşullarda verimli ve anlamlı bir iş için yeterli fırsatlar olarak tanımlanır. İş yerindeki temel haklar, ILO'nun uluslararası emek standartları çerçevesinde ele alınır. Üçüncü boyut olan güvenlik ise güçlü bir ihtiyaçtır. Burada işin güvensiz olmasıyla, işin düzensiz veya geçici olması, gelirin değişmesi ve fiziki bakımdan riskli olması anlatılmak istenir. Temsil ve diyalog ise çalışma ortamında insanların seslerini duyurabilmeleri anlamına gelir. Bu başlık altında, sendika yoğunluk oranı, sendikaya üye olup olmadığı, grev ve lokavtlara gitme şartları gibi konular ele alınır. Bu boyut, diğer üç boyutu desteklemek açısından aracı görevi görür (ILO, [05.06.2009]).

Philippe Egger ve Werner Sengenberger (ILO, [21.05.2009]) ise “iyi iş” kriterlerini şu şekilde sıralamıştır:

- İstihdama erişim (gönüllü olarak)
- İşte adil ve eşit muamele (ayrımcılık tehlikesinin olmaması)
- İşin karşılığında verilecek hakedişin yeterli olması
- İşin adil koşulları (yoğunluk, fazla mesai ve çalışma saatleri)
- Güvenli iş ortamı
- İşsizlik halinde koruma
- Sosyal Koruma ve istihdam (işle ilgili ve yaşlılıkla ilgili problemler)
- İstihdam ve eğitim fırsatları (yetenekleri geliştirmek için)
- Sesini duyurmak ve toplu katılım
 - İşle ilgili şikayetleri duyurma imkanı
 - İşçi Grupları

Avrupa Komisyonunun (ILO, [05.06.2009]) istihdamın kalitesine dair kriterleri de aşağıdaki gibidir:

- İşin kendi kalitesi
- Yetenekler ve yaşam süresince para kazanma

- Cinsiyet Eşitliği
- Sağlık ve iş güvenliği
- Esneklik ve güvenlik
- Dahil olma (inclusion) ve emek piyasasına ulaşım
- İş organizasyonu ve iş-yaşam dengesi
- Sosyal diyalog ve katılım
- Çeşitlilik ve ayrımcılığın olmaması
- Genel iş performansı

Görüldüğü gibi aslında bu kriterlerden her biri yetkinlik yaklaşımının kapsadığı konulardır. İstihdam ya da çalışma hayatı, yaşam kalitesi ve bireysel refah bakımından önemli olduğundan Sen'in argümanlarının tümü, emek piyasalarına nasıl bakılması gerektiği hakkındaki tartışmayla ilgilidir. Bireysel refaha yalnızca gelir düzeyleri çerçevesinden bakılamayacağı gibi emek piyasasının gelişimine de yalnızca işsizlik oranı penceresinden bakmak yanıltıcı olacaktır.

Yetkinlik yaklaşımı, istihdam hakkında sıradan olmayan, farklı sorular sormaya zorlar bizi. Mesela, basit şekilde emek gücüne katılım oranı ve bu oranın gelişimine bakmakla yetinmeyip, çalışmak isteyen her kişinin bunu yapma yetisi olup olmadığını sormamız gerekir. Benzer şekilde, işsizlik oranını ele almak yeterli değildir; işsiz kişinin emek piyasasına başarılı bir şekilde entegre olabilme yetkinliği olup olmadığını sormak gerekir. İstihdam oranına bakmak yerine işlerin-istihdamın yarattığı işlevsellikler ve yetkinlikler anlamında işin kalitesini de sorgulamak gerekir. En önemlisi de bireylerin, verili bir iş özellikleri kümesiyle neleri başarabildiğidir ki bu da bireylerin ihtiyaçları ve kişisel durumlarının göz önüne alınması anlamına gelir. Bu vurgu yetkinlik yaklaşımını, insani gelişime bir araç olarak değil bir amaç olarak ele alan tek teorik yaklaşım yapar. Yetkinlikleri mukayese düzlemi olarak tanımlayarak, belli amaçlara ulaşmak için hangi araçlara gereksinim duyulduğunu sorar (Shenburch, 2008, 568).

Yetkinlik yaklaşımının emek piyasasına uygulanmasındaki bir problem istihdam göstergelerinin Sen'in ele aldığı refah göstergeleri kadar net olmamalarıdır. Örneğin, daha uzun yaşamak iyi bir şeydir yahut düşük hastalık oranları arzu edilir şeylerdir. Aynısı eğitim için de geçerlidir; eğitimin kendi başına değerli olduğu gerçeği inkar

edilemez. Benzer şekilde daha yüksek bir gelir düzeyinin genellikle daha fazla işlevselliğe ve yetkinliğe ulaşma fırsatı sağladığı da reddedilmesi zor bir tespittir.

Fakat farklı iş özelliklerinin arzu edilirliliği daha çok kişisel ihtiyaçlara ve çalışanın durumuna göre değişir. Yarı zamanlı bir iş, ekstra para kazanmak isteyen bir öğrenci için iyi bir şey iken mezun olmuş ve kariyerine başlamak isteyen biri için tatmin edici değildir. Benzer şekilde kısa süreli bir iş sözleşmesi henüz ne yapmak istediğine karar vermemiş genç biri için uygun iken, aynı iş, bakması gereken bir ailesi olan kişi için uygun olmayacaktır. Sosyal güvenlik konusu da bu şekilde ele alınabilir. Çalışma hayatındaki çoğu insan, mevcut zamandaki nakit parayı gelecekteki paraya tercih ettiklerinden kendi katkı paylarını ödememeyi tercih ederek, sağlıklarını, emekliliklerini riske atarlar.

Tüm bu zorluklara rağmen, çalışma hayatını kaliteli yapan faktörleri belirlemek çok da zor değildir. Özellikle bizim gibi gelişmekte olan bir ülkenin emek piyasasında temel yetkinlikleri bile sağlayacak iş imkanları olmadığı için, işin kalitesini etkileyen unsurları belirlemek nispeten daha kolaydır.

4.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın esas amacı gelişmekte olan ülkelerdeki emek piyasası politikaları üzerindeki tartışmayı genişletmek ve dikkatleri işsizlik oranı gibi tekil bir değişkenden uzaklaştırarak bireylerin yetkinlikleri hakkında daha geniş hususları hesaba katacak politikaların gerekliliğini vurgulamaktır. Bu bağlamda, emek piyasasına Yetkinlik Yaklaşımının perspektifinden bakmaya çalışacağız. Bireysel refaha ilişkin bir teori olarak yetkinlik yaklaşımı, emek piyasası analizlerini zenginleştirme potansiyeline sahiptir.

Araştırma sonucunda oluşturduğumuz ve “İstihdam kalitesi” olarak isimlendirdiğimiz endeks, farklı analiz tiplerine olanak sağlar. Birincisi, bu endeks her bir bireye bir skor atadığından, iş gücünün belirli gruplarının istihdam kalitelerini analiz etmek mümkün olur. Örneğin, belirli sektörlerde ve işyeri statülerine göre (devlet veya özel) istihdam kalitesi tespit edilebilir. Bu bağlamda, hangi iş alanlarının daha iyi işler sağladığını göstermesi açısından politika yapıcılara yol gösterici olabilir.

İkincisi, endeks, bireyleri, düşük, orta ve yüksek kaliteli işlere sahip olmaları şeklinde gruplandırabilir. Bu kategoriler de ankette yer alan yaş, cinsiyet, eğitim, işyerinin büyüklüğü gibi diğer değişkenlerle bağlantılı olarak analiz edilebilir ki bu bize düşük kaliteli işlerde çalışan iş gücü gruplarını gösterir. Bu durum politika yapımcılarının dikkatini en dezavantajlı durumda nüfusun bu kısmına yöneltmesine neden olması bakımından önemlidir. Ayrıca bu endeks, tüm emek gücünün istihdam kalitesi için toplam skoru hesaplamamıza olanak sağlar.

4.3. Araştırmanın Yöntemi ve Sorunsalı

Sen'in yaklaşımının başlıca güçlü yanlarından birisi esnek olması ve önemli ölçüde içsel çoğulculuk sergilemesidir. Bu özellikleri, araştırmacılara yaklaşımı pek çok farklı şekilde geliştirme ve uygulama imkanı verir (Alkire, 2002, 8-11, 28-30). Burada üç nokta önemlidir. Birincisi, daha önce de belirtildiği gibi, Sen, sabit veya kati bir yetkinlikler listesi belirlememiştir. Bunun yerine, yetkinliklerin seçimi veya ağırlıklandırmasının kişisel değer yargılarına bağlı olduğunu ileri sürmüştür (değerlendirici çalışmanın doğasına ve amacına da bağlıdır). Sen, sıklıkla içsel olarak değerli (intrinsically) yetkinliklere örnekler verse de (uzun yaşama, iyi beslenme, okuyup yazabilme, hastalıklardan kaçınabilme gibi) pratik ve stratejik nedenler için “*objektif şekilde doğru*” olacak tek bir yetkinlikler listesini savunmayı reddetmiştir (Sen,1993, 47, Qizilbash, 2002). İkincisi, Sen, yetkinlik yaklaşımının bir dizi farklı alanda bireysel avantajı değerlendirmek için kullanılabileceğini söylemiştir. Örneğin, yoksulluğun değerlendirmesi temel yetkinliklerin nipten daha küçük bir alt kümesi bazında yapılabilir. Refahı veya insani gelişimi değerlendirmek için ise daha geniş ve daha uzun bir yetkinlikler listesini gerekebilir (1993, 31-32).

Sen'in, bu yaklaşımı kullanırken araştırmacıları serbest bırakması ve konunun içsel çoğulculuğu, “istihdamın kalitesi” ne dair bir endeks oluşturmakta büyük bir esneklik unsurudur. Başka bir deyişle, sabit ve kati bir liste dayatılmaması, araştırmanın doğasının ve yaşanan ortamın belirleyici olması, işin kalitesi ile ilgili kriterleri seçerken bize kolaylık sağlamıştır.

Birinci bölümde, “Yetkinlik Yaklaşımının Uygulanabilirliği” kısmında belirtildiği gibi, bu yaklaşımın başlıca ampirik kullanımlarından biri de; sağlık hizmetleri, kültür, gıda dağılımı, emek piyasaları veya eğitim gibi belirli bir durumun kompleksitesini

göstermek ve kavramsallaştırmak için açıklayıcı (descriptive) verilerin (genellikle anketlere dayalı) kullanıldığı “örnek olay” (case-study) incelemeleridir.

Bu doğrultuda, araştırmada İstanbul emek piyasasına dair bir örnek olay incelemesi yapılmış ve “Türk emek piyasasının bir parçası olarak İstanbul emek piyasasında İşgücü kalitesi nedir?” sorusuna yanıt aranmıştır.

4.3.1. Veri Toplama Aracı

Sen (1999b, 26)’e göre yetkinlik yaklaşımının uygulaması için en önemli veri kaynakları şunlardır:

- Piyasa satın alım verileri
- Anket cevapları
- Kişisel statünün piyasa dışı gözlemleri

Fayda ve mal temelli refah araştırmalarının çoğunlukla bu kaynaklardan ilk ikisini kullandığını, yetkinlik yaklaşımının uygulaması için ise en önemli veri kaynağının üçüncü sırada yer alan “kişisel statünün piyasa dışı gözlemleri” olduğunu belirtmiştik. Ancak, bu durum, yalnızca bu kaynağın kullanılacağı anlamına gelmez (Comim, 2001, 9).

Bu bağlamda, araştırmamız yüz yüze anket yapılması suretiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında veri toplama aracı, çalışanlara sorduğumuz soruları içeren anket formlarıdır (Ek-1).

Bu formun ilk bölümü, cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, İstanbul’da ikamet süresi gibi kişisel bilgilere ait sorulardan oluşmaktadır. İkinci bölümde, çalışılan sektör, görev tanımı, çalışma şekli, kıdem, fazla mesai, yemek, servis kreş gibi olanaklar, senelik izinler, hafta sonu tatilleri, sendikaya üyelik, iş kazası riski, işle ilgili eğitim, iş yerinde mevcut sosyal aktiviteler gibi istihdam bilgilerine ait sorular yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise, aylık gelir, sabit masrafların gelirin yüzde kaçına tekabül ettiği, yapılan işe göre ücretten memnuniyet, ortalama bir yaşam için ne kadar bir gelire ihtiyaç duyulduğu gibi gelirle ilgili sorular yer almaktadır. Ankete katılımı artırmak amacıyla deneklerden isim ve işyeri bilgileri istenmemiştir.

4.3.2. Örneklem

Araştırma, İstanbul’da yaşayan ve çeşitli sektörlerde çalışan 500 kişiyi kapsamaktadır. TÜİK, Hanehalkı İşgücü Araştırması 2009 Şubat dönemi sonuçlarına göre Türkiye’de işgücü 23.582.000 kişiden oluşup, bunların 19.779.000’i istihdamda yer alırken, işsiz olanların sayısı 3.802’dir (TÜİK, [01.06.2009]). Şubat 2009 döneminde istihdam edilenlerin %22,2’si tarım, %20,5’i sanayi, %4,9’u inşaat, %52,4’ü ise hizmetler sektöründe yer almaktadır. Çalışmamızdaki örneklemin sektörel dağılımı ise Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5: Örneklem Sektörel Dağılımı

Sektör	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Sanayi	127	25,4	25,4
Tarım	1	0,2	25,6
İnşaat	91	18,2	43,8
Hizmet	281	56,2	100,0
Toplam	500	100,0	

Tablo 5’e göre, örneklemimizin % 25,4’ü sanayi, %0.2’si tarım, %18,2’si inşaat, % 56,2’si ise hizmet sektöründe çalışmaktadır. Örneklem Sektörel Dağılımı, Türkiye geneline (ana kütle) benzerlik göstermekle birlikte aradaki fark, tarım ve inşaat sektöründen kaynaklanmaktadır. Ana kütleye göre örneklemde tarım sektörünün düşük oranı ile inşaat sektörünün daha büyük bir paya sahip olması, araştırmanın İstanbul gibi büyük bir metropolde yapılmış olmasına bağlanabilir.

Tablo 6: Örneklem Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Erkek	321	64,2	64,2
Kadın	179	35,8	100,0
Toplam	500	100,0	

Tablo 6’dan, örneklemin cinsiyet dağılımına baktığımızda ise, %64,2’sinin erkeklerden, % 35,8’inin ise kadınlardan oluştuğunu görürüz. TÜİK verilerine göre

ise mevcut durumda emek piyasasında çalışanların % 73,8'i erkek, % 26,2'si kadındır.

Tablo 7'de örneklemin eğitim durumu gösterilmektedir. Buna göre, ankete katılanların %26,8'i ilköğretim, % 39,6'sı lise, % 27,4'ü üniversite ve % 5,6'sı ise lisansüstü eğitime sahiptir. Hiç okula gitmeyenlerin oranı ise % 6'dır.

Tablo 7: Örneklemin Eğitim Durumu

Eğitim	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
İlköğretim	134	26,8	26,8
Lise	198	39,6	66,4
Üniversite	137	27,4	93,8
Lisansüstü	28	5,6	99,4
Okula gitmemiş	3	0,6	100,0
Toplam	500	100,0	

Örnekleimde, lise ve lisealtı eğitime sahip olanların oranı 66,4'tür. TÜİK verilerine göre ise bu oran % 58,1'dir.

Ankete katılanların işyerlerindeki görev tanımına ilgili dağılımın gösterildiği Tablo 8'ye göre, katılımcıların % 38,8'i işçi, %15,6'sı idari eleman, % 13,6'sı yönetici, % 10,6'sı teknik eleman, %5,8'i uzman, % 15,6'sı ise diğer görevlerde çalışmaktadır.

Tablo 8: Örneklemin Görev Tanımı Dağılımı

Görev Tanımı	Sayı	Oran	Kümülatif Yüzde
İşçi	194	38,8	38,8
İdari eleman	78	15,6	54,4
Yönetici	68	13,6	68,0
Teknik eleman	53	10,6	78,6
Uzman	29	5,8	84,4
Diğer	78	15,6	100,0
Toplam	500	100,0	

Tablo 9’da örneklemin çalışma şekli dağılımı gösterilmektedir. Buna göre ankete katılanların % 88’i ücretli veya maaşlı olarak, % 3,6’sı yevmiyeli, %5,8’i işveren, %2,6’sı ise kendi hesabına çalışmaktadır.

Tablo 9: Örneklemin Çalışma Şekli Dağılımı

Çalışma Şekli	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Ücretli	440	88,0	88,0
Yevmiyeli	18	3,6	91,6
İşveren	29	5,8	97,4
Kendi Hesabına	13	2,6	100,0
Toplam	500	100,0	

TÜİK verilerine göre Şubat 2009 döneminde istihdam edilenlerin %60,2’si ücretli, maaşlı ve yevmiyeli, %28,2’si kendi hesabına ve işveren, %11,6’sı ücretsiz aile işçisidir.

Tablo 10: Örneklemin İş Yeri Büyüklüğü Dağılımı

İşyeri Büyüklüğü	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
10 kişiden az	130	26,0	26,0
10-24 kişi	67	13,4	39,4
25-49 kişi	102	20,4	59,8
50-249 kişi	109	21,8	81,6
250-499 kişi	7	1,4	83,0
500 ve daha fazla	85	17,0	100,0
Toplam	500	100,0	

Ankete katılanların çalıştıkları işyeri büyüklüklerinin dağılımı gösteren Tablo 10’a göre, % 26’sı 10 kişiden az, %13,4’ü 10-24 kişilik, % 20,4’ü 25-49 kişi, % 21,8’i 50-249 kişi, % 1,4’ü 250-499 kişi, % 17’si ise 500 kişi ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerinde çalışmaktadır. TÜİK verilerine göre ise istihdam edilenlerin %57,9’u “1-10” kişi arası çalışanı olan işyerlerinde çalışmaktadır.

Tablo 11: Örneklemin İş Yeri Statüsü Dağılımı

Statü	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Devlet	66	13,2	13,2
Özel	423	84,6	97,8
Vakıf	11	2,2	100,0
Toplam	500	100,0	

Örneklemin iş yeri statüsü dağılımını gösteren Tablo 11’e göre, ankete katılanların % 13,2 ‘si kamu sektöründe çalışırken, % 84,6’sı özel sektörde, % 2,2’si ise vakıflara bağlı kurumlarda çalışmaktadır.

4.3.3. Verilerin Analizi

Anket yöntemi sonucunda elde ettiğimiz veriler SPSS programı yardımıyla analiz edilmiştir. Yapılan anketlerin sonucunda elde edilen veriler “istihdam kalitesi endeksi” oluşturulmak üzere kullanılmıştır.

Bu endekse, aşağıdaki beş istihdam özelliği dahil edilmiştir:

1. Gelir
2. Sosyal Güvenlik
3. Kıdem
4. Hafta Sonu tatili
5. İşin sunduğu olanaklar

Bu değişkenlerin tümü, üç alt kategoride standardize edilmiş, her birine sıfır, bir ve iki puanlarından biri verilmiştir (Bkz. EK-2). Örneklem üyelerinin her bir değişken için aldığı puanlar toplanarak (0-10 puan aralığı) değişken sayısı olan beşe (5) bölünmüş ve böylece örneklemdaki her kişiye bireysel bir puan atanmıştır. Bireyin puanı ne kadar yüksekse istihdam kalitesi de o kadar iyi olduğu anlamına gelir. Bu yöntem aynı zamanda endekse dahil edilen tüm değişkenlerin eşit şekilde ağırlıklandırıldığı anlamını taşır. Eşit ağırlıklandırma yöntemi, İnsani Gelişim Endeksi (HDI) ve ILO’nun “iyi iş” göstergelerinde (decent work indicator) kullanılan bir yöntemdir ve ağırlıkları hesaplama zorluğunu ortadan kaldırır. Bu yöntem aynı zamanda değişkenlerin nasıl ağırlıklandırılmasına dair bir konsensüs olmadığında kullanılan geleneksel bir yöntemdir.

Bu endeksin beş değişkeni ve bunların alt kategorilerinin sıralamaları, insanların işlevsellik ve yetkinlikleri üzerinde etkiye sahip oldukları düşüncesi ile seçilmiştir. Aşağıda söz konusu değişkenlerin seçilme nedenleri ve nasıl ölçüldükleri ele alınacaktır.

4.3.3.1. Gelir

Gelir değişkeninin seçilme nedeni gayet açıktır; gelir, temel ihtiyaçları karşılayarak işlevsellik ve yetkinliklerin oluşumuna neden olur. Gelir verileri, anket formunda 36. sırasında yer alan “aylık geliriniz ne kadardır?” sorusuna verilen cevaplardan elde edilmiştir. Elbette ideal olanı, gelirin istikrarını endekse dahil etmektir ancak bu değişken, gelir düzeyine göre ölçülmesi daha komplike bir değişkendir. Bu nedenle gelir istikrarının, kıdem gibi başka bir değişkenle temsil edilebileceği varsayılmıştır.

Gelir değişkeni için bir sınır belirlemek konusuna gelince, bu konuda ölçüt olarak “yoksulluk sınırını” baz almanın uygun olacağı düşünülmüştür. Yoksulluk sınırı ile ilgili ülkemizdeki mevcut resmi rakamlara bakıldığında Türk-İş’in Mayıs 2009 ayı için belirlediği 4 kişilik aile için yoksulluk sınırı, 2.424 TL, Memur-Sen’in belirlediği rakam 2.325 TL, Kamu-Sen’in ise 2.792 TL’dir. Kamu-sen ayrıca tek kişinin yoksulluk sınırı olarak 1.402 TL olarak belirlemiştir. Anket soruları içinde “hanehalkının toplam geliri”ne dair bir soru bulunmadığından öncelikle, tek kişilik yoksulluk sınırını baz alacak şekilde, sonra da hanede başka kimsenin çalışmadığı varsayımı ile dört kişilik aile için belirlenmiş yoksulluk sınırına göre iki adet endeks oluşturulmuştur. Katılımcıların sağlıklı bilgiler verebilmesi açısından gelir bilgisine ilişkin soruya, kesin bir rakam şeklinde değil, gelir aralığı şeklinde cevap istenmiştir (Bkz. Ek-1).

Bu endekslerin ilkinde, çalışan kişinin bakmakla yükümlü olduğu kimsenin olmadığı varsayımıyla, bu veriler üç kategoriye ayrılmış ve aşağıdaki gibi bir puanlama yapılmıştır;

1.000 TL’den az	>>	0 puan
1.000- 2.000 TL	>>	1 puan
2.000 TL’den yüksek	>>	2 puan

İkinci endekste ise, yoksulluk sınırı 2.500 TL olarak alınmış ve bu veriler yine üç kategoriye ayrılmış ve aşağıdaki gibi bir puanlama yapılmıştır;

1.000 TL'den az	>>	0 puan
1.000- 2.000 TL	>>	0 puan
2.000 -3.000 TL arası	>>	1 puan
3.000 TL'den yüksek	>>	2 puan

4.3.3.2. Sosyal Güvenlik

Sosyal güvenlik kişinin, özel veya kamu bir sağlık sigortası planına dahil olup olmadığını yansıtır. Sağlık sigortası, bireyin işlevsellik ve yetkinlikleri için en önemli girdilerden biri olduğu için endekse dahil edilmiştir. Sen sağlık değişkenine refahla ilgili tüm çalışmalarında vurgu yapmıştır (Dreze, Sen, 1995a; 1995b).

Sosyal Güvenlik konusundaki veriler, anket formunun 15 ve 16. sıralarında yer alan sorulara verilen cevaplardan elde edilmiştir. 15. soruda deneklerin “herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olup olmadıkları” 16. soruda ise “ özel sağlık sigortaları olup olmadığı” sorulmuştur. Sosyal güvenlik değişkenine ait alt kategoriler ve puanlama aşağıdaki gibidir;

Hiçbir sosyal güvencesi yok	>>	0
SGK'ya kayıtlı	>>	1
Özel sağlık sigortası olan	>>	2

Özel sağlık sigortasına daha yüksek puan verilmesinin nedeni kamuya göre daha iyi hizmet vermesinden kaynaklanmaktadır.

4.3.3.3. İstihdamın İstikrarı :Kıdem

Bu endekste istihdamın istikrarı, mevcut işteki kıdem ile ölçülmüştür. Kıdeme ait veriler anket formunun 10. sırasında yer alan “ mevcut işyerinizde ne kadar süredir çalışıyorsunuz” sorusuna verilen cevaplardan elde edilmiştir. Kıdem değişkeninin endekse dahil edilmesinin nedeni, tazminat ödemelerini ve işsizlik sigortası planının olanaklarının düzeyini belirlemesidir. Kıdem aynı zamanda, bir çalışanın işsizlik periyodunu da yansıtacağından, bu endeksde kısa süreli kıdeme sahip olanlara, uzun süredir belli bir işte çalışanlara göre daha az puan verilmiştir.

Buradaki zorluk ise kıdem sürelerini sınıflandırmaktır. İstihdamın istikrarı açısından ne kadarlık bir sürenin “iyi” olarak değerlendirilebilmesi için bir dayanak bulunmamaktadır. Örneklemimizin kıdem ortalaması 4,8 yıldır, ancak bu sürenin baz alınması, anket cevaplarının, sonuçları yönlendirmemesi gerektiğinden yanlış olacaktır. Bu nedenle, keyfi bir sınır belirlemek yerine Sehnbruch (2008)’in Şili için oluşturduğu kalite endeksinde yer alan süreler seçilmiştir. Buna göre yapılan puanlama aşağıdaki gibidir:

3 yıldan az süre	>>	0
3-5 yıl	>>	1
5 yıldan uzun süre	>>	2

4.3.3.4. İşin Sağladığı Olanaklar

İşin sağladığı olanaklara ait veriler anket formunun 22. sırasında yer alan “ Kreş, yemek ve servis hizmetinin olup olmadığı” sorularına verilen cevaplardan elde edilmiştir. Seçilen olanaklar çalışan kişinin, çocuk bakımı, yemek ve ulaşım gibi çok temel ihtiyaçları ile sınırlı tutulmuştur. Buna rağmen yapılan anket sonucunda bu hizmetlerin tümünün çoğu iş yerinde olmadığı saptanmıştır.

Bu değişkene ait alt kategoriler ise aşağıdaki gibidir;

Hiçbirinin olmaması	>>	0
Kreş veya yemek/servis	>>	1
Hepsinin olması	>>	2

4.3.4. Çalışma Yoğunluğu

Çalışma yoğunluğu değişkeni olarak yıllık izinler değil, hafta sonu tatilleri seçilmiştir. Bunun nedeni, hafta sonu tatillerinin kişinin çalışma yoğunluğunu daha iyi yansıtacağı düşüncesidir. Hafta sonu tatili, dinlenmek, eğlenmek, aileye vakit ayırmak, sosyal ve kültürel etkinliklere katılabilmek açısından önemlidir. Ayrıca kişinin daha verimli çalışabilmesi için bu etkinlikler gereklidir.

Bu değişkene ait kategoriler aşağıdaki gibi oluşturulmuştur;

Hafta sonu tatili yok	>>	0
Sadece Pazar Günü	>>	1

4.4. Araştırma Sonucu Elde Edilen Bulgular

“Türk emek piyasasının bir parçası olarak İstanbul emek piyasasında istihdamın kalitesi nedir?” sorusuna yanıt aramak üzere oluşturduğumuz endeks ve anket sonuçlarına ilişkin çıkarımlarımızı aşağıdaki gibi ifade edebiliriz.

İstihdamın kalitesi ile ilgili olarak oluşturduğumuz endeks sonuçlarının gösterildiği Tablo 12’ye göre, katılımcıların mevcut işlerinin % 37,6’sı düşük kaliteli, % 58’i orta kalitede olup, yalnızca % 4,4’ü yüksek kaliteli iş kategorisine girmektedir. Bir başka deyişle, mevcut işlerin yaklaşık %96’sı düşük ve orta kaliteli işler grubuna girmektedir.

Tablo 12: İstihdamın Kalitesi

Kalite	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Düşük	188	37,6	37,6
Orta	290	58,0	95,6
Yüksek	22	4,4	100,0
Toplam	500	100,0	

Cinsiyete göre istihdamın kalitesinin gösterildiği Tablo 13’e göre, erkeklerin % 36’sı düşük, % 59’u orta, % 5’i ise yüksek kalitede işlerde çalışırken, kadınların % 40’ı düşük, % 56’sı orta, % 4’ü ise yüksek kalitede işlerde çalışmaktadırlar.

Tablo 13: Cinsiyete Göre İstihdamın Kalitesi

CİNSİYET	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
Erkek	%36	%59	%5	100
Kadın	%40	%56	%4	100
Toplam	%37,6	%58	%4,4	

Tablo 13’den de görüleceği üzere işlerin kalitesi, cinsiyete göre büyük bir değişim göstermemektedir. Gerek erkeklerin gerekse kadınların yaklaşık %95’i düşük ve orta kalitede işlerde çalışmaktadır.

Tablo 14: Yaş Grubuna Göre İstihdamın Kalitesi

YAŞ	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
18-26	%54	%43	%3,0	100
27-35	%30	%66	%4,0	100
36-44	%30	%64	%6,0	100
45 ve üzeri	%27	%64	%9,0	100
Toplam	%37,6	%58	%4,4	

Yaş gruplarına göre istihdamın kalitesini gösteren Tablo 14’e baktığımızda ise, yaş arttıkça düşük kaliteli işlerin payının azaldığı, orta ve yüksek kalitede işlerin payını yükseldiğini görülür ki bu beklenen bir sonuçtur.

Tablo 15: Eğitim Düzeyine Göre İstihdamın kalitesi

EĞİTİM	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
İlköğretim	%50	%45	%5,0	100
Lise	%39	%60	%1,0	100
Üniversite	%30	%62	%8,0	100
Lisansüstü	%7	%82	%11,0	100
Okula Gitmemiş	0	%100	0	100
Toplam	%37,6	%58	%4,4	

Tablo 15’de eğitim düzeyine göre istihdamın kalitesi verilmiştir. Buna göre ilköğretim mezunlarının % 50’si düşük, % 45’i orta, % 5’i yüksek kalitede işlerde çalışmaktadır. Lise mezunlarına baktığımızda ise, % 39’unun düşük, % 60’ının orta, % 1’i yüksek kaliteli işlerde çalışmaktadır. Üniversite mezunlarının % 30’u düşük, % 62’si orta, % 8’i yüksek kaliteli işlerde çalışırken lisansüstü eğitime sahip olanların % 7’si düşük, % 82’si orta, % 11’i yüksek kalitede işlerde çalışmaktadır. Bu tabloya göre, lise düzeyinde eğitim ile üniversite eğitimi almış olmanın iş kalitesi üzerindeki etkisinin çok sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak lisansüstü eğitim, işlerin kalitesi bakımından oldukça etkilidir; bu düzeyde eğitime sahip olanların yalnızca %7’si düşük kaliteli işlerde çalışırken, %93’ü orta ve yüksek kaliteli işlerde çalışmaktadır.

Tablo 16: Sektöre Göre İstihdamın Kalitesi

SEKTÖR	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
Sanayi	%27	% 67	%6,0	100
Tarım	%0	%100	%0	100
İnşaat	%58	%40	%2,0	100
Hizmet	%36	%60	%4,0	100
Toplam	%37,6	%58	%4,4	

Sektörlere göre istihdamın kalitesini gösteren Tablo 16’ya göre, düşük kaliteli işlerin oranının en fazla olduğu sektör inşaat sektörüdür. Bunu %36 ile hizmet sektörü izlerken, sanayi sektöründeki düşük kaliteli işlerin oranı %27’dir.

Tablo 17: İşyerinin büyüklüğüne göre İstihdamın kalitesi

BÜYÜKLÜK	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
10 kişiden az	%38	%55	%7,0	100
10-24 kişi	%37	%60	%3,0	100
25-49 kişi	%36	%64	%0	100
50-249 kişi	%29	%68	%3,0	100
250-499 kişi	%28	%57	%15,0	100
500 ve daha fazla kişi	%50	%42	%8,0	100
Toplam	%37,6	%58	%4,4	

Tablo 17’de işyerinin büyüklüğüne göre istihdamın kalitesi verilmiştir. Buna göre,iş yerinin büyüklüğü arttıkça düşük kaliteli iş oranlarında azalma görülmektedir ki bu bir bakıma kurumsallaşmanın beklenen sonuçlarından biri olarak görülebilir. Ancak, ilginç olanı 500’den fazla kişinin çalıştığı iş yerlerinde düşük kaliteli işlerin oranı %50 olarak saptanmıştır.

Tablo 18: İşyeri Statüsüne Göre İstihdamın Kalitesi

STATÜ	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
Devlet	%25	%75	%0	100
Özel	%41	%54	%5,0	100
Vakıf	%0	%100	%0	100
Toplam	%37,6	%58	%4,4	

İşyeri statüsüne göre istihdamın kalitesinin gösterildiği Tablo 16’ya göre devlet statüsündeki işlerin % 25’i düşük, %75’i orta kalitede olup, yüksek kaliteli iş

bulunmamaktadır. Özel sektördeki işlerin %41'i düşük, % 54'ü orta, %5'i ise yüksek kalitededir. Vakıf statüsündeki işlerin ise tamamı orta kalitedir.

Tablo 19: Ebeveyn Eğitim Düzeyine Göre İstihdamın Kalitesi

EBEVEYN EĞİTİM	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
İlköğretim	%39	%60	%1,0	100
Lise	%33	%61	%6,0	100
Üniversite	%11	% 47	%42,0	100
Lisansüstü	%0	%100	%0	100
Okula Gitmemiş	%42	%53	%5,0	100
Toplam	%37,6	%58	%4,4	

Tablo 19'de çalışan kişinin anne ve babasının eğitimine göre istihdamın kalitesi verilmiştir. Buna göre, anne- babanın eğitim düzeyi yükseldikçe düşük kaliteli işlerin oranı azalmaktadır. Anne-babası üniversite mezunu olanların % 42'si yüksek kalitede işlerde çalışmaktadırlar.

Tablo 20: İstihdamın Kalitesi (2. Endeks)

	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Düşük	223	44,6	44,6
Orta	262	52,4	97,0
Yüksek	15	3,0	100,0
Toplam	500	100,0	

Gelir düzeyinin, 4 kişilik bir ailenin yoksulluk sınırı olan 2.500 TL olarak alınarak oluşturulan endekse göre ise işlerin % 44,6'sı düşük, % 52,4'ü orta, % 3'ü ise yüksek kaliteli işlerden oluşmaktadır. Gelir düzeyinin 1.400 TL olarak alındığı diğer endekste bu sıralama % 37, % 58 ve % 4 şeklindeydi. Burada yüksek kaliteli işlerin

oranında çok az bir fark oluşurken, orta kalitedeki işlerin oranının azaldığı görülür. Bunun nedeni seçilen gelir sınırının yükselmesi ile daha önceki endekste orta kalitede sayılan işlerin bu endekste düşük kaliteli iş kategorisine girmesidir.

Tablo 21: Sektöre Göre İstihdamın Kalitesi (2. Endeks)

SEKTÖR	KALİTE			Toplam
	Düşük	Orta	Yüksek	
Sanayi	%31	%64	%5	100
Tarım	%100	%0	%0	100
İnşaat	%67	%30	%3	100
Hizmet	%43	%54	%3	100
Toplam	%44,6	%52,4	%3	100

Oluşturulan ikinci endekse göre, yine düşük kalitedeki işlerin en fazla olduğu sektörün inşaat olduğunu görürüz.

Bu noktada, istihdamın kalitesi endeksine dahil etmediğimiz, ancak önemli olduğunu düşündüğümüz anket araştırmasına dair diğer sonuçlara da değinmekte yarar görüyoruz. İlk olarak, katılımcıların sosyal güvenlik ile ilgili durumlarını gösteren Tablo 22'ye baktığımızda, katılımcıların yaklaşık %20'sinin herhangi bir sosyal güvenliğinin olmadığını anlamaktayız.

Tablo 22: Örneklemin Sosyal Güvenlik Durumu

Cevaplar	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Evet	403	80,6	80,6
Hayır	97	19,4	100,0
Toplam	500	100,0	

Ankete katılanların hafta sonu tatil sürelerini gösteren Tablo 23'e göre, katılımcıların yalnızca %34,6'sının Cumartesi ve Pazar olmak üzere tatil yaptıklarını, %40'a yakın bir kısmının ise yalnızca Pazar günleri bu hakka sahip oldukları görülmektedir. %2,4'ü ise hiç hafta sonu tatili yapmamaktadır.

Tablo 23: Örneklemin Hafta Sonu Tatilleri

Günler	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Cumartesi ve pazar	173	34,6	34,6
Sadece Pazar	191	38,2	72,8
Hafta içi 1 gün	77	15,4	88,2
15 günde 1 gün	45	9,0	97,2
Ayda 1 gün	2	0,4	97,6
Yok	12	2,4	100,0
Toplam	500	100,0	

Tablo 24'e göre, ankete katılanların % 55,8'i çalıştığı işyerinin fiziki şartlarından memnun iken, % 44,2's, memnun olmadığını dile getirmiştir.

Tablo 24: Örneklemin İşyerinin Fiziki Şartlarından Memnuniyeti

Cevaplar	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Evet	279	55,8	55,8
Hayır	221	44,2	100,0
Toplam	500	100,0	

İş yerlerindeki sosyal aktivitelere ilişkin Tablo 25, mevcut işlerin % 32,8'inde bu tarz aktiviteler yapılırken, %67,2'sinde hiçbir sosyal aktivitenin olmadığını göstermektedir.

Tablo 25: İş yerindeki Sosyal Aktiviteler

Sosyal Aktivite	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Var	164	32,8	32,8
Yok	336	67,2	100,0
Toplam	500	100,0	

Hazırlamış olduğumuz ankette yer alan bir diğer soru, çalışanlara, iş yerlerinde işle ilgili eğitim verilip verilmediğine ilişkindir. Tablo 26'ya göre mevcut işlerin %45,6'sında eğitim verilirken, % 54,4'ünde herhangi bir eğitim verilmemektedir.

Tablo 26: İşle İlgili Eğitim

Eğitim	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Var	228	45,6	45,6
Yok	272	54,4	100,0
Toplam	500	100,0	

Tablo 27, ankete katılanların sendikaya üyelik durumlarını göstermektedir. Buna göre, katılımcıların yalnızca % 8,2’sinin sendika üyeliği bulunmaktadır.

Tablo 27: Örneklemin Sendika Üyeliği

	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Var	41	8,2	8,2
Yok	459	91,8	100,0
Toplam	500	100,0	

Tablo 28’e göre, katılımcıların % 49,4’ü “Mevcut işinizi değiştirmek ister misiniz?” sorusuna evet cevabı verirken, %50,6’sı bu soruya hayır cevabını vermiştir.

Tablo 28: Mevcut İşini Değiştirme İsteği

	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Evet	247	49,4	49,4
Hayır	253	50,6	100,0
Toplam	500	100,0	

“Çocuğunuzun bu işi yapmasını ister misiniz?” sorusuna verilen cevapları gösteren Tablo 29’a göre, katılımcıların yalnızca %20’si bu soruya olumlu cevap vermiştir. %80’i ise çocuğunun kendi işini yapmasını tercih etmemektedir. Burada ilginç olan bir nokta, bir önceki tabloya (Tablo 28) göre çalışanların neredeyse yarısının mevcut işini değiştirmek istemediğini belirtmiştik. Buradan, bu kişilerin mevcut işinden memnun oldukları dolayısıyla çocuklarına da bu işi tavsiye edebilecekleri çıkarılabilir. Fakat Tablo 29’a göre, çalışanların yalnızca %20’si çocuklarının bu işi yapmasını istemektedir. Bize göre bunun nedeni, anket görüşmeleri sırasında çalışanların da dile getirdikleri gibi gerek içinde bulunduğumuz ekonomik kriz

gerekse kronik hale geçmiş işsizlik sorunu nedeniyle çalışanlar mevcut işinden memnun olmasa da iş değişikliği yapmak istememeleridir.

Tablo 29: “Çocuğunuzun bu işi yapmasını ister misiniz” Sorusuna Verilen Cevaplar

Cevaplar	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
Evet	100	20	20
Hayır	400	80	100
Toplam	500	100,0	

Ankette yer alan diğer bir soru ise kira, elektrik, doğalgaz, su vb. gibi sabit giderlerin aylık gelire oranına ilişkin bir sorudur. Buna göre, katılımcıların yaklaşık % 50’sinin sabit giderleri gelirlerinin yarısına tekabül etmektedir. Katılımcıların diğer yarısının ise sabit giderleri gelirlerinin yarısını aşmaktadır.

Tablo 30: Sabit Giderlerin Aylık Gelire Oranı

Sabit giderlerin gelire oranı	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
%0-25	97	19,4	19,4
%26-50	187	37,4	56,8
%51-75	139	27,8	84,6
%76-100	77	15,4	100,0
Total	500	100,0	

Örneklemin aylık gelir dağılımını gösteren Tablo 31’e göre, katılımcıların %51,4’ü aylık 1.000 TL’den az kazanırken, %30’u 1.000 – 2.000 TL arasında, %11,4’ü 2.000- 3.000 TL arasında, %2,4’ü 3.000- 4.000 TL arasında, % 1,6’sı 4.000-5.000 TL arasında, % 3,2’si ise 5.000 TL’den fazla kazanmaktadır. Bir başka ifade ile, yoksulluk sınırı 2.500 TL olarak kabul edildiğinde çalışanların %80’inin bu sınırın altında bir gelir elde etmektedir ki bu da, yukarıda değindiğimiz kalite endeksi sonuçlarımızı açıklamaktadır.

Tablo 31: Örneklemin Aylık Gelir Dağılımı

	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
1.000 L'dan az	257	51,4	51,4
1.000-2000	150	30,0	81,4
2001-3000	57	11,4	92,8
3001 - 4000	12	2,4	95,2
4001-5000	8	1,6	96,8
5001'den fazla	16	3,2	100,0
Total	500	100,0	

Tablo 32, katılımcıların ortalama bir hayat sürdürebilmeleri için gerekli olan gelir sorusuna verdikleri cevapları göstermektedir. Buna göre, ankete katılanların %20'si 1.000-2.000 TL arasında, % 44'ü 2.000-3.000 TL arasında, % 10,6'sı 3.000-4.000 TL arasında, %8,6'sı 4.000-5.000 TL arasında, % 16'sı ise 5.000 TL'den fazla bir gelir beklemektedirler. Burada ilginç olan husus, katılımcıların yaklaşık %65'inin (yarısından fazlası) yoksulluk sınırı civarında bir gelir istemeleridir. Bir başka deyişle oldukça “mütevazı” bir beklenti söz konusudur. Bize göre bunun nedeni, Sen'in “adaptif tercihler” argümanı ile ilgilidir. Bu argümana göre, insanların şartları ne kadar kötü ve yaşam kaliteleri ne kadar düşükse beklentileri de o derece de düşük olacaktır. Hatırlanacağı gibi, katılımcıların % 51,4'ü 1.000 TL'den az bir gelir elde etmektedir. Bu insanlar için bir üst dilim olan 1.000-2.000 TL aralığı gayet iyi bir düzey olacaktır; her ne kadar yaşam standartları çok değişmese de.

Tablo 32: Çalışanların Ortalama Bir Hayat için İstedikleri Gelir Düzeyi

	Sayı	Oran (%)	Kümülatif Yüzde
1.000-2000	104	20,8	20,8
2001-3000	220	44,0	64,8
3001 – 4000	53	10,6	75,4
4001-5000	43	8,6	84,0
5001'den fazla	80	16,0	100,0
Total	500	100,0	

5. SONUÇ

Çalışmamızın başında, normatif iktisadın ana konusu olan bireysel ve toplumsal refahın değerlendirilmesi sürecinin, özgürlük, adalet, eşitlik gibi konulardan ayrı tutulamayacağını belirtmiştik. Geleneksel yaklaşımların genel olarak refahçı özel olarak da faydacı bakış açısı normatif değerlendirmeler için çok yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizliğin nedeni ise bu yaklaşımların dayandığı enformasyonel temellerin zayıflığından kaynaklanmaktadır. Enformasyonel temel, değerlendirme sürecinde ele alınacak bilgiler anlamına gelir ki geleneksel yaklaşımların değerlendirme sürecine dahil ettiği tek bilgi bireysel faydalardır.

Sen'in refahçılık olarak adlandırdığı bu gelenek, uzun bir süre iktisat disiplininde hakim yerini korumuştur. 1950'lerde Arrow'un büyük yankı uyandıran imkansızlık teoremi ise bu geleneğin sorgulanmasına yol açmıştır. Bunun yanında, 1970'li yıllarda siyaset felsefesinde yaşanan gelişmeler de bu sorgulamanın artmasına katkıda bulunmuştur. Refahçılığın reddi bağlamında, Rawls'un, Dworkin'in ve Nozick'in teorileri gündeme gelmiş ve bu teoriler iki ayrı geleneğin yeniden canlanmasına neden olmuştur. Rawls ve Dworkin'in kuramları sözleşmecî geleneği, Nozick'in kuramı ise liberteryen geleneği izleyerek refahçılığa alternatifler üretmeye çalışmışlardır. Bu teoriler farklı felsefî alt yapıya sahip olsalar da toplumun, "karşılıklı çıkarları olan bireylerden" oluştuğu görüşünü paylaşmışlardır.

Sen, öncelikle "neyin eşitliği" sorusuna verilen gerek refahçı gerekse refahçı olmayan türden cevapları eleştirmiş ve yeni bir eşitlik temeli önermiştir. Normatif değerlendirmelerin temelinin, insanın iyi bir yaşam sürme yetisine dayanması gerektiğinden hareketle, insan yaşamının kurucu unsurları olan işlevsellikler ve bunlara ulaşma fırsatlarını temsil eden yetkinliklerin odak değişken olarak seçilmesi gerektiğini savunmuştur. Yetkinlik Yaklaşımının çekirdek kavramlarından olan işlevsellik, bir insanın hayatını değerli kılan oluş ve yapılar anlamına gelirken, yetkinlikler ise bir kişinin ulaşabileceği alternatif işlevsellikler kümesi olarak tanımlanır.

Enformasyonel bir temel olarak işlevsellik ve yetkinlik, hem objektif kriterler olması bakımından fayda bilgisinden hem de insanların gerçekte neye ulaşabildikleri, neleri başatabildiklerini göstermesi açısından sahip olunan mal veya kaynak bilgisinden daha üstündür.

Ayrıca, bir enformasyonel temel olarak işlevsellik ve yetkinlik kişiler arası kıyaslamaları da mümkün kılarak refah iktisadı ve özellikle toplumsal seçim alanındaki değerlendirmelerde yapıcı bir rol oynar. Sen'e göre, toplumsal seçimde karşılaşılan sorunların çoğu, ele alınan bilginin kişiler arası kıyaslamaya olanak vermemesinden kaynaklanır. Sen, Arrow'un imkansızlık teoremini bu açıdan yorumlamış ve uygun-doğru bir enformasyonel temelle imkansızlık sonuçlarının üstesinden gelinebileceğini savunmuştur.

Sen, neo-klasik iktisattaki insana dair "dar" bakış açısını eleştirmiş, insanların tek güdülerinin kişisel çıkar olmadığını ileri sürmüştür. Sempati ve taahhüt gibi kavramları gündeme getirerek daha geniş bir insan yorumunu önermiştir. Benzer şekilde insanın refah ve özne yönü arasında bir ayrıma giderek, hakim anlayışta sıkça göz ardı edilen özne yönünün önemini vurgulamıştır. Sonuçlar (başarılanlar) ile fırsatlar (özgürlükler) arasındaki ayrımı bir önceki ayrımla birleştirerek, refah başarısı, refah özgürlüğü, özne başarısı, özne özgürlüğü şeklinde dört adet kategori belirlemiştir.

Gerçek insanların, Sokrates'in sorduğu "İnsan nasıl yaşamalı?" sorusunun yarattığı kendini irdeleme isteğinden bütünüyle kopuk olduğuna inanmak çok güçtür. İktisadın incelediği insanların, zamana direnmiş bu sorudan gerçekten hiç etkilenmediği ve modern iktisadın kendilerine attığı kaba duygusuzluğa uygun davranmayı seçtiği düşünülemez.

"İyi" kavramı her ne kadar ahlak felsefesinin konusunu oluştursa da bu kavram, normatif iktisat için de büyük öneme sahiptir. Daha önce de belirtildiği gibi normatif iktisat değerlendirmeler yapar ve bu değerlendirmelerin bir "iyi" kriterine göre yapılır. Ahlak felsefesinde iki iyi kavramı vardır. Bunlar, kendinde iyi şeyler (intrinsically goods) ile araçsal iyilerdir (instrumental goods). Sen, geleneksel yaklaşımlarda bu iyi kavramları arasında bir ayrıma gidilmediği, bu nedenle de araçlar ile amaçların birbirine karıştırıldığını düşünür. Amaç, iyi bir yaşama ulaşmaktır ki iyi bir yaşam da insanların gerçekten seçme şanslarının olduğu, değerli

buldukları bir hayata ulaşabilme fırsatlarına sahip oldukları bir yaşamdır. Gelir, servet gibi unsurlar yalnızca iyi bir yaşamın araçlarıdır.

Yetkinlik yaklaşımının iyi yaşam tanımından hareketle, bu yaklaşımın liberal bir felsefi düşünce grubuna girdiği söylenebilir. Fakat buradaki liberal sıfatı, her insanın kendi iyi yaşam fikrine saygı duyulduğu, kişi hangi yaşamı değerli buluyorsa onu yaşama özgürlüğüne sahip olması gerektiği anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla günlük yaşamda kullanılan, dizginlenmemiş piyasa, rolleri kısıtlı bir devlet bağlamındaki liberal kelimesi ile karıştırılmaması gerekir. Aksine Sen, sağlık ve eğitim hizmetleri gibi temel yetkinliklere ulaşılması bakımından kamusal eylemi önemli bulur. Çünkü Sen'e göre sağlıklı olmak da, piyasalarda serbestçe mübadele edebilmek de bir yetkinliktir. Bu bağlamda Sen'in görüşlerini sosyal liberal olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Yetkinlik yaklaşımının üstün yanlarından birisi yaygın insan çeşitliliğine önemli bir yer vermesidir. Bir yandan kişilerin farklı iyi yaşam fikirlerine sahip olması bakımından çeşitliliğe vurgu yaparken öte yandan sahip olunan mal ve kaynakların işlevselliklere dönüştürülmesindeki farkların kişiden kişiye değişmesi bağlamındaki çeşitliliğin altını çizer. Bu vurgu, değişik insan gruplarının (cinsiyet, yaş, milliyet gibi) analiz edilmesinde özellikle önemlidir.

Sen'in yaklaşımına getirilen eleştirilerden başı çeken konu, bu yaklaşımın tam olmadığı yönündeki eleştiridir. Bir başka deyişle, Sen'in geliştirdiği haliyle yetkinlik yaklaşımının, önemli yetkinliklerin belirli bir listesini sunmamasından dolayı eksik olduğu ileri sürülür. Sen'in böyle bir liste sunmaması bilinçli bir harekettir. Çünkü Sen'e göre insanlar ve toplumlar pek çok açıdan farklılıklar gösterdiğinden her durum için belli bir liste sunmak yanıltıcı olacaktır. Her durum için farklı bir yetkinlikler listesi geçerli olacağından, bu yetkinliklerin seçiminin kamusal tartışmalara açık olması gerektiğini savunmuştur. Yani Sen, düşünsel bir çerçeve olarak yetkinlik yaklaşımını sunup, bunun spesifik olarak nasıl kullanılacağı hususunu araştırmacılara bırakmıştır.

Başka bir eleştiri de Sen'in, iyi hayata dair kapsamlı bir fikri savunduğu ve bunun paternalist bir bakış açısına yol açacağı yönündedir. Bize göre bu eleştiri yerinde değildir, çünkü Sen temel yetkinlikler (barınma, beslenme, sağlıklı olma vb.) dışındaki yetkinliklerin spesifik bir listesini vermekten kaçınmıştır.

Yetkinlik yaklaşımı, adalet, kalkınma, yoksulluk, refah iktisadı ve toplumsal seçim alanları gibi pek çok konuda önemli çıkarımlara sahiptir. Fakat bu durum, yetkinlik yaklaşımının bu teorilerin bağımsız birer teorisi olduğunu göstermez. Yetkinlik yaklaşımının bu alanlara katkısı, ele alınacak bilgi temelini genişlemesi gerektiği şeklindedir. Adaletin özünde eşitlik düşüncesini barındırdığından hareketle önce “neyin eşitliği” sorusunu sormuş bu sorunun cevabı olarak ne bireysel faydaların ne de birincil mallar veya kaynakların olmadığını, eşitlenmesi gereken insanların sahip oldukları reel fırsatlar anlamına gelen yetkinlikleri olması gerektiğini savunmuştur.

Kişi başı milli gelir, GSMH gibi kalkınmanın geleneksel ölçümlerine karşı çıkmış bunların insan refahı için uygun göstergeler olmadığını savunmuştur. Sen’e göre kalkınmanın amacı ve aracı özgürlüklerdir. Dolayısıyla Sen’e göre, yoksulluk da gelir yetersizliği meselesi değil, yetkinliklerden yoksun olmak bakımından ele alınmalıdır.

Gayri Safi Milli Hasıla gibi ölçümlerin insan refahının göstergesi olamayacağı gibi, emek piyasaları için de işsizlik oranı gibi rakamlar o ülkedeki çalışma hayatının koşulları hakkında fazla bilgi vermez. Bir başka deyişle, insanın bir işe sahip olması onun yoksul yahut yoksun olmadığını göstermez. Bu noktadan hareketle çalışmamızın son bölümünde Yetkinlik Yaklaşımını İstanbul emek piyasasına uygulayarak ulaşılmış olduğumuz “istihdam kalitesi” endeksini yorumlamaya çalıştık. Gerçekten de iş sahibi olmanın, bu işler kaliteli ve verimli olmadığı sürece insan yaşamının standardını belirleyemediğini saptamış olduk. İstanbul’da çalışanların neredeyse tamamının düşük ve orta kalitede işlere sahip olduğu gerçeği göz önüne alındığında, yalnızca işsizlik gibi tekil bir oranın emek piyasası hakkında yeterli bilgi veremeyeceği kabul edilmelidir.

Nicelikten çok niteliğe önem veren düşünce tarzı ve iktisadın etikten uzaklaşmaması yönündeki çabaları ile Amartya Sen, küreselleşmenin etkilerini en üst düzeyde yaşadığımız şu günlerde daha da fazla önem kazanmaktadır. Dünyanın bir ucundaki insanların “risk iştahı” yüzünden dünyanın öbür ucundaki insanların işlerini kaybetmeleri, yaşam standartlarının düşmesi, bir başka deyişle birilerinin tercihi nedeniyle başkalarının ağır bedeller ödüyor olması etik iktisat önerilerine ne kadar ihtiyacımız olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla, insanca bir yaşama ulaşmak için ihtiyacımız olan şey daha fazla servet değil, daha fazla özgürlüktür.

KAYNAKÇA

- Ackerman, Frank. 1997. Overview Essay. **Human Well-Being and Economic Goals**. ed. Frank Ackerman, David Kiron, Neva R. Goodwin, Jonathan M.Harris, Kevin Gallagher. Washington D.C: Island Press: 81-93
- Alkire, Sabina. 2002. **Valuing Freedoms:Sen's Capability Approach and Poverty Reduction**. New York: Oxford University Press
- Aktan, Coşkun Can. 2002. **Yoksulluğun Önlenmesi Stratejileri**. Ankara : Hak-İş Yayınları.
- Arrow, Kenneth .1951. **Social Choice and individual Values**. Newyork :Wiley
- Atkinson, Anthony B. 1999. The Contributions of Amartya Sen to Welfare Economics. **Scandinavian Journal of Economics**.101. 2: 173-90
- Barry, Norman. 1989. **An Introduction to Modern Political Theory**. London :Macmillian.
- Başkaya, Fikret. 1994. **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**. İmge Kitabevi. Ankara.
- _____.1997. Gelişmenin Ekonomi Politigi. **İktisat Dergisi**. Ekim: 27-36
- Berlin, Isiah. 1958. Two Concepts of Liberty. **Four Essays on Liberty**. Oxford: Oxford University Pres: 118-72.
- Bhagwati, J. 1984. Development Economics: What have we learned?. **ODTÜ Gelişme Dergisi**. S. 11/1-2: 49-70
- Borovalı, Murat. 2002. Adalet, Eşitlik ve Sorumluluk. **Toplum ve Bilim**.s.92:71-105
- Brandolini Andrea and Giovanni D'Alessio. 1998. **Measuring Well-Being in The Functioning Space**. Rome, Banca d'Italia. mimeo
- Blau, Julian H. 1975. Liberal Values and independence. **Review of Economic Studies**. 42: 395-401
- Buğra, Ayşe. 2005. **Yoksulluk ve Sosyal Haklar**. Sivil Toplum Geliştirme Merkezi Derneği için hazırlanan Danışmanlık Raporu. Ankara
- Chacrabarty, Achin.2003. On a (non-trivial) difference between Sen and Nussbaum on the capability approach. III. Conference on The Capability Approach, 7-9 September 2003.Italy.

- Clark, David 2000. Capability and Development: An Essay in Honour of Amartya Sen. University of Lincolnshire and Humberside, Faculty of Business and Management. Working Paper 39. May 2000
- _____. 2002. **Visions of Development: A Study of Human Values**. Cheltenham: Edward Elgar.
- _____. 2006. The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances. **Capability Approach**. Ed. David Clark. Cheltenham: Edward Elgar
- Cohen, G.A. .1989. On The Currency of Egalitarian Justice. **Ethics**. 99: 906-44.
- _____. 1993. Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities. **Quality Of Life**. Ed. Martha Nussbaum and Amartya Sen. Oxford: Clarendon Press: 9- 29
- Comim, Flavio. 2001. Operationalizing Sen's Capability Approach. Conference Justice and Poverty: Examining Sen' Capability Approach. Cambridge. 5-7 June.
- Comim, Flavio, Mozaffar Qizilbash, Sabine Alkire. 2008. **The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications**. 1.ed. Newyork: Cambridge University Press.
- Cooter, Robert and Rappoport, Peter. 1997. Were The Ordinalists Wrong About Welfare Economics. **Human Well-Being and Economic Goals**. ed. Frank Ackerman, David Kiron, Neva R. Goodwin, Jonathan M. Harris, Kevin Gallagher. Washington D.C: Island Press: 93-97
- Crocker, David. 1992. Functioning and Capabilities: The Foundations of Sen's and Nussbaum's Development Ethic. **Political Theory**. 20(4): 584-612.
- _____. 1995. Functioning and Capability: the foundations of Sen's and Nussbaum's development ethic. **Women, Culture and Development: A study of Human Capabilities**. Ed. Martha Nussbaum and Jonathan Glover. Oxford : Clarendon Press. :153-198
- Dağdemir, Özcan. 2002. Türkiye'de Yoksulluk Sorunu ve Analizi. **Yoksullukla Mücadele Stratejileri**. Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Dansuk, Ercan. 1997. **Türkiye'de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo-Ekonomik Yapılarla İlişkisi**. Ankara: DPT.
- Desai, Meghnad. 1995. Poverty and Capability: Towards An Emprically Implementable Measure. **Poverty, Famine and Economic Development**. Aldershot: Edward Elgar :185-204.
- Douglas, Mary, Steven Ney. 1998. **Missing Persons: A Critique of Personhood in The Social Sciences**. Berkeley: University of California Press.
- DPT Özel İhtisas Komisyonu Raporu. 2001. Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele. DPT. Ankara.

- Dreze, Jean and Amartya Sen. 1989. **Hunger and Public Action**. Oxford: Clarendon Pres.
- Dumanlı, Recep. 1996. **Yoksulluk ve Türkiye'deki Boyutları**. Ankara: DPT.
- Dworkin, Ronald. 2000. **Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality**. Harvard University Press. Cambridge. Mass.
- Erdem, Tevfik. 2003. **Yoksulluk Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma: Ankara Kent Yoksulları**. Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara
- Ersel, Hasan. 1984. Gönenç İktisadının Faydacı Temelleri. **Toplum ve Bilim**. s.24: 113-33
- _____.2004. Rekabetçi Denge ve İktisadi Adalet. **İktisat, İşletme ve Finans**.s.214:92-114
- Fleurbaey, Marc. 2004. Normative Economics and Theories of Distributive Justice. **The Elgar Companion to Economics and Philosophy**. Ed. John Davis, Alain Marciano and Jochen Runde. Edward Elgar: Cheltenham. UK: 132-158
- Fukuda- Parr , Sakiko. 2003. **Rescuing Human Development Concept From The Human Development Index**. Readings in Human Development: Concepts, measures and Policies for a Development Paradigm. Ed. Sakiko Fukuda-Parr and A.K.Shiva Kumar. New Delhi: Oxford University Pres.
- Gasper, Des. 1997. Sen's Capability Approach and Nusbaum's Capabilities Ethics. **Journal of International Development**. 9(2): 281-302.
- _____.2004. **The Ethics of Development**. Edinburgh: Edinburgh University Pres.
- Gasper Des, Stvaren Irene Van. 2005. Development As Freedom-and As What Else?. **Amartya Sen's Work and Ideas: A Gender Perspective**. Ed. Bina Agarwal, Jane Humhries and Ingrid Robeyns. New York: Routledge: 139-65
- Giddens, Anthony. 2002. **Sağ ve Solun Ötesinde**. Çev. M.Sözen, S.Yücesoy. İstanbul: Metis Yayınları.
- Giersch ve Hiemenz. 1984. Past Trends and present needs in research on economic development. **ODTÜ Gelişim Dergisi**. S.11/1-2: 41-48
- Gordon, Scott. 1973. John Rawls' Difference Principle, Utilitarianism and The Optimum Degree of Inequality. **Journal of Philosophy**. s. 70:275-80
- Gore, Charles (1997). "Irreducible Social Goods and the Informational Basis of Amartya Sen's Capability Approach", *Journal of International Development*,9,2, 235-250
- Griffin, James. 1986. **Well-being :its meaning, measurement and moral importance**. Oxford : Clarendon Press.

- Güriz, Adnan. 1985. **Hukuk Felsefesi**. Ankara :Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Hirschman, Albert. 1981. **Essays in Trespassing Economics to Politics and Beyond**. Cambridge University Press.
- Harsanyi, John. 1955. Cardinal Welfare, individualistic ethics and interpersonal comparisons of utility. **Journal of Political Economy**. S.63: 309-21
- _____.1975. Can The Maximin Principle Serve As A Basis for Morality? A critique of John Rawls' Theory. **American Political Science Review**. 69: 594-606
- _____.1977. Morality and The Theory of Rational Behavior. **Social Research**. S.44: 309-21
- Hart, H.L.A. 1979. Between Utility and Rights. **The Idea of Freedom**. Ed. Alan Ryan. Oxford:Oxford University Press: 77-98
- Hausman, Daniel, Michael McPherson. 1996. **Economic Analysis and Moral Philosophy**. Cambridge: Cambridge University Pres.
- İnsel, Ahmet. 2001. İki Yoksulluk Tanımı ve Bir Öneri. **Toplum ve Bilim**. s.89: 62-73
- Kabeer, Naila. 1994. **Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought**. London :Verso.
- ILO. 2009. <http://training.itcilo.it/decentwork/StaffConf2001/presentations/KUS3-Anker.ppt#22>
- Kelly, Jerry S. 1988. **Social Choice Theory**. Berlin: Springer.
- Kolm, Serge-Christophe. 1998. **Modern Theories of Justice**. Cambridge Massachusetts: The MIT Pres.
- Kuklys, Wiebke. 2005. **Amartya Sen's Capability Approach: Theoretical Insights and Applications**. Berlin:Springer-Vaerlag
- Kymlicka, Will. 2002. **Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş**.2.bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Little, I.M.D. 1958. **A Critique of Welfare Economics**. 2nd ed. Oxford: Oxford University Pres.
- Lewis, W.A. 1984. The State of Development Theory. **The American Economic Review**. S.74 : 1-10
- Mongin, Philippe. 2000. Is There Progress In Normative Economics. Fourth Annual Conference of ESHET. Graz.
- Nixon, F.1984. Economic Development: Utopian İdeal or Historical process?. **ODTÜ Gelişme Dergisi**. 11/1-2 :81-92

- Nozick, Robert. 1974. **Anarchy, State and Utopia**. New York : Basic Boks.
- Nussbaum, Martha. 1988. Nature, Functioning and Capability: Aristotle on political distribution. **Oxford Studies in Ancient Philosophy**. s. 6: 145-184
- _____.1990. Aristotelian Social Democracy. **Liberalism and Good**. Ed.B.Douglass , G. Mara & H.Richardson: 203-252.
- _____.1992. Human Functioning and social justice: in defence of Aristotelian essentialism. **Political Theory**.s .20: 202-246.
- _____.1995. Human Capabilities, Female Human Beings. **Women, Culture and Development: A study of Human Capabilities**. Oxford : Clarendon Press: 61-104
- _____.2000. **Women and Human Development: The Capability Approach**. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____.2001. Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____.2002. Women and Law of Peoples. **Philosophy, Politics and Economics** 1(3): 283-306
- _____.2003. Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. **Amartya Sen's Work and Ideas: A Gender Perspective**. Ed. Bina Agarwal, Jane Humhries and Ingrid Robeyns. New York: Routledge: 35- 63
- _____.2003. The Complexity of Groups. **Philosophy and Social Criticism**. 29: 57-69
- Nussbaum, Martha, Amartya Sen. 1993. **The Quality of Life**. Oxford: Clarendon Press
- Nussbaum, Martha, Jonathan Glover. 1995. **Women, Culture and Development: A study of Human Capabilities**. Oxford : Clarendon Press.
- Oktik, Nurgün. 2008. Yoksulluk Olgusuna Kavramsal ve Kuramsal Bakış.**Türkiye'de Yoksulluk Çalışmaları**.Der. Nurgün Oktik. İzmir: Yakın Kitabevi: 21-57
- Oruç, Yeşim M. 2001. Küresel Yoksulluk ve Birleşmiş Milletler. **Toplum ve Bilim**. s.89: 73-88
- Parfit, Derek. 1984. **Reasons and Persons**. Oxford: Oxford University Press.
- Peter, Fabienne. 2005. Gender and The Foundations of Social Choice. **Amartya Sen's Work and Ideas: A Gender Perspective**. Ed. Bina Agarwal, Jane Humhries and Ingrid Robeyns. New York: Routledge: 15-35
- Polanyi, Karl. 1957. **The Livelihood of Man**.Ed. H.W.Pearson. New York: Academy Pres.

- Qizilbash, Mozaffar .1996.Capabilities, Well-being and Human Development: A Survey. **Journal of Development Studies**. 33(2): 280-316.
- _____.2001. **Amartya Sen's Capability View: Insigtful Sketch or Distorted Picture?**. Discussion Paper. No. 2001-4. School of Economic and Social Studies, University of East Anglia. Norwich.
- _____.2002. Development, Common Foes and Shared Values. **Review of Political Economy**. Volume 14, Number 4.
- Rawls, John . 1971. A Theory of Justice, Cambridge MA: Harvard University Pres
- _____.1980. Kantian Constructivism in Moral Theory: The Dewey Lectures. **The Journal of Philosophy**. 77:515-71
- _____.1988. Priority of Right and Ideas of The Good. **Philosophy and Public Affairs**.14
- _____.1999. **The Law of Peoples**. Cambridge MA: Harvard University Press
- Robeyns, Ingrid .2000. **An Unworkable Idea or a Promising Alternative? Sen's Capability Approach Re-examined**. Discussion Paper No.00.30. Katholieke Universiteit.Leuven.
- _____.2001. Sen's Capability Approach and Feminist Concerns. Conference on Sen's Capability Approach. University of Cambridge. June.
- _____.2003. Sen's Capability Approach and Gender Inequality: Selecting Relevant Capabilities. **Feminist Economics**. 9 (2-3): 61-92.
- _____.2005. The Capability Approach: a Theoretical Survey. **The Journal of Human Development**:1-31
- Roemer, John (1996). **Theories of Distributive Justice**. Cambridge MA: Harvard University Pres
- Rowley, Charles K. 2002. **Özgürlük ve Devlet**. çev. İbrahim Dalmış. İstanbul:Liberte Yayınları.
- Rowley, Charles K., Alan T. Peacock. 1993. Justice in Welfare Economics: A Liberal Statement. **Social Choice Theory**.Vol.3.ed. Charles Rowley. England: Edward Elgar:185-211
- Ruben , Ester Biton. 2002. Gelişme İktisadı Niçin Gereklidir?. **Toplum ve Bilim**. s.92:249-260
- Sabine, George. 1969. **Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi 2: Yeni Çağ**. Çev.Alp Öktem.Ankara: Siyasi İlimler Derneği Yayını.
- Samuelson, Paul. 1947. **Foundations of Economic Analysis**. Cambridge. MA: Harvard University Pres.

- Scanlon, Thomas . 1975. Preference and Urgency. **Journal of Philosophy**. 72: 655-70.
- _____.1982. Contractualism and Utilitarianism. **Utilitarianism and Beyond**. Ed. Amartya Sen and Bernard Williams. Cambridge: Cambridge University Press: 103-28.
- Seers, D. 1972. What are we trying to measure?. **Measuring Development**. Ed. N. Baster, Frank Cass.Londra.
- Sehnbruch, Kirsten .2008. From the Quantity to the Quality of Employment: An Application of the Capability Approach to the Chilean Labour Market. **The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications**. Ed. Flavio Comim, Mozaffar Qizilbash, Sabine Alkire. 1.ed. Newyork: Cambridge University Press: 561-597
- Sen, Amartya. 1970a. **Collective Choice and Social Welfare**.1.bs.San Francisco: Holden-Day
- _____.1970b. The Impossibility of a Paretian Liberal. **Journal of Political Economy**.78: 152-7
- _____.1971. Choice Functions and revealed Preference. **Review of Economic Studies**.38: 307-17
- _____.1973a. Behavior and The Concept of Preference. **Economica** 40:241-59
- _____.1973b. **On Economic Equality**, Oxford:Clarendon Press
- _____.1976a. Liberty, unanimity and rights. **Economica** 43:217-45
- _____.1977a. Rational Fools : A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory. **Philosophy and Public Affairs**, 6: 317- 344
- _____.1977b. Social Choice Theory: a re-examination. **Econometrica**. 45: 53-89
- _____.1979a. Personal Utilities and Public Judgements: Or What's Wrong with Welfare Economics?. **Economic Journal** .89 : 537-558
- _____.1979b. Utilitarianism and Welfarism. **Journal of Philosophy**. Volume.LXXVI,89. September: 463-489
- _____.1980. Equality of What?. Tanner Lectures on Human Values. **Choice, Welfare and Measurement**. Cambridge: Harvard University Press:
- _____.1981. **Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation**. Oxford: Oxford University Press.
- _____.1982a. **Choice, Welfare and Measurement**. Oxford: Basil Blackwell.
- _____.1982b. Rights and Agency. **Philosophy and Public Affairs** 11:3-39

- _____.1983a. Liberty and Social Choice. **Journal of Philosophy** 80:5-28
- _____.1983b. Development :Which Way Now?. **Economic Journal**. 93:745-762.
- _____.1984a. **Resources, Values and Development**. Oxford:Blackwell
- _____.1984b. Goods and People. **Resources, Values and Development**. Oxford:Blackwell: 509-532
- _____.1985a. **Commodities and Capabilities**. Amsterdam: North-Holland
- _____.1985b. Well-being, Agency and Freedom. **The Journal of Philosophy**. LXXXII. 4: 169-221
- _____.1986. Foundations of Social Choice Theory: an epilogue. **Foundations of Social Choice Theory** Ed. Elster and Hylland. Newyork: Cambridge University Press: 213-48
- _____.1987. **The Standart of Living**. Cambridge :Cambridge University Press
- _____.1988. The Concept of Development. **Handbook of Development Economics**. Eds. Hollis Chenery and Thirukodikaval N. Srinivasan. Vol.1. North Holland: Elsevier Science Publishers: 10-26.
- _____.1990a. Justice: means versus freedom. **Philosophy and Public Affairs**. s.19: 111-121
- _____.1990b. Development as Capability Expansion. **Human Development and International Development Strategy for the 1990s**. Eds. Keith Griffin and John Knight. London: Macmillian : 41-58.
- _____.1991. The Nature of Inequality. **Markets and Welfare**. Ed. Kenneth Arrow. London: Macmillian.
- _____.1992. **Inequality Reexamined**. Oxford: Clarendon Press
- _____.1993. “Capability and Well-being”, in Nussbaum and Sen (eds), 31-53
- _____.1995. Gender Inequality and Theories of Justice. in Nussbaum and Glover (eds), 259-273
- _____.1996. “Freedom, Capabilities and Public Action: A Response”, in Balestrino and Carter (eds.), 107-125
- _____.1997a. Maximization and Act of Choice. **Econometrica**. 65.4: 745-79
- _____.1997b. Inequality, Unemployment and Contemporarary Europe. **LSE Working Paper**. London: Suntory Center.
- _____.1997c. Development Thinking at the Begining of teh 21st Century. **LSE Working Paper**. London: Suntory Center.

- _____.1998. "Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. **Economic Journal**. 108.s.447: 1-25
- _____.1999a. **Development As Freedom**. NY: Knopf Publishers.
- _____.1999b. **Commodities and Capabilities**. Amsterdam : North Holland, 3. ed.
- _____.1999c. The Possibility of Social Choice. **The American Economic Review**.89.s.3: 349-78
- _____.2002. Rationality and Freedom. Cambridge MA: Belknap/Harvard University Pres.
- _____.2004. Capabilities and Public Reason: Continuing The Conversation. **Feminist Economics**. 10 (3): 77-80.
- _____.2005. Human Rights and Capabilities. **Journal of Human Development**. 6(2): 151-66.
- Sen, Amartya, Bernard Williams. 1982. **Utilitarianism and Beyond**. Cambridge: Cambridge University Pres
- Shepard, J.M., Voss, H.L.. 1978. **Social Problems**. New York: Macmillan Publishing Co.
- Smith, Adam. 1776. **An Inquiry into the Nature and causes of the Wealth of Nations**. New York: Random House.
- Srinivasan, T.N. 1994. Human Development : A New Paradigm or Reinvention of The Wheel?. **AEA Papers and Proceedings**.Vol.84. n.2: 238-243.
- Stewart, Frances. 1985. **Planning to Meet Basic Needs**. London: Macmillan.
- Streeten, Paul. 1981. First Things First: Meeting Basic Human Needs in the Developing Countries. World Bank. Oxford: Oxford University Press.
- Sugden, Robert. 1993. Welfare, Resources and Capabilities : A Review of Inequality Rexamined by Amartya Sen. **Journal of Economic Literature**. XXXI: 1947-1962
- Şenses, Fikret. 1984. Development Economics at a Crossroad. **ODTÜ Gelişme Dergisi**. S. 11/1-2 : 109-150
- Şenses, Fikret. 1996. **Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi**. İstanbul:İletişim Yayınları.
- _____.2001. **Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk**. İstanbul : İletişim Yayınları.
- Thirlwall, A.P. 1984. In Praise of Development Economics. **ODTÜ Gelişme Dergisi**. S. 11/1-2 : 93-108

- Todaro, Michael. 1989. **Economic Development in The Thirld World**. 4.bs. Londra: Longman.
- Todaro, Michael, Stephen C. Smith. 2003. **Economic Development**. 8.bs.UK: Pearson Education
- Varian, Hal.R. 1975. Distributive Justice, Welfare Economics and and Theory of Fairness. **Philosophy and PublicAffairs**. s. 4:223-47
- Williams, Bernard. 1987. The Standard of Living: Interests and Capabilities. **The Standart of Living**. Cambridge :Cambridge University Pres: 94-102
- Yayla, Atilla. 2003. **Liberalizm**. İstanbul: Plato Yayınları.
- Ysander, Bengt-Christer. 1993. Robert Erikson: descriptions of inequality. **The Quality of Life**. Oxford: Clarendon Pres:
- Zajack, Edward E. 1995. **Political Economy of Fairness**. London: The MIT Pres.

EKLER

EK-1: ANKET FORMU

Seçenekli sorularda cevabınızın yanındaki kutuya çapı işareti (X) koyunuz.
Diğerlerinde noktalı alana cevabınızı yazınız

KİŞİSEL BİLGİLER

1. Cinsiyetiniz: Erkek ☐ Kadın ☐
2. Yaşınız:
3. Medeni Durumunuz Evli ☐ Bekar ☐
4. Çocuk Sayısı: Yok ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 veya daha fazla ☐
5. Eğitim Durumunuz:
Okula Gitmemiş ☐ İlköğretim ☐ Lise ☐ Üniversite ☐ Lisans Üstü ☐
6. Anne- babanızın eğitim durumu:
Okula Gitmemiş ☐ İlköğretim ☐ Lise ☐ Üniversite ☐ Lisans Üstü ☐
7. Ne Kadar Süredir (Yıl olarak) İstanbul’da yaşıyorsunuz? yıl
8. İstanbul’dan evvel nerede yaşamaktaydınız (Aşağıya İl ve İlçe adını yazınız) ?
İl Adı: İlçe Adı:

İSTİHDAM BİLGİLERİ

9. Çalıştığınız Sektör: Sanayi ☐ Tarım ☐ İnşaat ☐ Hizmet ☐ Diğer ☐
10. Mevcut işyerinizde ne kadar süredir çalışıyorsunuz? Yıl, Ay
11. İşyerinizdeki görev tanımınız (pozisyonunuz) nedir?
☐ İşçi ☐ İdari eleman ☐ Yönetici
☐ Teknik eleman ☐ Uzman (mühendis, avukat, mali müşavir gibi)
☐ Diğer (Yazınız):

12. İŖteki durumunuz aŖağıdakilerden hangisidir?

☐ Ücretli veya maaŖlı ☐ Yevmiyeli (günübirlik, mevsimlik işler)

☐ İşveren ☐ Kendi hesabına ☐ Ücretsiz aile işçisi

13. İşyerinizin büyüklüğü (personel sayısı) aŖağıdaki kategorilerden hangisine girer?

☐ 10 kiŖiden az ☐ 10-24 kiŖi ☐ 25-49 kiŖi

☐ 50-249 kiŖi ☐ 250-499 kiŖi ☐ 500 ve daha fazla kiŖi

14. İşyerinizin statüsü nedir ? ☐ Devlet ☐ Özel ☐ Vakıf

15. Herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı mısınız? ☐ Evet ☐ Hayır

16. İşyerinin sunduğu Özel sağık sigortanız var mı? ☐ Evet ☐ Hayır

17. İşinizin süreklilik durumu aŖağıdakilerden hangisidir?

☐ Sürekli ☐ Geçici (günübirlik, iş buldukça çalışan)

☐ Mevsimlik veya belirli sürede bitecek bir iş (sınırlı iş sözleşmesi)

18. Çalışma Şekliniz: ☐ Tam zamanlı ☐ Yarı zamanlı

19. Haftalık normal çalışma süreniz : ... saat

20. Haftalık fiili çalışma süreniz : ... saat

21. Fazla mesai karşılığında bir ücret alıyor musunuz? ☐ Evet ☐ Hayır

22. İşyerinizin sunduğu imkanlar:

Kreş: ☐ Evet: ☐ Hayır:

Yemek: ☐ Evet: ☐ Hayır:

Servis: ☐ Evet: ☐ Hayır:

Diğer (belirtiniz) :

23. Yıllık izin süreniz ne kadardır? ... Gün

24. Hafta sonu tatiliniz:

☐ Cumartesi-Pazar (iki gün) ☐ Cumartesi veya Pazar (1 gün)

☐ Hafta İçi 1 gün ☐ 15 günde 1 gün ☐ Ayda 1 gün ☐ Yok

25. İşyerinizin fiziki şartlarından memnun musunuz? ☐ Evet ☐ Hayır

26. İşyerinizin sosyal aktiviteleri (gezi, personel yemeği, yıldönümü kutlamaları gibi)

☐ Var ☐ Yok

27. İşyerinizde işinizle ilgili eğitimler verilir mi? ☐ Evet: ☐ Hayır

28. Herhangi bir sendikaya üyeliğiniz var mı? ☐ Evet ☐ Hayır

29. İşyerinizde yaralanmalı veya ölümcül bir iş kazası geçirme riskini ne düzeyde görüyorsunuz?

☐ Çok düşük ☐ Orta düzey ☐ Çok yüksek

30. Mevcut işinizi değiştirmek ister misiniz? ☐ Evet ☐ Hayır

31. Neden başka bir işte çalışmayı istersiniz? (daha fazla ücret, çalışma koşulları, daha az çalışma süresi, vb.)

.....

32. Çocuğunuzun bu işi yapmasını ister misiniz? ☐ Evet ☐ Hayır

GELİR BİLGİLERİ

33. Hanenizde kaç kişi yaşamakta? kişi

34. Hanenizde yaşayan insanlardan kaç tanesi herhangi bir işte çalışmaktadır? ... kişi

35. Elektrik, su, telefon, ısınma (doğalgaz,kömür gibi), kira gibi sabit giderleriniz gelirinizin ne kadarına denk geliyor ? (% olarak)

%.....

36. Aylık geliriniz :

☐ 1.000 YTL'den az

☐ 1.000 YTL- 2.000 YTL arası

☐ 2.001 YTL- 3.000 YTL arası

☐ 3.001 YTL- 4.000 YTL arası

☐ 4.001 YTL- 5.000 YTL arası

☐ 5.001 YTL'den fazla

37. Yaptığınız işe göre ücretinizden memnun musunuz? ☐ Evet ☐ Hayır

38. Size göre, sizin ve ailenizin ortalama (sosyal durumunuza uygun tatmin edici) bir hayat sürdürebilmesi için aylık gelirinizin ne kadar olması gerekir?

..... YTL

EK-2: İSTİHDAMIN KALİTESİ ENDEKSİ

Değişken	Puan
Gelir (1)	
- 1.500 TL'den az	0
- 1.500-2.000 TL	1
- 2001 TL'den fazla	2
Gelir (2)	
- 2.500 TL'den az	0
- 2.500- 3.000 TL	1
- 3.001 TL'den fazla	2
Sosyal Güvence	
- Yok	0
- SGK	1
- Özel Sağlık Sigortası	2
Olanaklar	
- Hiçbiri yok	0
- Kreş veya yemek/servis	1
- Hepsi var	2
Çalışma Yoğunluğu	
-Hafta Sonu Tatili yok	0
-Hafta Sonu 1 gün tatil	1
-Hafta Sonu 2 gün tatil	2
İstihdam istikrarı (kıdem)	
- 3 yıldan az	0
- 3-5 yıl arası	1
- 5 yıldan fazla	2
Toplam Puan / 5	
Yüksek Kaliteli iş	1.6 -2.0 puan
Orta Kaliteli iş	0.8- 1.4 puan
Düşük Kaliteli İş	0- 0.6 puan

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Doğum Yeri ve Tarih: Tokat/ 12.09.1978

Medeni Durum: Evli

EĞİTİM

Lise : İzmir Maliye Meslek Lisesi (1992-1995)

Üniversite: İstanbul Üniversitesi İngilizce İşletme Fakültesi (1995-2000)

Yüksek Lisans: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (2001- 2005)

Doktora: Yıldız Teknik Üniversitesi İktisat Doktora Programı (2005-)

İŞ GEÇMİŞİ

1996-2002 Maliye Bakanlığı İstanbul TASIŞ Müdürlüğü- Memur

2002-2003 Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomi Bölümü-Araştırma Görevlisi

2009- Evet Siyasi İletişim Ajansı- Reklam Yazarı-Danışman

AKADEMİK ÇALIŞMALAR

2005 “Sabit Sermaye Yatırımları: Türkiye Örneği”, Yüksek Lisans Tezi

2008 Amartya Sen’in Kapasite Yaklaşımı”, 1. Ulusal Yönetim ve Ekonomi Bilimleri Konferansı’nda Sunulan Bildiriler Kitabı, 11-12 Eylül 2008

2009 “What is Well-being for Utilitarianism, John Rawls and Amartya Sen?”, Uluslararası Eskişehir Anadolu Üniversitesi EconAnadolu 2009 Konferansı, 17-19 Haziran 2009

- 2009** “From Quantity to Quality of Employment: Capability Approach to İstanbul Labour Market, International Conference on Social Sciences, İzmir, 11-12 September 2009. (Kabul alan bildirisi)
- 2009** “Amartya Sen’in Perspektifinden Küreselleşme ve Yoksulluk”, 2. Ulusal Yönetim ve Ekonomi Bilimleri Konferansı, İzmir, 24-25 Eylül 2009 (Kabul alan bildirisi)